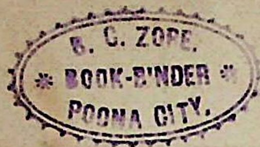
संस्कृतप्रवेश

रा. दा. देसाई

B. C. ZOPE.
BOOK-BINDER
POONA CITY.

संस्कृतप्रवेश

ग्रंथान् कांश्चित् समालोक्य प्रवेशो रचितो मया ।
कुमाराणां कृते नूनं तेषां तोषाय जायताम् ॥

लेखक

राजाराम दामोदर देसाई, बी. ए.

आवृत्ति पांचवी

शक १८४७, सन १९२७

किंमत २ रुपये

प्रकाशक—राजाराम दामोदर देसाई, बी. ए.
गंगापुरी, वाई.

मुद्रक—गणेश काशीनाथ गोखले,
सेक्रेटरी, श्री गणेश प्रिंटिंग वर्क्स,
४९५-९६ शनवार पेठ, पुणें शहर.

पांचव्या आवृत्तीची प्रस्तावना

१. संस्कृतप्रवेशाची ही पांचवी आवृत्ति काढण्याचा सुयोग आला हें त्याची लोकप्रियता वाढत असल्याचें निदर्शक आहे. मात्र ह्याचा प्रवेश सरकारी किंवा निमसरकारी हायस्कुलांत अद्याप झालेला नाहीं. ह्याचा जो काय वापर होतो तो संस्कृत पाठशाळा, राष्ट्रीय विद्यालयें आणि खासगी रीतीनें संस्कृत शिकणारे तरुण व प्रौढ वाचक यांच्यांतच होय.

२. ह्या आवृत्तींत चार सुधारणा केल्या आहेत. (१) पहिल्या दोन आवृत्त्यांप्रमाणेंच प्रथम वाचनपाठ व मग व्याकरण छापलें आहे. (२) वाचनपाठांत जवळ जवळ ८५ पानें नवीन वेंच्यांची भर घातली आहे. (३) संस्कृत अनुवादाकरितां मराठी वाक्यें व उतारे दिले आहेत. (४) दुसऱ्या आवृत्तीप्रमाणेंच ह्यांत एक आदर्शपाठ निविष्ट केला आहे.

३. संस्कृतप्रवेशाचा मूळ उद्देश सुभाषितांच्या द्वारें विद्यार्थ्यांचा संस्कृतांत प्रवेश करून द्यावयाचा व सर्व-सामान्य संस्कृत वाङ्मय वाचतांना हरघडीं ज्याची जरूर पडते तेवढेंच व्याकरण शिकवावयाचें व रामायण, महाभारत, मनुस्मृति अशा ग्रंथांचें वाचन सुगम करावयाचें, असा होता. ह्याची पहिली आवृत्ति केवळ समर्थविद्यालयाच्या उपयोगासाठीं अगदीं घाईंत काढली होती. साहजीकपणेंच तें त्याचें बालस्वरूप होतें. पुढें समर्थविद्यालय बंद झालें. तेव्हां तो सर्वप्रकारच्या शाळांत उपयोगी पडावा म्हणून त्याची व्यापक रचना करून ११० पानांच्या पहिल्या आवृत्तीचें रूपांतर २९० पानांच्या तिसऱ्या आवृत्तींत झालें. आणि आतां ही पांचवी आवृत्ति ३७५ पानांची झाली आहे! हिच्यावरून संस्कृतप्रवेशाच्या पहिल्या स्वरूपाची ओळखहि पटणार नाहीं. प्रस्तुत आवृत्तीनें 'भांडारकरांचीं दोन पुस्तकें 'आपट्यांचें गाईड' आणि 'कुसुममाले' सारखें वेंच्यांचें पुस्तक ह्या तिहींचें काम भागणार आहे. शिवाय यांत अंगिकारलेली पद्धत ही जुन्या व नवीन पद्धतींचा मधुर संयोग आहे. आणि अशा पुस्तकाची २ रु. किंमत ही सर्वांच्या आटोक्यांत असावी म्हणूनच ठेवली आहे.

४. ह्यांत निवडलेलीं सुभाषितें (२५०), म्हणी आणि उतारे हीं इतकीं उत्तम व विविध आहेत कीं, तीं एकदां मार्मिक रीतीनें समजावून दिलीं म्हणजे तीं गुणगुणत राहावें-तोंडपाठ करावीं असें वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं. संस्कृत वाङ्मयांतील ओजस्वी व स्फूर्तिदायक विचार, उदात्त

भावना, चित्ताकर्षक व विविध भाषाशैली, विचक्षण व्यवहारनीति, हृदयाल्हादक वर्णनें, विनोद, विषयवैचित्र्य अशा अनेक दृष्टींनीं वेंच्यांची निवड केलेली आहे, हें अनुक्रमणिकेवरून नुसती दृष्टी फिरविल्यास दिसून येईल.

कै. गु. अण्णा विजापुरकरांनीं दुसऱ्या आवृत्तीवर बऱ्याच सूचना अनुग्रह-पूर्वक लिहून ठेविल्या होत्या. त्यांत करमणुकीचे श्लोक म्हणून दिलेले चार श्लोक पृष्ठ १२७ वर घेतले आहेत. ते विद्यार्थ्यांस गमतीचे वाटतील.

५. संस्कृत अनुवादाकरितां दिलेले मराठी उतारे थोडे आहेत असा आक्षेप येईल. प्रकाशनाची घाई व सं. वाचनपाठांची वाढ ह्यांमुळें ते अधिक देतां आले नाहींत हें तर खरेंच; पण उत्तम संस्कृत वाङ्मयाचेंच वाचन अधिक होणें अनेक दृष्टींनीं लाभदायक आहे असें आमचें मत आहे. भूमि बराच काळ पुष्कळ पाऊस प्याल्यावरच तींतून झरे वाहूं लागतात. तसेंच ह्यांत दिलेले बरेचसे संस्कृत उतारे वाचून विद्यार्थ्यांचा सं. भाषाशैलीशीं परिचय होऊन तिच्याशीं ते समरस झाले म्हणजे मग त्यांजकडून मराठी अनुवाद करवून घ्यावा. पण अगदीं आरंभापासूनच जर मराठी वाक्यांचें भाषांतर करावयास लावलें, तर त्यांस तें योग्य रीतीनें करतां येणार नाहीं. उदा. 'वाशा फुलांचा भ्रमर त्याग करतात ' याचें भाषांतर ते प्रायः ' पर्युषितस्य पुष्पस्य भ्रमराः त्यागं कुर्वन्ति ' असें करतील. पण वाङ्मयाचा परिचय झाल्यावर ' पुष्पं पर्युषितं त्यजंति मधुपाः ' असें सुंदर भाषांतर करतील. तसेंच ' ज्याच्या हातीं ससा तो पारधी ' ह्या म्हणीचा अनुवाद 'शशको हि करे यस्य व्याधोऽसौ मन्यते जनैः ' असा करूं शकतील. १८५ पानावरील पहिल्या ३ परिच्छेदांतील वाक्यें (वरील म्हण सोडून) मूळ संस्कृत वाक्यांचें भाषांतर आहेत. शिक्षकांनींहि स्वतः तसें करून वाक्यें द्यावींत किंवा ' जनीं निंद्य तें सर्द सोडोनि द्यावें, ' ' अंग वक्र अधरीं धरि पांवा, ' ' कां न सदन बांधावें कीं त्यांत पुढें बिळें करिल घूस ' अशा मराठी कविता किंवा 'आनंद' मासिकांतील चिमुकल्या गोष्टी संस्कृत अनुवादासाठीं दिल्यास मराठी उताऱ्यांचा अपुरेपणा भरून निघेल.

६. वाचन पाठांतील पहिले १३ पाठ व त्यांच्याबरोबर विविध पाठांतील ' शिक्षातत्त्वम् ' ' लोकोक्तयः,' सुभाषितानि (खंडः १) पंचतंत्र व हितोपदेश यांतील कांहीं गोष्टी पहिल्या वर्षी घ्याव्यात. दुसऱ्या वर्षी १४ ते २५

पाठ आणि विविध पाठांतील कांहीं पाठ आणि तिसऱ्या वर्षी २६ ते ३० पाठ आणि कांहीं विविध पाठ घ्यावेत. आणि नंतर उजळणी अशा विभागणी सुचवाशी वाटते.

७. ज्या ज्या गृहस्थांनीं कोणत्याहि सूचना केल्या त्यांचे आमच्यावर उपकार आहेत. श्री. नी. शं. नवरे, बी. ए., बी. टी. यांनीहि स्नेहपूर्वक बऱ्याच सूचना केल्या. त्यांतील कांहींचा यांत उपयोग केला आहे व त्यांबद्दल त्यांचा ऋणी आहें. वेदशास्त्रोत्तेजक सभेच्या प्रवेशपरीक्षेंतील मराठी उतारे घेण्याची व शिवभारतांतील उतारे घेण्याची परवानगी दिल्याबद्दल अनुक्रमें वे. पं. कृष्णशास्त्री कवडे व श्री. स. म. दिवेकर यांचाहि आभारी आहें. शुद्धिपत्र तयार करण्याच्या कामीं झालेल्या व्याकरणरत्न कात्रे शास्त्री व श्री. गं. रा. जोशी यांच्या साह्याबद्दल त्यांचाहि आभारी आहें.

गंगापुरी, वाई
पौष, शके १८४७. } रा. दा. देसाई

आदर्शपाठ

(पहिले ११ पाठ झाल्यानंतर)

अव्याकरणमधीतं, भिन्नद्रोण्या तरंगिणीतरणम् ।
भेषजमपथ्यसहितं, त्रयमिदमकृतं वरं, न कृतम् ॥

गुरुः—ही आर्या वाच पाहूं. मोरोपंताच्या आर्येप्रमाणेंच. ह्या वृत्ताचें संस्कृत नांव गीति. हिच्या १ ल्या व ३ ऱ्या चरणांत १२ मात्रा आणि २ ऱ्या व ४ थ्या चरणांत १८ मात्रा. पण खऱ्या संस्कृत आर्यावृत्ताच्या ४ थ्या चरणांत १५ मात्रा असतात. ह्यांतील पदें सांगशील ?

शिष्यः—होय, गुरुजी. अव्याकरणं, अधीतं, भिन्नद्रोण्या, तरंगिणीतरणं, भेषजं, अपथ्यसहितं, त्रयं, इदं, अकृतं, वरं, न, कृतं.

गुरुः—ह्यांतील मुख्य वाक्य कोण सांगेल ?

शिष्यः—इदं त्रयं अकृतं वरं, न कृतम्.

गुरुः—ह्यासारखेंच पूर्वीच्या पाठांमध्यें वाक्य गेलें आहे काय ?

शिष्य—आठवत नाहीं. (कांहीं वेळानें एक हुषार मुलगा उठतो) होय, गुरुजी. ' वरं मृत्युर्न पुनरपमानः '

गुरुः— याचा अर्थ सांग.

शिष्यः—' अपमानापेक्षां मृत्यु अधिक बरा. '

गुरुः—आतां ह्या आर्येतील वाक्याचा अर्थ कर पाहूं.

शिष्यः—हें तीन करण्यापेक्षां न केलेलें बरें.

गुरुः—त्रयं न. = तीन गोष्टींचा समुदाय. ह्या तीन गोष्टी करण्यापेक्षां न केलेल्या अधिक बऱ्या. आतां ह्या तीन गोष्टी कोणत्या बोल ?

शिष्यः—सगळ्या शब्दांचा अर्थ ठाऊक नाहीं म्हणून नीटसें सांगतां येत नाहीं.

गुरुः—अधीतं = अध्ययन, शिकणें. हा शब्द 'अधि'पूर्वक इ २ प. धातूस त प्रत्यय लागून न. नाम बनला आहे. (कलम २८९ वाचा); तरंगिणी = नदी. तरंग (लाट) + इन् + ई (कलमें ११३ (२) आणि ९८ पाहा.) याचप्रमाणें तटिनी = नदी, ध्वजिनी = सेना, करिणी =

हत्तीण, गृहिणी = भार्या हे शब्द तट, ध्वज, कर (सोंड), गृह या शब्दांपासून बनले आहेत. भेषजं = औषध. अपथ्यं हा अज्ञानं शब्दाप्रमाणेंच आहे. त्याचा अर्थ सांग.

शिष्यः—प्रकृतीस अपायकारक अन्न-गोष्ट. (न पथ्यं)

गुरुः—ठीक. अपथ्यसहितं भेषजं = अपथ्येन सहितं भेषजं (औषधं). आतां तीन गोष्टी कोणत्या तें सांग.

शिष्यः--अधीतं, तरंगिणीतरणं, भेषजं.

गुरुः—आतां 'अव्याकरणं' हा शब्द अज्ञानं, अपथ्यं यांसारखें नाम धरतां येणार नाहीं. कारण तीनच गोष्टी आहेत. 'अधीतं' कसलें तर 'अव्याकरणं' म्हणजे ज्यांत व्याकरण नाहीं='नास्ति व्याकरणं यस्मिन् तत् (अधीतं) असा अर्थ होय. व्याकरणं—वि + आ पूर्वक कृ अन = स्पष्टीकरण, पृथक्करण. कलम २८८ अ पाहा. याचप्रमाणें मृ—मरणं, हृरणं, तृ—तरणं, वद्—वदनं, सद्—सदनं इत्यादि.

भिद् + त (न) = फुटलेली, कलम २७६ आ वाचा. याप्रमाणें छिद—छिन्न, खिद्—खिन्न इत्यादि.

द्रोणी = डोणी. येथें होडी. भिन्नद्रोण्या हा समास सोडव पाहूं.

शिष्यः—भिन्ना द्रोणी भिन्नद्रोणी तया.

गुरुः—आतां सबंध आर्येचा (गीतीचा) अर्थ सांग.

शिष्यः--व्याकरणरहित अध्ययन, फुटलेल्या होडीनें नदी तरणें, कुपथ्य करीत औषध घेणें ह्या तीन गोष्टी करण्यापेक्षां न केलेल्याच बऱ्या.

गुरुः--दुसऱ्या दोन गोष्टींत जसा बुडण्याचा व रोग विकोपास जाण्याचा धोका तसाच व्याकरणरहित अध्ययनानें अर्थाचा अनर्थ होण्याचा धोका आहे.

यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।
स्वजनः श्वजनो मा भूत्, सकलं शकलं, सकृत् शकृत् ॥

शिक्षकांस सूचना

(१) वाचनपाठ व व्याकरण असे या पुस्तकाचे मुख्य दोन भाग केले आहेत. व्याकरणभागांत अवश्य असें सर्व व्याकरण प्रकरणशः दिलें आहे. तथापि तें सर्व आधीं तयार करून मग वाचनपाठ वाचावयाचे असा अर्थ नसून **प्रत्येक पाठाच्या शिरोभागीं, 'पूर्वतयारीं' त सांगितल्याप्रमाणें तें क्रमाक्रमानें शिकवावयाचें.** 'पूर्वतयारीं 'त ज्या अन्ताच्या नामांचा उल्लेख केला असेल त्या अन्ताच्या एका नामाचीं विभक्तिरूपें नमुन्यादाखल तोंडपाठ करून घ्यावींत; त्याचप्रमाणें ज्या गणाचा उल्लेख केला असेल त्या गणाच्या एका धातूचीं क्रियापदरूपें तोंडपाठ करून घ्यावींत व मग पाठ शिकविण्यास लागावें. 'पूर्वतयारीं 'त उल्लेखिलेल्या इतर नियमांचा उपयोग प्रसंगाप्रमाणें वारंवार दाखवावा; ते तोंडपाठ करून घेण्याचें कारण नाहीं. संधिनियम, संख्यावाचक शब्द, स्त्रीप्रत्यय, समास, नामसाधित व धातुसाधित शब्द इत्यादि भाग अगदीं प्रारंभापासून क्रमाक्रमानें आधीं सोपा व मग कठिण या धोरणानें शिकवावेत. उदाहरणार्थ, दुसऱ्या पाठांतील 'शतमप्यन्धानां न पश्यति' ह्या वाक्यांतील 'शतं' हा संख्यावाचक शब्द 'फल' प्रमाणें चालवितां येईल; फक्त त्याचा उपयोग कसा करतात तेवढें वाक्यरचना प्रकरणांत दाखवावें. 'पञ्चन्'इत्यादि संख्यावाचक शब्द 'आत्मन्', 'नामन्' शब्दांबरोबर चालवून घेऊन त्यांचा उपयोग कसा करावयाचा त्याची माहिती द्यावी. 'षष्' हा शब्द ष्कारान्त शब्दाबरोबर चालवून घ्यावा, आणि सं. वा. च्या उपयोगाची पुनः आठवण करून द्यावी. तत्पुरुषसमासाचा उल्लेखही दुसऱ्याच पाठाच्या पूर्वतयारींत केला आहे. त्यावरून तत्पुरुषासंबंधीची सर्व माहिती त्याच पाठांत करून द्यावयाची असा अर्थ नव्हें; तर त्या पाठापासून 'सूर्योदय' 'फलागम' असले सोपे सोपे तत्पुरुष समास शिकवूं लागावें. हीच गोष्ट नामसाधित शब्दांनाही लागू आहे. 'संपूर्णता', 'विपरीतता' असले सोपे नामसाधित शब्द तिसऱ्या चौथ्या धड्यापासून मुद्दाम आणले आहेत. तेव्हां त्या प्रसंगानें 'ता' हा प्रत्यय कोणत्या अर्थी व कसा लागतो तें सांगावें. याचप्रमाणें 'मार्दवं' शब्द

तिसऱ्या धड्यांत आला आहे. तो 'मृदु' ला कोणता प्रत्यय लागून कसा बनला आहे हें समजावून द्यावें व पुढें प्रसंगाप्रमाणें असेंच करीत जावें. याची घटना नामसाधित प्रकरणांतील तत्संबंधीं कलम दाखवून समजावून द्यावी. 'भूत', 'जित', 'नीत', 'हृत' इत्यादि सोपीं धातुसाधितें 'त' प्रत्यय कोणत्या अर्थीं लागून बनलीं आहेत हें लवकरच म्हणजे पांचव्या सहाव्या धड्यापासून नजरेस आणून देत जावें. याचप्रमाणें भूत्वा, नीत्वा, जित्वा, हृत्वा; जेतुं, नेतुं, हर्तुं इत्यादि धातुसाधितें 'त्वा' व 'तुम्' प्रत्यय कोणत्या अर्थीं लागून कशीं बनतात तें क्रमानें दाखवावें. आणि त्या त्या प्रसंगीं धातुसाधित प्रकरणांतील तीं तीं कलमें वाचून घ्यावीं. अशा रीतीनें त्या त्या विषयाचा थोडथोडा भाग क्रमाक्रमानें अगदीं प्रारंभापासून शिकवीत गेल्यानें व्याकरणाचा बोजा भासणार नाहीं व तें कंटाळवाणें किंवा त्रासदायक होणार नाहीं. निरनिराळ्या पाठांमधून व्याकरणाची जी विभागणी केली आहे ती वाङ्मयांत ज्याचा प्रयोग आरंभापासूनच सर्वत्र फार आढळतो तें आधीं द्यावयाचें, ज्यांचा परस्परसंबंध आहे किंवा ज्यांच्यामध्यें परस्परसाम्य आहे असे भाग एकत्र द्यावयाचे इत्यादि धोरणांनीं केली आहे. उदाहरणार्थ --अस्मद्, युष्मद्, तद्, यद्, किम्, एतद्, इदम् ह्या सर्वनामांच्या रूपांची साहजिकपणें वाङ्मयांत फार लवकर जरूर पडत्ये. म्हणून तीं पांचव्या पाठापासून दिलीं आहेत. तीं त्याच्याही अगोदर शिकविणें अधिक उपयुक्त होईल असें वाटतें. वारि, मधु व दातृ न. यांच्या विभक्तिरूपांत पूर्ण साम्य आहे, म्हणून हीं तीनहि नामें एकत्र दिलीं आहेत. 'धनिन्' 'श्रीमत्' 'श्रेयस्' इत्यादि शब्द ज्या धड्यांत दिले आहेत त्याच धड्यांत 'इन्' 'मत्' 'ईयस्' इत्यादि प्रत्यय कोणत्या अर्थी व कसे लागतात, हें सांगण्याबद्दल सुचविलें आहे. असें करतांना नामसाधित प्रकरणांतील तीं तीं कलमें दाखवावींत. कारण यांचा परस्परसंबंध आहे. उपसर्गांसंबंधीं माहिती २७१ व्या कलमांत दिलेली असली तरी उपसर्गयुक्त धातूंचा उपयोग पहिल्याच पाठापासून थोडथोडा केला आहे. सर्व उपसर्ग एकदम घोकून न घेतां त्यांचा उपयोग कसा करतात हें नुसतें प्रारंभीं सांगून ठेवावें व ज्या उपसर्गाचा प्रयोग वाक्यांत येईल तेवढ्याचाच अर्थ त्या त्या वेळीं सांगावा. व्याकरणाच्या प्रत्येक प्रकरणाच्या प्रारंभीं जी प्रास्ताविक माहिती दिलेली आहे, ती प्रसंगाप्रमाणें सांगावी

किंवा वाचून घ्यावी. प्रत्येक गणांतील नमुन्याच्या धातूचीं क्रियापदरूपें तोंडपाठ करून घेण्यापूर्वी त्या गणांतील धातूंचें अंग कसें बनतें हें समजावून द्यावें; असें केल्यानें रूपसिद्धि लक्षांत येऊन वाक्यांतील रूपें ओळखण्यास सोपें जातें.

(२) एक पाठ एका दिवसांत शिकवावयाचा असा उद्देश नाहीं. पाठांची संख्या उगाच फुगूं नये, म्हणून व्याकरण तीस पाठांत वांटून दिलें आहे. विद्यार्थ्यांच्या ग्रहणशक्तीच्या अनुरोधानें व पाठांतील मजकुराच्या मानानें एकेका पाठाला चार, पांच दिवस लागतील. विभक्तिरूपें व धातुरूपें हीं चांगलीं घटावींत म्हणून त्या त्या पाठांत येणारीं नामें व धातु नमुन्याच्या नामाप्रमाणें किंवा धातूप्रमाणें चालवून घ्यावींत.

(३) प्रत्येक पाठ शिकवून झाल्यावर त्या पाठांतील वाक्यें व सुभाषितें उत्तम रीतीनें विद्यार्थ्यांस वाचतां येतील अशी दक्षता ठेवावी. मराठी किंवा इतर कोणत्याही भाषेचें वाचन करून घेतात तसेंच संस्कृताचेंहि करवावें. तीं चांगलीं वाचतां आल्यावर तोंडपाठ करवावींत.

(४) एकाच नामास किंवा धातूस निरनिराळे अनेक प्रत्यय लागून त्यापासून अनेक नामसाधित किंवा धातुसाधित शब्द कसे बनतात हें विद्यार्थ्यांच्या मनावर चांगलें बिंबवावें. असें केल्यानें मूळ नामाचा किंवा धातूचा अर्थ ठाऊक असला म्हणजे त्यापासून बनलेल्या नामसाधितांचा किंवा धातुसाधितांचा अर्थ समजण्यास सोपें जाईल, व प्रत्येक नवीन शब्द सांगण्याचा किंवा पाहण्याचा प्रसंग येणार नाहीं; व नवीन शब्द कसे बनवावेत हेंहि सहज लक्षांत येईल.

(५) संस्कृत व मराठी या भाषांमध्यें ज्या ज्या बाबींत साम्य आढळेल ती ती बाब प्रसंगानुसार विद्यार्थ्यांच्या नजरेस आणून द्यावी. जसें, (विभक्तिसाम्य) वानरेभ्यः फलानि रोचन्ते–वानरांस फळें रुचतात (आवडतात). तसेंच जे मराठी शब्द संस्कृत शब्दांपासून थोड्या फार फरकानें बनले आहेत ते त्या त्या वेळीं दाखवावे. उदाहरणार्थ, व्याघ्र–वाघ, तृण–तण, वरम्–बरें, पर्ण–पान, स्फार–फार, हस्त–हात, स्थविर–थोर, पुत्र–पूत इत्यादि.

(७) कित्येक नियमांच्यापुढें कंसांत पाणिनीच्या अष्टाध्यायींतील सूत्रें दिलीं आहेत. आवृत्तीच्या वेळीं नियम थोडक्यांत ध्यानांत ठेवण्यास त्यांचा

विद्यार्थ्यांस उपयोग होईल. मात्र सूत्रें पाठ करविणें असेल तर सूत्रांचे अर्थ लावण्याविषयींची माहिती पुस्तकाच्या शेवटीं दिली आहे, त्याप्रमाणें अर्थ समजावून देऊन मग पाठ करवावीं.

(८) पहिल्या कांहीं धड्यांतील बहुतेक वाक्यें संधिविरहित दिलीं आहेत; पुढें क्रमानें सोपे संधि केलेले आहेत. ते संधिप्रकरणांतून दाखवावे.

संक्षेप व चिन्हें

अ.—अव्यय.
आ.—आत्मनेपदी.
इ.—इत्यादि.
उ.—उभयपदी.
उ. किंवा, उ. पु.—उत्तमपुरुष.
ए. किंवा ए. व.—एकवचन.
च.—चतुर्थी.
तृ. तृतीया.
द्वि.—द्वितीया द्विवचन.
द्वि. व.—द्विवचन.
धा. सा.- धातुसाधित.
न.—नपुंसकलिंगी.
ना.—नाट्यशास्त्र.
ना. सा.—नामसाधित.
नि. ब.—नित्यबहुवचनी.
नि. द्वि.—नित्यद्विवचनी.
प.—परस्मैपदी.
पं.—पंचमी.
+ उपसर्गांपुढें धातु घ्यावा असें दर्शविते.

पुं.—पुँल्लिंगी.
प्र.—प्रथमा; प्रथमपुरुष.
प्र. पु.—प्रथम पुरुष.
ब. किंवा ब. व.—बहुवचन.
म. किंवा म. पु.—मध्यमपुरुष.
वि.—विशेषण.
वि. ना.—विशेषनाम.
वे.—वेद.
ष.—षष्ठी.
ष. त.—षष्ठीतत्पुरुष.
सं.—सर्वनाम.
सं.—संबोधन.
स्त्री.—स्त्रीलिंग.
[ ] व्युत्पत्ति दर्शविण्यासाठीं.
( ) शब्दाचा अर्थ, पाणिनीय रूप, वैकल्पिक रूप, धातूचा आदेश—गम् (गच्छ्), अध्याहृत शब्द, सूत्र, पोटकलम, उपसर्ग इत्यादि दर्शविण्यासाठीं वापरली आहे.

—शब्दाच्या रूपसिद्धीच्या पायऱ्या किंवा उदाहरण देतांना वापरली आहे.

* नियमांतील ही खूण वार्तिक दर्शविते; पाठांत टीप दर्शविते.

। वाक्याचा किंवा चरणाचा शेवट दर्शविते.

§ कलम दर्शविते.

, शब्दार्थसंग्रहांत पर्यायशब्द दर्शविते.

; शब्दार्थसंग्रहांत निराळा अर्थ दर्शविते, किंवा निराळें उदाहरण दर्शविते.

रूपापुढें २, ३ असा आंकडा तें रूप दोन किंवा तीन वेळां घ्यावयाचें असें दर्शवितो.

अनुक्रमणिका

१ वाचनपाठ

२ व्याकरण

संस्कृतप्रवेश

वाचनपाठ

प्रथमः पाठः

पूर्वतयारी—अकारान्त पुं. आणि न. शब्द; वर्तमानकाळ–१ ला गण. ४५, ४६, १२८, १२९, १३३, १३४; शिवाय १०७, १०८, २९५, २९६, ३००.

(क) गणेशाय नमः। अत्र बालाः क्रीडन्ति। तत्र शिष्याः पठन्ति। मूर्खान् हसन्ति जनाः। जलं वहति। वातेन जले तरङ्गाः उद्भवन्ति। कदा गच्छसि? अद्य गच्छामि। हे मूर्खाः, सज्जनान् किं वृथा निन्दथ? 'धूर्ताः क्रीडन्ति बालिशैः' (मूर्खैः) एवं जनाः वदन्ति। मूर्खवैधेयबालिशाः इति अमरः। क्व वससि? वेणुग्रामे वसामि। नेत्राभ्यां पश्यामः। अन्धाः अपि पश्यन्ति। अहो आश्चर्यम्! कथमेवं वदसि? अनृतं न वदामि। किं न पश्यन्ति अन्धाः स्पर्शेन? अजीर्णे भोजनं विषम्।

(ख) देवं वन्दे। कुमार, क्व गच्छसि? कृष्णस्य गृहं गच्छामि। नृपः जनान् रक्षति। उद्याने रमन्ते बालाः। हरिणाः तृणेन जीवन्ति। व्याघ्रः मांसं खादति। मार्जाराय दुग्धं रोचते। भारं वहति गर्दभः। बलीवर्दौ शकटं वहतः। उद्योगात् धनं लभामहे। अलसस्य धनं कुतः?

(ग) वानरेभ्यः फलानि रोचन्ते। वृक्षाणां कोटरेषु निवसन्ति शुकाः। आचार्यस्य अग्रे शिष्याः तिष्ठन्ति। प्रातरादित्यमुपतिष्ठन्ते द्विजाः। वातेन वृक्षाः कम्पन्ते, न पर्वताः। अन्नात् भवन्ति भूतानि। पर्जन्यात् अन्नं भवति। मूर्खस्य शरीरं एव वर्धते, न ज्ञानम्। लोकानां कल्याणाय पार्थिवः यतते। प्रातरुद्यानात् पुष्पाणि आहरामि।

---

१. § ३१६ (११). २. § ३१६ (६).

(घ) स्मरसि तातस्य वचनम्? कथं न स्मरामि? शिष्याः आचार्यस्य पादयोः पतन्ति, उपदेशं कर्णाभ्यां पिबंति च। चौराः प्रमत्ते जीवन्ति। नहि चन्द्रात् आतपः भवति। एवं सज्जनात् अपि तापः न भवति। अर्थस्य पुरुषः दासः। यथा बीजं तथा अंकुरः। यथा वृक्षः तथा फलम्। यदा देवः वर्षति तदा तृणानि प्ररोहन्ति। अद्य दीपोत्सवः वर्तते इति जनाः वदन्ति।

उदारस्य तृणं वित्तं, शूरस्य मरणं तृणम्।

शब्दार्थसंग्रह

नामें

अनृत न. खोटें.
अर्थ पुं. पैसा.
अश्व पुं. घोडा.
आतप पुं. ऊन्ह.
आचार्य पु. गुरु.
आदित्य पुं. सूर्य.
उद्यान न. बाग.
कोटर पुं., न ढोली.
गर्दभ पुं. गाढव.
चौर पुं. चोर.
तात पुं. बाप.
ताप पुं. त्रास, पीडा.
तृण न. गवत.
दास पुं. गुलाम.
दीप पुं. दिवा.
दुग्ध न. दूध.
देव पुं. देव; मेघदेवता.
द्विज पुं. मुंज झालेला.
नृप पुं. राजा.
नेत्र न. डोळा.
पाद पुं. पाय.
पार्थिव पुं. राजा.
पुष्प न. फूल.
प्रमत्त वि. बेसावध.
बलीवर्द पुं. बैल.
भार पुं. ओझें.
भूत न. प्राणी.
मार्जार पुं. मांजर.
वात पुं. वारा.
वृक्ष पुं. झाड.
वेणुग्राम पुं. बेळगांव.
व्याघ्र पुं. वाघ.
शकट पुं., न. गाडी.
शुक पुं. पोपट.
सज्जन पुं. चांगला माणूस.

धातु

कम्प् १ आ. कांपणें; हलणें.
क्रीड् १ प. खेळणें.
खाद् १ प. खाणें.
गम् (गच्छ्) १ प. जाणें
गम् आ + येणें.
जीव् १ प. जगणें; पोट भरणें.
दृश् (पश्य्) १ प. पाहणें
धाव् १ प. धावणें.
पठ् १ प. शिकणें.
पत् १ प. पडणें.
भू १ प. होणें; असणें; उत्पन्न होणें.
यत् १ आ. झटणें, यत्न करणें.
रक्ष् १ प. रक्षणें.
रम् १ आ. रमणें.
रुच् १ आ. आवडणें.
रुह् १ प. उगवणें, अंकूर फुटणें.
,, प्र + ,,
लभ् १ आ. मिळविणें.

वद् १ प. बोलणें.
वन्द् १ आ. नमस्कार करणें.
वस् १ प. राहणें.
वस् (नि) प. राहणें
वृत् १ आ. असणें.
वह् १ उ. वाहणें; नेणें.
वृध् १ आ. वाढणें.
वृष् १ प. वृष्टि करणें.
स्था (तिष्ठ्) १प. उभें राहणें.
,, उप + आ. सेवा– पूजा करणें.
स्मृ १ उ. स्मरणें.
हृ १ उ. घेऊन जाणें.
,, आ + आणणें.

अव्ययें

अग्रे पुढें, समोर.
अत्र येथें.
अद्य आज.
अपि देखील.
इति असें.
एवम् असें.
कथम् कसें.
कदा केव्हां.
क्व कोठें.
तत्र तेथें.
तथा तसें.
तदा तेव्हां.
यथा जसें.
यदा जेव्हां.
न नाहीं.
नमस् नमस्कार.
प्रातर् पहाटे.
हि कारण; खरोखर.

द्वितीयः पाठः

पूर्वतयारी—आकारान्त स्त्री. शब्द; वर्तमानकाळ–४ था व ६ वा गण; तपुरुष §§ ४८, १३० १३१, १३३, १३५, १३६. व संधिनियम ९, १०, १३.

(क) कुतः आगच्छसि ? पाठशालायाः । सूर्यस्योदये तारकाः नश्यन्ति, निशायां पुनराविर्भवन्ति । सुखमिच्छन्ति मानवाः । चिन्तायाः समुद्भवन्ति रोगाः । प्रजानां पालनं नृपस्य धर्मः । धर्ममुपदिशत्याचार्यः । सीता जनकस्य कन्या, रामस्य भार्या । प्रत्यहं प्राक्[1] सूर्योदयात् प्रतिबुध्ये ।

(ख) विद्या नाम नरस्य भूषणम् । तृष्णया मुखं परिशुष्यति । जलेन तृषा शाम्यति । अतिपरिचयात् अवज्ञा भवति । ज्ञानेनाज्ञानं नश्यति । नगरस्य रथ्यासु क्रीडन्ति बालाः । वर्षासु पल्वले[2] पल्वले भेकाः जायन्ते । मेघानां दर्शनेन मयूराः नृत्यन्ति । कुत्रोपविश्यामः? अत्र शिलायाम् ।

---

१. § ३१७ (७). २. § ३३२.

(ग) शोभन्ते विद्यया विप्राः, लज्जया च कुलाङ्गनाः [शोभन्ते]। उद्यानस्य शोभां पुष्यन्ति लताः। किं वृथा श्राम्यसि ? शतमपि अन्धानां न पश्यति। पतङ्गाः मोहाद्दीपं विशन्ति नश्यन्ति च। बाले, रोदनस्य कारणं पृच्छामि। किं न यच्छसि प्रतिवचनम् ? लज्जया न भाषते बाला। युद्धात् वैरं न शाम्यति। जरा रूपं हरति।

(घ) कापुरुषः स्वल्पेनापि तुष्यति। अन्नमत्रेण शाम्यति। भोजनस्य वेला वर्तते। तत्किमधुना विलम्बध्वे ? न पापानां वधे पापं विद्यते। विना[३]पराधेनाचार्यः कुप्यतीति कथं मन्यसे ? निशायां धनिकानां गृहाणि चोराः प्रविशन्ति धनमपहरन्ति च। शिष्येषु पुत्रव[४]त्स्निह्यत्याचार्य:=यथा पुत्रेषु स्निह्यति तथा शिष्येषु स्निह्यत्याचार्यः।

उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः।
लोके गुरुत्वं विपरीततां[५] वा स्वचेष्टितान्येव नरं नयन्ति।
नरस्याभरणं रूपं, रूपस्याभरणं गुणः।
गुणस्याभरणं ज्ञानं, ज्ञानस्याभरणं क्षमा ॥

शब्दार्थसंग्रह.

नामें	**दरिद्र** वि. दरिद्री.	**मनोरथ** पुं. इच्छा.
अवज्ञा स्त्री. अनादर.	**धनिक** पुं. श्रीमंत.	**मयूर** पुं. मोर.
आभरण न. अलंकार.	**नर** पुं. माणूस.	**मानव** पुं. माणूस.
कापुरुष पुं. क्षुद्र माणूस.	**निशा** स्त्री. रात्र.	**मोह** पुं. मोह.
गुरुत्व न. मोठेपणा.	**पतङ्ग** पुं. पतंग, टोळ.	**रथ्या** स्त्री. रस्ता.
चेष्टित न. क्रिया.	**पथिक** पुं. प्रवाशी.	**रूप** न. सौंदर्य.
जनक पुं. जनक राजा.	**पल्वल** न. डबकें.	**रोदन** न. रडणें.
जरा स्त्री. म्हातारपण.	**पाप** वि. पापी.	**वर्षा** स्त्री.नि.ब. पावसाळा
तारका स्त्री. चांदणी.	**प्रतिवचन** न. उत्तर.	**विपरीत** वि. उलट.
तृषा स्त्री. तहान.	**बाला** स्त्री. मुलगी.	**विप्र** पुं. ब्राह्मण.
तृष्णा स्त्री. तहान.	**भेक** पुं. बेडूक.	**शत** न. शंभर.

३. § ३१५ (९) ४. § १२४ (१०). ५. § ११२.

स्व वि. आपलें.

धातु

इष् (इच्छ्) ६प.इच्छिणें.

कुप् ४ प. रागावणें.

जन् (जा) ४ आ. उत्पन्न होणें.

तुष् ४ प. संतुष्ट होणें.

दा (यच्छ्) १ प. देणें.

दिश् ६ उ. दाखवणें.

,, उप + शिकविणें; सांगणें.

नश् ४ प. नाहींसें होणें.

नी १ उ. नेणें.

नृत् ४ प. नाचणें.

पद् ४ आ. जाणें.

,, उद्+उत्पन्न होणें.

पुष् ४ प. पोसणें; वाढविणें.

प्रच्छ् (पृच्छ्) १ प. विचारणें.

बुध् ४ आ. जाणणें.

,, प्रति + जागें होणें.

भू (आविस्) प्रगट होणें, दिसूं लागणें.

मन् ४ आ. मानणें; समजणें.

लम्ब् १ आ. लोंबणें.

,, वि+उशीर करणें.

ली ४ आ. चिकटणें.

,, वि+नाश पावणें.

विद् ४ आ. असणें.

शम् ४ प. शमणें.

शुभ् १ आ. शोभणें.

शुष् ४ प. कोरडें होणें.

श्रम् ४ प. श्रमणें; कष्ट करणें.

स्निह् ४ प. प्रेम करणें.

हृ (अप) १ उ. हरण करणें.

अव्ययें

अधुना आतां

एव च.

किम् कां.

कुतः कोठून.

च आणि.

तत् तर.

नाम खरोखर.

पुत्रवत् पुत्राप्रमाणें.

पुनर् पुनः.

प्रत्यहम् दररोज.

प्राक् पूर्वीं.

वा किंवा.

विना खेरीज.

वृथा व्यर्थ, फुकट.

तृतीयः पाठः

पूर्वतयारीः—इकारान्त पु. शब्द, वर्तमानकाळ—१०वा गण; विशेषण. §§ ४९, १३२, १३३, १३७, ३०५. विसर्गसंधि. ३५, ३७, ३८, ३९.

(क) अग्निर्जलेन शाम्यति। आचारः प्रथमो धर्मः। अग्नये स्वाहा। मधुरेण भाषणेन नराः तुष्यन्ति। वृक्षात् पक्वानि फलानि पतन्ति। युद्धस्य कथा रम्या। श्रद्धया हरिं पूजयति गोपालः। भृशं क्रुद्धो नरः दन्तैरोष्ठं संदशति। दशरथस्य पुत्रो दाशरथिः। क्रोधात्ताडयति पुत्रं जनकः। कवयो भूपतीनां चरित्रानि वर्णयन्ति।

---

१. § ३१६ (११).

(ख) रम्याणां कथानां श्रवणेन बाला हृष्यन्ति। भोजनात्पूर्वं हस्तौ पादौ मुखं च प्रक्षालयामि । ऋषीणामाश्रमेषु निर्भयं संचरन्ति मृगाः। कविषु कालिदासः श्रेष्ठः । पुष्पैः केशान् भूषयन्ति अङ्गनाः। गिरिषु विशालाः पादपाः रोहन्ति । कविः चित्राः कथाः कथयति । तृषितेभ्यः पथिकेभ्यः शीतमुदकं यच्छामः । किं न भक्षयसि मुनिना दत्तानि मधुराणि फलानि ? गिरिभ्यः प्रस्रवन्ति निर्झराः ।

(ग) न हि निम्बात् स्रवति क्षौद्रम् । लोहमपि अभितप्तं मार्दवं भजते । मेघेभ्यः पतितान् जलस्य कणान् चातकः पिबति । राशीनामुदयो लग्नम् । अध्ययनस्य क्लेशं न गणयामि । गृहस्थः अतिथीनन्नेन पूजयति । कुतः अत्र वने पानपात्रं । तत्पाणिभ्यामेव जलं पिबामः । नाभिनन्दामि कृष्णस्य वचनम् । व्याधिः शरीरं पीडयति, आधिश्च चित्तम् । दूरतः पर्वता रम्याः ।

(घ) गीतस्य मधुरो ध्वनिर्जनानां चित्तं हरति । नृपो यदि स्तेनान् न दण्डयति तर्हि जनानां वित्तस्य जीवितस्य च संशय उत्पद्यते । कीदृशस्तृणानामग्निना सह विरोधः? दुराचारो नृपतिः पौरान् जानपदान् च पीडयति । बालानां मधुरैरालापैः प्रमोदामहे ।

अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति ।
गर्जन्ति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदाः ।
अमृतं शिशिरे वह्निः । अमृतं प्रियदर्शनम् ।
उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥

शुकः शारिका भृङ्गराजो वा सर्पविषशङ्कायां क्रोशति । क्रौञ्चो विषाभ्यांशे माद्यति, ग्लायति जीवंजीवकः, म्रियते मत्तकोकिलः, चकोरस्य च नेत्रे विरज्येते । कौ. अ.

शब्दार्थसंग्रह

नामें — अतृण न. तृणरहित स्थान. अभ्याश पुं. सांनिध्य.
अतिथि पुं. पाहुणा. अभितप्त वि. तापविलेलें. आधि पुं. मानसिक व्यथा.

२. § ३१८ (६); ३. § ३१५ (७).

आलाप पुं. भाषण.
उदक न. पाणी.
उद्यम पुं. उद्योग.
ओष्ठ पुं. ओठ.
कीदृश वि. कसला.
क्रुद्ध वि. रागावलेला.
क्रौंच पुं. करकोंचा पक्षी.
क्षौद्र न. मध.
गिरि पुं. पर्वत.
गीत न. गाणें.
चकोर पुं. चकोर पक्षी.
चरित न. चरित्र.
चातक पुं. चातक पक्षी.
चित्र वि. आश्चर्यकारक.
जनक पुं. बाप.
जानपद पुं. देशवासी.
जीवंजीव पुं. कुकण पक्षी
जीवित न. प्राण.
तृषित वि. तहानेलेला.
तोयद पुं. ढग.
दत्त वि. दिलेला.
दन्त पुं. दांत.
दुराचार वि. दुराचारी.
दूरतः अ. दुरून
निर्जल वि. जलरहित.
निर्झर पुं. झरा.
निम्ब पुं. कडूनिंब.
नृपति पुं. राजा.
पक्व वि. पिकलेला.

पतित वि. पडलेला.
परम वि. श्रेष्ठ.
पात्र न. भांडें.
पादप पुं. झाड.
पान न. पिणें.
पौर पुं. नगरवासी.
भूपति पुं. राजा.
भृंगराज पुं. काकाकुवा
मत्त पुं. मद आलेला.
मार्दव न. मऊपणा.
मुनि पुं. तपस्वी.
मृग पुं. पशु; हरिण.
राशि पुं. ढीग; रास. (मेष वृषभ इ.)
लग्न न. राशीचा उदय.
लोह न. लोखंड.
वह्नि पुं. विस्तव.
वित्त न. संपत्ति, पैसा.
व्याधि पुं. शारीरिक रोग
शारिका स्त्री. मैना.
शिशिर पुं. हिंवाळा.
श्रवण न. ऐकणें.
संशय पुं. धोका.
सुप्त वि. निजलेला.
हस्त पुं. हात.

धातु

कथ् १० प. सांगणें.
क्रुश् १ प. ओरडणें.
क्षल १० प. धुणें.
क्षल् (प्र) धुणें
गण् १० प. मोजणें; जुमानणें.
गर्ज् १ प. गर्जणें.
ग्लै १ प. ग्लानि येणें
चर् १ प. हिंडणें; जाणें.
,, सम् ,,
तड् १० प. बडवणें.
दंश्(दश्) १ प. चावणें.
,, सम् + ,,
पा (पिब्) १ प. पिणें.
पीड् १० प. पीडा देणें.
पूज् १० प. पूजणें, सत्कार करणें.
भक्ष् १० प. खाणें.
भज् १ उ. पावणें, पोचणें.
भूष् १० प. भूषविणें.
मद् ४ प. मत्त होणें.
मुद् १ आ. आनंदित होणें.
,, प्र + ,,
मृ ६ आ. मरणें.
रञ्ज् ४ उ. लाल होणें.
,, वि+फिकें पडणें.
वर्ण् १० प. वर्णन करणें.
शम् (उप) ४ प. शान्त होणें; विझणें.
सिध् ४प. सिद्धीस जाणें.
स्नु १ प. पाझरणें.
,, प्र + ,,

हृष् ४ प. हर्ष पावणें.

अव्ययें

तर्हि तर.

नहि (न+हि) नाहीं.

निर्भयम् निर्भयपणें.

पूर्वम् अगोदर, पूर्वी.

भृशम् अतिशय, फार.

यदि जर.

सह समागमें, बरोबर.

स्वयम् स्वतः, आपोआप.

स्वाहा. देवांना आहुति देणें.

चतुर्थः पाठः

पूर्वतयारीः—उकारान्त पु. शब्द; वर्तमानकाळ—२ रा गण. आकारान्त धातु, अस् धातु. §§५२, १४०, १४१, १५२.

दिवा भानुः प्रकाशते, नक्तं रजनीकरः। गुरूणामाज्ञां शिष्या न कदापि विलंघयन्ति। भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमैः। दिवसस्य[1] द्विः स्नामि। गुरवे नमः। प्रातर्मन्दं[2] वाति शीतलो वायुः। गुरुभिर्विनीता नरा लोके मान्यतां यान्ति। विकसितानि कुसुमानीव भान्ति निशायां नक्षत्राणि। वरमद्य कपोतः श्वो मयूरात्। भिक्षुः कौपीनलाभमपि बहु मन्यते।

रत्नं रत्नेन संगच्छते। विष्णोः कृपया न्यूनं सम्पूर्णतां याति। बाह्वोः प्रतापेनाखिलं देशं जयामि। ज्ञानेन[3] हीनाः [नराः] पशुभिः समानाः [सन्ति]। प्रियं मित्रं गुह्यमाख्याति पृच्छति च। तत्र वायोरपि प्रवेशो नास्ति, किं पुनर्मनुष्याणाम्? न पुनरागच्छमीति रामो भणति। जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः। किमेवं वृथा जल्पसि? यदि शक्तोऽसि तत् किं न युध्यसे।

वरं मृत्युर्न पुनरपमानः। उत्पतिष्णुर्मृगपतिः प्रथममंगानि संकुचति, पश्चान्मृगमभिपतति च।

शष्पतुल्यं हि मन्यन्ते दयालुं रिपवो नृपम्।
न जरां यान्ति रत्नानि विद्रुमं मौक्तिकं[4] विना।

सिंहः शिशुरपि गजे निपतति। दुःखभरेण न प्रभुरस्मि गात्राणाम्। शिष्यापराधे गुरोर्दण्डः। विधिर्भूतानि सृजति, विष्णुः पाति, महेशः संहरति।

---

१. § ३१८ (७). २. § १०९ (५). ३. § ३१५ (७). ४. § ३१४ (८).

कथं मत्स्याः सलिले सलिलं पिबन्तीति नावगच्छामि। भानोश्चण्डैः रश्मिभिः संतप्ताः पशवस्तरूणां छायां श्रयन्ते।

वितरति गुरुः प्राज्ञे[५] विद्यां यथैव तथा जडे।
निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः।
यादृशं वपते बीजं तादृशं लभते फलम्।[६]
बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः।

शब्दार्थसंग्रह

नामें

अंग न. अवयव.
आगम पं. येणें, प्राप्ति.
कपोत पुं. पारवा.
कुसुम न. फूल.
कौपीन न. लंगोटी.
गज पुं. हत्ती.
गात्र न. अवयव.
गुरु पुं. गुरु, शिक्षक.
गुह्य न. गुप्त गोष्ट.
जरा स्त्री. म्हातारपण; जुनेपणा.
तरु पुं. झाड.
निर्वाण न. शान्ति; सुख.
प्रभु पुं. स्वामी, मालक.
बाहु पुं. हात.
भर पुं. भार.
भानु पुं. सूर्य.
भिक्षु पुं. भिकारी.
भुत न. प्राणी.
मत्स्य पुं. मासा.
महेश पुं. शंकर.
मान्यता स्त्री. सन्मान.
मृगपति पुं. सिंह.
मौक्तिक न. मोतीं.
रत्न न. रत्न.
रश्मि पुं. किरण.
रिपु पुं. शत्रु.
वायु पुं. वारा.
विद्रुम न. पोंवळें.
विधि पुं. ब्रह्मदेव.
शष्प न. कोंवळें गवत.
शिशु पुं. मूल. बच्चा.
समवाय पुं. समूह, संघ.
संपूर्णता स्त्री. पूर्णपणा.
सलिल न. पाणी.

विशेषणें.

अखिल सर्व, सगळें.
असार निःसत्त्व.
उत्पतिष्णु झडप घाल.
चण्ड प्रखर.
जड मंदबुद्धीचा.
जात उत्पन्न झालेला.
तप्त तापलेला.
तुल्य सारखें.
तादृश तसलें.
दयालु दयाळू.
दुर्जय जिंकण्यास कठिण.
ध्रुव निश्चित, खात्रीचा.
नम्र वांकलेला.
न्यून कमी, उणें.
प्राज्ञ बुद्धिमान्.
यादृश जसलें.
विकसित फुललेलें.
विनीत शिकविलेला.
शक्त समर्थ.
शीतल गार.

---

५. § ३१९ (४). ६. § ३१६ (२).

संतप्त तापलेला.
समान सारखा.
हीन रहित.

अव्ययें

इव प्रमाणें.
कदापि (कदा+अपि) केव्हांहि.
तत् तर, म्हणून.
दिवा दिवसा.
द्विस् दोनदा.
नक्तम् रात्रीं.
पश्चात् नंतर.
पुनर् पण.
प्रथमम् पहिल्यांदा, अगोदर.
बहु अतिशय.
मन्दम् संथपणें.
वरम् पेक्षां बरें.
विशेषतः विशेषेंकरून.
वृथा व्यर्थ, फुकट.
श्वस् उद्यां.
हि उदाहरणार्थ; खरेंच.

धातु

अस् २ प. असणें.
काश् १ आ. प्रकाशणें.
,, प्र+ प्रकाशणें.
कुच् ६ प. आंखडणें.
,, सम् + ,,
ख्या २ प. सांगणें.
,, आ + ,,
गम् (अव) जाणणें.
गम् (सम्) १ आ. जुळणें; मिळणें.
जल्प् १ प. बडबडणें.
जि १ प. जिंकणें.
तॄ १ प. तरून जाणें.
,, वि + देणें.
पत् (अभि) १ प. झडप घालणें.
पत् (नि) झडप घालणें.
पा (पिब्) १ प. पिणें.
पा २ प. रक्षणें.
भण् १ प. म्हणणें; बोलणें.
भा २ प. प्रकाशणें; दिसणें.
या २ प. जाणें.
युध् ४ आ. लढणें.
लंघ् १० प. उडी मारणें, ओलांडणें.
लंघ् (वि) १० प. उल्लंघणें
वप् १ उ. पेरणें.
वा २ प. वाहणें.
श्रि १ उ. आश्रय करणें
सृज् ६ प. उत्पन्न करणें
स्ना २ प. स्नान करणें.
हृ (सम्) १ उ. संहार करणें.

पञ्चमः पाठः

पूर्वतयारीः—अस्मद् व युष्मद्. §§ ८७, ८८.

त्वमेव शरणं मम। शिष्यस्तेऽहम्। कथं मयि तवाविश्वासः? अग्रेक्षस्य, कथयामि ते[1] भूतार्थम्। कुत्रास्ति मम पुस्तकम्? अग्रेस्थितमपि कथं न पश्यसि? अपि[2] तिष्ठन्ति युष्माकं निदेशे मम पुत्राः? यूयमेवात्र प्रमाणम्। अहमर्जुनस्य गृहं गच्छामि, आगच्छथ मया सह? असहायोऽस्म्यहम्; कथं मां प्रति यूयं विमुखा भवथ?

---

१. § ३१६ (५). २. § ३३१.

यावदस्माकं प्राणा ध्रियन्ते तावद्वयं त्वां न परित्यजामः। शापितोऽसि मम प्राणैर्यदि त्वमितो गच्छसि । अहमपि, त्वया सहागच्छामि। न कालमपेक्षते स्नेहः। सफला अद्य नो मनोरथाः। त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं । न खलु त्वामहं तुलये नाव मन्ये वा। अपि सन्निहितोऽत्र युष्माकं गुरुः? अथ किम्। नावगच्छसि त्वमखिलं वृत्तान्तम्; अतस्त्वमस्मानेवमधिक्षिपासि। करस्पर्शान्म्लायन्ति सुकुमाराणि कुसुमानि। वयस्य, स्वागतं ते[३]। ननु पृच्छामि त्वां कुत्र व्रजासि संभ्रमेण। अनुपपन्नस्ते तर्कः इति नः प्रतिभाति। मधुराणि फलानि तुभ्यमहं प्रयच्छामि। यथा मयि स्निह्यति गुरुस्तथा त्वय्यपि। अशक्तोऽहं गृहारंभे शक्तोऽहं गृहभंजने। गुणः खल्वनुरागस्य कारणं, न बलात्कारः।

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते॥ गीता

शब्दार्थसंग्रह

नामें

अनुराग पुं. प्रेम.
आरंभ पुं. आरंभणें; करणें
कर पुं. हात.
निदेश पुं. आज्ञा.
प्रमाण न. निर्णयकर्ता.
प्राण पुं. (नि.ब.) प्राण.
बलात्कार पुं. जबरी.
भंजन न. मोडणें.
भूतार्थ (भूत+अर्थ) पु. वस्तुस्थिति, खरी गोष्ट.
रोमहर्ष पुं. अंगावरील केंस उभे राहणें.
वयस्य पुं. मित्र.
वेपथु पुं. कम्प, कांपरें.
शरण न. रक्षक.
स्वागत न. आदरसत्कार.

विशेषणें

अनुपपन्न अयोग्य.
असहाय मित्र-सहाय-हीन
द्वितीय दुसरा.
बहु पुष्कळ.
मधुर गोड.
विमुख पराङ्मुख.
शापित शपथ घातलेला.
संनिहित जवळ असलेला, हजर.
सफल सफळ.
स्थित उभा राहिलेला; असलेला.

धातु

ईक्ष् १ आ. पाहणें.
,, **अप**+गरज--जरूर असणें; वाट पहाणें.
क्षिप् ६ प. फेकणें.

---

३. § ३१५ (२) ४. § ३१६ (११).

क्षिप् (अधि) निंदा-तिरस्कार करणें.
तुल् (तुलय) १० प. कसाला लावणें, बरोबरी करणें.
त्यज् १ प. टाकणें.
,, परि+ टाकणें.
धृ ६ आ. जगणें.
भा (प्रति) २ प. दिसणें; वाटणें.
मन् (अव) ४ आ. तुच्छ मानणें.
म्लै १ प. म्लान होणें, कोमेजणें.
व्रज् १ प. जाणें.
सद् (सीद्) १ प. बसणें, खचणें.
स्निह् ४ प. प्रेम करणें.

अव्ययें

अतस् म्हणून; येथून.
अथकिम् (अथ+किम्) होय, तर काय.
इतस् येथून.
तावत् तोंपर्यंत.
ननु (न+नु) शंकार्थी.
नु अ. संशययुक्त प्रश्न.
प्रति विषयीं.
यावत् जोंपर्यंत.
वा किंवा.

षष्ठः पाठः

पूर्वतयारीः—सर्व, तद्, यद्, एतद्, अन्य, किम्, एक, द्वि—पुं. व न.; वर्तमानकाळ—कृ ८ उ. §§ ८२, ८३, ८४, १६७, ११२.

सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति। न वसन्त्येकत्र सर्वे गुणाः। अधुना कुत्र निवससि त्वं? तस्मिन्नेव ग्रामे निवसामि। किमत्र तवागमनस्य कारणम्? इच्छामि दर्शनलाभं प्रियमित्रस्य माधवस्य। तवाविनयादस्मान्स्पृशत्येष दोषः। नास्त्यत्र ममापराधः। एको दोषो गुणसन्निपाते निमज्जति। न कोऽपि संदेहोऽत्र। अपेयेषु तटाकेषु बहुतरमुदकं भवति।

भो गोविंद, कस्यैष प्रासादः? अस्ति कस्यापि धनिकस्य। अहो एतस्य शोभा! न प्रतिनिवर्तेते एतस्मान्मम नयने। नूनमेष नृपस्य प्रासादमुपहसति। अत्र खलु परां सीमां स्पृशति स्थपतेर्गृहनिर्माणकौशलम्। वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः इत्यमरः। मूले छिन्ने कुतः पादपस्यावस्थानम्? नह्येष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति। नैतत्त्वय्युपपद्यते यद्बन्धुभिः सह विरोधं करोषि। खलः करोति दुर्वृत्तं तद्धि फलति साधुषु। यच्चिन्त-

१. § ३१७ (५). २. § ३१९ (४).

यामि तदेव मे उपनमतीत्यहो आश्चर्यम्। कस्मान्न दयसे तेषां? सोऽद्यापि शोकं नोज्झति? स्वैर्दोषैर्भवति हि शङ्कितो मनुष्यः। कस्मै वा दुःखमेतत्कथयामि? कं वा शरणमुपयामि? त्वदन्यो न कोऽपि मम सहायो विद्यते। यत्ते रोचते तत्ते प्रयच्छामि। एतयोः फलयोः कतरत्ते रोचते? लोके कोऽप्युत्थितः पतति, कोऽपि पतितोऽप्युत्तिष्ठते। नान्येन दृष्टं स्मरत्यन्यः। एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छामि तावद् द्वितीयं समुपतिष्ठति माम्।

यदेवोपनतं दुःखात् सुखं तद् रसवत्तरम्।
को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः।
मृदंगो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम्॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः।
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः॥
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते॥

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः।
प्राप्ते वसंतसमये काकः काकः पिकः पिकः॥
दरिद्रता धीरतया विराजते कुरूपता शीलगुणैर्विराजते।
कुभोजनं चोष्णतया विराजते कुवस्त्रता शुभ्रतया विराजते॥

शब्दार्थसंग्रह

अद्यापि अ. अजून.
अन्य स. दुसरा.
अन्ध वि. आंधळा.
अपेय वि. पिण्यास अयोग्य
अवस्थान न. राहणें, स्थिति.
अविनय पुं. उद्धटपणा.
अहो अ. आश्चर्यार्थी.
आत्मीय वि. आपलें.
आश्चर्य न. आश्चर्य.
इतर स. दुसरा.
उत्थित वि. उठलेला; उत्कर्ष पावलेला.
उदक न. पाणी.
एकत्र अ. एके ठिकाणीं.
एतद् स. हा.
कतर स. दोहोंपैकीं कोणतें.
कस्मात् अ. कां.
कान्त वि. सुंदर.
कु अ. (समासारंभीं

---

३. § ३१८ (१३). ४. § ३१७ (७). ५. § ७२.

वाईट, निंद्य.
कृ ८ उ. करणें.
कौशल न. कुशलता.
खल पुं. दुष्ट माणूस.
खलु अ. खरोखर.
चर् १ प. चालणें; करणें.
,, आ+करणें, आचरणें.
चिन्त् १० प. चिन्तणें.
छिन्न वि. तोडलेला.
तटाक पुं., न. तळें.
तद् स. तो.
दय् १ आ. दया करणें.
दर्शन न. पाहणें, भेटणें.
दुर्वृत्त न. वाईट वर्तन.
धनिक पु. श्रीमंत.
धीरता स्त्री. धैर्य.
ध्वनि पुं. आवाज.
नम् १ प. नमस्कार करणें; वांकणें.
,, उप+ जवळ येणें; मिळणें.
नहि अ. नाहीं.
निर्माण न. बनविणें; उत्पन्न करणें.
नूनम् अ. खरोखर.
पद् (उप) ४ आ. योग्य असणें
पण्डित वि. शहाणा.
पर वि. श्रेष्ठ.
पिण्ड पुं. गोळा(अन्नाचा)
पिक पु. कोकिळ.
पूरित वि. भरलेला.
प्रमाण न. निर्णयकर्ता.
प्रासाद पुं. वाडा.
बन्धु पुं. भाऊ.
बहुतर वि. पुष्कळ.
बान्धव पुं. नातलग.
मस्ज् (मज्ज्) १ प. बुडणें.
मूल न. मूळ.
यद् अ. कीं.
राज् १ आ. प्रकाशणें.
,, वि+ शोभणें.
लोक पुं. जग, भुवन.
वश पुं. ताबा.
वृत् (प्रतिनि) १ आ. परत फिरणें.
शील न. सुस्वभाव, सद्वर्तन.
शुभ्रता स्त्री. पांढरेपणा.
संदेह पुं. संशय.
संनिपात पुं. समुदाय.
सर्व स. सर्व.
सहाय पुं. साह्यकर्ता.
सीमा स्त्री. मर्यादा, हद्द.
स्थपति पुं. शिल्पशास्त्रज्ञ.
स्था (उद्)—उत्तिष्ठ् १ प. उठणें.
,, समुप+जवळ येणें.
स्थाणु पुं. खांब.
स्पृश् ६ प. स्पर्श करणें.
हस् १ प. हसणें.
,, उप + थट्टा करणें; वरचढ करणें.

सप्तमः पाठः

पूर्वतयारीः—सर्व, तद्, यद्, इ. स्त्रीलिंगी §§ ८२, ८३, ८४, १६७.

का वेला वर्तत इदानीं ? एष मध्यमारोहति रविर्गगनस्य। कस्मान्नायाति रामचन्द्रोऽद्यापि ? अतिक्रामति भोजनस्य कालः।

नहि जातु विना दंण्डं कश्चिन्मार्गेऽवतिष्ठते । यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः । यावत्तैलं तावद् आख्यानम् । कस्त्वम् । कुतः आगच्छसि ? कस्याः पुत्रावेतौ ? मम कन्यायाः । रूपकशतं धारयति मह्यं देवदत्तः । सुतैषा तव क्रीडनकं याचते माम्। धन्याः खलु ताः प्रजा यासां त्वं पालकोऽसि । कां भाषां शिक्षसेऽधुना ? बाले, का त्वम्? अहं नारायणस्य सुता, सुशीलेति मम नामधेयम् । तस्यैतद्भागधेयं योऽस्मान्गोपायतीत्युञ्छस्य षष्ठं भागमारण्यका नृपाय निर्वपन्ति । एतस्यां वेलायां कुत्र वर्तते माधवः ? तस्यामग्निशालायाम्। सर्वासु क्रियासु क्रमते प्रज्ञैतस्याः । एताः कन्यकाः स्वे स्वे कार्ये व्यापृताः सन्ति ।

पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तगतं धनम् ।
कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम् ॥
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥
आशा नाम मनुष्याणां काचिदाश्चर्यशृङ्खला ।
यया बद्धाः प्रधावन्ति मुक्तास्तिष्ठन्ति पंगुवत् ॥

शब्दार्थसंग्रह

आख्यान न. कथा.
आरण्यक पुं. अरण्यवासी
आश्चर्य वि. आश्चर्यकारक
इति अ. म्हणून.
इदानीं अ. आतां.
उञ्छ पुं. वेंचलेलें धान्य.
काल पुं. काळ, वेळ.
क्रम् १ आ. अप्रतिहत चालणें.
,, अति+१ प. टळणें.
क्रीडनक न. खेळणें, खेळण्याची वस्तु.
गगन न. आकाश.
गत वि. गेलेला, असलेला.
गुप् (गोपाय्) १ प. रक्षणें.
जातु अ. कधीं तरी.
तैल न. तेल.
दण्ड पुं. शिक्षा, शासन.
धन्य वि. भाग्यवान्.
धाव् (प्र) १ प. धावणें.
धृ १० प. देणें लागणें.
नामधेय न. नांव.
पंगु वि. पांगळा.
पुस्तकस्थ वि. (पुस्तके तिष्ठति इति) पुस्तकांत असलेलें.

---

१. § २७० (२). २ § ३१६ (७). ३. § ३१४ (३). ४. § ३१६ (१). ५. § ३३२

प्रज्ञा स्त्री. बुद्धि.
बलि पुं. बळी.
भागधेय न. भाग, वांटा.
मध्य न. मध्यभाग.
मार्ग पुं. रस्ता, प्रदेश.
मुक्त वि. सोडलेलें.
मूढ वि. मूर्ख.
यक्ष पुं. कुबेरदूत.
याच् १ आ. मागणें.
रवि पुं. सूर्य.
रुह् (आ) १ उ. चढणें.
रूपक पुं. रुपया.
वप् (निस्)–निर्वप् १ उ. देणें.
विश् (आ) ६ प. शिरणें.
वेला स्त्री. वेळ.
व्यापृत वि. निमग्न.
शाला स्त्री. घर, घराचा भाग.
शिक्ष् १ आ. शिकणें.
शृंखला स्त्री. सांखळी.
षष्ठ वि. सहावा.
समुत्पन्न वि. उत्पन्न झालेलें.
सुता स्त्री. मुलगी.
स्थान न. कारण, प्रसंग.
हस्त पुं. हात.

अष्टमः पाठः

पूर्वतयारीः—इदम्; प्रयोजक धातु. §§. ८५, २२४, २२५, २३०.

तुष्टोऽस्मि तव भाषणेनानेन। किमिह तूष्णीं तिष्ठन्तीमे बालाः? एभ्यः फलेभ्यो[1] मधुरतराणि सन्तीमानि फलानि। वृत्तान्तमिमं गुरवे कथयामि। यतोऽयं मम संशयं वर्धयति।

इयमस्माकं पाठशाला। अस्यां धर्मशास्त्रं पठन्ति केचित्कुमाराः व्याकरणमभ्यस्यन्ति केचित्, अन्ये केचिदायुर्वेदं शिक्षन्ते, अपरे च बहवो विविधानां भाषाणां ज्ञानमधिगच्छन्ति।

कस्यायं रम्य आश्रमः? कोन्वास्मिन्वसति? नैकोऽपि ग्रामो विद्यते सकाशेऽस्य। बहवोऽस्मिन्मृगा विस्रब्धमितस्ततो विचरन्ति। कथं नामैषां व्याघ्रेभ्यो[2] वृकेभ्यो[3] वा भयं न सम्पद्यते? मन्ये मुनीनां संनिधिरेवाभयमुत्पादयत्येषु। अये कुमारकदंबकस्य कोलाहल इवायाति मे कर्णमार्गम्। अग्रे तावद्गच्छामि।

रक्तानि कुसुमानि सन्ति लतास्वेतासु। अनयोश्च लतयोः पीतानि। सर्वत्र प्रसरति सुरभिर्गन्धः कुसुमानामासाम्। न पश्यामि कमपि जलाशयमत्र। नातिदूरे वर्तते विपुलस्तडागः स्थानादस्मात्[4]। यः सर्वेषां भूतानां तृषां शमयति।

---

१. § ३१७ (४). २. § ११४. ३. § ३१७ (२). ४. § ३१७ (१).

अन्धकारो भयमुत्पादयति हृदये नरस्य। प्रकाशे तु नोत्पद्यते भयम्। कथमिव? यतस्तत्र सर्वं पदार्थजातमभिव्यक्तं भवति। एवमेव ज्ञानं निरस्यति भयमज्ञानात्संभूतम्। न तज्ज्ञानं यन्न निरस्याति भयम्।

ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरमयं लोकोऽर्थतः सेवते।
चिता दहति निर्जीवं चिन्ता दहति जीवितम्।
विवक्षितं ह्यनुक्तं संतापं जनयाति।

जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः।
स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च॥

शब्दार्थसंग्रह

अतिदूरे अ. फार दूर.
अनपेत वि. भ्रष्ट न झालेला, युक्त.
अनुक्त वि. न बोललेलें.
अन्धकार पुं. काळोख, अंधार.
अभिव्यक्त वि. स्पष्ट.
अर्थतस् अ. पैशासाठीं.
अस् ४ प. फेकणें.
अभि + अस् अभ्यास करणें.
निस्+,, निरस् दूर करणें.
आयुर्वेद पुं. आर्यवैद्यक.
आश्रम पुं. आश्रम.
इतस्ततस् अ. इकडे तिकडे.
इह अ. येथें.
ईश्वरः धनी, मालक, राजा.
सृ (प्र) १ प. पसरणें.
सुरभि वि. सुगंधित.
सेव् १ आ. सेवा करणें.
हेतु पुं. कारण.
ऐश्वर्य न. सत्ता, समृद्धि.
कदंबक न. समूह.
कोलाहल पुं. ओरडा.
क्रमशस्. अ. क्रमानें.
गन्ध पुं. वास.
गम् (अधि) १ प. मिळविणें.
घट पुं. घागर
चर् (वि) १ प हिंडणें.
चिता स्त्री. चिता, सरण.
जन् ४ आ. प्रयो. उत्पन्न करणें.
जलाशय पुं. तळें.
जीवित न. प्राण.
तडाग पुं., न. तळें
तुष्ट वि. संतुष्ट.
तूष्णीम् अ. स्तब्ध.
दह् १ प. जाळणें.
निपात पुं. पडणें; टिवकणें, गळणें.
निर्जीव वि. प्राणरहित.
पद् (उद्) ४ आ. प्रयो. उत्पन्न करणें.
,, सम् + उत्पन्न होणें.
पीत वि. पिवळें.
पूर् ४ आ. भरणें.
यतस् अ. ज्याअर्थी,
रक्त वि. तांवडें.

विपुल वि. मोठा, विस्तीर्ण **विस्रब्धं** अ. निर्भयपणें. **संभूत** वि. उत्पन्न झालेलें.
विवक्षित वि. बोलूं इच्छिलेलें. **वृक** पुं. लांडगा. **सकाश** पुं. सांनिध्य. **सांनिध्य** पुं. सांनिध्य.

नवमः पाठः

पूर्वतयारीः—ईकारान्त व ऊकारान्त स्त्री. शब्द—नदी, वधू; आज्ञार्थ. §§ ५६, ५९, १२८ (३), १३४ ते १३७, १४१, १५२, १६७.

नदी वेगेन शुध्यति। गोदावर्या वामे तीरे पंचवटी तिष्ठति। क्रोशोऽस्माद्ग्रामाद्वापी; तस्या आनयन्ति जलं नार्यः। को भेदो वाप्याः कूपस्य च? वापी सोपानमार्गेण युक्ता वर्तते, कूपस्य तु न विद्यते सोपानमार्गः। कृष्णा रजनी चोराणामानन्दाय सम्पद्यते; शुक्ला तु न तथा। चंच्वा युध्यन्ते विहगाः। कुक्कुटस्तु चरणाभ्यामपि युध्यते। अत एव तं चरणायुधं वदन्ति। इतो व्याघ्र इतस्तटी। नहि कमलिनीं दृष्ट्वा ग्राहमवेक्षते मतंगजः। त्रिशंकुरिवान्तराले तिष्ठ। तिष्ठतु तावद्ग्रामवृत्तान्तः संग्रामवृत्तान्तं कथय। वयस्य प्रतीक्षस्व मां मुहूर्तम्। जननि, अभिवादये त्वाम्; वत्स, चिरं जीव। लोका दुर्गाणि तरन्तु भद्राणि च पश्यन्तु। उत्तिष्ठ दासि, गच्छ, शीघ्रमानय जलं, पिपासा मां प्रबाधते। द्वारे तिष्ठत्यन्धोऽयं कश्चित्; प्रयच्छास्मायन्नं किंचित्। मोदन्तां सर्वे जनाः। अद्यानध्यायोऽस्ति, तद्रमध्वं यथेष्टम्। सर्वमास्ति मम गृहे; कथय किं ते प्रयच्छानि। किं शिक्षामहै वयं? आयुर्वेदमुत धनुर्वेदम्? वत्से, जनन्यामिव वर्तस्व तव श्वश्र्वाम्। पराजयस्व शत्रून्, लभस्व विजयम्।

धर्मं चरत माऽधर्मं सत्यं वदत माऽनृतम्।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम्॥

---

१. § ३१७ (२). २. § ३१८ (९). ३. § ३१५ (७). ४. § ३१६ (३). ५. § ३१९ (४).

अलसस्य कुतो विद्या अविद्यस्य कुतो धनम् ।
अधनस्य कुतो मित्रममित्रस्य कुतः सुखम् ॥
विदेशेषु धनं विद्या व्यसनेषु धनं मतिः ।
परलोके धनं धर्मः शीलं सर्वत्र वै धनम् ।
अपसर मधुकर दूरं परिमलबहलेऽपि केतकीकुसुमे ।
इह नहि मधुलवलाभो भवति परं धूलिधूसरं वदनम् ॥

शब्दार्थसंग्रह

अतस् अ. म्हणून
अधन वि. दरिद्री.
अनध्याय पुं. सुटी.
अन्तराल न. मधली जागा, पोकळी.
अन्ध वि. आंधळा.
अपर वि. कनिष्ठ.
अमित्र वि. मित्रहीन.
अलस वि. आळशी.
अविद्य वि. विद्याहीन.
आयुध न. शस्त्र.
इतस् अ. येथून.
ईक्ष् (अव) १ आ. पाहणें.
,, (प्रति) वाट पाहणें.
कमलिनी स्त्री. कमळीण.
कुक्कुट पुं. कोंबडा.
कूप पुं. कुवा, आड.
कृष्ण वि. काळा.
क्रोश पुं. कोस.
गोदावरी स्त्री. गोदावरी नदी.
ग्राह पुं. मगर, सुसर.
चंचू स्त्री. चोंच.
चर् १ पं. आचरणें.
चरण पुं. पाय.
चरणायुध पुं. कोंबडा.
चिरम् अ. दीर्घ काळ.
जननी स्त्री. आई.
जि (परा) १ आ. पराभव करणें.
तटी स्त्री. कडा.
तावत् अ. सध्यां, आतां.
तु अ. परंतु.
त्रिशंकु पुं. एक सूर्यवंशीय राजा.
दीर्घम् अ. लांब, दूरवर.
दुर्ग न. संकट.
दृष्ट्वा अ. पाहून.
द्वार न. दार.
धनुर्वेद पुं. तिरंदाजी.
धूसर मलिन.
धूलि स्त्री. धूळ, पराग.
नारी स्त्री. स्त्री.
नी (आ) १ उ. आणणें
पंचवटी स्त्री. एक क्षेत्र.
पर वि. श्रेष्ठ.
परं अ. परंतु.
परिमल पुं. सुगंध.
पिपासा स्त्री. तहान.
बहल विपुल.
बाध् १ आ. त्रास देणें.
,, प्र + ,,
मतंगज पुं. हत्ती.
मा. अ. नको.
मुहूर्त पुं. क्षण.
यथेष्टम् अ. इच्छेप्रमाणें.
युक्त वि. सहित.
रजनी स्त्री. रात्र.
वत्स पुं. मुलगा.

वत्सा स्त्री. मुलगी. **विहग** पुं. पक्षी. **श्वश्रू** स्त्री. सासू.
वापी स्त्री. विहीर. **वेग** पुं. प्रवाह, गति. **संग्राम** पुं. लढाई.
वाम वि. डावा. **शीघ्रम्** अ. जलद. **सोपान** न. पायऱ्या.
वद् (अभि) १ उ. प्रयो. नमस्कार करणें. **शुक्ल** वि. पांढरा; चांदण्याचा. **स्था** १ प. असणें, राहणें.
ह्रस्वम् अ. आखुड, जवळ.

दशमः पाठः

पूर्वतयारीः—इकारान्त व उकारान्त स्त्री. शब्द—मति, धेनु; विध्यर्थ. §§ ५०, ५३, १२८ (४), १३४ ते १३७, १४१, १५२, १६७.

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य । कां वृत्तिमुपजीवत्यार्यः ? अध्यापनेन वर्ते। न परस्य धनाय लुभ्येत् । भक्त्या गुरुं सेवेत । जातौ जातौ भिन्ना आचाराः । न नग्नः स्नानमाचरेत् । न मार्गेत् स्वोत्कर्षं परेषां निन्दया । विद्यया कीर्तिं लभेथा धनं च । अत्यादरः शंकनीयः । मनोरथानामगतिर्न विद्यते । स भारः सौम्य भर्तव्यो यो नरं नावसादयेत् । पिण्डखर्जूरैरुद्वेजितस्य तिंतिण्यामभिलाषो भवेत् । अभिज्ञः खल्वासि लोकव्यवहाराणाम्, तदुपदिश कथमहं समयेऽस्मिन्वर्तेय । सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः । अनिष्टादिष्टलाभेऽपि न गतिर्जायते शुभा । धर्मो भूत्यै कल्पते ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत धत्यानि च हितानि च ।
नित्यं प्रच्युतिशंकया क्षणमपि स्वर्गे न मोदामहे ।
मक्षिका व्रणमिच्छन्ति धनमिच्छन्ति पार्थिवाः ।
नीचाः कलहमिच्छन्ति शान्तिमिच्छन्ति साधवः ॥
अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति ।
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति संचयात् ॥
अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थं च साधयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥

---

१. 'लुभ्' चा चतुर्थी किंवा सप्तमीशीं प्रयोग होतो. २. §३३२. ३. §३३७. (४). ४. §३१६ (३).

नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत् ।
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥
तावद्भयाद्हि भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।
आगतं तु भयं वीक्ष्य प्रहर्तव्यमभीतवत् ।
अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥
बकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥

शब्दार्थसंग्रह.

अगति स्त्री. प्रवेश नसणें.
अजर वि. म्हातारपण नसलेला.
अतिभोजन न. फार खाणें.
अत्यादर पुं. अतिआदर.
अध्यापन न. शिकविणें.
अनागत वि. न आलेलें.
अनायुष्य वि. आयुष्याला विघातक.
अनारोग्य वि. आरोग्याला विघातक.
अनिष्ट वि. अप्रिय; अशुभ.
अप् स्त्री. (नि. ब.) पाणी.
अपुण्य वि. पुण्यहीन.
अपूर्व वि. विलक्षण.
अभिज्ञ वि. माहितगार.
अभिलाप पुं. इच्छा.
अभीत वि. न भ्यालेला.
अमर वि. न मरणारा.
अमेध्य न. अपवित्र वस्तु.
अस्वर्ग्य वि. स्वर्गप्राप्तीस विघातक.
आगत वि. आलेलें.
आर्य पुं. श्रेष्ठ, पूज्य मनुष्य.
इष्ट वि. प्रिय.
उद्वेजित वि. वीट आलेला.
कलह पुं. भांडण.
क्लृप् १ आ. समर्थ, योग्य होणें.
केश पुं. केस.
कोश पुं. खजिना, संपत्ति.
क्रम् (**परा**) १ प. हल्ला करणें.
क्षय पुं. नाश.
खर्जूर पुं. खजूर.
गति स्त्री. परिणाम, शेवट, स्थिति.
गृहीत वि. घेतलेला, धरलेला.
जीव् (**उप**) १ प. निर्वाहार्थ आश्रयणें.
तिंतिणी स्त्री. चिंच.
दिश् (**उप**) ६ उ. सांगणें.
धन्य वि. धनोत्पादक.
नित्यम् अ. नेहमीं.

---

५. §६७.

नीच वि. निंद्य.
पत् (**विनिस्**) १ प. झुकांडी देऊन बाहेर पडणें.
पिण्डखर्जूर पुं. पिंड नांवाचा खजूर.
पुरीष न. विष्ठा.
प्रच्युति स्त्री. पतन, भ्रंश.
प्रवृत्ति स्त्री. उद्योग.
प्रहर्तव्य वि. मारण्यास योग्य.
बक पुं. बगळा.
भर्तव्य वि. धारण करण्यास योग्य.
भारती स्त्री. वाणी, सरस्वती.
भूति स्त्री. कल्याण.
भेतव्य वि. भिण्यास योग्य.
मक्षिका स्त्री. माशी.
मत वि. मान्य, अभिप्रेत.
मार्ग् १ प. मिळवूं पाहणें.
या (**आ**) २ प. येणें.
लिप्त वि. माखलेला.
लुप् (**लुम्प्**) ६ उ. हिरावून नेणें.
,, अव+झडप घालणें.
लुभ् ४ प. लोभ धरणें.
लोहित न. रक्त.
वृज् १० प. त्याग करणें, टाळणें.
,, **परि** + ,, ,,
विद्विष्ट वि. तिरस्कृत.
वीक्ष्य अ. पाहून.
वृत् १ आ. पोट भरणें.
वृत्ति स्त्री. पोटाचा धंदा.
वृद्धि स्त्री. वाढ.
व्ययतस् अ. खर्चल्यानें.
व्रण पुं. जखम.
शंकनीय वि. शंका घेण्यास योग्य.
शंका स्त्री. भीति.
शश पुं. ससा.
शुभ वि. कल्याणकारक.
ष्ठीवन न. थुंकी.
संचय पुं. सांठविणें; सांठा.
सद् (**अव**) १ प. प्रयो. नाश करणें.
समय पुं. काळ.
साध् ४, ५ प. प्रयो. मिळविणें.
सुखार्थ वि. सुखासाठीं.
सृज् १ प. उत्पन्न करणें.
,, **समुद्**+टाकणें, फेंकणें.
सौम्य वि. भला (माणूस).
हित वि. हितकारक.

एकादशः पाठः

पूर्वतयारीः—त्, थ्, द्, ध्, प्, भ्—अन्ताचे शब्द; धी, भू, नी. §§ ५७, ५८, ६०, ६५, ६७.

स सुहृद् व्यसने यः स्यात् । जननि, क्षुधा सीदति मे शरीरं, प्रयच्छ मे खाद्यं किंचित् । साहसे श्रीः प्रतिवसति । निस्पृहस्य तृणं जगत् । आपदर्थे धनं रक्षेत् । त्वं जीव शरदः शतम् । काश्चि-

---

१. § ३१४ (२). २. § ३०७ (अ).

त्सरितः समुद्रेण संगच्छन्ते, काश्चिदन्याभिः सरिद्भिश्च। अनिर्वेदः श्रियो मूलम्। न हि कोकिलाः कूजन्तीति काका मूकीभवन्ति । नैतादृशं पुरुषरत्नं भुवि विद्यते। चन्द्रसूर्यौ जगतो नेत्रे इति वर्णयन्ति कवयः। बान्धवस्नेहं राज्यलोभोऽतिवर्तते। धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः। अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति।

नोदके शकटं याति न च नौर्गच्छति स्थले। स देशः प्रवरो यत्र कुटुंबभरणं भवेत्। जाड्यं धियो हरति सज्जनसंगतिः। भक्ष्य-भक्षकयोः प्रीतिर्विपत्तेरेव कारणम्। यदेव रोचते यस्मै भवेत्तत्तस्य सुंदरम्। मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः इत्यमरः।

प्रक्षालनाद् हि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम्।
यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत्।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥
चिन्तनीया हि विपदामादावेव प्रतिक्रिया।
न कूपखननं युक्तं प्रदीप्ते वह्निना गृहे ॥
शरदि न वर्षति गर्जति, वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः।
नीचो वदति न कुरुते, वदति न साधुः करोत्येव ॥
व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत्।
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत् ॥
दुर्जनस्य च सर्पस्य वरं सर्पो न दुर्जनः।
सर्पो दशति कालेन दुर्जनस्तु पदे पदे ॥
लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते।
लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥

---

३. § १२४ (८). ४. § ३३८ (ई). ५. § ३३७ (३). ६. § ३१७ (४). ७. § ३१९ (५). ८. § ३१७ (३). ९. § ३१८ (९).

अमन्त्रमक्षरं नास्ति, नास्ति मूलमनौषधम् ।
अयोग्यः पुरुषो नास्ति, योजकस्तत्र दुर्लभः ॥
विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
खलस्य, साधोर्विपरीतमेतज्ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥
क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णं धनक्षये वर्धति[11] जाठरो[12]ऽग्निः ।
आपत्सु वैराणि समुद्भवन्ति छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति[13] ॥

शब्दार्थसंग्रह

अधमर्ण पुं. ऋणको.
अनिर्वेद पुं. उमेद, उत्साह.
अनुमत वि. मान्य, कबूल.
अनौषध वि. औषध नसलेलें.
अभीक्ष्णम् अ. वारंवार.
अमन्त्र वि. मंत्र नसलेलें.
अर्थे अ. साठीं.
आदि पु. आरंभ.
आपद् स्त्री. आपत्ति.
एतादृश वि. असला.
काम पुं. इच्छा.
कालेन अ. कधीं तरी.
कूज् १ प. गुणगुणणें.
क्षत न. जखम.
क्षय पुं. नाश, ह्रास.
क्षुध् स्त्री. भूक.
खनन न. खणणें.
खाद्य न. खाण्याचा पदार्थ
चिन्तनीय वि. विचार करण्यास योग्य.
छिद्र न. भोंक, व्यंग.
जगत् न. जग.
जाठर वि. पोटांतील.
जाड्य न. जडपणा, मंदपणा.
तद्वत् अ. त्याप्रमाणें.
तु अ. परंतु.
दंष्ट्रा स्त्री. सुळा; दाढ.
दूरात् अ. दुरून.
धनिक पुं. धनको.
धी स्त्री. बुद्धि.
निःस्पृह वि. इच्छारहित
निःस्वन वि. गर्जनारहित
नौ स्त्री. नौका, नाव.
पंक पुं. चिखल.
पतन न. पडणें.
परिपीडन न. पीडा देणें.
पुरुषकार पुं. उद्योग, पराक्रम.
प्रक्षालन न. धुणें.
प्रतिक्रिया न. प्रतिकार, निवारण.
प्रतिभू पुं. जामीन.
प्रतिषिद्ध वि. निषेध केलेलें.
प्रदीप्त वि. पेटलेलें.
प्रवर वि. श्रेष्ठ.
प्रहार पुं. तडाखा.
बहुल वि. पुष्कळ.
भक्षक पुं. खाणारा.
भक्ष्य न. खाण्याचा पदार्थ
भरण न. पोषण.
भीत वि. भ्यालेला.
भू स्त्री. भूमि, जमीन.

१०.§३१६(४). ११. परस्मैपद अनियमित. १२.§११५. १३.§१२४(८).

भेद् पुं. फुटणें.
मद् पुं. गर्व.
मूक वि. मुका; न बोलणारा.
युज (प्र.) ६ उ. प्रयो. वापरणें.
युक्त वि. योग्य.
योजक वि. उपयोग करणारा.
वर्ण पुं. अक्षर.
वस् (प्रति) १ प. शेजारीं-जवळ राहणें.
विपत्ति स्त्री. संकट, अरिष्ट.
विपद् स्त्री. विपत्ति.
विवाद पुं. भांडण; वाद.
वृत् (नि) १ आ. परत फिरणें.
,, (अति) अतिक्रमण करणें, वरचढ करणें.
व्यसन न. संकट.
व्याघ्री स्त्री. वाघीण.
शरद् स्त्री. शरदृतु; वर्ष.
श्री स्त्री. लक्ष्मी, संपत्ति.
संगति स्त्री. सहवास.
सरित् स्त्री. नदी.
साहस न. धाडस.
सुहृद् पुं. मित्र.
स्थल न. जमीन.
स्नेह पुं. प्रेम.
हृ १ उ. नेणें; नाहींसें करणें.

द्वादशः पाठः

पूर्वतयारीः—ऋकारान्त पुं. व स्त्री. शब्द, अनद्यतनभूतकाळ--१ ला, ४ था, ६ वा, १० वा गण; अस्, कृ; तृ व त प्रत्ययान्त धा. सा., बहुव्रीहि. §§ ६१, ६२, १२८ (२), १३३ (३), १३४ ते १३७, १५२, २७६ २८५, ३४४.

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः। परोपदेशे पाण्डित्यं सर्वेषां सुकरं नृणाम्। सुखोपरुद्धा हि पुत्राः पितरमभिद्रुह्यन्ति। नाध्यगच्छमल्पामपि निद्रां रात्र्यामतीतायाम्। यस्यास्ति धनं स किं क्रोडे कृत्वा दर्शयति? कति संवत्सरांस्त्वं काश्यामवसः? त्रीन्संवत्सरांस्तत्रावसं, न्यायं चापठम्। यदा सभां प्राविशन्नृपस्तदोदतिष्ठन्सभ्याः सर्वे। 'पितॄन्समनुजायन्ते नराः, मातरमङ्गनाः' इति लोकप्रवादो वर्तते। पितरि[1] स्थिते सुखान्यनेकान्यहमन्वभवम्। दुहितुर्भर्तारं

१. § ३१९ (५).

जामातरं[1] वदान्ति । न मातुः परदैवतम् । माता मे बहून्खलु क्लेशान्सहत मत्कृते । मित्र, चिरं प्रत्यैक्षे त्वां। कदा न्यवर्तथाः स्वसुर्गृहात्? ह्य एव न्यवर्तेऽहम् । धातः, त्वयि[2] रक्षितारि कुतोऽस्माकं भयम् ? उदिते[3]ऽपि सवितरि शय्यां नामुञ्चत माधवः ।

क्षमा शत्रौ च मित्रे च यतीनामेव भूषणम् ।
शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ।

यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता तु मम वन्ध्यैव पुत्रहीनः पितामहः ।। अयं वदतो व्याघातः

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ।।

कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् ।
बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ।।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने[4] ।
रक्षन्ति स्थाविरे[4] पुत्रा न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ।।

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ् नेता, ततः प्रजा ।
अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ।।

मातरं पितरं भार्यां यः सत्यज्य विवर्तते ।
निगडैर्बन्धयित्वा तं योजयेन्मार्गसंसृतौ ।।

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।
नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ।।

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
अतोऽर्थाय यतेतैव सर्वदा यत्नमास्थितः ।।

---

१. § ३०५ (अ). २. ३१७ (४). ३. § २५८. ४. § १९९ (२).

शब्दार्थसंग्रह

अतीत वि. गेलेल.
अर्ह् १ प. पात्र असणें.
अल्पधी वि. अल्पबुद्धीचा.
अवमन्तव्य वि. अपमान करण्यास योग्य.
आर्त वि. पीडिलेला.
आस्थित वि. आश्रय केलेला.
उदित वि. उगवलेला.
उपरुद्ध वि. आडकाठी केलेला.
कति वि. किती.
कर्णधार पुं. नावाडी.
कृत्वा अ. (वर) ठेवून.
क्रोड न. छाती.
कौमार न. कुंवारपण.
जन् (समनु) ४ आ. वळणावर जन्मणें.
जलधि पुं. समुद्र.
जामातृ पुं. जांवई.
ततस् अ. तर.
त्रि वि. तीन.
दुहितृ स्त्री. मुलगी, कन्या.
दृश् १ प. प्रयो. दाखविणें.
दैवत न. देवता.
द्रुम पुं. झाड.
द्रुह् (अभि) ४ प. द्वेष करणें.
धातृ पुं. ब्रह्मदेव.
नरपति पुं. राजा.
निगड पुं. बेडी.
निरस्त वि. नाहींसें केलेलें, शून्य.
नृ पुं. मनुष्य.
नेतृ पुं. पुढारी.
न्याय पुं. तर्कशास्त्र.
पथ्य वि. हितकर.
पाण्डित्य न. विद्वत्ता.
पितामह पुं. आजा.
पितृ पुं. बाप.
पूर्वज वि. आधीं जन्मलेला, वडील.
प्रवाद पुं. लोकवार्ता.
प्लु (वि) १ आ. बुडणें.
बन्धयित्वा अ. बांधून.
ब्रह्मचारिन् वि. अविवाहित.
भर्तृ पुं. नवरा, मालक.
भू (अनु) १ प. अनुभवणें; भोगणें.
भ्रातृ पुं. भाऊ.
मातृ स्त्री. आई.
मार्ग पुं. योग्य मार्ग.
मिष्ट वि. गोड, मधुर.
मुच् (मुञ्च्) ६ उ. सोडणें; टांकणें.
मौनिन् वि. मुका.
यावज्जीवम् अ. आयुष्यभर, जन्मभर.
युज् ७ उ. प्रयो. लावणें.
यौवन न. तरुणपणा.
रक्ष् १ प. सांभाळणें, रक्षणें.
रक्षितृ पुं. राखणारा.
वक्तृ पुं. वक्ता.
वन्ध्य वि. वांझ.
विद्वज्जन पुं. विद्वान लोक.
वृत् (वि) १ आ. भटकणें.
शय्या स्त्री. अंथरूण.
श्रुत न. विद्या, विद्वत्ता.
श्रोतृ पुं. ऐकणारा, श्रोता.
श्लाघ्य वि. स्तुतीला योग्य.
संत्यज्य अ. टाकून.
सभ्य पुं. सभासद.
सम्यक् अ. चांगल्या रीतीनें.

सवितृ पुं. सूर्य. **सह्** १ आ. सहन करणें. **स्थाविर** न. म्हातारपण.
संवत्सर पुं. वर्ष. **सुकर** वि. सोपें. **स्वसृ** स्त्री. बहीण.
संसृति स्त्री.प्रवाह, गति. **स्त्री** स्त्री. बायको, स्त्री. **ह्यस्** अ. काल.

त्रयोदशः पाठः

पूर्वतयारीः—इकारान्त, उकारान्त व ऋकारान्त न. शब्द; कर्मणि व भावेप्रयोग-गणसापेक्ष काळ व अर्थ. §§ ५१, ५४, २६२ ते २६४, ३०१ ते ३०३.

पश्याम्यहं जनसंमर्दं मार्गे। दृश्यते मया जनसंमर्दो मार्गे। मूषकान् भक्षयति मार्जारः। मूषका भक्ष्यन्ते मार्जारेण। जनास्त्वामुपहसन्ति। जनैस्त्वमुपहस्यसे। क्वाधुना गच्छसि। क्वाधुना गम्यते। त्यज शोकं, आलंबस्व धैर्यम्। त्यज्यतां शोकः, आलंब्यतां धैर्यम्। मां ह्योऽदशद् वृश्चिकः। अहं ह्योऽदश्ये वृश्चिकेन। अल्पा एव नराः शतं वर्षाणि जीवन्ति। अल्पैरेव नरैः शतं वर्षाणि जीव्यते। स्वगृहनिर्विशेषं स्थीयतामत्र। भारं उह्यते गर्दभेन। अपह्रियेखलु परिश्रमजनितया निद्रया। अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित्। अन्तरेण पुरुषकारं न किंचिल्लभ्यते। अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम्। सुखमुपदिश्यते परस्य। अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्। पुरुषेषु न्यासा निक्षिप्यन्ते न पुनर्गेहेषु। नहि काकिन्यां नष्टायां तदन्वेषणं कार्षापणेन क्रियते। हस्तकंकणं किं दर्पणे प्रेक्ष्यते? न लघुष्वपि कर्तव्येष्वनादरः कार्यः। स स्निग्धोऽकुशलान्निवारयति यः। गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति। मुण्डितमुण्डो नक्षत्राणि पृच्छसि!

नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या, लक्षणं वा न प्रणेयम्। नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते। पा. महाभाष्यं.

---

१. § ३०७ (अ). २. § ३१४ (२). ३. § ३१४ (८). ४. अत्रे अध्याहृतं § ३१९ (५). ५. चतुर्थ्यर्थे षष्ठी. ६. § ३२७ (३). ७. १०९ (५)

आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ।
स्वादुकामुक कामानां वैतृष्ण्यं किं न गच्छसि ।
मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नानुपश्यसि ।
यवाः प्रकीर्णा न भवन्ति शालयः ।
अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।
उप्यते यद्धि यद् बीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥ मनु.
सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः ।
मंत्रौषधिवशः सर्पः खलः केन निवार्यते ॥
अहो खलभुजंगस्य विचित्रोऽयं वधक्रमः ।
अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥
यथा हि मलिनैर्वस्त्रैर्यत्रकुत्रोपाविश्यते ।
एवं चलितवृत्तस्तु वृत्तशेषं न रक्षति ॥
"प्रियाभ्युपगते[1] द्यूते पाण्डवा मधुसूदन ।
जिताः[2] शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम् ॥१॥
यत् पुनर्द्रविणं[2] किंचित्तत्राजीयन्त पाण्डवाः ।
तेभ्य[3] एवाभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधुसूदन ॥ २ ॥"
इति कृष्णमभ्यभाषत दुर्योधनः । म. भा.

गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते दूरेऽपि वसतां सताम् ॥
केतकीगंधमाघ्रातुं स्वयं गच्छन्ति षट्पदाः ॥
अनाहूताः स्वयं यान्ति रसास्वादविलोलुपाः ।
निवारिता न गच्छन्ति माक्षिका इव भिक्षुकाः ॥

कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य
दोषेषु यत्नः सुमहान् खलस्य ।
अवेक्षते केलिवनं प्रविश्य
क्रमेलकः कंटकजालमेव ॥ विक्रमांकदेवचरितं ।

---

१. § ४३९ आ. २. § ३०३, ३१४ (२). ३. तृतीयार्थी चतुर्थी अनियमित.

अनुसरति करिकपोलं भ्रमरः श्रवणेन ताड्यमानोऽपि ।
गणयति न तिरस्कारं दानांधितलोचनो नीचः ।

गांगमंबु सितं, अंबु यामुनं
कज्जलाभं, उभयत्र मज्जतः ।
राजहंस तव सैव शुभ्रता,
चीयते न च, न चापचीयते ॥

शब्दार्थसंग्रह

अकाम वि. इच्छारहित.
अकुशल न. अकल्याण; पाप.
अजीर्ण वि. न पचलेलें.
अनादर पुं. निष्काळजीपणा; दुर्लक्ष.
अन्तरेण अ. खेरीज.
अन्य–अन्य स. एक - दुसरा.
अन्वेषण न. शोधणें.
अभ्यनुज्ञात वि. कबूल केलेलें.
अभ्युपगत वि. कबूल केलेलें.
अर्क पुं. रुई.
उप्त (वप्+त)वि.पेरलेलें.
कंकण पुं.न.कडें;कांकण.
कर्हिचित् अ. केव्हांहि.
काकिनी स्त्री. कवडी.
कार्य वि. करण्यास योग्य.
कार्षापण पुं., नं. रुपया; पावली.
किमर्थम् अ. कशासाठीं.
क्रम पुं. प्रकार, रीत.
क्षिप् (नि)६उ.(ठेव) ठेवणें.
गुरु वि. जड; भारी; मोठें.
गेह न. घर.
चलित वि. ढळलेला.
जनित वि. उत्पन्न केलेलें.
जीर्ण वि. पचलेलें.
दर्पण पुं. आरसा.
दुर्बुद्धि वि. मूर्ख.
दुष्कृत न. वाईट कृत्य.
दृश् (अनु) १ प. पुढचें पाहणें; परिणाम जाणणें.
द्यूत न. जुगार.
द्रविण न. द्रव्य, पैसा.
नष्ट वि. नाहींसें झालेलें, हरवलेलें.
निद्रा स्त्री. झोंप.
निर्विशेष वि. भेदरहित, तुल्य.
न्यास पुं. ठेव.
परिभाषा स्त्री. विशिष्ट शास्त्रीय शब्द.
पाण्डव पुं. पाण्डु राजाचा पुत्र.
पुनर् अ. परंतु.
पुरुषकार पुं. उद्योग; पराक्रम.
प्रकीर्ण वि. विखुरलेलें; पेरलेलें.
प्रणेय वि.रचण्यास योग्य.
प्रपात पुं. कडा.
बन्ध पुं. बंधन.
बलप्रद वि. शक्तिदायक.
भक्ष् १० प. खाणें.
भिक्षुक पुं. याचक; भिकारी.
भुजंग पुं. साप.
भेषज न. औषध.
मधु न. मध.

मधुसूदन पुं. कृष्ण.
मुण्ड न. डोकें.
मुण्डित वि. मुण्डन केलेलें.
मूषक पुं. उंदीर.
यत्रकुत्र अ. कोठें तरी, वाटेल तेथें.
यव पुं. सातु.
युज् (वि) ७ उ. वेगळें करणें.
लक्षण न. व्याख्या.
लघु वि. हलकें; लहान.
लंब् (आ) १ आ. आश्रय करणें, धरणें.
वारि न. पाणी.
विचित्र वि. विलक्षण.
विद् (विन्द्) ६ आ. मिळाविणें.
विरह पुं. वियोग.
वृ (नि) १० प. निवारणें.
वृत्त न. (चांगलें) वर्तन.
वृश्चिक पुं. विंचू.
शकुनि पुं. कौरवांचा मामा.
शालि स्त्री. साळ, भात.
शेष पुं. शिल्लक.
श्री (अधि) ९ उ. शिजविणें, उकडणें.
श्रोत्र न. कान.
संमर्द पुं. गर्दी.
सह् १ आ. प्रयो. सहन करविणें.
सुखम् अ. सुखानें.
स्थाली स्त्री. तपेली.
स्निग्ध वि. प्रेमळ.
हृ (अप) १ उ. ओढून नेणें.

चतुर्दशः पाठः

पूर्वतयारीः—अदस्, इन् अन्ताचे शब्द—इन् प्रत्ययान्त ना. सा. व धा. सा.; तुम् प्रत्ययान्त धा. सा. अ. §§ ७३, ८६, ११३ (२, ३) २८६, २८०.

तेजस्वी क्षमते सर्वं भोक्तुं वह्निरिवानघः ।
हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते ।
एकस्य नापराधेन लोकांस्त्वं हन्तुमर्हसि ।
मन्दोऽप्यविरतोद्योगः सदैव विजयी भवेत् ।

अतिस्नेहः पापशंकी । विक्रीते करिणि किमङ्कुशे विवादः ? दीर्घसूत्री विनश्यति । शीर्षे सर्पो देशान्तरे वैद्यः । दुष्करं विषमौषधीकर्तुम् । यद्भावि तद्भवतु । सर्वज्ञस्याप्येकाकिनो निर्णयाभ्युपगमो दोषाय । भिन्नरुचिर्हि लोकः । अमुष्य विद्या रसनाग्रनर्तकी । अमीषां प्राणानां कृते दुष्करमप्यनुतिष्ठति मानवः ।

जीवो जीवस्य जीवनम् । स्वके गेहे कुक्कुरोऽपि तावच्चण्डो भवति । अस्या नद्याः पूरेणातीते वर्षे गृहाण्यौह्यन्त बहूनि । स्वयं रोपितेषु तरुषूत्पद्यते स्नेहः, किं पुनरङ्गसंभवेष्वपत्येषु ? स्निग्ध-जनसंविभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवति । न त्वामेकाकिनं परित्यक्तुमुत्सहे ।

नैवास्ति लिखितादन्यत् स्मारकं व्यवहारिणाम् ।
सर्वे यत्र विनेतारः सर्वे पण्डितमानिनः ।
सर्वे महत्त्वमिच्छन्ति कुलं तदवसीदति ॥
चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ।
अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः ।
अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥
कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ॥
को विदेशः सुविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ।
न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ॥
संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥
सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत् सुखम् ।
सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम् ॥
तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ ? मामयं प्रार्थयेदिति ॥
विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।
अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि कांचनम् ॥

शब्दार्थसंग्रह

अग्र न. टोंक. अचर वि. स्थावर. अदस् स. हा; तो. अनघ वि. निर्दोष, शुद्ध. अनारुह्य अ. चढल्या-शिवाय.

---

१. § ३१७ (४). २. लघु=लघुतरः ३. परस्मैपद अनियमित.

अभ्युपगम पुं. मान्य करणें.
अमित्र पुं. शत्रु.
अर्थ् (प्र) १० आ. मागणें.
अविरत वि. संतत.
अहस्त वि. हात नसणारा.
एकाकिन् वि. एकटा.
एध् १ आ. वाढ-उत्कर्ष पावणें.
करिन् पुं. हत्ती.
कांचन न. सोनें.
किं पुनर् अ. कितीतरी.
कुक्कुर पुं. कुत्रा.
क्षम् १ आ. समर्थ होणें.
ग्रन्थिन् पुं. ग्रंथ पढणारा.
ग्राह्य वि. घेण्यास योग्य.
चण्ड वि. भयंकर.
चर वि. सजीव, जंगम.
जीव न. प्राणी.
जीवन न. निर्वाहाचें साधन.
ज्ञानिन् वि. अर्थ जाणणारा, ज्ञानवान्.
तावत् अ. खरोखर.
तूल पुं. कापूस.
दंष्ट्रिन् वि. सुळे असणारा प्राणी.
दीर्घसूत्रिन् वि. चेंगट, विलंब करणारा.
दुष्कर वि. करण्यास कठीण.
देशान्तर न. दुसरा देश.
दोष पुं. अहित, नुकसान.
धारिन् वि. ध्यानांत ठेवणारा.
नर्तक वि. नाचणारा.
निर्णय पुं. निकाल.
पण्डितमानिन् वि. स्वतःस शहाणा मानणारा.
पर पुं. शत्रु.
पाप न. अनिष्ट, अशुभ.
प्रियवादिन् वि. गोड-बोल्या.
भाविन् वि. होणारें.
भीरु वि. भित्रा.
भुज् ७ आ. उपभोग घेणें.
याचक पुं. भिकारी.
रत वि. आसक्त.
रसना स्त्री. जीभ.
रोपित वि. लावलेलें.
लिखित न. लेख.
वर वि. श्रेष्ठ.
वा अ. किंवा.
विक्रीत वि. विकलेलें.
विजयिन् वि. यशस्वी.
विदेश पुं. परका देश.
विद्यार्थिन् वि. विद्या इच्छिणारा.
विनेतृ पुं. नायक, पुढारी.
विवाद पुं. भांडण, वाद.
व्यवसायिन् वि. उद्योगी, कार्य करणारा.
व्यवहारिन् वि. व्यापार-धंदा करणारा.
शीर्ष न. डोकें.
सद् (अव) १ प. ऱ्हास-नाश पावणें, बुडणें.
सद्वर्तन न. चांगलें वर्तन.
संभव पुं. उत्पत्ति.
संविभक्त वि. विभागलेलें.
संशय पुं. धोका.
सह् (उद्) १ आ. धाडस धीर करणें.
सहस्त वि. हात असणारा.
सह्य वि. सोसण्याजोगें.
सुखार्थिन् वि. सुख इच्छिणारा.
सुविद्य वि. विद्वान्.
स्था (अनु) १ प. कर०.
स्वक वि. आपलें.
स्वयम् अ. स्वतः.
हन् २ प. नाश करणें.

पञ्चदशः पाठः

पूर्व तयारीः— अत्, मत्, वत्, तवत्–प्रत्ययान्त शब्द. §§ ७४. ७५, ११३, २७४, २७६.

सर्वं बलवतः पथ्यम् । गगनतले प्रतिवसन्तौ चन्द्रसूर्यावपि विपत्तिं लभेते, किं पुनर्मनुष्याः । जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येत् । यः सदाचारवान्नरः स शतं वर्षाणि जीवति । अहो विघ्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः! सागरं वर्जयित्वा कुत्र वा महानदी अवतरति ? अनुभूयमाने किं संशयेन ? पत्तने विद्यमानेऽपि ग्रामे रत्नपरीक्षा ! मातः, अभिवादये त्वाम् । वत्स, आयुष्मान् भव । वृश्चिकभिया पलायमान आशीविषमुखे पतितः । यः क्रियावान् स पण्डितः । यैर्यत्र दृश्यते भास्वान्स तेषामुदयः स्मृतः । न कश्चिद्धीमतामविषयो नाम । तस्मिन् न कमपि दोषं दृष्टवानस्मि, कथं भवान्मन्यते ? महत्खलु कृच्छ्रं प्राप्तवत्यासि, अहं तावत्तवापदुद्धरणे परं यत्नमातिष्ठामि । स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव गच्छति ।

वनानि दहतो वह्नेः सखा[1] भवति मारुतः[2] ।
स एव दीपनाशाय[3] कृशे कस्यास्ति सौहृदम् ॥
यस्मिञ्जीवति[4] जीवन्ति बहवः, सोऽत्र जीवति ।
वायसाः किं न कुर्वन्ति चञ्च्वा स्वोदरपूरणम् ॥
योजनानां सहस्रं तु शनैर्गच्छेत्पिपीलिका ।
अगच्छन्वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥
यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ।
बुद्धिमानभ्यसेन्नित्यं बहुशास्त्राण्यतन्द्रितः ।
तदर्थं तु गृहीत्वा हि तदधीनो न जायते ॥ मनु

---

१. § ९९. २. § ४९ (१). ३. § ३१६ (३). ४. § ३१९ (५). ५. § ११८..

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः । विघ्नैः पुनःपुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लोके जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन । इति महति विरोधे वर्तमाने समाने नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥

शब्दार्थसंग्रह

अतंद्रित वि. निरलस.
अधीन वि. पराधीन.
अय् (परा–पला) १ आ. पळणें.
अर्थ पुं. अभिप्राय.
आयुष्मत् वि. दीर्घायुषी.
आशी स्त्री. सर्पदंष्ट्रा.
आशीविष पुं. साप.
उदय पुं. उगवण्याचें स्थान.
उदर न. पोट.
उद्धरण न. सुटका करणें.
कृच्छ्र न. संकट.
कृश वि. क्षीण, दुर्बल.
क्रियावत् वि. उद्योग करणारा.
खन् १ उ. खणणें.
खनित्र न. कुदळ.
गुरुगत वि. गुरूजवळ असलेलें.
जनपद पुं. देश; राष्ट्र.
तल न. पृष्ठभाग; तळ.
तॄ (अव) १ प. उतरणें; कडे जाणें.
द्वेष्यता स्त्री. शत्रुत्व.
धीमत् वि. बुद्धिवान.
नीच वि. खालच्या प्रतीचा (मनुष्य).
पत्तन न. शहर.
पद न. पाऊल.
पर वि. मोठा, अतिशय.
पिपीलिका स्त्री. मुंगी.
पूरण न. भरणें.
पूर्वम् अ. पहिल्यानें.
प्राप्तवत् वि. पोंचलेला.
प्रारब्ध वि आरंभलेलें.
प्रारभ्य अ. आरंभून.
प्रार्थित वि. मागितलेलें, इच्छिलेलें.
बलवत् वि. बळवान.
बुद्धिमत् वि. बुद्धिवान.
भवत् स. आपण; तुम्ही.
भास्वत् पुं. सूर्य.
भी स्त्री. भीति.
मध्य वि. मध्यम प्रतीचा (मनुष्य.)
महत् वि. मोठें.
मारुत पुं. वारा.
योजन न. चार कोस.
रम् (वि) १ प. थांबणें.
वद् (अभि) १ प. प्रयो-आ. नमस्कार करणें.
वर्जयित्वा अ. सोडून.
वा अ. वरें.
वायस पुं. कावळा.
विघ्नवत् वि. विघ्नांनीं भरलेलें.
विहत वि. हाणून पाडलेलें, जेरीस आणलेलें.
वैनतेय पुं. गरुड.
शनैस् अ. हळुहळु.
शुश्रूषु वि. सेवा करणारा.
सखि पुं. मित्र.

सहस्र न. हजार.
सौहृद न. मैत्री.
स्मृत वि. सांगितलेलें.
हन् (प्रति) २प. हट- विणें, प्रतिबंध करणें.

षोडशः पाठः

पूर्वतयारीः—स्-कारान्त व ईयस् प्रत्ययान्त शब्द; ईयस् व इष्ठ, तर व तम प्रत्ययान्त ना. सा. §§ ७२, ७६, ११४, ३१७ (४).

बधिरान्मन्दकर्णः श्रेयान् । मतिरेव बलाद्गरीयसी । धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते । वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं लभते फलम् । ईश्वरेच्छा बलीयसी । कनीयानेष मे भ्राता, ज्येष्ठोऽहं सर्वभ्रातृषु । रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति यदुच्यते तद-व्यभिचारि वचः । तृणेन कार्यं भवतीश्वराणाम् ।

विनाश्रयं न तिष्ठन्ति पंडिता वनिता लताः ।
क्वचिद् रुष्टाः क्वचित् तुष्टास्तुष्टा रुष्टाः क्षणे क्षणे ।
अव्यवस्थितचित्तानां प्रसादोऽपि भयंकरः ॥
मनसा चिन्तितं कार्यं वचसा न प्रकाशयेत् ।
अन्यलक्षितकार्यस्य यतः सिद्धिर्न जायते ॥
शशिना च निशा, निशया च शशी, शशिना निशया च विभाति नभः
पयसा कमलं, कमलेन पयः, पयसा कमलेन विभाति सरः ॥
स्वजनैर्न विरुध्येत न स्पर्धेत बलीयसा ।
न कुर्याद् बालवृद्धस्त्रीमूर्खैर्श्च च विवादनम् ॥
दधि मधुरं, मधु मधुरं, द्राक्षा मधुरा, सुधापि मधुरैव ।
तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलग्नम् ॥
पिण्डे पिण्डे मतिर्भिन्ना, कुण्डे कुण्डे नवं पयः ।
जातौ जातौ नवाचाराः, भिन्ना वाणी मुखे मुखे ॥
गुणवज्जनसंसर्गाद्याति नीचोऽपि गौरवम् ।

पुष्पमालानुषंगेण सूत्रं शिरसि धार्यते ॥
यो न संचरते देशान् यो न सेवेत पण्डितान् ।
तस्य संकुचिता बुद्धिर्घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥
यस्तु संचरते देशान् यस्तु सेवेत पण्डितान् ।
तस्य विस्तारिताबुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥
दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥
निजदोषावृतमनसामतिसुंदरमेव भाति विपरीतम् ।
पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शंखमपि पीतम् ॥
कान् पृच्छामः? सुराः स्वर्गे, निवसामो वयं भुवि
किं वा काव्यरसः स्वादुः किं वा स्वादीयसी सुधा? ॥
कुटुंबमपि मे प्रेयः प्रेयांस्त्वमपि हे सखे ।
किं करोमि द्विधाचित्तः इतो व्याघ्र इतस्तटी ॥

तस्य वा एतस्याग्न्याधेयस्य सत्यमेवोपचारः । स यः सत्यं वदति यथाग्निं समिद्धं तं घृतेनाभिषिंचेदेवं हैनं स उद्दीपयति तस्य भूयो भूय एव तेजो भवति, श्वः श्वः श्रेयान् भवति । अथ योऽनृतं वदति यथाग्निं समिद्धं तमुदकेनाभिषिंचेदेवं हैनं स जासयति तस्य कनीयः कनीय एव तेजो भवति, श्वः श्वः पापीयान्भवति । तस्माद् सत्यमेव वदेत् । श. ब्रा. २-२-२.

शब्दार्थसंग्रह

अग्न्याधेय न. [अग्नि+ आधेय] अग्निहोत्र ठेवणें.
अथ अ. पण, उलटपक्षीं.
अनर्थ पुं. संकट.
अनुषंग पुं. निकट संबंध.
अंभस् न. पाणी.
अव्यभिचारिन् वि. अपवादरहित.
अव्यवस्थित वि. चंचल,

---

३. § १२१. ४. § ३३२ (अनुक्रम).

अस्थिर.
आयुस् न. आयुष्य.
आवृत वि. झांकलेलें.
आश्रय पुं. आधार.
उ अ. आणि, च.
उपचार पुं कर्तव्य. वर्तननियम.
उपनिपातिन् वि. एकाएकीं येणारा-घडणारा.
उपहत वि. पीडित, ग्रस्त.
कनीयस् वि. धाकटा, कमी
कार्य न. काम; उपयोग.
कुण्ड न. तळें, पुष्करिणी.
गरीयस् वि. श्रेष्ठ.
गौरव न. मोठेपणा.
घृत न. तूप.
चर् (सम्) १ प. हिंडणें.
जस् ४ प. प्रयो. नाश करणें; विझवणें.
तेजस् न. तेज.
दधि न. दहीं.
दीप् (उद्) ४आ. प्रयो. प्रज्वलित करणें.
दुःखभागिन् वि. दुःखी.
द्राक्षा स्त्री. द्राक्ष.
धर्म्य वि. धर्मास सोडून नसलेलें.
धृ १० प. धारण करणें.
नभस् न. आकाश.
निंदित वि. निंदिलेलें.
पयस् न. पाणी; दूध.
पापीयस् वि. अधिक. पापी.
पिण्ड पुं., न. देह.
प्रयोक्तव्य वि. उपयोग करण्यास योग्य.
प्रसाद पुं. कृपा, अनुग्रह.
बधिर वि. बहिरा.
बलीयस् वि अधिक बळवान.
भयंकर वि. भीतिदायक.
भा (वि) २ प. शोभणें.
भूयस् वि. जास्त.
मनस् न. मन.
मन्द वि. कमजोर.
रन्ध्र न. भोंक, छिद्र, व्यंग.
रुध् (वि) ४ आ. विरोध करणें.
वचस् न. भाषण.
विवाद न वाद.
विस्तारित वि. विस्तृत. व्यापक.
वै अ. खरोखर.
व्याधित वि. रोगग्रस्त.
शशिन् पुं. चंद्र.
शिरस् न. डोकें.
शुभ्र वि. पांढरें.
श्रेयस् वि. चांगलें.
संकुचित वि. आकुंचित.
समिद्ध वि. पेटलेलें.
सरस् न. तळें.
संलग्न वि. जडलेलें.
संसर्ग पुं. सहवास.
सिच् (अभि)—अभिषिंच् ओतणें.
सुधा स्त्री. अमृत.
स्पर्ध् १ आ.. चढाओढ करणें.
ह अ. खरोखर.

सप्तदशः पाठः

पूर्वतयारीः—५ वा व ८ वा गण-गणसापेक्ष काळ व अर्थ. §§ २३८ १३९, १६४, १६६.

अत्युत्कटैः पापपुण्यैरिहैव फलमश्नुते । इदं ते लोभान्धस्य वृत्तं मनसि मे चमत्कारमातनोति । शीतोऽयं मारुतः पीडयति मामति-

मात्वं; क्षिप्रमावृणुष्व द्वारं तथा वातायनमपि। आकृतिविशेषेष्वा-दरः पदं करोति। संलापं नैव शृणुयाद् गुप्तः कस्यापि सर्वदा। न लेखेन विना कुर्याद् व्यवहारं सदा बुधः। संमानाद् ब्राह्मणो नित्य-मुद्विजेत विषादिव। स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशंकया। पाठशालायाः प्रतिनिवर्तमानोऽहं मार्गे महान्तं कोलाहलमशृण-वम्; तस्य निमित्तं पृष्टा मया नाशक्नुवन् कथयितुं जनाः। अद्भुताः कथाः सतृष्णं शृण्वन्ति बालाः। किं ते प्रियं करवाणि ?. पुत्रो मे यशः प्राप्नोतु। मातः, प्रहिणु कंचन भृत्यं स्वसारमानेतुम्। स-न्मित्रं गुह्यं गूहति,न कदापि विवृणोति। किं वृथा दुनोषि परुष-वचनैः जनस्य चित्तम्। भूयः कथय, तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम्।

धर्मं शनैः संचिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः।
परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन्॥
कुलीनैः सह संपर्कं सज्जनैः सह मित्रताम्।
ज्ञातिभिश्च समं मेलं कुर्वाणो न विनश्यति॥
नैव यज्ञैर्न वा दानैर्न गुरोरुपसेवनात्।
प्राप्नुवन्ति तथा धर्मं यथा कार्यानुपालनात्॥
छिन्नोऽपि रोहति तरुः क्षीणोऽप्युपचीयते* पुनश्चन्द्रः।
इति विमृशन्त सन्तः संतप्यन्ते न विप्लुता लोके॥
अकिंचिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः॥
कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः।
अनेकदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः॥

---

१. § ३३८ (ऊ). २. § ६८. १. § ३१५ (७). २. § ३१८ (२).

गुणैर्गौरवमायाति नोच्चैरासनमास्थितः ।
प्रासादशिखरारूढः काको न गरुडायते ॥
वनस्पतेरपक्कानि फलानि प्रचिनोति यः ।
स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति ॥

शब्दार्थसंग्रह

अतिमात्रम् अ. अतिशय
अत्युत्कट वि. अत्यंत मोठें.
अनुपालन न. पाळणें.
अयन न. मार्ग, द्वार.
अश् ५ आ. भोगणें.
अहि पुं. साप.
आकृति स्त्री. स्वरूप.
आप् ५ प. मिळविणें.
,, प्र + ,, .
आरूढ वि. चढलेला.
आस्थित वि. (ज्यानें आश्रय केला आहे असा) बसलेला.
उच्चैस् अ. उंच.
उपसेवन न. सेवा.
ऊह् (अप) १ उ. दूर नाहींसें करणें.
काय पुं. शरीर.
कार्य न. कर्तव्य.
क्षिप्र अ. लवकर.
क्षीण वि. रोडका.
गरुडाय ना. धा. गरुडा-प्रमाणें होणें.
गुप्त वि. लपलेला.
गुह् (गुह्) १ उ. गुप्त ठेवणें.
चि ५ उ. गोळा करणें.
,, उप+वाढवणें.
,, प्र+गोळा करणें; तोडणें.
,, सम् + संचय करणें.
छिन्न वि. तोडलेलें.
ज्ञाति स्त्री. नातलग.
तथा अ. आणि, तसेंच.
तन् ८ उ. ताणणें, पसरणें.
,, आ + उत्पन्न करणें.
तप् (सम्) ४ आ. दुःख पावणें.
दु ५ प. दुःख देणें.
दुष्ट वि. दूषित, सदोष.
धर्म पुं. पुण्य.
धु ५ प. हलविणें; फेंकून देणें.
पदं कृ आंत पाऊल ठेवणें.
परुष वि. कठोर अप्रिय.
पुत्तिका स्त्री. वाळवी.
बुध पुं. शहाणा.
भूयस् अ. पुनः
मृश् (वि) ६ प. विचार करणें.
मेल पुं ऐक्य, गट्टी.
या (आ) २ प. येणें.
लेख पुं. लेख, दस्तऐवज.
वनस्पति पुं. वृक्ष.
वल्मीक पुं. न. वारूळ.
वल्लभ वि. प्रिय.
वातायन न. (ष. त.) खिडकी.
विज् (उद्) ६ आ. तिटकारा करणें; वीट मानणें.
विप्लुत वि. संकटग्रस्त.

---

३. अवर्णनीय. ४ § २५८. *§ ३०४.

वृ ५ उ. आच्छादणें.	समम् अ बरोबर.	सौख्य न. सुख.
,, आ + झांकणें.	सत् वि. चांगलें.	स्रज् स्त्री. माळ.
,, वि + प्रकट करणें.	संपर्क पुं. सहवास.	व्यवहार पुं. व्यापारधंदा कारभार.
व्यलीक न अप्रिय गोष्ट.	संमान पुं. मान, सत्कार.	
श्रु (शृ) ५ प. ऐकणें.	संलाप पुं. संभाषण.	हि ५ प. पाठविणें-
		,, प्र + ,,

अष्टादशः पाठः

पूर्वतयारीः—अन्, मन्, वन् अन्ताचे शब्द; संख्यावाचक शब्द; इमन् प्रत्ययान्त ना. सा. §§ ७८, ९०, ९३, ११२ (३).

किं नामैतद्यदंवुनि मज्जन्त्यलावूनि ग्रावाणः प्लवन्ते इति ! गहना कर्मणो गतिः । संशयात्मा विनश्यति । आत्मनः प्रतिकूलानि न परेषां समाचरेत् । यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वाति, एवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद् गन्धो वाति । एतावानस्य महिमा, अतो ज्यायांश्च पूरुषः । जन्मप्रभृति[1] राजपुत्रान् रक्षेत्; कर्कटकसधर्माणो हि जनकभक्षा राजपुत्राः । यद्वेतसः कुब्जलीलां विडंबयति तत्किमात्मानः प्रभावेण, ननु नदीवेगस्तत्र कारणम् ? देवा दिशन्तु नः सिद्धिं ब्रह्मेशानजनार्दनाः । यथा लीनः सर्पो यस्माद्भयं पश्यति तत्र विषमुत्सृजति, तथैवायं राजा जातदोषाशंकस्त्वयि पुरा क्रोधविषमुत्सृजत्यन्यत्र गम्यतामिति भीतवर्गमुपजापयेत् । उभौ चेमा लक्ष्मसुतौ साध्वसेनान्योन्यमात्मानं न विवृण्वाते । द्वादश वै मासाः संवत्सरः । षट्पञ्चाशता रूपकैः क्रीतोऽयमश्वो मया । द्वादश्यां तिथौ द्वादशभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो संपन्नं भोजनमयच्छन्मम माता । नवानां रात्रीणां समाहारो नवरात्रम् ।

---

१. जन्मनः प्रभृति पं. त. १. §३४४. २. § ३४६.. ३. § ३२०

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
आ मृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥
खादन्न गच्छेदध्वानं न च हास्येन भाषणम् ।
शोकं न कुर्यान्नष्टस्य स्वकृतेरपि जल्पनम् ॥
विहाय पौरुषं यो हि दैवमेवावलम्बते ।
प्रासादसिंहवत्तस्य मूर्ध्नि तिष्ठन्ति वायसाः ॥
बलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पदम् ।
निःशंकं दीयते लोकैः पश्य भस्मचये पदम् ॥
उत्तमा आत्मना ख्याताः पितुः ख्याताश्च मध्यमाः ।
अधमा मातुलात् ख्याताः श्वशुराच्चाधमाधमाः ॥
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कर्हिचित् ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां यस्यैकोऽपि न विद्यते ।
अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥
ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते ।
प्रायः स्वं महिमानं क्रोधात् प्रतिपद्यते जन्तुः ॥
वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पंचमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥
शुनः पृच्छमिव व्यर्थं जीवितं विद्यया विना ।
न गुह्यगोपने शक्तं न च दंशनिवारणे ॥
खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥

शब्दार्थसंग्रह

अजा स्त्री. शेळी.	अन्यत्र अ. दुसरीकडे.	अपमान.
अधम वि. कनिष्ठ.	अन्योन्यम् अ. परस्परांस	अंबु न. पाणी.
अध्वन् पुं. मार्ग.	अभिनव पुं. तिरस्कार,	अलाबु न. भोपळा.

४. § ३३७ (६), सिंह--मातीचा, दगडाचा इ.

आत्मन् पुं. आत्मा; आपण.
आशंका स्त्री. संशय.
आस्पद न. स्थान, विषय.
इन्धन न. सर्पण.
ईशान पुं. शंकर
उत्तर वि. नंतरचें, मागचें
उभ स. दोघे.
एतावत् वि. एवढें.
कर्कटक पुं. खेकडा.
कर्मन् न. काम.
कुब्ज वि. कुबडा.
ख्यात वि. प्रसिद्ध.
गति स्त्री. तत्त्व.
गल पुं. गळा.
गहन वि. कठीण, दुर्बोध
ग्रावन् पुं. दगड.
चलित वि. हलवलेला.
चर् (समा) १ प. करणें.
चय पु. ढीग.
जनार्दन पुं. विष्णु.
जन्तु पुं. प्राणी.
जप् (उप) १ प. प्रयो. कान फुंकणें, चिथवणें.
जल्पन न. बडबड.
ज्यायस् वि. श्रेष्ठ, वडील.
ज्वल् १ प. पेटणें.
डंब (वि) १० प. नक्कल अनुकरण करणें.
तपस् न. तप.
दिश् ६ उ. देणें.
दोष पु. गुन्हा.
ननु अ. [न+नु] प्रश्नार्थी.
निःशंकम् अ. निर्भयपणें
निःस्तेजस् वि. मेषपात्र.
पद् (प्रति) ४ आ. स्वीकारणें.
पन्नग पुं. साप.
पर्वन् न. पेर.
पुण्य वि. पवित्र.
पुरा अ. खात्रीनें.
पूरुष पुं. परमात्मा.
प्लु १ आ. तरंगणें.
पौरुष न. पराक्रम.
प्रतिकूल न. प्रतिकूल गोष्ट—कृत्य.
प्रभृति अ. पासून.
प्रभाव पुं. सामर्थ्य.
प्रायेण अ. बहुतकरून.
फणा स्त्री. फडा.
बन्धु पुं. नातलग.
बिल्व न. बेलफळ.
ब्रह्मन् पुं. ब्रह्मदेव.
भञ्ज् ७ उ. मोडणें.
भस्मन् न. राख.
भीत वि. भिला.
महिमन् पुं. मोठेपणा.
मातुल पुं. मामा.
मात्रा स्त्री. प्रमाण.
मूर्धन् पुं. डोकें.
यम् (उद्) १ प. वर करणें-होणें, ताठ राहणें.
राजन् पुं. राजा.
लंब् (अव) १ आ. आश्रय करणें.
लीन वि. लपून बसलेला
लीला स्त्री. हालचाल, क्रिया.
विप्रकृत वि. अपमान केलेला, दुखविलेला.
विहाय अ. टाकून.
वेतस पुं. वेत.
श्वशुर पुं. सासरा.
सधर्मन् वि. सारख्या गुणाचा.
संपुष्पित वि. चांगला फुललेला.
सर्षप पुं. मोहरी, राई.
संशयात्मन् वि. (संशयः आत्मा यस्य) संशयी
साध्वस न. भीति.
सृज् (उद्) ६ प. टाकणें.
हास्य न. हसें.

एकोनविंशः पाठः

पूर्वतयारीः—९ वा गणसापेक्ष काळ व अर्थ; च्, छ्, ज्, श्-कारान्त शब्द, §§ १६८, ६८.

नहि सर्वः सर्वं जानाति। सत्योऽयं जनप्रवादो यद्विपद् विपदं संपत् संपदमनुबध्नाति। किमार्द्रकवणिजो वहित्रचिन्तया? नाकस्माच्छांडिली-माता विक्रीणाति तिलैस्तिलान्। आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः। नहि खड्गो विजानाति कर्मकारं स्वकारणम्। अहिरेव अहेः पादान् विजानाति न संशयः। सन्तापयन्ति कथमपथ्यभुजं न रोगाः। ह्योऽस्मद्गृहे स्तेनं धनं मुष्णन्तं वयमगृह्णीम रज्ज्वा च तमबध्नीम। अकन्दसमुत्थिता पद्मिनी, अवञ्चको वणिक्, अचौरः सुवर्णकारः, अकलहो ग्रामसमागमः इति दुष्करमेते संभाव्यन्ते। विपुलानि नानाविधानि सन्त्यस्मिन्नुपवने कुसुमानि; यानि यावन्ति चेच्छति भवांस्तानि तावन्ति च गृह्णातु, न कोऽपि भवन्तं प्रतिबध्नीयात्। कियान् खलु कालो व्यतीतो ममेहागतस्य, तदधुनानुजानीहि मां गमनाय, जननी मे प्रतीक्षमाणा भवेत। आपः पुनन्तु पृथिवीं, पृथिवी पूता पुनातु माम्।

गच्छ शूकर भद्रं ते वद सिंहो मया हतः।
पण्डिता एव जानन्ति सिंहशूकरयोर्बलम्॥
यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदं।
नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम्॥

प्रीणाति यः सुचरितैः पितरं स पुत्रो यद्भर्तुरेवं हितमिच्छति तत्कलत्रम्। तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यदेतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते॥

विरला जानन्ति गुणान् विरलाः कुर्वन्ति निर्धने स्नेहम्।
विरलाः परकार्यरताः परदुःखेनापि दुःखिता विरलाः॥

---

१. मधुरवाणीरूपी दोष. २. 'एव' चा 'जानन्ति' शीं अन्वय. ३. 'एवं' चा 'हित'शीं अन्वय ४. § १२१.

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् क्रुद्धमंजलिकर्मणा ।
मूर्खं छन्दानुरोधेन तत्त्वार्थेन च पण्डितम् ॥
दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥
छायार्थं ग्रीष्मसंतप्तो यामेवाहं समाश्रितः ।
अजानता मया सैव पत्रैः शाखा वियोजिता ।
यो जानात्यर्जितुं सम्यगर्जितं न तु रक्षितुम् ।
नातः परतरो मूर्खो वृथा तस्यार्जनश्रमः ॥
आरभन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।
महारंभाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥
रविरपि न दहति तादृग्यादृक् संदहति वालुकानिकरः ।
अन्यस्माल्लब्धपदो नीचः प्रायेण दुःसहो भवति ।
एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम् ।
गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ॥
कृपणेन समो दाता भुवि कोऽपि न विद्यते ।
अनश्नन्नेव वित्तानि यः परेभ्यः प्रयच्छति ॥

शब्दार्थसंग्रह

अकस्मात् अ. कारणावांचून.
अञ्जलिकर्मन् न. हात जोडणें.
अनुरोध पुं. अनुसरणें, मर्जी सांभाळणें.
अप् स्त्री. (नि.व.)पाणी.
अपथ्यभुज् वि. कुपथ्य करणारा.
अर्ज् १ मिळविणें.
अर्जन न. मिळविणें.
अश् ९ प. खाणें.
असृज् न. रक्त.
आरंभ पुं. कार्य.
आर्द्रक न. आलें.
उपवन न. बाग.
कन्द पुं कांदा.
कर्मकार पुं. शिल्पकार.
कलत्र न. बायको, पत्नी.
कामम् अ. पुष्कळ, फार.
कियत् वि. केवढा.
कृतधी वि. निश्चित बुद्धीचा.
क्री ९ उ. विकत घेणें.
,, **वि** + विकणें.
खड्ग पुं. तरवार.
गतानुगतिक वि. गेले-

१. §२७२ (३). २. ब. व. वैपुल्यार्थी. *§१२४ (१), ३१७ (४).

त्याच्या मागून जाणारा.
ग्रह् ९ उ. घेणें; पकडणें; वश करणें.
ग्रीष्म पुं. ऊन्ह.
छन्द पुं. इच्छा, लहर.
ज्ञा ९ उ. जाणणें.
ज्ञा (अनु) परवानगी देणें.
,, **वि+**जाणणें.
तप् (सम्) १ प. प्रयो. दुःख देणें.
तादृक् अ. त्याप्रमाणें.
तावत् अ. तितकें, तेवढें
तिल पुं. तीळ.
त्रय न. तीनींचा समुदाय.
दुष्करम् अ. कठीण.
नानाविध वि. अनेक प्रकारचे.
निकर पुं. ढीग.
निराकुल वि. शांत, स्वस्थ
नी १ उ. माग काढणें,
पत्र न. पान.
पद न. स्थान, दर्जा.
पद्मिनी स्त्री. कमळीण.
पर वि. दुसरा; अधिक.
पात पुं. पडणें, पडलेला बिंदु.
पारमार्थिक वि. सत्यान्वेषी.
पुण्यकृत् वि. पुण्य करणारा.
पू ९ उ. शुद्ध-स्वच्छ करणें.
प्रवाद पुं. वदंता; बोलणें.
प्री ९ उ. संतुष्ट करणें.
बन्ध् ९ प. बांधणें.
,, **अनु+**जोडणें, मागोमाग जाणें.
,, **प्रति+**अटकाव करणें.
भू (सम्) प्रयो. शक्य करणें.
मुष् ९ प. चोरणें.
मृगयु पुं. पारधी.
यादृक् अ. ज्याप्रमाणें.
यावत् अ. जितकें, जेवढें.
रज्जु स्त्री. दोरी.
लुब्ध वि. लोभी.
वञ्चक वि. फसविणारा.
वणिज् पुं. वाणी; व्यापारी.
वहित्र न. होडी; नौका.
वालुका स्त्री. वाळू.
वियोजित वि. ताटातूट केलेला.
विरल वि. फार थोडे.
व्यग्र वि. गोंधळलेला.
व्यतीत वि. गेलेला.
शांडिलीमातृ स्त्री. एका स्त्रीचें नांव.
समागम पुं. जमाव, गर्दी.
समुत्थित वि. उत्पन्न झालेलें.
शूकर पुं. रानडुकर.
सत्य वि. खरा.
सुवर्णकार पुं. सोनार.
स्तेन पुं. चोर.
हत वि. मारलेला.

विंशः पाठः

पूर्वतयारीः—ष्, ह्—कारान्त शब्द; २ रा. गण—गणसापेक्ष काळ; §§ ६९, ७०, १४० ते १४४, १५१.

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् । नहि रुतमनुरौति ग्रामसिंहस्य सिंहः । मधुलिड्भिरेष बालोऽदृश्यत । मित्रध्रुक्षु पा-

पेषु न विश्वस्यात्। जागर्ति स,सचिन्तो यः। एकः शब्दः सम्यगधीतः सम्यक्प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति। यत्क्षितिपतिमभूतैरपि गुणैः स्तुवन्ति पुरुषाः स खलु तृष्णायाः प्रभावः। न भूमौ शयीत कदाचित्। अधीष्व भो इति गुरुः शिष्यं ब्रूयात्। किं तया क्रियते धेन्वा या न सूते न दुग्धदा। ऊर्ध्वमरुणोदयात् कदापि शयानेन न भवितव्यं कुमारेणातीतशैशवेनेत्यब्रवीन्मे माता। मधुलिहः षट् पदानि सन्ति; अतस्तस्य षट्पदः, षट्चरणः, षडंघ्रिरिति बहूनि पर्यायनामानि वर्तन्ते। षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः कार्तिकेयः। कास्ताः षण् मातरः? कृत्तिकाः। तासामसौ षड्भिराननैः पयोऽपिबत्। तस्मात् षडानन इति नामधेयं प्राप्नोत।

'आस्तां तावत्सर्वम्। अपनयतु नः कुतूलहम्। आवेदयतु सर्वमादितः* प्रभृति कार्त्स्न्येन-आत्मनो जन्म कस्मिन् देशे, भवान् कथं जातः, केन वा नाम कृतम्, का ते माता, कस्ते पिता, कथं वेदानामागमः, कथं शास्त्राणां परिचयः, कुतः कला आसादिताः, किंहेतुकं जन्मान्तरानुस्मरणम्, उत वरप्रदानं अथवा विहंगवेषधारी कश्चिच्छन्नो निवससि, क्व वा पूर्वमुषितम् कियद्वा वयः, कथं पंजरबंधनं, कथं चांडालहस्तगमनं, इह वा कथमागमनम्' इति। वैशंपायनस्तु स्वयमुपजातकुतूहलेन सबहुमानमवनिपातिना पृष्टो मुहूर्तमिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत्--'देव, महतीयं कथा। यदि कौतुकमाकर्ण्यताम्।'

व्यापारान्तरमुत्सृज्य वीक्षमाणो वधूमुखम्।
यो गृहेष्वेव निद्राति दरिद्राति स दुर्मतिः॥
एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर।
एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः॥

---

१. § ११३ (४). * § २१७ (८). १. § ३१४ (२). २. § ३३८ (ऊ).

एह्यागच्छ, समाश्रयासनमिदं, कस्माच्चिराद्दृश्यसे ?
का वार्ता, ह्यतिदुर्बलोऽसि, कुशलं[3], प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात्[4]।
एवं ये समुपागतान् प्रणयिनः प्रह्लादयन्त्यादरात्
तेषां युक्तमशंकितेन मनसा हर्म्याणि गन्तुं सदा ॥
संप्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति* ।
कस्तस्य पौरुषेणार्थो महताप्यल्पचेतसः ॥
न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति ।
एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते ॥
सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥
यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः ॥
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥
सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

शब्दार्थसंग्रह

अद् २ प. खाणें.
अधीत वि. शिकलेला.
अनुस्मरण न. आठवण
अभूत वि. नसलेलें.
अर्थ पुं. उपयोग.
अर्थिन् पुं. याचक.
अल्पचेतस् वि. क्षुद्र बुद्धीचा.
अल्पाल्पम् अ. थोडथोडें
अवनि स्त्री. पृथ्वी.
अवनिपति पुं. राजा.
अशंकित वि. निर्भय.
आगम पुं. प्राप्ति; ज्ञान.
आदितस् अ. आरंभापासून.
आद्य न. (अद्+य) खाण्याची वस्तु.
आब्दिक वि. वार्षिक.
आस् २ आ. बसणें, राहणें.
आसादित वि. मिळविलेलें
इ २ प. जाणें.
,, आ + येणें.
इ (अधि) आ. अभ्यास करणें.
उत अ. किंवा.
उपजात वि. उत्पन्न झालेला.
उपानह् स्त्री. पायताण.

---

३. अपि कुशलं ते ? ४. § ३१५ (७). * ' प्रमार्जति ' [रूप आर्ष] =प्रमार्ष्टि.

उषित वि. राहिलेला, वास केलेला.
कल वि. अस्पष्ट व मधुर
कर पुं. कर; पट्टी.
कर्ण् (आ) १० प. ऐकणें.
कामदुह् वि. इच्छा पुरविणारें.
कार्त्स्न्य न [कृत्स्न] सगळेपणा, पूर्णपणा.
कुतूहल न. जाणण्याची इच्छा.
कौतुक न. जिज्ञासा.
क्षिति स्त्री. पृथ्वी.
ग्रस्त वि. ग्रासलेलें.
ग्रह पुं. पिशाच.
ग्रहीतव्य वि. घेण्यास योग्य.
ग्रामसिंह पुं. कुत्रा
चाण्डाल पुं. महार, मांग इ. अतिशूद्र.
चिरात् अ. फार वेळानें.
चेतस् न. मन.
छन्न वि. लपलेलें, गुप्त.
जन्मान्तर न. दुसरा जन्म.
जागृ २ प. जागें होणें; जागें राहणें.

तृष्णा स्त्री. लोभ.
दरिद्रा २प. दरिद्री होणें
दुग्धद वि. दूध देणारें.
दुर्मति वि. वाईटबुद्धीचा.
द्रा (नि) ३ प. निजणें.
नी (अप) १ उ. दूर नाहींसें करणें.
धृत वि. धारण केलेलें, घातलेलें.
पंजर न. पिंजरा.
परिचय पुं. ओळख; ज्ञान
प्रणयिन वि. प्रेम करणारा
प्रदान न. दान, देणें.
प्रयुक्त वि. वापरलेला.
बन्धन न. अटकाव.
मधुलिह् पुं. भुंगा.
ब्रू २ उ. बोलणें.
मन् ४ आ. मानणें, इच्छिणें.
मशक पुं. घुंगुरटें, डांस.
मित्रद्रुह् वि. मित्रद्रोही.
मृज् २ प. धुणें; स्वच्छ करणें.
,, **प्र** = ,,
मौन न. स्तब्धपणा.
राष्ट्र न. प्रजा, लोक.
रु २ प. ओरडणें.
,, **अनु** + (प्रमाणें) ओरडणें.

रुत न. ओरडणें, आवाज.
रूप् (नि) १० प. न्याहाळून पाहणें.
लीढ वि. चाटलेलें.
वत्स पुं. वासरूं.
वधू स्त्री. पत्नी, बायको.
वयस् न. वय.
वश पुं. ताबा.
वार्योकस पुं. [वारि ओकस्] जळू.
वासस् न. वस्त्र.
विद् (आ) १० उ. कळविणें.
विहंग पुं. पक्षी.
व्यापार पुं. उद्योग, क्रिया.
श्रि (समा) १उ आश्रय करणें.
श्वस् २ प. श्वास घेणें.
,, **वि**+विश्वास ठेवणें.
षट्पद पुं. भ्रमर.
षडंघ्रि पुं. ,,
सनातन वि. [सना+तन शाश्वत, चिरकालिक.
समास पुं. संक्षेप
संप्राप्त वि. मिळविलेलें.
सहसा अ. एकदम.
सादरम् अ. आदरानें.
स्तु २ उ. स्तुति करणें.

हर्म्य न. वाडा. ह्लाद् (प्र) १ आ. प्रयो. आनंद देणें.

एकविंशः पाठः

पूर्वतयारीः—२ रा गण चालू; अव्ययीभाव. §§ १४५ ते १४६, ३४५.

सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति । न हि श्रुतिशतमपि शीतोऽग्निरप्रकाशो वेति वदत् प्रामाण्यमुपैति । पिण्डमुत्सृज्य करं लेढि । आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे । के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारंभयत्नाः ? गुणी गुणं वेत्ति, न वेत्ति निर्गुणः । कपाले मार्जारः पय इति करॉल्लेढि शशिनः । त्वया जगत् प्राणिति विश्वनाथ । अग्रतो यातु भवान्, अहमनुपदमेवान्वेमि भवन्तम् । कुतश्चंद्र ओषधीश इत्यभिधीयते ? यतोऽसावोषधीनामीष्टे । उक्तं च भगवता–' पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ' इति ।

नवं हि द्रव्यं येन येनार्थजातेनोपदिह्यते तत्तदाचूषति, एवं कुमारो नवबुद्धिर्यद्यदुच्यते तत्तच्छास्त्रोपदेशमिवाभिजानाति । तस्माद्धर्ममर्थं चास्योपदिशेन्नाधर्ममनर्थं च ।

स्पृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजंगमः ।
हसन्नपि नृपो हन्ति मानयन्नपि दुर्जनः ॥
पठतो नास्ति मूर्खत्वं जपतो नास्ति पातकम् ।
मौनिनः कलहो नास्ति न भयं चास्ति जाग्रतः ॥
अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
प्राप्नोति बुद्ध्यवज्ञानमपमानं च पुष्कलम् ॥
मणिर्लुठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते ।
यथैवास्ते तथैवास्तां काचः काचो मणिर्मणिः ॥
हारं वक्षसि केनापि दत्तमज्ञेन मर्कटः ।

---

१. § ३०५ (अ). २. § ३१५ (२). ३. § ३१८ (१३). ४. § ३१८ (१६).

लेढि जिघ्रति संक्षिप्य करोत्युन्नतमासनम् ॥
विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते ।
प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥
यथोद्धरति निर्दाता कक्षं, धान्यं च रक्षति ।
तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपंथिनः ॥
अशासंस्तस्करान्यस्तु वलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥
विद्यागमार्थं पुत्रस्य वृत्त्यर्थं यतते च यः ।
पुत्रं सदा साधु शास्ति प्रीतिकृत्स पितानृणी ॥
सर्वद्रव्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम् ।
अहार्यत्वादनर्घ्यत्वादक्षयत्वाच्च सर्वदा ॥
करोति पापं योऽज्ञानान्नात्मनो वेत्ति च क्षयम् ।
प्रद्वेष्टि साधुवृत्तांश्च स लोकस्यैति वाच्यताम् ॥
पुष्पाणीव विचिन्वन्तमन्यत्रगतमानसम् ।
अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवम् ॥
व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं,
भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।
प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधान्
असंवृतांगान्निशिता इवेषवः ॥
प्राक्पादयोः पतति, खादति पृष्ठमांसं,
कर्णे कलं किमपि रौति शनैर्विचित्रम् ।
छिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्यशंकः,
सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति ॥
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

---

१. § ३४५ (४). २. § ६२ नृ पहा. ३. § २८७, ३४१. ४. § ११३.
५. 'अस्तीति जनाः' अध्याहृत.

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्॥

कस्यापि कोऽप्यतिशयोऽस्ति स तेन लोके
ख्यातिं प्रयाति, नहि सर्वविदस्तु सर्वे ।
किं केतकी फलति, किं पनसः सपुष्पः,
किं नागवल्ल्यपि च पुष्पफलैरुपेता ॥
निःस्वो वष्टि शतं, शती दशशतं, लक्षं सहस्राधिपो
लक्षेशः क्षितिपालतां, क्षितिपतिश्चक्रेशतां वांछति ॥
चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिर्ब्राह्मं पदं वांछति
ब्रह्मा शैवपदं, शिवो हरिपदमाशावधिं को गतः ॥

शब्दार्थसंग्रह

अक्षय वि. क्षय-हास न पावणारें.
अज्ञ वि. अडाणी.
अतिशय पुं. आधिक्य.
अन् २ प. श्वासोच्छ्वास करणें.
,, प्र+जिवंत असणें.
अनर्घ्य वि. अमोलिक.
अनुत्तम वि. सर्वोत्तम.
अनृणिन् वि. ऋणमुक्त.
अप्राप्तकाल वि. अकालिक.
अभि अ. कडे.
अभिधाय अ. बोलून.
अमर्ष पुं. क्रोध.
अरि पुं. शत्रु.
अर्थ पुं. वस्तु, पदार्थ.
अवज्ञान न. तिरस्कार.
अवधि पुं. अन्त.
अवाप्त वि. मिळविलेलें.
असु प. (नि. ब.) प्राण.
अहार्य वि. हरण करण्यास अशक्य.
आदाय अ. घेऊन.
आस् (उद्) २ आ. उदासीन राहणें; स्वस्थ बसणें.
इ (अभि) २ प. जवळ जाणें; गांठणें.
इषु पुं. बाण.
ईश् २ आ. प्रभुत्व- सत्ता चालविणें.
उदर्चिस् पुं. अग्नि.
उन्नत वि. उंच.
उपेत वि. युक्त.
ओषधि स्त्री. वनस्पति.
कक्ष पुं. वाळलेलें गवत; गवत.
कपाल पुं. न. खापर.
कर पुं. किरण.
कार्पण्य न. [कृपण+य] मनोदौर्बल्य.
केतकी स्त्री: केवडा.
कोविदार पुं. कांचनाचें झाड.
क्षितिपाल पुं. राजा.
क्षिप् (सम्) ६ प. गुंडाळणें.

---

१. § ३१६ (५). २. § ३१४ (६) ३. § ११५.

क्षुभ् (प्र)४ प. खवळणें
ख्याति स्त्री. प्रसिद्धी.
गन्ध पुं. संबंध, नातें.
गुणिन् वि. गुणवान्.
घ्रा (जिघ्र)१ प. हुंगणें.
चक्रेश पुं. चक्रवर्ती राजा.
चक्ष् २ आ. सांगणें.
,, आ+,,
चि (वि) ५ उ. शोधणें.
चूष् (आ.)१ प. शोषणें.
जात न. समूह.
ज्ञा (अभि) ९ प. मानणे, समजणें.
तथाविध वि. त्या प्रकारचें.
तस्कर पुं. चोर.
दत्त वि. दिलेलें.
दिह् (उप) २ उ. माखणें.
द्रव्य न. पदार्थ.
द्विष् २ प. द्वेष करणें.
,, प्र+ ,,
धर्म पुं. कर्तव्य.
धा (अभि) ३ उ. म्हणणें, बोलणें.
नागवल्ली स्त्री. पानवेल.
निर्दातृ वि. शेतकरी.
निशित वि. तीक्ष्ण.
निःस्व वि. [स्वं=धन] निर्धन.
पनस पुं. फणस.
पयस् न. दूध.
परिपन्थिन् पुं. शत्रु.
परिभव पुं. तिरस्कार.
पुष्कल वि. पुष्कळ.
प्रीतिकृत् वि. प्रेम करणारा.
फल् १ प. फळ धरणें.
वलि पुं. कर.
ब्राह्म वि. ब्रह्मदेवाचें.
भवितव्य वि. असण्यास होण्यास योग्य.
भुजंगम पुं. साप.
मर्कट पुं. माकड.
मानस न. मन.
मायाविन् वि. कपटी.
मायिन् ,, ,,
या (प्र) २ प. जाणें
रसात्मक वि. जलमय.
राष्ट्र न. प्रजा, लोक.
लिह् २ उ. चाटणें.
लुठ् लुण्ठ् ६ प. लोळणें.
वक्षस् न. छाती.
वच् २ प. बोलणें.
वश् २ प. इच्छिणें.
वाच्यता स्त्री. निंदा.
विधाय अ. करून.
विश्वनाथ पुं. परमेश्वर.
शठ पुं. धूर्त लबाड.
शतिन् वि. शंभर नाणीं बाळगणारा.
शास् २ प. उपदेश करणें; शिस्त लावणें; शिक्षा करणें.
शी २ आ. निजणें, पडून राहणें.
शैव वि. शिवाचें.
शौण्डिकी स्त्री. कलालीण.
श्रेयस् न. कल्याण.
सगन्ध वि- [समानः गन्धः यस्य] नातलग, जातभाई.
संमूढ वि. संशयग्रस्त.
सर्वविद् वि. सर्वज्ञ.
सवृत वि. आच्छादलेलें
सोम पुं. चंद्र.
हन् २ प. ठार मारणें, नाश करणें.
हरि पुं. विष्णु.
हा (परि) ३ प. (कर्मणि) कमी पडणें. असणें. (पंचमीशीं प्रयोग.)
हृ (उद्) १उ. उपटून काढणें.

द्वाविंशः पाठः

पूर्वतयारीः—र्‌कारान्त शब्द व कांहीं व्यंजनान्त अनियमित शब्द. §§ ६४, ७१, ७३, ७८, ८०.

पैतृकमश्वा अनुहरन्ते मातृकं गावः । न मूत्रं पथि कुर्वीत । श्वा यदि क्रियते राजा स किं नाश्नात्युपानहम् । न गर्दभा वाजिधुरं वहन्ति । शिवास्ते पन्थानः सन्तु । स्वस्ति नो मघवा करोतु, हन्तु पाप्मानं योऽस्मान्द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः । कियद्भिरहोभिर्भवान्वाराणस्या हरिद्वारमुपागच्छत् ? अहरहः सन्ध्यामुपासीत द्विजः ।

यदि सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम् ।
नहि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते ॥
गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति वै द्विजाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥
नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।
पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥
अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥
चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।
स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥
मृगा मृगैः संगमनुव्रजन्ति, गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरंगैः ।
मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीभिः समानशीलव्यसनेषु सख्यम्॥
नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानाच्छुनापि परिभूयते ॥

---

१. § ३१५ (५). २. § ३१८ (१६).

गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः ॥
ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति* ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥
विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं, क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।
वैश्यानां धान्यधनतः, शूद्राणामेव जन्मतः ॥
न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवा स्थविरं विदुः
न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ।
अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम् ॥ १ ॥
नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।
शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति ॥ २ ॥
यदि नात्मनि पुत्रेषु, न चेत्पुत्रेषु नप्तृषु ।
नत्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥ ३ ॥
अधर्मेणैधते तावन्नरो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नाञ्जयति समूलन्तु विनश्यति ॥ ४ ॥
परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।
गीर्भिर्गुरूणां परुषाक्षराभि
स्तिरस्कृता यान्ति नरा महत्त्वम् ।
अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां
न जातु मौलौ मणयो वसन्ति ॥
धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकविक्रुष्टमेव च ॥५॥ मनुस्मृतिः अ ४
'मन्ये चागणितपितृमरणशोकस्य निर्घृणतैव केवलमियं मम

---

३. § १२४ पंचम्यर्थे तस्. ४. § 'वयसा' *३१९ (५). १. 'फलति'

सलिलपानबुद्धिः । अद्यापि दूर एव सरस्तीरम् । तथा हि जलदेवतानूपुररवानुकारि दूरेऽद्यापि कलहंसविरुतमेतत् । अस्फुटानि श्रूयन्ते सारसरसितानि । विप्रकर्षादाशामुखविसर्पणविरलः संचरति नलिनीखंडपरिमलः । दिवसस्येयं कष्टा दशा वर्तते । तथा हि रविरम्बरतलमध्यवर्ती स्फुरन्तमातपमनवरतमनलधूलिनिकरमिव विकिरति करैः । अधिकामुपजनयति तृषाम् । संतप्तपांसुपटलदुर्गमा भूः । अतिप्रबलपिपासावसन्नानि गन्तुमपि मे नालमंगकानि अप्रभुरस्मि आत्मनः । सीदति मे हृदयम् । अंधकारतामुपयाति चक्षुः । अपि नाम खलो विधिरनिच्छतोऽपि मे मरणमथोपपादयेत् । कादंबरी.

शब्दार्थसंग्रह

अंगक न. अवयव.
अनल पु. विस्तव.
अनवरत वि. सतत.
अनुकारिन् त्रि. सारखें.
अभिवाद पुं. वंदन करणें
अंबर न. आकाश.
अलम् अ. पुरे.
अवसन्न वि. गळाठलेलें.
अहन् न. दिवस.
आमोद पुं. सुवास.
आयत् वि. (आ+इ+अत्) येणारा.
आशा स्त्री. दिशा.
आशु अ. लवकर.
उत्कषण न. घांसणें.
उदर्क पुं. शेवट, परिणाम
कलहंस पुं. राजहंस.
कस्तूरिका स्त्री. कस्तुरी.
कष्ट वि. त्रासदायक.
किण पुं. घट्टा.
कृत (कृन्त्) ६ प. कापणें.
कृष् १ प. ओढणें.
कॄ (वि) ६ प. इतस्ततः फेकणें, विखुरणें.
क्रम् (उद्) १ प. बाहेर येणें.
खंड पुं., न. समुदाय.
गजेन्द्र पुं. श्रेष्ठ हत्ती.
गभस्ति पुं. किरण.
गालि पुं. खोंड.
गिर् स्त्री. भाषण.
गो पुं. बैल.
गो स्त्री. गाय.
चक्रिन् वि. गाडीतून जाणारा.
चार पुं. हेर.
ज्यैष्ठ्य न. श्रेष्ठत्व.
तुरग पुं. घोडा.
तुरंग पुं. घोडा.
दशमी स्त्री. आयुष्याचें दहावें शतक.
दशमीस्थ वि. ९ पासून

---

२. § २४१. ३. § ११८ (३).

१०० वर्षें वयाचा.
दायाद पुं. दाईज, वारस.
दुर्गम वि. जाण्यास कठिण
देय वि. देण्यास योग्य.
दौरात्म्य न. दुष्टपणा.
द्यो स्त्री. आकाश.
धुर् स्त्री. जूं; कार्यभार.
धुर्य [धुर् + य] वि. कार्यभार घेण्यास समर्थ.
धूलि पुं., स्त्री. धूळ.
नक्र पुं. सुसर; मगर.
नप्तृ पुं. नातू.
नलिनी स्त्री. कमळीण.
नवन् वि. नऊ.
नाम अ. इच्छार्थी.
निकर पुं. ढीग.
निर्घृण वि. निर्दय.
नूपुर पुं. न. पैजण.
पटल न. समूह, ढीग.
पथिन् पुं. मार्ग.
पद् (उप) ४ आ. प्रयो. घडवून आणणें.
परिमल पुं. सुगंध.
परुष वि. कठोर, तीक्ष्ण.
पलित वि. पांढरे केंस झालेलें.
पाप्मन् वि. दुष्ट, घातक.
पांसु पुं. धुरळा.

पुम्स् पुं. पुरुष.
पैतृक न. पित्याचे गुण.
प्रत्युत्थान न. सन्मानार्थ उठणें.
भारिन् वि. ओझेवाला.
भास्कर पुं. सूर्य.
भू (परि) १ प. पराभव करणें.
,, वि+प्रयो. व्यक्त करणें.
भूतात्मन् पुं. जीवात्मा.
मघवन् पुं. इंद्र.
मातृक न. आईचे गुण.
रण पुं., न. युद्ध.
रणांगण न. युद्धभूमि.
रव पुं. आवाज.
रस पुं. पाणी.
रसायन न. [रस + अयन जराव्याधि-नाशक औषध (येथें ‘ पाणी ’).
रसित न. आवाज़.
रोगिन् वि. रोगी.
वर पुं. नवरदेव.
वर्जित वि. रहित.
वाजिन् पुं. घोडा.
विक्रुष्ट वि. निंदिलेलें.
विधि पुं. दैव.
विपर्यय पुं. उलट स्थिति

विप्रकर्ष पु. दूरपणा.
विरुत न. ओरडणें.
विश् (नि) ६ प. प्रयो. ठेवणें.
विसर्पण न. पसरणें.
वृत् (आ) १ आ. परत येणें; जवळ जाणें.
व्यसन न. संवय, नाद.
वेद पुं. विद्या, ज्ञान.
व्रज् (अनु) १ प. मागून जाणें.
शाण पुं. सहाण.
शिव वि. कल्याणप्रद.
शील न. स्वभाव.
श्वन् पुं. कुत्रा.
सख्य न. (सखि+य) मैत्री.
सद् (आ) १ प. प्रयो. मिळविणें; गांठणें.
सद्यस् अ. लगेच, सध्यां.
सपत्न पुं. शत्रु.
सारस पुं. सारस पक्षी.
सुधी वि. चांगल्या बुद्धिचा
सू (प्र) २ आ. प्रसवणें.
स्कन्ध पुं. खांदा.
स्थविर वि. म्हातारा.

स्नातक पुं. ब्रह्मचर्यव्रत संपविलेला, समाप्त-विद्य, सोडमुंज झालेला. स्फुट् ६ प. उमलणें स्फुर् ६ प प्रकाशणें. स्वप् २ प. निजणें. स्वस्ति स्त्री. न. कल्याण ह्व (अनु) १ उ. वळणावर जाणें; अनुकरण करणें.

त्रयोविंशः पाठः

पूर्वतयारीः—७ वा गण—गणसापेक्षकाळ. § १६५.

यः कुरुते स भुंक्ते । कथं भवाननुचिते कर्मणि कुमारमिमं नियुंक्ते ? एकः स्वादु न भुञ्जीत । यथा कश्चिद्बालिशः शाखामारुह्य वृक्षस्य, तां स्वयं छिन्द्यात्तथेदं तव कृत्यं प्रतिभाति मे । ह्यो मम कनीयस्याः स्वसुर्हस्तात् सुवर्णकंकणमाच्छिनत्तस्करः कश्चित् । न च्छिन्द्यात्करजैर्नखम् । गां धयन्तं वत्सं मोपरुन्द्धि । स भवन्तमभियोक्तुमुद्युंक्ते ।

अग्निस्तेजो महल्लोके गूढास्तिष्ठति दारुषु ।
न चोपयुंक्ते तद्दारु यावन्नोद्दीप्यते परैः ॥
स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते ।
तद्दारु च वनं चान्यान्निर्दहत्याशु तेजसा ॥
राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।
विकर्मोणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ॥
न किंचिदवमन्येत सर्वस्य शृणुयान्मतम् ।
बालस्याप्यर्थवद्वाक्यमुपयुञ्जीत पण्डितः ॥
यद् ध्यायति यत्कुरुते धृतिं बध्नाति यत्र च ।
तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किंचन ॥
यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-
र्विज्ञानशौर्यविभवार्यगुणैः समेतम् ।
तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति सन्तः

१. § २०५ (अ).

काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुंक्ते ॥
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥
उपायेन यथा व्यालो गजः सिंहोऽपि साध्यते ।
भूमिष्ठाः स्वर्गमायान्ति, वज्रं भिन्दन्त्युपायतः ॥
वहति जलमियं पिनष्टि गन्धानियामियमुद्ग्रथते स्रजो विचित्राः ।
मुसलमिदमियं च पातकाले मुहुरनुयाति कलेन हुंकृतेन ॥
संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा ।
क्षुत् स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥
येन येनास्मान्पाण्डवा अभ्ययुञ्जत तं तमाचक्ष्वेति धृतराष्ट्रो सञ्ज-यमन्वयुंक्त तदा सोऽब्रवीत्–
यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

शब्दार्थसंग्रह

अनुचित वि. अयोग्य.
अर्थवत् वि. अर्थपूर्ण.
आढ्य वि श्रीमंत.
आप् (अव) ५ प. मिळविणें.
आर्य वि. श्रेष्ठ, उच्च.
आशु अ. लवकर.
करज न. नख.
कल वि. मधुर व अस्पष्ट
गन्ध पुं. सुवास.
गूढ वि. (गुह् + त) गुप्त, लपलेला.
ग्रथ् (उद्) १ उ. गुंफणें.
छिद् ७ उ. तोडणें.
छिद् (आ) + हिस-कावून घेणें.
तस्कर पुं. चोर.
दारु न. लांकूड.
दीप् ४ आ. प्रयो. पेट-वणें.
,, उद् + ,,
धृति स्त्री. धैर्य,चिकाटी, दृढनिश्चय.
धे १ प. पिणें, शोषणें.
ध्यै १ प. ध्यान-चिन्तन करणें.
निहित वि. ठेवलेलें.
पात पुं. पडणें.
पिष् ७ प. चूर्ण करणें; उगाळणें.
प्रथित वि. प्रख्यात.
बालिश वि. मूर्ख.
भिद् ७ उ. फोडणें.
भुज् ७ आ. खाणें; भोगणें

२. ' तथा ' अध्याहृत.

भूमिष्ठ वि. (भूमौ तिष्ठति) पृथ्वीवरील.
मुसल पुं, न. मुसळ.
मुहुस् अ. वारंवार.
या (अनु) २ प. मागून जाणें. अनुकरण करणें
,, उप + जवळ जाणें.
युज् ७ उ. जोडणें.
,, अनु+ आ. विचारणें.
,, अभि +, आ. हल्ला करणें.
,, उद् + उद्योग-खटपट करणें.
,, उप + खाणें, भक्षणें; उपयोग करणें.
,, नि + नेमणें.
रुध् ७ उ. अडथळा करणें.
रुध् (उप) अडथळा करणें.
वास पुं. राहणें.
वासव पुं. इन्द्र.
वासुदेव पुं. कृष्ण.
विज्ञान न. ज्ञान, विद्या.
विभव पुं. वैभव.
व्याल पुं. साप.
समेत वि. युक्त, सहित.
संपन्न वि. स्वादिष्ट.
सव्यसाचिन् पुं. अर्जुन.
संश्रय पुं. आधार, आश्रय.
साध् ४, ५ प. प्रयो. कह्यांत आणणें, वश करणें.
स्वादु वि. गोड, रुचकर.
हिंस् ७ प. इजा-नाश करणें.
हुंकृत न. हूं हूं असा आवाज.

चतुर्विंशः पाठः

पूर्वतयारीः—२ रा गण—गणसापेक्षकाळ. §§ १५७ ते १६३.

काचः कांचनसंसर्गाद् धत्ते मारकतीं द्युतिम्। नार्यः[1] कदापि विजहाति स्वमुदारवृत्तम्। नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः। नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यात्[2]। पठन्तोऽप्यपठद्भिरतिसंधीयमाना बहवो दृश्यन्ते। मृत्योर्बिभेषि[3] किं बाल, न स भीतं विमुञ्चति। यौवने सदलंकाराः शोभां बिभ्रति सुभ्रुवः मलिनानि परिदधानो वसनानि लोकैर्नाद्रियते नरः। पयोऽपि शौंडिकीहस्ते वारुणीत्यभिधीयते। भवति, भिक्षां देहीति भिक्षां चरन्ब्रह्मचारी ब्रूते।

अपत्यदारं[4] मातापितरौ भ्रातॄनप्राप्तव्यवहारान् भगिनीः कन्या विधवाश्चाबिभ्रतः शक्तिमतो द्वादशपणो दण्डोऽन्यत्र पतितेभ्योऽन्यत्र मातुः।

१.=न आर्यः २. § ३१८ (१६). ३. § ३१७ (३). ४. § ३५२

पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते। भोजनाभावे पीनत्वं न संभवति। अतो रात्रौ भुंक्ते इत्यनुमीयते।

मूढ जहीहि धनागमतृष्णां, कुरु तनुबुद्धे मनसि वितृष्णाम्।
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते।
नाहं कामान्न संरंभान्न द्वेषान्नार्थकारणात्।
न हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यां कथंचन॥
यद्ददासि विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नासि दिने दिने।
तत्ते वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षसि॥
विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम्।
पात्रत्वाद् धनमाप्नोति धनाद् धर्मं ततः सुखम्॥
यश्च काष्ठमयो हस्ती यश्च चर्ममयो मृगः।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति॥
अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः।
न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत्।
यो हि दत्वा द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः।
रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुंजरोत्तमम्॥
ग्रहाणां चरितं स्वप्नो निमित्तौत्पातिकं तथा।
फलन्ति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न बिभ्यति॥
सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः॥
दुर्बोधं यदतीव तद्विजहाति स्पष्टार्थमित्युक्तिभिः
स्पष्टार्थेष्वति विस्तृतिं विदधति व्यर्थैः समासादिकैः।
अस्थानेऽनुपयोगिभिश्च बहुभिर्जल्पैर्भ्रमं तन्वते
श्रोतॄणामिति वस्तुविप्लवकृतः प्रायेण टीकाकृतः॥

---

५. = हेतु, उद्देश. ६. § ३१७ (५). ७. § ११६ (१). ८. § २८१ (ग). ९. § ३१५ (७).

शब्दार्थसंग्रह

अनादेय वि. न घेण्याजोगें.
अनुमातृ पुं. अनुमान करणारा.
अन्यत्र अ. खेरीज, वांचून.
आदेय वि. घेण्यास योग्य.
उच्छिष्ट वि. उष्टें.
उदार वि. श्रेष्ठ.
औत्पातिक न. [उत्पात +इक] उत्पात.
कक्ष्या स्त्री. हत्तीचा साखळदंड. दोरी.
काकतालीयम् अ. यदृच्छेनें, सहजीं.
कांचन न. सोनें.
काष्ठमय वि. लांकडाचें.
कुंजर पुं. हत्ती.
चरित न. जाणें, गति.
चर्मन् न. चामडें.
चीत्कार पुं. हत्ती, गाढव इत्यादींचा आवाज.
तनु वि. अल्प.
दा ३ उ. देणें.
,, **आ**+घेणें.
दार पुं. (नि. ब.) पत्नी.
दृ (आ) ६ आ. मान देणें.
द्युति स्त्री. कांति, शोभा.
द्विप पुं. हत्ती.
धा ३ उ. ठेवणें; धारण करणें.
,, **अभि**+म्हणणें, बोलणें.
,, **परि**+पांघरणें, अंगांत घालणें.
,, **वि** + करणें.
,, **अतिसम्**+फसाविणें.
निमित्त न. शकून, चिन्ह.
पण पुं. पैसा (नाणें).
पतित वि. बहिष्कृत.
परिक्षीण वि. निर्धन.
पात्रता स्त्री. योग्यता.
पात्रत्व न. योग्यता.
पीन वि. लठ्ठ.
प्राज्ञ पुं. शहाणा, विद्वान
बाल पुं. मूर्ख, भोळसर
भवती स्त्री बाईसाहेब.
भी ३ प. भिणें.
भू (**सम्**) १ प. संभवणें.
भृ ३ पं. पोसणें; देणें; धारण करणें.
भ्रू स्त्री. भुवई.
मनः कृ इच्छिणें.
मा ३ आ. मोजणें.
,, **अनु**+अनुमान करणें.
मारकत वि. [**मरकतं**] पाचेचें.
मुच् (**वि**) ६ प. सोडणें
वसन न. वस्त्र.
वारुणी स्त्री. लोभ नसणें, संतुष्टपणा.
वितृष्णा स्त्री. लोभ नसणें, संतुष्टपणा.
विप्लव पुं. घोटाळा, गोंधळ.
विमृश्यकारिन् वि. विचार करून करणारा
विशिष्ट वि. श्रेष्ठ.
व्यवहार पुं. व्यवहारयोग्य वयोवस्था, वयांत येणें)
शौण्डिकी स्त्री. कलालीण
संरंभ पु. क्रोध.
संसर्ग पुं. सहवास.
सुभ्रू स्त्री. सुंदर स्त्री.
हस्तिन् पुं. हत्ती.
हा ३ प. टाकणें.
,, **वि**+टाकणें, सोडणें.
हेतुवाद पुं. तर्कट, श्रद्धाहीन तर्क.

पञ्चविंशः पाठः

पूर्वतयारी:—अनद्यनतन व सामान्य भविष्यकाळ; क्रियातिपत्त्यर्थ. §§ १८१ ते १९२. शिवाय १६९ ते १७१. २८० आणि २८५.

युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् । श्वः प्रातरेव गन्तास्मि स्वग्रामम् । छिन्नबन्धे मत्स्ये पलायिते धीवरो भणति 'धर्मो मे भविष्यति' इति ! अन्तर्भेदाकुलं गेहं न चिराद्विनशिष्यति । कः श्रद्धास्यति भूतार्थं, सर्वो मां तुलयिष्यति । नहि नटः सुशिक्षितोऽपि स्वस्कन्धमारोढुं शक्ष्यति ।

मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
नासीत् कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन ॥
यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥
न कश्चिदपि जानाति किं कस्य श्वो भविष्यति ।
अतः श्वःकरणीयानि कुर्यादद्यैव बुद्धिमान् ॥
वक्तारः किं करिष्यन्ति श्रोता यत्र न विद्यते ।
नग्नक्षपणके देशे रजकः किं करिष्यति ॥
अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो ज्ञास्यसे शनैः ।
न तु वक्तुं समर्थोऽहं स्वयमात्मगतान्गुणान् ॥
यदा मां चैव भार्यां च द्रष्टासि भृशदुर्बलाम् ।
न तदा जीवितेनार्थो भविता तव संजय ।
उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।
समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च ॥
यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतंद्रितः ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान्बलवत्तराः ॥

---

१. § ३१५ (७) २. § ३०५ (अ). ३. § ३१५ (७) ४. § 'पच्'चें रूप.

अथान्तरिक्षे वागासीद्दिव्यरूपा मनोरमा ।
सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते सुतः (अर्जुनः) ॥१॥
एष जेष्यति संग्रामे कुरून्सर्वान्समागतान् ।
भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्वर्तयिष्यति ॥ २ ॥
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ।
पित्र्यमंशं प्रनष्टं च पुनरप्युद्धारिष्यति ॥ ३ ॥
तथा तदस्तु दाशार्ह यथा वागभ्यभाषत ।
धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ॥ ४ ॥

म. भा. उद्योगपर्व अ. १३७.

तिष्ठतु तावत्परस्तात्पत्रलेखागमनवृत्तान्तप्रश्नः । वैशंपायनवृत्तान्तमेव तावत्पृच्छामि । अयि, दृष्टस्त्वयाच्छोदसरसि वैशंपायनः । पृष्टो वावस्थानकारणम् । पृष्टेन वा किंचित्कथितं न वा । पश्चात्तापी वास्मत्परित्यागेन । स्मरति वास्माकम्[६] । पृष्टोऽसि वानेन किंचिन्मदीयम् । उपलब्धो वाभिप्रायः । उत्पन्नो वालापो युवयोः । मातापित्रोर्वा संदिष्टं किंचित् । प्रतिबोधितो वा त्वयागमनाय । आवेदितं वास्य मदीयमागमनम् । नापयास्यति वा तस्मात्प्रदेशात् । दास्यति वा दर्शनम् । ग्रहीष्यति वास्मदनुनयम् । आगमिष्यति वा पुनर्मया सह । किं कुर्वन्दिवसमास्ते । को वा विनोदोऽस्य तिष्ठत इति । कादंबरी.

युवराज किं न जितं देवेन महाराजाधिराजेन तारापीडेन यज्जेष्यसि । का दिशो न वशीकृता या वशीकरिष्यसि । कानि दुर्गाणि न प्रसाधितानि यानि प्रसाधयिष्यसि । कानि द्वीपांतराणि नात्मीकृतानि यान्यात्मीकरिष्यसि । कानि रत्नानि नोपार्जितानि यान्युपार्जयिष्यसि । के वा न प्रणता राजानः, कैर्न विरचितः शिरसि

---

५. बहुव्रीहि. ६. § ३१८ (१३). ७. § ३१८ (१६) ८. § ३१४ (२).

बालकमलकुड्मलकोमलः सेवांजलिः, कैर्न मसृणीकृताः प्रतिबद्ध-हेमपट्टैर्ललाटैः सभाभुवः, कैर्न घृष्टाः पादपीठे चूडामणयः, कैर्न प्रतिपन्ना वेत्रलताः, कैर्नोद्धूतानि चामराणि, कैर्नोच्चारिता जयशब्दाः, केषां न पीताः किरीटपत्रमकरैः सलिलधारा इव निर्मलास्त्वच्चरणनखमयूखराजयः। एते हि दशरथभगीरथभरतदिलीपालर्कमांधातृप्रतिमाः कुलाभिमानशालिनः सर्वपार्थिवाश्चूडामणिपल्लैवरुद्वहन्ति भवच्चरणरजःसंहतिम्।

देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेये न समपादयन्। अहं प्रथमः पिबेयमहं प्रथमः पिबेयमित्येवाकामयन्त। ते संपादयन्तोऽब्रुवन्, हन्ताजिमयाम स यो न उज्जेष्यति स प्रथमः सोमस्य पास्यतीति। तथेति। त आजिमयुः। तेषामाजिं यतामभिसृष्टानां वायुर्मुखं प्रथमः प्रत्यपद्यत, अथेन्द्रोऽथ मित्रावरुणावथाश्विनौ। ऐ. ब्रा. २–२५.१.

शब्दार्थसंग्रह

अग्रपेय न. प्रथम पिण्याचा मान.
अच्छोद न. एका तलावाचें नांव.
अतिक्रान्त वि. वरचढ.
अधिराज पुं. सार्वभौम राजा.
अनुनय पुं. विनंती, सांत्वन.
अनुरूप वि. योग्य, साजेसें.
अन्तर् अ. आंत.
अन्तरिक्ष न. आकाश.
अभिसृष्ट वि. सोडलेला.
अयि अ. प्रश्नार्थी.
अर्ज् (उप) १० प. मिळवणें, संपादणें.
अवस्थान न. मार्गे राहणें.
आकुल वि. व्याप्त.
आजि पुं., स्त्री. लढाई; शर्यत.
आत्मगत आपल्यासंबंधीं
आत्मीकृ आपलेंसें करणें, ताब्यांत आणणें.
आमय पुं. रोग.
अलर्क पुं. एक राजा.
आम्नात वि. मानलेलें.
आलाप पुं. संभाषण.
आवेदित वि. कळविलेलें.
उत्तिष्ठमान वि. उत्कर्ष पावणारा.
उद्धूत वि. हलविलेलें.
उपलब्ध वि. जाणलेलें.
उपेक्ष्य वि. हयगय करण्यास योग्य.
कम् (कामय्) १ आ. प्रेम करणें, इच्छिणें.

करणीय वि. करण्यास योग्य; कार्य.
किरीट न. मुगुट.
कुड्मल पुं. कळी.
क्षपणक पुं. जैन किंवा बौद्ध भिक्षु.
घृष्ट वि. घासलेलें.
चर् (उद्) १ प. उच्चारणें.
,, प्रयो. उच्चारणें.
चामर पुं. न. चौरी.
चूडा स्त्री. मस्तक.
जयशब्द पुं. जयजय-कार.
जि (उद्) १ प. विजयी होणें.
तारापीड पुं. एका राजाचें नांव.
तुरंगम पुं. घोडा.
तुल् (तुलय्) १० प. संशय घेणें.
दण्ड्य वि. शिक्षेला पात्र.
दाशार्ह पुं. कृष्ण.
दिलीप पुं. एका सूर्यवंशी राजाचें नांव.
दिव् स्त्री. आकाश.
दिव्यरूप वि. स्वर्गीय.
दिश् (आ) १ उ. आज्ञा करणें.
,, **सम्** + निरोप पाठविणें.
द्वितीय पुं. सोबती.
द्वीप पुं. न. खंड.
धा (श्रत्) ३ उ. विश्वास ठेवणें.
धारा स्त्री. धार.
धीवर पुं. कोळी.
निर्विण्ण वि. खिन्न.
नी (प्र) १ उ. (शिक्षा) करणें.
पच् १ उ. शिजविणें.
पट्ट पुं., नं. मुगुट.
पत्र न. पत्रा.
पत्रलेखा एका दासीचें नांव.
पथ्य न. कल्याण.
पर पुं. शत्रु.
पद् (सम्) ४ आ. प्रयो. वि. एकमत होणें.
परस्तात् अ. दूर, बाजूस.
परित्याग पुं. त्याग.
पल्लव पुं. पालवी.
पश्चात्तापिन् वि. मागून दुःख पावणारा.
पलायित वि. पळालेला.
पादपीठ पुं. न. पादासन.
पित्र्य वि. वडिलोपार्जित.
प्रतिपन्न वि. धारण केलेलें; घेतलेलें.
प्रतिबद्ध वि. बांधलेलें.
बुध् (प्रति) ४ आ. प्रयो. उपदेश करणें.
भाष् (अभि) १ आ. उद्देशून बोलणें.
भेद पुं. फूट, भांडण.
मदीय वि. माझें.
मयूख पुं. किरण.
मसृण वि. गुळगुळीत, मऊ.
यत् वि. [इ] जाणारा.
या (अप) २ प. दूर जाणें.
युवराज पुं. गादीवर बसणारा राजपुत्र.
मांधातृ पुं. एका सूर्यवंशी राजाचें नांव.
रच् (वि) १० प. जुळविणें.
रजक पु. परीट.
रजस् न. धुरळा.
राजि स्त्री. ओळ, रांग.
रुह् (अधि) १ उ. चढणें.
ललाट न. कपाळ.
लोक् (आ) १० प.

पाहणें.
लोचन न. डोळा.
वार्ष्णेय पुं. [वृष्णि+ एय] कृष्ण.
वासुदेव पुं. कृष्ण.
विनोद पुं. करमणुकीचें साधन.
वृत् (उद्) १ आ.प्रयो. उध्वस्त करणें.
वेत्रलता स्त्री. भाल— दाराची काठी.
शालिन् [शाल् १ आ. शोभणारा] शोभणारा.
शिष्ट वि. विद्वान्, सुसंस्कृत.
शूल पुं. न. लोखंडी खिळा; (वधार्थ) सूळ.
संग्राम पुं. लढाई.
समागत वि. एकत्र आलेलें.
संहति स्त्री. समूह.
सहस्राक्ष पुं. इन्द्र.
साध् (प्र) ४, ५प. प्रयो. मिळविणें.
सोम पुं. सोमरस.
हस्त अ. आनंदार्थी.
हृ (उद्) १ उ. उद्धार करणें.
हेमन् न. सोनें.

षड्विंशः पाठः

पूर्वतयारीः—परोक्षभूतकाळ; वस् प्रत्ययान्त शब्द. §§ १७२ ते १८०, २७७.

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे। तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः। तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कःस्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति। स ह गवा सहस्रमवरुरोध, दश दश पादा एकैकस्याः शंगयोराबद्धा बभूवुः ॥ १ ॥ तान् होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो[1]ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतातिति। ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः। अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सोम्योदज सामश्रव इति। ता होदाचकार। ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नो[2] ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेति। अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो नाम बभूव। स हैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोसीति। स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयं स्म इति। तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताश्वलः ॥ २ ॥ बृ. उ. ३.१.१-२.

---

१. § ३१८ (६). २. § ३३०.

एष वै मृत्युर्यत्संवत्सरः। एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोति। अथ म्रियन्ते। तस्मादेष एव मृत्युः। स यो हैतं मृत्युं संवत्सरं वेद न हास्यैष पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोति। सर्वं हैवायुरेति। एष उ एवान्तकः। एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं गच्छति ॥ १ ॥ अथ म्रियन्ते। तस्मादेष एवान्तकः। स यो हैतमन्तकं मृत्युं संवत्सरं वेद न हास्यैष पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं गच्छति। सर्वं हैवायुरेति ॥२॥ ते देवा एतस्मादन्तकान्मृत्योः संवत्सरात्प्रजापतेर्बिभयांचक्रुर्यद्वै नोऽयमहोरात्राभ्याआयुषमन्तं न गच्छेदिति ॥३॥ त एतान्यज्ञक्रतूंस्तेनिरेऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धं सौम्यमध्वरम्। त एतैर्यज्ञक्रतुभिर्यजमाना नामृतत्वमानशिरे ॥ ४ ॥ ते हाप्यग्निं चिक्यिरे। तेऽपरिमिता एव परिश्रित उपदधुरपरिमिता यजुष्मतीरपरिमिता लोकंपृणा यथेदमप्येतर्ह्येके* उपदधति। इति देवा अकुर्वन्। इति ते ह नैवामृतत्वमानशिरे ॥५॥ श. ब्रा. १०४.

न तज्जलं यन्न सुचारुपंकजं, न पंकजं तद्यदलीनषट्पदम्।
न षट्पदोऽसौ न जुगुंज यः कलं, न गुंजितं तन्न जहार यन्मनः॥

रात्रिर्गमिष्यति, भविष्यति सुप्रभातं,
भास्वानुदेष्यति, हसिष्यति पङ्कजश्रीः।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे,
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥
भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः, प्राणिनां बुद्धिजीविनः।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा, नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥१॥
ब्राह्मणेषु च विद्वांसो, विद्वत्सु कृतबुद्धयः।
कृतबुद्धिषु कर्तारः, कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥२॥

रत्नैर्महार्हैस्तुतुषुर्न देवाः न भेजिरे भीमविषेण भीतिम्।

---

३. § ३०५(अ). ४. § ३१८ (३). * कांहीं लोक.

सुधां विना न प्रययुर्विरामं, न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥
यः परस्य विषमं विचिन्तयेत्प्राप्नुयात्स कुमतिः स्वयं हि तत् ।
पूतना हरिवधार्थमाययौ, प्राप सैव वधमात्मनस्ततः[५] ॥

दैवमविद्वांसः प्रमाणयन्ति। छंदांसि वै देवेभ्यो हव्यमूढ्वा श्रान्तानि जघनार्धे यज्ञस्य तिष्ठन्ति; यथाश्वो वाश्वतरो वोहिवांस्तिष्ठेदेवम् ।

द्वया वै देवाः । देवा अहैव देवाः। अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः । तेषां द्वेधा विभक्त एव यज्ञः । आहुतय एव देवानां, दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुश्रुवुषामनूचानानाम् । आहुतिभिरेव देवान्प्रीणाति । दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान्ब्राह्मणान्शुश्रुवुषोऽनूचानान् । त एनमुभये देवाः प्रीताः सुधायां दधति । श. ब्रा. २. २.

श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते न किंचिदप्याशास्यं भवति ।

" तात, अद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यमुपारूढयौवनमालोक्य भवन्तं सुचिराद्भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता । अद्य समृद्धाः सर्वा गुरुजनाशिषः । अद्यफलितमनेकजन्मातरोपात्तमवदातं कर्म । अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः । नह्यपुण्यभाजां भवादृशास्त्रिभुवनविस्मयजनकाः पुत्रतां प्रतिपद्यंते । क्वेदं वयः, क्वेयममानुषी शक्तिः । क्व चेदमशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यम् । अहो धन्याः प्रजा यासां भरतभगीरथप्रतिमो भवानुत्पन्नः पालयिता । किं खलु कृतमवदातं कर्म वसुंधरया ययासि भर्ता समासादितः। सर्वथा कल्पकोटीर्महावराह इव दंष्ट्रावलयेन वह बाहुना वसुंधराभारं सह पित्रा" इत्यभिधाय च स्वयमाभरणवसनकुसुमांगरागादिभिरभ्यर्च्य विसर्जयांचकार ।   कांदबरी.

---

५. तस्मात् (हरेः) ६. §३१६ (१०)

शब्दार्थसंग्रह

अग्निहोत्र न. अग्निहोत्र.
अंगराग पुं. उटी, उटणें.
अज् (उद्) १ प. हांकून नेणें.
अध्वर पुं. यज्ञ.
अनूचान (अनुवच्+आन) वि. साङ्ग वेद शिकलेला.
अन्तक वि. अन्त करणारा.
अपरिमित वि. न मोजलेलें.
अभिसमेत वि. जमलेले.
अमानुष वि. अलौकिक.
अमृतत्व न. मृत्युराहित्य, अमरपणा.
अर्थ् (अभि) १० आ. मागणें, विनंती करणें.
अवदात वि. (अव दै १ प.) पवित्र, शुद्ध.
अशेष वि. सर्व.
अश्वतर पुं. खेचर.
अश्वल पुं. जनकाचा होता.
अह अं. निश्चयार्थी, अर्थात्.

अहोरात्र पुं. रात्रंदिवस.
आभरण न. अलंकार.
आशास्य इच्छिण्याजोगें.
आशिस् स्त्री.आशीर्वाद.
आहुति स्त्री. अग्नीत टाकण्याची—हवन करण्याची—वस्तु
इत्थम् अ. याप्रकारें.
उपात्त वि. संपादिलेलें.
उभय स. दोघे.
एतर्हि अ. आतां, सांप्रत.
ककुभ् स्त्री. दिशा.
कल्प पुं. ४३२ कोटी वर्षें, १४ मन्वंतरें.
कुमति वि. दुष्ट बुद्धीचा.
कुरु पु. (नि. ब.) दिल्ली प्रांत.
कृ (उदा) ८ उ. हांकून नेणें.
कृतबुद्धि वि.दृढनिश्चयी; शहाणा.
कोटी स्त्री. कोटी (संख्या).
कोश पुं. पुष्पाचा कळा.
क्रतु पुं. यज्ञ.

क्षि ५ प. नाश करणें.
गुंज् १ प. गुंजारव करणें.
गुंजित न. गुंजारव.
गोकाम वि. (गाः कामयते) गाई इच्छिणारा.
ग्रहण न. शिकणें.
चातुर्मास्य न. चार चार महिन्यांनीं करावयाचा यज्ञविशेष.
जघन पुं., न. शरीराचा मागला भाग.
जनक वि. उत्पन्न करणारा.
जनक पुं. जनक राजा.
जरस् [जरा] स्त्री. म्हातारपण.
तन् ८ उ. (यज्ञ) करणें.
तात पुं. बाळ, मुलगा.
दर्श पुं. प्रतिपदायुक्त अमावास्येची इष्टि.
द्वय वि. दोन प्रकारचा.
द्विरेफ पुं. भुंगा, भ्रमर.
द्वेधा अ. दोन प्रकारें.
धा (उप) ३ उ. वसविणें, ठेवणें, रचणें.
धृ ६ आ. निश्चय करणें,

मनांत आणणें.
धृष् १, ५ प. धजणें, समर्थ होणें.
नलिनी स्त्री. कमळीण.
पंकज न. कमळ.
पञ्चाल पुं. (नि. व.) रोहिलखंड व अंतर्वेदी हा देश.
परिश्रित् स्त्री. यज्ञवेदी सभोंवतीचा लहान दगड.
पशुबन्ध पुं. पशुयज्ञ.
पाद पुं. एक तोळा सोनें (नाणें).
पुण्यभाज् वि. पुण्यवान्.
पुरा अ. आधीं, पूर्वीं.
पूतना स्त्री. कंसपक्षीय एक राक्षसीण.
पूर्णमास पुं. पूर्णिमेची इष्टि.
प्रजापति पुं. प्राण्यांचा स्वामी.
प्रतिमा स्त्री. उपमा, सादृश्य.
प्राणिन् पुं. प्राणी.
फलित वि. सफल
बुद्धिजीविन् वि. बुद्धिमान्.
ब्रह्मवेदिन् वि. अध्यात्मज्ञान झालेला.
ब्रह्मिष्ठ वि. वेदपारग, धर्मिष्ठ.
भगवन् वि. ऐश्वर्ययुक्त, पूज्य.
भगीरथ पुं. एक सूर्यवंशी राजा.
भरत पुं. ऋषभदेवाचा ज्येष्ठ पुत्र. याच्यामुळें अजनाभवर्षांचें भरत-वर्ष नांव पडलें.
भर्तृ पुं. स्वामी, पति.
भवादृश वि. [भवत्] तुमच्यासारखा.
मर्त्य पुं. माणूस.
महार्ह वि. [अर्ह पुं.= किंमत] मोठ्या किंमतीचें.
महावराह पुं. वराहावतार.
यज् १ उ. यज्ञ करणें.
यजमान पुं. यज्ञ करणारा.
यजुष्मती स्त्री. यज्ञवेदी बांधावयाची एक प्रकारची वीट.
यज्ञक्रतु पुं. यज्ञविधि.
यत् अ. कीं.
याज्ञवल्क्य पुं. एका ऋषीचें नांव.
रुध् (अव) ७ उ. बांधून ठेवणें.
लप् (आ) १ प. संभाषण करणें.
लोकंपृणा स्त्री. यज्ञवेदी बांधावयाची एक प्रकारची वीट.
वलय पुं. न. समूह, मंडल.
वसुंधरा स्त्री. पृथ्वी.
विजिज्ञासा स्त्री. जाणण्याची इच्छा.
विद्वस् वि. जाणणारा; विद्वान.
विभक्त वि. विभागलेला.
विराम पुं. थांबणें.
विषम न. आपत्ति, दुःख.
वैदेह वि. विदेह देशाचा.
शुश्रुवस् वि. [श्रु+वस्] सुशिक्षित.
शृंग न. शिंग.
श्री स्त्री. शोभा, कान्ति.
समासादित वि. मिळविलेलें.
समृद्ध वि. सफल.
सर्वथा अ. सर्वप्रकारें.
सुचारु वि. अत्यंत सुंदर.
सौम्य वि. [सोम+य] सोमरसात्मक.

सृज् (वि) ६ उ. प्रयो. निरोप देणें. स्विद् अ. प्रश्नार्थी. हन्त अ. शोकार्थी. हा अ. शोकार्थी. हृ १ उ. आकर्षणें.

सप्तविंशः पाठः

पूर्वतयारी—नामसाधितें व धातुसाधितें. प्रकरण ५वें आणि ७ वें.

अजल्पतो जानतस्ते शिरो यास्यति खण्डशः[1] ।
नानुवाकहता बुद्धिर्भवेत् सर्वत्रगामिनी ॥
समूलघातमघ्नन्तः परान्नोद्यन्ति मानिनः ।
प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥
आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञो नरोऽर्थैर्न प्रहीयते ॥
कामक्रोधग्राहवतीं पंचेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं[3] कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥
करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत् ।
धर्मकामार्थकर्माणि, तथा मंत्रो न भिद्यते ॥
उत्थानधीरः पुरुषो वाग्धीरानधितिष्ठति ।
उत्थानवीरान्वाग्वीरा रमयन्त उपासते ॥
बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।
संभूयांभोधिमभ्येति महानद्या[4] नगापगा ॥
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥
स्वधर्मं परमं मत्वा परस्वहरणं नृपाः ।
परस्परं महायुद्धं कृत्वा प्राणांस्त्यजन्त्यपि[5] ॥
राज्ञो यदि न पापं स्याद्दस्यूनामपि नो भवेत् ।
सर्वं पापं धर्मरूपं स्थितमाश्रयभेदतः ॥

चंद्रापीडोऽतर्द्रवन्निव दह्यमान इव स्फुटन्निव सहस्रधा दुःखेन

---

१. § १२४. तुकडे तुकडे होतील. २. § ३४४ ३. § ११६. ४. 'महानद्या संभूय' असा अन्वय. ५. 'प्राणान्' शीं अन्वय.

चकार चेतसि । अहो मे रम्योऽप्यरमणीयः संवृत्तो जीवलोकः । वसन्त्यपि शून्यीभूता पृथिवी । सचक्षुषोऽप्यंधाः ककुभो जाताः । सुनिष्पन्नमपि हतं जन्म । सुरक्षितमपि मुषितं जीवितफलम् । कं (परं) पश्यामि । कमालपामि । कस्मै विश्रम्भं कथयामि । केन सह सुखमासे । किमद्यापि मे जीवितेन कादंबर्यापि[1] च । वैशंपायनस्य कृते क्व कं पृच्छामि, कमभ्यर्थये, को मे ददातु पुनस्तादृशं मित्ररत्नम्[2] । कथं मया तातस्य शुकनासस्य चात्मा वैशंपायनेन विना दर्शयितव्यः । किमभिधाय च तनयशोकविह्वलाम्बा मनोरमा वा संस्थापयितव्या । किं भूमिः काचिदसिद्धा तां साधयितुं पश्चात्स्थितः । उत नरपतिः कश्चिदसंघटितस्तत्संघटनाय पश्चात्परिलम्बितः । आहोस्वित्काचिद्विद्या अगृहीता तां ग्रहीतुं मयोत्संकलितः[3] इत्येतानि चान्तरात्मना चिरमधोमुख एव विकल्प्यापराधिनमिवात्मानं मन्यमानो वदनमदर्शयञ् शनैः शनैः कृच्छ्रादिव तान् पप्रच्छ । कादंबरी.

शब्दार्थसंग्रह

अतीत न. भूत-गत काळ.

अद्यापि अ. अजून.

अनुवाक पुं. पाठ करणें, घोकणें, घोकंपट्टी.

अन्तरात्मन् पुं. अंतःकरण, मन.

अन्धतमस न. [अन्ध+तमस्] दाट अंधार.

अपराधिन् वि. अपराधी

अंबा स्त्री. आई.

अंभोधि पुं. समुद्र.

असिद्ध वि. हस्तगत न केलेलें.

आयाति स्त्री. भविष्य-पुढील काळ.

आस् (उप) २ आ. सेवा करणें.

आहोस्वित् अ. किंवा.

इ (अभि) २ प. जवळ-कडे-जाणें.

,, उद्–वर जाणें, उगवणें, पुढें जाणें, चालणें.

इव अ. जणूं काय.

उत अ. किंवा.

उत्थान न. पराक्रम; पौरुष.

उत्संकलित वि. दूरीभूत.

ककुभ् स्त्री दिशा.

क्लृप् (वि) १ आ. संशय घेणें.

क्षोदीयस् वि. [क्षुद्र+

---

१. § ३१५ (७). २. § ३३८ (ई). ३. § ३१५ (७).

ईयस्] फार क्षुद्र, लहान.
खण्ड पुं., न. तुकडा.
घट् (सम्) १ आ. एकी करणें.
ग्राह पुं. सुसर.
चंद्रापीड पुं तारापीड राजाचा पुत्र.
चेतासि कृ विचार– करणें, मनांत आणणें.
जन्मन् न. आयुष्य.
जीवलोक पुं. मृत्यु-लोक.
तदात्व न. वर्तमान– चालू काळ.
दस्यु पुं. चोर.
द्रु १ प विरघळणें.
धीर वि. स्थिर, धिमा.
धृति स्त्री. धैर्य.
नग पुं. [न गच्छति] पर्वत, डोंगर.
नगापगा स्त्री. ओहोळ.
नो अ. नाहीं.
परस्व न. दुसऱ्याचें वित्त.
पश्चात् अ. पाठीमागें.
बृहत् वि. मोठा.
भिद् ७ उ. फोडणें; उघड करणें.
भू (सम्) १ प. एकत्र होणें; मिळणें.
मनोरमा स्त्री. शुक-नासाची पत्नी.
मंत्र पुं. बेत, मसलत.
मानिन् वि. मानी.
मुषित वि. चोरलेलें.
लप् (आ) १ प. संभाषण करणें.
लंब् (परि) १ आ. विलंब करणें.
वसन्ती [वस् – अत्] वि. स्त्री. लोकांनीं गजबजलेली.
विश्रम्भ पुं. गुप्त गोष्ट, गुह्य.
विह्वल वि. व्याकुल, दुःखित.
वृत् [सम्] १ आ. होणें.
वैशंपायन पुं. शुकनासाचा पुत्र.
शुकनास वि. ना. तारापीड राजाचा प्रधान.
शून्य वि. ओसाड, निर्जन.
संघटन न. एकी करणें.
साध् ४,५ प. प्रयो. हस्तगत करणें.
स्था [सम्] १ प. प्रयो. सांत्वन-समाधान करणें
,, अधि+पुढारी होणें; प्रभुत्व चालविणें.
स्फुट् ६ प. फुटणें.
हत वि. नष्ट.

अष्टाविंशः पाठः

पूर्वतयारी–अञ्च् धात्वन्त शब्द § ७९ व §§ ५१, ४९, ७८ यांतील अनियमित शब्द.

देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त । तत एतस्यां प्राच्यां दिश्ययतन्त । तांस्ततोऽसुरा अजयंस्ते दक्षिणस्यां दिश्ययतन्त । तांस्ततोऽसुरा अजयंस्ते प्रतीच्यां दिश्ययतन्त । तांस्ततोऽसुरा अजयंस्ते उदीच्यां दिश्ययतन्त । तांस्ततोऽसुरा अजंयस्ते उदी-

च्यांप्राच्यां दिश्ययतन्त । ते ततो न पराजयन्त सैषा दिगपरा-
जिता । ऐ. ब्रा. १.१४.

इन्द्रियं वा एतदस्मिँल्लोके यद्दधि । यद्दध्नाभिषिंचति इन्द्रियमेवास्मिंस्तद्दधाति । रसो वा एष ओषधिवनस्पतिषु यन्मधु । यन्मंध्वाभिषिंचति रसमेवास्मिंस्तद्दधाति । तेजो वा एतत्पशूनां यद् घृतं । यद् घृतेनाभिषिंचति तेज एवास्मिंस्तद्दधाति । अमृतं वा एतदस्मिँल्लोके यदापः । यदद्भिरभिषिंचति अमृतत्वमेवास्मिंस्तद्दधाति । ऐ. ब्रा. ८. २०.

स वा एष पशुरेवालभ्यते यत्पुरोळा (डा) शः । तस्य यानि किंशारूणि तानि रोमाणि, ये तुषाः सा त्वग्, ये फलीकरणास्तदसृग्, यत्पिष्टं किक्नसास्तन्मांसं यत्किंचित् कंसारं तदस्थि । सर्वेषां वा एष पशूनां मेधेन यजते यः पुरोळा (डा) शेन यजते । ऐ. ब्रा. २. ९.

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥
यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।
अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥
योजनानां शतं गन्ता चैकेनाह्नाश्व उत्तमः ।
मूल्यं तस्य सुवर्णानां श्रेष्ठं पञ्च शतानि च ॥ शु. नी.
पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।
न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति वै ॥ शु. नी.
एवं स्वपन्ति ते भीरु शेतेऽयं कीचको यथा ।
यस्त्वामभ्यहनद्भद्रे पदा भूमौ निपात्य च । म. भा.
गृहमध्ये हस्तमितं खात्वा परिपूरितं पुनः श्वभ्रम् ।
यद्यूनमनिष्टं तत्, समे समं, धन्यमधिकं यत् ॥ १ ॥

---

१. वैदिकरूप = मधुना.

श्वभ्रमथवाम्बुपूर्णं पदशतमित्वागतस्य यदि नोनम् ।
तद्धन्यं, [1]यच्च भवेत्पलान्यपामाढकं चतुःषष्टिः ॥ २ ॥

बृहत्संहिता—वास्तुविद्या.

शब्दार्थसंग्रह

अनिष्ट वि. अकल्याणकारक.
अन्ध वि. गडद, दाट.
अपथिन् पुं. दुर्मार्ग.
अपराजिता स्त्री. अजिंक्य, ईशान्य.
असुर्य वि. असुरांचा.
अहन् न. दिवस.
आत्महन् वि. आत्म्याचा तिरस्कार करणारा.
आढक पुं. पायली(माप)
इन्द्रिय न. इंद्रियाची तीक्ष्णता, तिखटपणा.
उदीची स्त्री. उत्तर दिशा.
उदीचीप्राची स्त्री. ईशान्य दिशा.
ऊन वि. उणें, कमी
कंसार न. मधला कठिण भाग.
किक्नस पुं. कण, रवा.
किशारु पुं., न. कुसळ.
कीचक वि. ना. विराट राजाचा मेहुणा.
जि (परा) १ आ. पराभव होणें करणें.
ततस् अ. नंतर; तेथें.
तिर्यच् पुं.,न. मनुष्येतर-पशु पक्षी इ. प्राणी.
तुष पुं. भरडकोंडा.
त्वच् स्त्री. कातडी.
दक्षिणा स्त्री. दक्षिण दिशा.
दायाद पुं. (दायं आदत्ते) दाईज, भाऊबंद.
धन्य वि. कल्याणकारक.
न्यायप्रवृत्त वि. न्यायानें चालणारा.
पत् १ प. भ्रष्ट होणें, पाप लागणें.
परिपूरित वि. बुजविलेलें
पल न. चार कर्ष वजन (माप);(कर्ष=१६मासे)
पिष्ट न. पीठ.
पुरोळा(डा)श पुं. भाजलेलें पीठ आहुतिद्रव्य.
प्रतीची स्त्री. पश्चिम दिशा.
प्राची स्त्री. पूर्व दिशा.
प्रेत्य अ. [प्र+इ २प.] मेल्यावर.
फलीकरण पुं. न. कांडकोंडा.
भज् १ उ. घेणें, स्वीकारणें.
भद्रा स्त्री. भली (स्त्री).
मुच् (वि) ६ प. त्याग करणें.
मेध पुं. आहुति.
यज् १ उ. यज्ञ करणें.
यत् (वे.) १ आ. लढणें, भांडणें.
यत् (सम्) लढणें.
यत्किंचित् स. जें कांहीं, सर्व.
मित [मा+त] वि. प्रमाणाचें.
योजन न. चार कोस

---

१. ' तदपि धन्यं ' अध्याहृत; यच्च (मृदां) आढकं अपां चतुःषष्टिः पलानि (तोलनेन) भवेत् तदपि धन्यं ' अस अन्वय.

अंतर. (यज्ञांत) ठार मारणें सुवर्ण न. सोन्याचें नाणें.
रस पुं. जोम. श्रेष्ठ वि. सर्वांत जास्त. सोदर पुं. सख्खा भाऊ.
रोमन् न. अंगावरचा केंस. श्वभ्र न. खड्डा. हस्त पुं. हात=२४ अं-
लभ् (आ) १ आ. सम वि. सारखा, सपाट. गुळें लांबीचें माप.

एकोनत्रिंशः पाठः

पूर्वतयारी—सामान्यभूतकाळ §§ १९३ ते २१२.

अभूत्संपादितस्वादुफलो मे मनोरथः । अध्ययनपरायणतया भवान्महान्तमपि कालमतिक्रान्तं नाज्ञासीत् । नगरोपकण्ठे परिभ्रममन्नहं ह्यः कमपि दारकं रुदन्तमद्राक्षम् । आदाय चैनमुपजातकरुणो मम पित्रोः संनिधिमनैषम् । अप्राक्षां च मां पितरौ कुत्र त्वया समासादितोऽयं शिशुरिति । शिवालयात्प्रतिनिवर्तमानेन मयायमदर्शि इति प्रत्यवादिषम् ।

यदह्ना पापमकार्षम् मनसा वाचा हस्ताभ्याम् पद्भ्यामुदरेण शिस्ना[१] अहस्तदवलुम्पतु । यत्किंच दुरितं मयि इदमहं माममृतयोनौ सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥

प्रत्यासन्नपतनतां कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपातिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टः । जैवातृकः स्यादायुष्मानित्यमरः ।

अधिगतपरमार्थान्पण्डितान्मावमंस्थाः
तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान्संरुणद्धि ।
अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानां
न भवति बिसतन्तुर्वारणं[२] वारणानाम् ॥

यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।
स्वजनः श्वजनो मा भूत्, सकलं शकलं, सकृच्छकृत् ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥

---

१. वैदिकरूप=शिस्नेनं. २. § ३०५ (अ).

एषोऽस्मि पर्यटन्नेकदा गतो विदेहेषु । मिथिलामप्रविश्यैव बहिः काचिन्मठिकायां विश्रमितुमेत्य कयापि वृद्धतापस्या दत्तपाद्यः क्षणमलिन्दभूमाववास्थिषि । तस्यास्तु मद्दर्शनादेव किमप्याबद्धधारमश्रु प्रावर्तत । 'किमेतदम्ब'*, कथय कारणम्'। इति पृष्टा सकरुणमाचष्ट 'जैवातृक, ननु श्रूयते पतिरस्या मिथिलायाः प्रहारवर्मा नामासीत् । तस्य खलु मगधराजो राजहंसः परं मित्रमासीत् । तयोश्च वल्लभे वसुमतीप्रियंवदे सख्यमप्रतिमगधत्ताम् । अथ प्रथमगर्भाभिनन्दितां तां च प्रियसखीं दिदृक्षुः प्रियंवदा वसुमतीं सह भर्त्रा पुष्पपुरमगमत् । तस्मिन्नेव च समये मालवेन मगधराजस्य महज्जन्यमजनि । तत्र लेशतोऽपि दुर्लक्षां गतिमगमन्मगधराजः । मैथिलेन्द्रस्तु मालवेन्द्रप्रयत्नप्राणितः स्वविषयं प्रतिनिवृत्तो ज्येष्ठस्य संहारवर्मणः सुतैरभिव्याप्तं राज्यमाकर्ण्य स्वस्रीयात्सुह्मपतेर्दण्डावयवमादित्सुरटवीपथमवगाह्य लुब्धकलुप्तसर्वस्वोऽभूत् । तत्सुतेन च कनीयसा हस्तवर्तिना सहैकाकिनी वनचरभयपलायिता वनमगाहिषि । तत्र च मे शार्दूलनखावलीढपतितायाः पाणिभ्रष्टः स बालकः कस्यापि कपिलाशवस्य क्रोडमभ्यलीयत । तच्छवाकर्षिणश्च व्याघ्रस्यासूनिषुरिष्वसनयन्त्रमुक्तः क्षणादलिक्षत् । भिल्लदारकैः स बालोऽपाहारि । सा त्वहं मोहसुप्ता केनापि गोपालेनोपनीय स्वं कुटीरमावेश्य कृपयोपक्रान्तव्रणा स्वस्थीभूय भर्तुरन्तिकमुपतिष्ठासुरसहायतया यावद्व्याकुलीभवामि तावन्ममैकदुहिता सह यूना केनापि तमेवोद्देशमागमत् । सा भृशं रुरोद । रुदितान्ते च सार्थघाते स्वहस्तगतस्य राजपुत्रस्य किरातभर्तृहस्तगमनमात्मनश्च केनापि वनचरेण व्रणविरोपणं स्वस्थायाश्च पुनस्तेनोपयन्तुं चिन्तितताया निकृष्टजातिसंसर्गवैक्लव्यात्प्रत्याख्यानपारुष्यं तदक्षमेण चामुना विपिने स्वशिरःकर्तनोद्यममनेन यूना यदृच्छया दृष्टेन तस्य दुरात्मनो हननमात्मनश्चोपयमनमित्यकथयत् । स तु पृष्टो मैथिलेन्द्रस्यैव

---

२. § ३४३ (आ). * 'अम्बा'चें संबोधन.

कोऽपि सेवकः कारणविलम्बी तन्मार्गानुसारी जातः। सह तेन भर्तुरन्तिकमुपसृत्य पुत्रवृत्तान्तेन श्रोत्रमस्य देव्याः प्रियंवदायाश्चादहाव। स च राजा दिष्टदोषाज्ज्येष्ठपुत्रैश्चिरं विगृह्य पुनरसहिष्णुतयातिमात्रं प्रयुध्य बद्धः, देवी च बन्धनं गमिता। दग्धा पुनरहमस्मिन्नपि वार्धके हतजीवितमपारयन्ती हातुं प्रव्रज्यां किलाग्रहीषम्। दुहिता तु मम हतजीविताकृष्टा विकटवर्ममहादेवीं कल्पसुंदरीं किलाशिश्रियत्। तौ चेद्राजपुत्रौ निरुपद्रवावेवावर्धिष्येतामियता कालेन तवेमां वयोऽवस्थामस्प्रक्ष्येताम्। तयोश्च सतोर्न दायादा नरेन्द्रस्य प्रसह्यकारिणो भवेयुरिति प्रमन्युरभिरुरोद। दशकुमारचरितं (उच्छ्वास ३).

शब्दार्थसंग्रह

अकर्मन् न. कर्म न करणें.
अक्षम वि. सहन न करणारा.
अचेतन वि. निर्जीव.
अटवी स्त्री. अरण्य.
अतिक्रान्त वि. [अति+ क्रम्] निघून गेलेला.
अतिमात्रम् अ. अतिशय.
अन्तिक न. सांनिध्य.
अप्रतिम वि. अनुपम, विलक्षण.
अभिनव वि. ताजें, नवीन.
अभिव्याप्त वि. सर्व बाजूंनीं व्यापलेलें.
अमृतयोनिः अमृताचें उत्पत्तिस्थान.
अलिन्द पुं. ओटा.
अवलीढ वि. [लिह्+त] ओरखडलेलें.
अश्रु न. आसूं, अश्रु.
असहिष्णुता स्त्री. सहन न करणें.
असु पुं. (नि. ब.) प्राण.
आकृष्ट वि. आकर्षिलेला.
आदित्सु वि. [आ + दा चें इच्छार्थक+उ]
आबद्ध वि. बांधलेलें.
इयत् वि. एवढें, इतकें.
इष्वसन न. [इषवः अस्यन्ते अनेन] धनुष्य.
उद्देश पु. स्थान, जागा.
उपकण्ठ न. जवळचा भाग.
उपक्रांत वि. वरा केलेला.
उपचार पुं. लाक्षणिक प्रयोग.
उपतिष्ठासु वि. [उप+ स्था चें इच्छार्थक+उ]
उपयमन न. विवाह.
एक स. एकटा, एकुलता.
कपिला स्त्री. पिंगट गाय.
करुणा स्त्री. दया.

---

१. ज्येष्ठभ्रातुः पुत्रैः. २. दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः इत्यमरः।

कर्ण् (आ) १० प. ऐकणें.
कर्तन न. कापणें.
किरात पुं. भिल्ल.
किल अ. असमाधानार्थी.
कुटीर न. झोंपडी.
कूल न. तीर.
गण्ड पुं. गाल.
गति स्त्री. अवस्था.
गाह् १ अ. शिरणें.
,, अव ,,
गोपाल पुं. गुराखी.
ग्रह् (वि) ९ उ. लढणें.
घात पुं. नाश.
चेतन वि. सजीव.
जन पुं. समूह.
जन्य न. युद्ध.
ज्येष्ठ पुं. वडील भाऊ.
जैवातृक वि. दीर्घायुषी.
ज्योतिस् न. तेज.
तापसी स्त्री. तपस्विनी.
दग्ध वि. निंद्य, अभागी.
दण्ड पुं. न. सैन्य.
दण्डावयव पुं. सैन्याचा भाग.
दवीयस् वि. [दूर+ ईयस्] फार दूर.
दिदृक्षु वि. पाहूं–भेटूं इच्छिणारा.
दुरात्मन् वि. दुष्ट.
दुरित न. पाप.
दिष्ट न. नशीब.
दुर्लक्ष वि. पाहण्यास दुःखदायक.
देवी स्त्री. राणी.
दोष पुं. अनिष्ट परिणाम.
नन्द् (अभि) १ प. आनंद मानणें.
निकृष्ट वि. अगदीं खालचें.
नी (उप) उ. जवळ नेणें.
पति पुं. धनी; राजा.
परमार्थ पुं. श्रेष्ठ तत्त्व; अध्यात्मज्ञान.
परायण वि. (परं अयनं यस्य सः) तत्पर, मग्न.
पाद्य न. पाय धुण्याचें पाणी.
पार् १० प. समर्थ असणें.
पारुष्य न. कठोरपणा.
प्रत्याख्यान न. झिडकारणें.
प्रत्यासन्न वि. अतिसमीप.
प्रमन्यु शोकाकुल.
प्रव्रज्या स्त्री. संन्यास.
प्रसह्यकारिन् वि. जुलूम–जबरदस्ती करणारा.
प्राणित वि. (प्रयो.) जगविलेला, वांचविलेला.
बंधन न. कैद, अटकाव.
भर्तृ पुं. स्वामी, धनी.
भिल्ल पुं. भिल्ल.
भ्रष्ट वि. पडलेला.
मगध पुं. एका प्रांताचें नांव.
मठिका स्त्री. लहान मठ.
मद पुं. हत्तीच्या गंडस्थळांतून वाहणारें पाणी.
मालव पुं. माळवा.
मुक्त वि. [मुच्] फेंकलेला.
मोह पुं. मूर्च्छा.
यदृच्छा स्त्री. आकस्मिक गोष्ट प्रसंग.
यम् (उप) १ आ. विवाह करणें.
युध् (प्र) ४ आ. निकरानें लढणें.
रुद् (अभि) २ प. मोठ्यानें रडणें.
रुदित न. रडणें.
रुध् (सम्) ७ उ. बांधणें.

लघु वि. क्षुद्र.
लिह् २ उ. भक्षणें, खाणें.
,, अव + स्पर्शणें, चाटून–घासून जाणें.
ली (अभि) ४ आ. आंत–आड लपणें.
लुब्धक पुं. पारधी.
लेखा स्त्री. रेघ, ओळ.
लेशतस् अ. अल्पांशानें.
वद् (प्रति) १ प. उत्तर देणें.
वनचर पुं. भिल्ल.
वल्लभा स्त्री. पत्नी.
वारण पुं. हत्ती.
वारण न. प्रतिबंध.
वार्द्धक न. वृद्धपणा.
विदेह पुं. एका देशाचें नांव, तिरहूट.
विपिन न. अरण्य.
विरोपण न. (जखम) बरी करणें.
विलंबिन् वि. विलंब करणारा.
विविक्त वि. निर्जन, ओसाड.
विश् (आ) ६ प. प्रयो. आंत नेणें.
विषय पुं. देश.
वृत् (प्र) १ आ. सुरू होणें.
वैक्लव्य न. व्याकुळता, दुःख.
व्याकुल वि. व्याकूळ; गोंधळून गेलेला.
शकल पुं., न. तुकडा.
शकृत् न. विष्ठा.
शव पुं. न. प्रेत.
शार्दूल पुं. वाघ.
शिवालय पुं. शंकराचें देऊळ.
शिश्न पुं., न. पुरुषाचें जननेंद्रिय.
श्याम वि. काळा सांवळा.
श्रम् (वि) ४ प. विश्रान्ति घेणें.
श्रोत्र न. कान.
सकल वि. सगळें.
सकृत् अ. एकदां.
सत् वि. [अस् २ प.] असणारा.
संनिधि पुं. सांनिध्य.
सर्वस्व न. सर्व संपत्ति.
सार्थ पुं. समूह; तांडा; व्यापाऱ्यांचा समूह.
सुह्म पुं. एका देशाचें नांव.
सृ (उप) १ प. जवळ जाणें
,, अनु + मागून जाणें.
स्वस्थ वि. रोगमुक्त.
स्वस्रीय पुं. बहिणीचा मुलगा, भाचा.
हत वि. भिकार, करंटें.
हनन न. मारणें.

त्रिंशः पाठः

पूर्वतयारी—इच्छार्थक, पौनःपुन्यार्थक, प्रयोजक धातु व नामधातु; आशीर्वादार्थ, §§ २१३ ते २६९.

बुभुक्षितः किं न करोति पापम् । अलब्धं चैव लिप्सेत, लब्धं रक्षेदवक्षयात् । भृशं दोधूयमानस्य गाण्डीवस्य निःस्वनः पांडवारीणां हृदयानि व्यदारयत् । पायात्स युष्मांस्त्रिभुवनस्य नाथः ।

---

१. § ३३९.

विधेयासुर्दैवाः परमरमणीयां परिणतिम्। चिरं जीव्यात् तव पुत्रः। जाज्वल्यमानः कोपेन पिता मे न किंचिदपि मल्लप्स्यसे इति मामभ्यभाषत। कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः।

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणात्।
मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरुंगायते॥
व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते।
यस्यांगेऽखिल लोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति॥
कामक्रोधानुवर्ती हि यो मोहाद्विरुरुत्सति।
गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम्॥
राज्यविभजनाच्छ्रेयो न भूपानां भवेत्खलु।
अल्पीकृतं विभागेन राज्यं शत्रुर्जिघृक्षति॥ शु. नी.
आसीदभ्यधिका चास्य श्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः।
निर्वाणकाले दीपस्य वर्तीमिव दिधक्षतः॥
अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात्।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति॥
मयूखैर्जगतः सारं ग्रीष्मे पेपीयते रविः।
स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम्॥
अपनीतं सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीषते।
मतिमास्थाय सुदृढां तदकापुरुषव्रतम्॥
तिष्ठन्ति सधनद्वारे गुणिनः किंकरा इव।
दोषा अपि गुणायन्ते, दोषायन्ते गुणा अपि॥
अलातं तिंदुकस्येव मुहूर्तमपि विज्वल।
मा तुषाग्निरिवानर्चिर्धूमायस्व जिजीविषुः॥
ऋणशेषोऽग्निशेषश्च व्याधिशेषस्तथैव च।
पुनश्च वर्धते यस्मात्तस्माच्छेषं न रक्षयेत्॥
राजन्दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेतां

---

१ 'क्रिया घडण्याच्या बेतांत आहे' या अर्थींहि इच्छार्थक प्रत्यय लागतो; तेल संपल्यावर दिवा वातहि जाळूं लागतो हें लक्षांत ध्यावें.

तेनाद्य वत्समिव लोकममुं पुषाण ।
तस्मिंश्च सम्यगनिशं परिपुष्यमाणे
नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः ॥[1]
न कार्यं भृतकः कुर्यान्नृपलेखाद्विना क्वचित् ।
नाज्ञापयेल्लेखनेन विनाल्पं वा महन्नृपः ॥ १ ॥
भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वाल्लेख्यं निर्णायकं परम् ।
अलेख्यमाज्ञापयति योऽलेख्यं च करोति यः ॥ २ ॥
राजकृत्यमुभौ[2] चौरौ[3] तौ भृत्यनृपती सदा ।
नृपसंचिह्नितं लेख्यं[4] नृपस्तन्न नृपो नृपः ॥ ३ ॥ शुक्रनीतिसारं.
नैव राज्ञा दरः कार्यो जातु कस्यांचिदापदि ।
अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् ॥ १॥
दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते ।
राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक् कुर्वन्ति ते मतीः ॥ २ ॥
शत्रूनेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः ।
अन्ये तु प्रजिहीर्षन्ति ये पुरस्ताद्विमानिताः ॥ ३ ॥
य एवात्यन्तसुहृदस्त एनं पर्युपासते ।
अशक्तयः स्वस्तिकामा बद्धवत्सा इला इव ॥ ४ ॥
शोचन्तमनुशोचन्ति पतितानिव बान्धवान् ।
अपि[5] ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ॥ ५ ॥
ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः ।
मा दीदरस्त्वं[6] सुहृदो मा त्वां दीर्णं प्रहासिषुः ॥ ६ ॥
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया तव ।
विदधत्या समाश्वासमुक्तं तेजोविवृद्धये ॥ ७ ॥
यदेतत्संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहम् ।
कृत्वाऽसौम्यमिवात्मानं जयायोत्तिष्ठ संजय ॥ ८ ॥

---

१. ३४०. २. 'राजकृत्यं' शीं अन्वय. ३. 'तौ भृत्यनृपती उभौ चौरौ भवतः' असा अन्वय. ४. 'यल्लेख्यं तन्नृपः, नृपः नृपः न.' ५. = शिवाय, आणखी. द्विरुक्ति जोर येण्याकरितां. ६. § ३२३. ७. कृत्वा असौम्यं.

अस्ति नः कोशनिचयो महानविदितस्तव ।
तमहं वेद नान्यस्तमुपसंपादयामि ते ॥ ९ ॥
सन्ति नैकशता* भूयः सुहृदस्तव संजय ।
सुखदुःखसहा वीर संग्रामादनिवर्तिनः ॥ १० ॥
तादृशा हि सहाया वै पुरुषस्य बुभूषतः ।
इष्टं जिहीर्षितः किंचित्सचिवाः शत्रुकर्शन ॥ ११ ॥
तस्यास्त्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वापि स्वल्पचेतसः ।
तमस्त्वपागमत्तस्य सुचित्रार्थपदाक्षरम् ॥ १२ ॥

म. भा. उद्योगपर्व अ. १३७.

प्रायेणाकारणमित्राण्यतिकरुणार्द्राणि सतां चेतांसि । यतः स मां तदवस्थमालोक्य समुपजातकरुणः समीपवर्तिनमृषिकुमारकमन्यतममब्रवीत् " अयं कथमपि शुकशिशुरसंजातपक्षपुट एव तरुशिखरादस्मात्परिच्युतः । श्येनमुखपरिभ्रष्टेन वानेन भवितव्यम् । तथा हि । अतिदवीयस्तया प्रपातस्याल्पशेषजीवितोऽयमामीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मुखेन पतति,मुहुर्मुहुरत्युल्बणं श्वसिति, मुहुर्मुहुश्चंचुपुटं विवृणोति, न शक्नोति शिरोधरां धारयितुम् । तदेहि । यावदेवायमसुभिर्न वियुज्यते, तावदेव गृहाणेमम् । अवतारय सलिलसमीपम् । इत्यभिधाय तेन मां सरस्तीरमनाययत् । उपसृत्य च जलसमीपमेकदेशनिहितदंडकमंडलुरादाय स्वयं मां मुक्तप्रयत्नमुत्तानितमुखमंगुल्या कतिचित्सलिलबिंदूनपाययत् । कादंबरी

किमहमेतावदपि न वेद्मि, यद्गमनाय मां भवन्तः प्रबोधयन्ति । अपि चंद्रापीडेन विना क्षणमप्यहमन्यत्र न पारयामि स्थातुम् । एषैव मे गरीयसी परिबोधना । तथापि किं करोमि, अनेनैव क्षणेन सर्वत्र विगलितं मे प्रभुत्वम् । तथाहि स्मरन्निव किमपि मनो

८. ' स्वल्पचेतसः ' शीं अन्वय. * § ३४० ९. अल्पः शेषः यस्य तत् अल्पशेषं; अल्पशेषं जीवितं यस्य सः अल्पशेषजीवितः १०. § ३१५ (७). ११. §§ ३१५ (२); ३१४ (५).

नान्यत्र प्रवर्तते । पश्यन्तीव किमपि न दृष्टिरन्यतो वलति । आसक्तामिव क्वापि हृदयं किमपि न जानाति । निगडिताविव पदमपि दातुं न चरणावुत्सहेते । कीलितेव चास्मिन्नेव स्थाने तनुः ।[1] तदात्मना त्वहमसमर्थो यातुम् । अथ बलाद्भवन्तो मां निनीषवः, तत्रापि चलितस्यास्मात्प्रदेशादात्मनो जीवितधारणं न संभावयामि । अत्र तु पुनस्तिष्ठतो यदेतदंतर्हृदये किमप्यनवसीयमानं[2] विपरिवर्तते मे । येनैव विधृतोऽस्मि तेनैवावश्यं धार्यन्ते प्राणा इति चेतसि मे । तदलं निर्बन्धेन । गच्छन्तु भवन्तः । भवतु यावज्जीवमातृप्तेश्चंद्रापीडदर्शनसुखम् । अल्पपुण्यस्य तु तन्मे प्राप्तमपि करतलादेवैवमाच्छिद्य दैवेन नीतम् । कादंबरी

शब्दार्थसंग्रह

अकारण वि. कारण-रहित; निरपेक्ष; निःस्वार्थ.
अत्यन्तम् अ. अतिशय.
अनर्चिस् वि. ज्वाळा-रहित.
अनवसीयमान वि. अंत न पावणारें.
अनिवर्तिन् वि. परत न फिरणारें.
अनिशम् अ. सतत.
अनुवर्तिन् वि. मागून जाणारें.
अन्यतम वि. पुष्कळां-पैकीं एक, कोणी तरी.
अपनीत वि. विघड-वलेलें.
अपिच अ. शिवाय, आणखी.
अभ्यधिक वि. अधिक.
अमात्य पुं. प्रधान.
अर्थ पुं. कार्य; प्राप्य वस्तु.
अलम् अ. पुरे (निषेध)
अलात न. कोलीत.
अलेख्य वि. न लिहिलेलें.
अवक्षय पुं. नाश, ऱ्हास.
आ अ. पर्यंत; थोडेसें.
आलस्य न. आळस.
आमीलित वि. थोडेसें मिटलेलें.
आस् (पर्युप) २ आ. सेवा करणें.
आसक्त वि. चिकटलेलें.
इला स्त्री. गाय.
ईयिवस् वि. गेलेला.
उत्तानित वि. पसरलेलें.
उल्वण वि. जोराचा, फार.
एकदेश पुं. भाग.
कमण्डलु पुं. कमंडलु.
कल्पलता स्त्री. इच्छा पुरविणारा देवांचा वृक्ष.
किंकर पुं. चाकर.
कीलित वि. खिळवलेलें.

---

१. 'सन्ति' अध्याहृत २. § ३१५ (९).

बांधलेलें.

क्षिति स्त्री. पृथ्वी.

गम् (अप) १ प. दूर जाणें.

गाण्डीव न. अर्जुनाचें धनुष्य.

चल् १ प. निघणें.

चिह्नय ना. धा. चिन्ह करणें, शिक्का मारणें.

ज्ञा (संवि) ९ प. चांगलें जाणणें.

,, (आ) प्रयो. आज्ञा करणें.

ज्वल् (वि) १ प. जोरानें पेटणें.

तथा हि अ.उदाहरणार्थ.

तनु वि. अल्प.

तमस् न. मोह, अज्ञान.

तिन्दुक पुं. टेंभुरणी.

तु अ. (अमक्या) विषयीं म्हणाल तर.

तुष पुं. भाताचा कोंडा.

तेन अ. तर.

त्रिभुवन न. स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ.

दण्ड पुं. काठी.

दर पु. भीति

दीर्ण वि. भ्यालेला.

दॄ ९ प. भिणें.

,, **अनु** + (कर्मणि) दुसरा भ्यालेला पाहून भिणें.

द्रव वि. पातळ.

धूम पुं. धूर.

धूमाय ना. धा. धुमसणें.

निगडित वि. बांधलेलें.

निचय पु. ढीग; सांठा.

निर्णायक वि. निर्णय करणारें.

निर्बन्ध पुं. आग्रह.

निर्वाण न. विझणें.

निःस्वन पुं. आवाज.

निहित वि.(नि धा+त) ठेवलेलें.

नी (प्रत्या) १ उ. परत आणणें.

नैकशत वि. शेंकडों.

पक्ष पुं. पंख.

पतित वि. विपद्ग्रस्त.

पद् (प्र) ४ आ. आश्रय करणें, कडे जाणें.

,, **उपसम्** प्रयो. मिळवून देणें.

पद न. शब्द.

परिच्युत वि. पडलेला.

परिणति स्त्री. शेवट, परिणाम.

परिबोधना स्त्री. ज्ञान.

परिभ्रष्ट वि. पडलेला.

पा २ प. रक्षणें.

पान न. पेय.

पुट पुं., न. द्रोणाकृति.

पुरस्तात् अ. पूर्वी.

पुष् (परि) ४, ९ प. पोसणें, वाढविणें.

पृथक् अ. वेगळें.

प्रपात पुं. पडणें.

प्रभाव पुं. सामर्थ्य.

प्रभुत्व न. शक्ति.

प्रयत्न पुं. हालचाल, क्रिया.

प्रायेण अ. बहुतकरून.

बुध् (प्र) प्रयो. जागें करणें; उपदेश करणें.

भू १ प. भरभराट पावणें.

,, **सम्** + प्रयो. शक्य मानणें.

भूप पुं. राजा.

भूयस् अ. शिवाय, आणखी.

भृतक पुं. चाकर.

भ्रान्ति स्त्री. भ्रम होणें, चुकणें.

मत स्त्री.मान्य, प्रिय.

मति स्त्री. विचार; निश्चय.

मन् (अभि) ४ आ. अभिमान धरणें.

मयूख पुं. किरण.
मुच् (प्र) ६ प. टाकणें.
यत् अ. जर, कीं.
युज् (वि) कर्मणि-वियुक्त होणें.
राजकृत्य न. सरकारी काम.
रुध् (वि) ७ उ. विरोध करणें.
लेखन न. लिहिणें.
लख्य न. लेख, कागदपत्र.
वर्जन न. त्याग, टाकणें.
वर्ती स्त्री. वात.
वल् १ प. वळणें.
विगलित वि. नष्ट झालेलें.
विदुला वि. ना. एका तेजस्वी राणीचें नांव.
विधृत वि. धरून ठेवलेला.
विभजन न. तुकडे करणें.
विमानित वि. अपमान केलेला.
विवृद्धि स्त्री. वाढ, उत्कर्ष.
वृत् (विपरि) १ आ. गरगर फिरणें, घोळणें.
व्रत पुं. न वर्तननियम.
शत्रुकर्शन वि. शत्रूला पीडणारें.
शिरोधरा स्त्री. मान.
शुच् (अनु) १ प. (दुसऱ्या) बरोबर शोक करणें.
श्येन पुं. बहिरी ससाणा.
श्री स्त्री. शोभा, कान्ति.
श्रेयस् न. कल्याण.
सचिव पुं. मंत्री.
संचिह्नित वि. शिक्का मारलेलें.
सञ्जय पुं. एका राजपुत्राचें नांव. (विदुलेचा पुत्र)
समाश्वास पुं. धीर देणें.
समीप न. सांनिध्य.
समीपवर्तिन् वि. जवळ असणारा.
सह् (उद्) १ आ. समर्थ असणें.
सार न. पाणी.
सु अ. अति, फार.
सुचित्र वि. [सु+चित्र] उत्कृष्ट.
सुदृढ [सु + दृढ] निश्चयात्मक, बळकट.
सुनीत न. चांगला—योग्य उपाय किंवा मार्ग.
सौम्य वि. मृदु, नरम.
स्था (आ) १प. आश्रय करणें, धारण करणें.
स्निग्ध वि. तेलाचा—तुपाचा अंश असलेलें.
स्वल्पचेतस् वि. क्षुद्र—अत्यल्प बुद्धीचा.
स्वस्तिकाम वि. [स्वस्ति कामयते] कल्याण इच्छिणारा.
हृ (प्र) १उ. प्रहार करणें.

विविधाः पाठाः

३१ आहितुंडिकवेषधारिणश्चाणक्यचरस्य आकाशभाषितम्

(आकाशे) आर्य, किं त्वं भणसि–' कस्त्वम् ' इति । आर्य, अहं खलु आहितुण्डिको जीर्णविषो नाम । किं भणसि–' अहमपि अहिना खेलितुमिच्छामि ' इति । अथ कतरां पुनरार्यो वृत्तिमुपजीवति । किं भणसि–' राजकुलसेवकोऽस्मि ' इति । ननु खेलति एव आर्यो अहिना । कथमिव । अमन्त्रौषधिकुशलो व्यालग्राही, मत्तमतंगजारोही, लब्धाधिकारो जितकाशी राजसेवकः इत्येते त्रयोऽप्यवश्यं विनाशमनुभवन्ति । कथं दृष्टमात्रोऽतिक्रान्त एषः । आर्य, किं त्वं भणसि–' किमेतेषु पेटकसमुद्गकेषु ' इति । आर्य, जीविकायाः संपादकाः सर्पाः । किं भणसि–' प्रेक्षितुमिच्छामि ' इति । प्रसीदत्वार्यः अस्थानं खलु एतत् । तद्यदि कौतूहलं एहि एतस्मिन्नावासे दर्शयामि । किं भणसि–' इदं खलु भर्तुरमात्यराक्षसस्य गृहम् । नास्त्यस्मादृशानामिह प्रवेशः इति । तेन हि गच्छत्वार्यः । मम पुनर्जीविकायाः प्रसादेन अस्तीह प्रवेशः । कथमेषोऽपि अतिक्रान्तः । मुद्राराक्षसम् अं. ३.

शब्दार्थसंग्रह

अतिक्रान्त वि. निघून गेलेला.
अथ अ. पण.
अमात्य पुं. प्रधान.
अस्थान न. अयोग्य स्थल.
अस्मादृश वि. आमच्यासारखा.
आकाषभाषित न. गैरहजर पात्राशीं संभाषण.
आवास पुं. [आ वस् ६ प.] घर.
आहितुण्डिक पुं. [अहितुण्डेन दीव्यति] गारुडी.
कतर स. दोहोंपैकीं कोणतें; कोणतें.
कथमिव अ. कसें बरें.
चर पुं. हेर.
चाणक्य वि. ना. सम्राट् चन्द्रगुप्ताचा गुरू व प्रधान.
जित न. जय.
जितकाशिन् वि. [जितेन काशते] जयानें गर्विष्ठ, जयानें मिरविणारा.

जीविका स्त्री. निर्वाहाचें साधन.
तेन हि अ. म्हणून, तर मग.
ननु अ. नाहीं काय; खात्रीनें.
पुनर् अ. तथापि, पण.
पेटक पुं., न. पेटारा.
प्रसाद पुं. कृपा.
मतंगज पुं. हत्ती.
राक्षस वि. ना. नंद-राजाचा प्रधान—चाणक्याचा प्रतिस्पर्धी.
व्यालग्राहिन् पुं. गारुडी.
सद् (प्र) १ प. प्रसन्न होणें; कृपा करणें.
समुद्गक पुं. करंडा, डबा.
संपादक वि. मिळवून देणारा, उत्पादक.

३२ राज्ञोऽष्टविधं व्रतम्

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं[1] नृपश्चरेत् ॥ १ ॥
वार्षिकांश्चतुरो मासान्[2] यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।
तथाभिवर्षेत् स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ २ ॥
अष्टौ मासान्[3] यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥ ३ ॥
प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
तथा चारैः[4] प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥ ४ ॥
यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥ ५ ॥
वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध[5] एवाभिदृश्यते ।
तथा पापान्निगृह्णीयाद् व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥ ६ ॥
परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति[6] मानवाः ।
तथा प्रकृतयो यस्मिन् स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥ ७ ॥

---

१. तेजसः अनुरूपं वृत्तं २. § ११५. ३. § ३१४ (२) ४. § ३१५ (२) चारद्वारेण. ५. 'बन्धयितुं इष्टः प्राणी' अध्याहृत; 'बद्ध एवाभिदृश्यते' = बांधलेलाच दिसतो—त्याला समजण्यापूर्वीच तो बांधला जातो. ६. 'दृष्टे हृष्यन्ति' अध्याहृत.

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ।
दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥ ८ ॥
यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।
तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥ ९ ॥

मनुस्मृति ९ अ.

शब्दार्थसंग्रह

अर्क पुं. सूर्य.
आग्नेय वि. [अग्नि] अग्नीचें.
काम पुं. इच्छित वस्तु.
ग्रह् (नि) ९ उ. ताब्यांत ठेवणें, कैद करणें.
चर् १ प. आचरणें; संचार करणें.
चांद्रव्रतिक वि. चंद्राचें व्रत आचरणारा; चंद्राप्रमाणें वागणारा.
तेजस् न. वीर्य.
तोय न. पाणी.
दृश् (अभि) १ प. पाहणें.
धरा स्त्री. पृथ्वी.
परिपूर्ण वि. भरलेला, पूर्ण.
पार्थिव वि. [पृथिवी] पृथ्वीचें.
पाश पुं. फांस, दोरी.
प्रकृति स्त्री. (ब.व.) प्रजा.
प्रताप पुं. उष्णता; उग्रपणा, कडकपणा.
मारुत वि. [मारुत] वायूचें.
यम् (नि) १ प. शिक्षा करणें.
रश्मि पुं. किरण.
वरुण पुं. जलाचा अधिपति देव.
वारुण वि. [वरुण] वरुणाचें.
वार्षिक वि. [वर्षा] पावसाळ्याचें.
वृत्त न. वर्तनक्रम.
वृष् (अभि) १ प. वर्षाव करणें. ,, अभिप्र + ,,
समम् अ. सारखें, समान रीतीनें.
सामन्त पुं. मांडलिक.
हिंस्र वि. नाश करणारा

३३ शकारप्रवहणागमनम्

शकारः (नेमिघोषमाकर्ण्य) भाव भावे, आगतं प्रवहणम् ।

विटः कथं जानासि ।

शकारः किं न पश्यति भावः । वृद्धशूकर इव घुरघुरायमाणं लक्ष्यते ।

७. पापं कर्म येषां ते. ८. 'बिभ्रतः' चें कर्म. १. § ३३२ [गडबड].

विटः (दृष्ट्वा) साधु लक्षितं। अयमागतः।

शकारः पुत्रक[१] स्थावरक चेट, आगतोऽसि।

चेटः अथ किम्।

शकारः प्रवहणमप्यागतम्।

चेटः अथ किम्।

शकारः गावावप्यागतौ।

चेटः अथ किम्।

शकारः त्वमप्यागतः।

चेटः भट्टारक, अहमप्यागतः।

शकारः तत् प्रवेशय प्रवहणम्।

चेटः कतरेण मार्गेण।

शकारः एतेनैव प्राकारखंडेन।

चेटः भट्टारक, वृषभौ म्रियेते[२]। प्रवहणमपि भज्यते। अहमपि चेटो म्रिये।

शकारः अरे राजश्यालकोऽहम्। वृषभौ [३]मृतावपरौ क्रेष्यामि प्रवहणं [३]भग्नमपरं कारयिष्यामि। त्वं [३]मृतोऽन्यः प्रवहणवाहको भविष्यति।

चेटः सर्वमुपपन्नं भविष्यति। अहमात्मीयो न भविष्यामि।

शकारः अरे सर्वमपि नश्यतु। प्राकारखंडेन प्रवेशय प्रवहणम्

चेटः विभंग्धि रे प्रवहण। समं स्वामिना[४] विभंग्धि। अन्यत् प्रवहणं भवतु। भट्टारकं गत्वा निवेदयामि। कथं न भग्नम्। भट्टारक, एतदुपस्थितं प्रवहणम्।

शकारः न छिन्नौ[३] वृषभौ। न मृता[५]ः रज्जवः। त्वमपि न मृतः।

चेटः अथ किम्।

शकारः भाव, आगच्छ, प्रवहणं पश्यावः। त्वमपि मे गुरुः

---

१. § ११८ [३]. २. § ३२० [भविष्यार्थी]. ३. यदि भविष्यतः ४. ३१५ [७]. ५. हे विक्षिप्त वाक्यप्रयोग शकाराच्या स्वभावानुरूप आहेत.

परमगुरुः। प्रेक्ष्यसे सादरैकोऽभ्यंतरकः इति पुरस्करणीयः। इति त्वं तावत् प्रवहणमग्रतोऽधिरोह।

विटः एवं भवतु। (इत्यारोहति।)

शकारः अथवा तिष्ठ त्वम्। तव पितुः प्रवहणं येन त्वमग्रतोऽधिरोहसि? अहं प्रवहणस्वामी। अग्रतः प्रवहणमाधिरोहानि।

विटः भवानेव ब्रवीति।

शकारः यद्यप्यहमेवं भणामि तथापि तवैष आचारोऽधिरोह भट्टारक इति भणितुम्।

विटः आरोहतु भवान्।

शकारः एषं सांप्रतमाधिरोहामि। पुत्रक स्थावरक चेट परिवर्तय प्रवहणम्।

चेटः अधिरोहतु भट्टारकः

मृच्छकटिकम् अं. ८

शब्दार्थसंग्रह

अग्रतस् अ. [अग्र+ तस्] पहिल्यानें, अगोदर.

अभ्यन्तरक वि. प्रेमाचा, विश्वासाचा.

आचार पुं. शिष्टाचार.

आत्मीय वि. आपला.

उपपन्न वि. योग्य.

उपस्थित वि. आलेलें.

कृ ८ उ. प्रयो. करविणें.

खण्ड पुं. तुकडा.

गो पुं. बैल.

घुरघुरायमाण वि. घरघर आवाज करणारें.

घोष पुं. आवाज.

चेट पुं. दास, सेवक.

छिन्न वि. तोडलेला, तुटलेला.

नेमि स्त्री. चाकाची धाव.

पुरस्करणीय वि. सन्मान देण्याजोगा.

प्रवहण न. गाडी.

प्राकार पुं. भिंत, तट.

भग्न वि. मोडलेलें.

भञ्ज् (वि) ७ प. मोडणें.

भट्टारक पुं. (ना०) धनी, स्वामी.

भाव पुं. (ना०) पूज्य माणूस.

रुह् (अधि) १ प. वर चढणें, बसणें.

लक्ष् १० प. पाहणें.

वाहक पुं. हांकणारा, गाडीवान.

---

५. § ११८ [३]. ६. § ३२० [भविष्यार्थी.]

विट पुं. कामुकानुचर, युवराजाचा विलासी सखा.

विद् (नि) २ प. प्रयो. कळविणें.

विश् (प्र) ६ प. प्रयो. आंत आणणें.

वृत् (परि) १ आ प्रयो. फिरविणें.

वृषभ पुं. बैल.

शकार (ना०) राजाच्या रखेलीचा भाऊ–हा मूर्ख गर्विष्ठ दुष्ट दर्शविलेला असतो.

श्यालक पुं. बायकोचा भाऊ, मेहुणा.

सादरक वि. आदरयुक्त.

सांप्रतम् अ. आतां.

स्थावरक वि. ना. सेवकाचें नांव.

३४ वृक्षसंवर्धनम्

मृद्वी भूः सर्ववृक्षाणां[1] हिता तस्यां तिलान्वपेत्।
पुष्पितांस्तांश्च मृद्नीयात् कर्मैतत् प्रथमं भुवः ॥ १ ॥
अजातशाखाञ् शिशिरे जातशाखान् हिमागमे।
वर्षागमे च सुस्कन्धान् यथादिक्[2]स्थान् प्ररोपयेत् ॥ २ ॥
घृतोशीरतिलक्षौद्रविडङ्गक्षीरगोमयैः[3]।
आमूलस्कन्धलिप्तानां संक्रामणविरोपणम्[4] ॥ ३ ॥
सायं प्रातश्च घर्मर्तौ[1], शीतकाले दिनान्तरे[2]।
वर्षासु च भुवः शोषे, सेक्तव्या रोपिता द्रुमाः ॥ ४ ॥
उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम्[3]।
स्थानात्स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां द्वादशावरम्[3] ॥ ५ ॥
अभ्याशजातास्तरवः संस्पृशन्तः परस्परम्।
मिश्रैर्मूलैश्च न फलं सम्यग्यच्छन्ति पीडिताः ॥ ६ ॥
शीतवातातपै रोगो जायते पाण्डुपत्रता।

---

१. § ११०. २. § ३१८ (१६). ३. § ११६ (१). ४. § ३४९ (२). १. § ३४० (उ). २. एक दिवसा आड. ३. 'हस्ताः' अध्याहृत.

अवृद्धिश्च प्रवालानां शाखाशोषो रसस्रुतिः ॥ ७ ॥
चिकित्सितमथैतेषां शस्त्रेणादौ विशोधनम् ।
विडङ्गघृतपङ्काक्तान् सेचयेत् क्षीरवारिणा ॥ ८ ॥
फलनाशे कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैस्तिलैर्यवैः ।
शृतशीतपयःसेकः फलपुष्पसमृद्धये ॥ ९ ॥

वराहमिहिर—बृहत्संहिता—वृक्षायुर्वेदाध्यायः

शब्दार्थसंग्रह

अक्त वि. [अञ्ज्+त] माखलेलें, लेप दिलेलें.
अभ्याश पुं. सांनिध्य.
अवर वि. कमींत कमी, कनिष्ठ.
उशीर पुं., न. काळा वाळा.
कुलत्थ पुं. कुळीथ, हुलगे.
क्षीर न. दूध.
क्षीरवारि न. दूधमिश्रित पाणी.
गोमय न. गाईचें शेण.
घर्मर्तु पुं. [घर्म=उन्हाळा +ऋतु] उन्हाळा.
चिकित्सित न. औषधोपचार.
दिन पुं., न. दिवस.
द्रुम पुं. झाड.
पत्र न. पान.
पाण्डु वि. पांढरट, फिकट.
पुष्पित वि. फुललेलें.
प्रवाल पुं., न. अंकुर.
भू स्त्री. जमीन.
माष पुं. उडीद.
मुद्ग पु. मूग.
मृद् १ प. चुरडणें.
रस पुं. झाडांतील रस.
रुह् (प्र) १ प. प्रयो. (झाड) लावणें.
रोपित वि. लावलेलें.
लिप् (लिम्प्) ६ प. माखणें, लेप देणें.
वर्षागम पुं. (वर्षा + आगम) पावसाळ्याचा आरंभ.
विडंग पुं., न. वावडिंग.
विरोपण न. काढून टाकणें, (व्रण) बरा करणें.
विशोधन न. घाण काढून टाकणें.
शीत न. थंडी.
शृत वि. [श्रा २,४ प. + त] उकळलेलें, कढवलेलें (पाणी, दूध, तूप.)
शोष पुं. वाळणें.
षोडशन् वि. सोळा.
संक्रामण न. दुसऱ्या स्थानीं नेणें.
सायम् अ. संध्याकाळीं.
सिच् ६ प. प्रयो. शिंपडणें.
सेक पुं. शिंपडणें.
स्कन्ध पुं. शाखा, खांदी.
स्थानान्तर न. जागेचें अंतर.

स्तुति स्त्री. स्नाव. स्पर्श करणें. आगम] हिंवाळ्याचा
स्पृश् (सम्) ६ प. हिमागम पुं. [हिम+ आरंभ.

शब्दार्थसंग्रह

३५ दुष्यन्तांगुलीयकागमवृत्तान्तः

(ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्बद्धपुरुषमादाय रक्षिणौ च)

रक्षिणौ (ताडयित्वा) अरे कुंभीरक, कथय कुत्र त्वयैतन्मणि-बन्धनोत्कीर्णनामधेयं राजकीयमंगुलीयकं समासादितम् ।

पुरुषः (भीतिनाटितकेन) प्रसीदन्तु भावमिश्राः । अहं नेदृशकर्म-कारी ।

प्रथमः किं शोभनो ब्राह्मण इति कलयित्वा राज्ञा प्रतिग्रहो दत्तः ।

पुरुषः शृणुतेदानीम् । अहं शक्रावताराभ्यन्तरवासी धीवरः ।

द्वितीयः पाटच्चर, किमस्माभिर्जातिः पृष्टा ।

श्यालः सूचक, कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मैनमन्तरे प्रतिबन्धय ।

उभौ यदावुत्त आज्ञापयति । कथय ।

पुरुषः अहं जालोद्गालादिभिर्मत्स्यबन्धनोपायैः कुटुंबभरणं करोमि ।

श्यालः विशुद्ध इदानीमाजीवः ।

पुरुषः सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् ।
पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरेव श्रोत्रियः ॥

श्यालः ततस्ततः ।

पुरुषः एकस्मिन् दिवसे खण्डशो रोहितमत्स्यो मया कल्पितो यावत् तस्योदराभ्यन्तर इदं रत्नभासुरमंगुलीयं दृष्ट्वा पश्चादहं

---

१. § २४०. २. भगिनीपतिरावुत्तः इत्यमरः ।

तस्य विक्रयाय दर्शयन्गृहीतो भावमिश्रैः। मारयत वा मुञ्चत वा। अयमस्यागमवृत्तान्तः।

श्यालः जानुक, विस्रगंधिर्गोधादी मत्स्यबन्ध एव निःसंशयम्। अंगुलीयकदर्शनमस्य विमर्शयितव्यम्। राजकुलमेव गच्छामः।

रक्षिणौ तथा। गच्छ अरे गण्डभेदक। (सर्वे परिक्रामन्ति)

श्यालः सूचक, इमं गोपुरद्वारेऽप्रमत्तौ प्रतिपालयतं यावदिदमंगुलीयकं यथागमनं भर्तुर्निवेद्य ततः शासनं प्रतीक्ष्य निष्क्रामामि।

उभौ प्रविशत्वावुत्तः स्वामिप्रसादाय। (इति निष्क्रान्तः श्यालः।)

प्रथमः जानुक, चिरायते खल्वावुत्तः।

द्वितीयः नन्ववसरोपसर्पणीया राजानः।

प्रथमः जानुक, प्रस्फुरतो मम हस्तावस्य वधार्थं सुमनसः पिनद्धुम्।

पुरुषः नार्हति भावोऽकारणमारणं भावयितुम्।

द्वितीयः (विलोक्य) एष नो स्वामी पत्रहस्तो राजशासनं प्रतीक्ष्येतोमुखो दृश्यते। गृध्रबलिर्भविष्यसि शुनो मुखं वा द्रक्ष्यसि।

श्यालः सूचक, मुच्यतामेष जालोपजीवी। उपपन्नः खल्वंगुलीयस्यागमः।

सूचकः यथावुत्तो भणति।

द्वितीयः एष यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः। (इति पुरुषं परिमुक्तबन्धनं करोति)

पुरुषः (श्यालं प्रणम्य) भर्तः, अथ कीदृशो म आजीवः।

श्यालः एष भर्त्रांगुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः। इति पुरुषाय स्वं प्रयच्छति।)

---

३. § ३४२. ४. § ३४४. (ई).

पुरुषः (सप्रणामं प्रतिगृह्य) भर्तः, अनुगृहीतोऽस्मि ।

सूचकः एष नामानुग्रहो यच्छूलादवतार्य हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठापितः ।

जानुकः आवुत्त, परितोषं कथयति । तेन अंगुलीयकेन भर्तुः संमतेन भवितव्यम् ।

श्यालः न तस्मिन्महार्हं रत्नं भर्तुर्बहुमतामिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन भर्तुरभिमतो जनः स्मारितः मुहूर्तं प्रकृतिगंभीरोऽपि पर्युत्सुकनयन आसीत् ।

सूचकः सेवितं नामावुत्तेन ।

जानुकः ननु भण । अस्य कृते मात्स्यिकभर्तुरिति । (इति पुरुषमसूयया पश्यति ।)

पुरुषः भट्टारक, इतोऽर्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु ।

जानुकः एतावद्युज्यते ।

श्यालः धीवर महत्तरस्त्वं प्रियवयस्यक इदानीं मे संवृत्तः । कादम्बरीसाक्षिकमस्माकं प्रथमसौहृदमिष्यते । तच्छौण्डिकापणमेव गच्छामः । (इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

शब्दार्थसंग्रह

अंगुलीय, अंगुलीयक न. आंगठी.
अथ अ. आतां.
अनुकंपा स्त्री. दया.
अनुक्रम पुं. क्रम.
अनुग्रह पुं. उपकार, कृपा.
अन्तरे अ. मध्यें.
अप्रमत्त वि. दक्ष, सावध.
अभिमत वि. प्रिय.
अभ्यन्तर न. आंतला भाग.
अवसर पुं. योग्य वेळ.
असूया स्त्री. मत्सर.
आगमन न. प्राप्ति; मिळणें.
आजीव पुं. पोटाचा धंदा.
आपण पुं. बाजार; दुकान.
आवुत्त पुं. बहिणीचा

---

४. ' अनुग्रहः ' कर्ता अध्याहृत.

नवरा.
उत्कीर्ण वि. कोरलेलें; खोदलेलें.
उद्गाल पुं. गळ.
उपसर्पणीय वि. जवळ जाण्यास योग्य.
कल् १० प. मानणें.
कल्पित वि. कापलेला.
कादंबरी स्त्री. मद्य; कदंब पुष्पाची दारू.
कुंभीरक पुं. चोर.
क्रम् (परि) १ प. इकडेतिकडे हिंडणें.
,, निस् + बाहेर जाणें.
गण्डभेदक पुं. अट्टल चोर, घरफोड्या.
गंभीर वि. खोल.
गृध्र पुं. गिधाड.
गोधादिन् वि. [गोधां अत्ति] घोरपड खाणारा.
गोपुर न. वेस, नगरद्वार.
ग्रह् (अनु) ९ उ. कृपा करणें.
,, प्रति + स्वीकारणें.
चिराय ना. धा. [चिरम्] उशीर लावणें.
जानुक वि. ना. रक्षकाचें नांव.
जाल न. जाळें.
जालोपजीविन् पुं. कोळी, धीवर.
तर्क् १० प. तर्क करणें.
ततस्ततस् अ. पुढें काय झालें ?
तथा अ. तसेंच; होय, ठीक.
दापित वि. देवविलेला.
दारुण वि निर्दय.
नागरिक पुं. शहरफौजदार, कोतवाल.
नाटितक न. हावभाव.
पत्र न. पत्र, लेख.
परितोष पुं. संतोष.
परिमुक्त वि. सोडलेलें.
पर्युत्सुक वि. दुःखी कष्टी.
पाटच्चर पुं. चोर.
पाल् (प्रति) १० प. राखणें.
पिनद्धुम् अ. [अपि + नह् + तुम्] बांधण्यासाठीं.
प्रकृति स्त्री. मूळ स्वभाव.
प्रणाम पुं. नमस्कार.
प्रतिग्रह पुं. दान, देणगी.
प्रतिष्ठापित वि. बसविलेला.
प्रसाद पुं. बक्षिस; देणगी.
बन्ध् (प्रति) ९ प. प्रयो. अडथळा करणें.
बन्धन न. बेडी, दोरी.
भावमिश्र पुं. (ना०) पूज्य; सभ्य माणूस.
भासुर वि. चकाकणारें, तेजस्वी.
भू १ प. प्रयो. मनांत आणणें.
मणिबन्धन न. रत्न बसविण्याची जागा.
मत्स्यबन्ध पुं. कोळी.
मत्स्यबन्धन न. मासे पकडणें.
मात्स्यिक पुं. कोळी, धीवर.
मारण न. ठार मारणें.
मूल्य न. किंमत.
यावत् अ. इतक्यांत.
रक्षिन् पु. रक्षक, पोलीस.
राजकीय वि. राजाचें.
राजकुल न. राजदरबार.
रोहित पुं. रोही नांवाचा मासा.
विक्रय पुं. विकणें.
विनिंदित वि. अतिनिंद्य.
विमर्शयितव्य वि. विचार करण्याजोगें.
विवर्जनीय वि. टाक-

ण्यास योग्य.
विस्र न. कच्च्या मांसाचा दुर्गंध.
शक्रावतार वि.ना.एका तीर्थाचें नांव.
शासन न. हुकूम,आज्ञा.
शोभन वि. उत्तम.
शौण्डिक पुं. कलाल.
श्रोत्रिय पुं. वेदवेत्ता ब्राह्मण.
सदन न. घर.
संमत वि. प्रिय.
संमित वि. तुल्य, तुल्य-परिमाण.
सहज वि. [सह जात] जन्मसिद्ध.
सुमनस् स्त्री. (नि. व.) फूल.
स्कन्ध पुं. खांदा.
स्फुर् (प्र) ६ प. स्फुरण पावणें, फुरफुरणें.
स्व पुं., न. धन.
हस्तिन् पुं. [हस्तः-सोंड + इन्] हत्ती.

३६ दारिद्र्यम्

शून्यमपुत्रस्य गृहं, चिरशून्यं नास्ति यस्य सन्मित्रम् ।
मूर्खस्य दिशः शून्याः, सर्वं शून्यं दरिद्रस्य ॥ १-८

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।
सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां धृतः शरीरेण मृतःस जीवति॥१-१०

दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम[3] रोचते न दारिद्र्यम् ।
अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं[4] दुःखम् ॥ १-११

सत्यं न मे विभवनाशकृतास्ति चिन्ता
भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति ।
एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य
यत्सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति ॥ १-१३

दारिद्र्याद्[5] ह्रियमेति, ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो
निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।
निर्विण्णः शुचमेति, शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते ।

---

१. द. व. वैपुल्यार्थी २. 'दारिद्र्यान्मरणं वरं मरणाद्वा दारिद्र्यं वरं इति पृष्टे सति' असा अन्वय. ३. § ३१८ (१६) ४. § ११८ (३) ५. § ३१७ (५).

निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥ १-१४
दारिद्र्यात्पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न संतिष्ठते
सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः, स्फारीभवन्त्यापदः ।
सत्त्वं ह्रासमुपैति, शीलशशिनः कान्तिः परिम्लायते
पापं कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य संभाव्यते ॥ १-३६
संगं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते संभाषते नादरात्
संप्राप्तो गृहमुत्सवेषु धनिना सावज्ञमालोक्यते ।
दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया
मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम् ॥ १-३७
पक्षविकलश्च पक्षी शुष्कश्च तरुः सरश्च जलहीनम् ।
सर्पश्चोद्धृतदंष्ट्रस्तुल्यं लोके दरिद्रश्च ॥ ५-४१ मृच्छकटिकम्.

शब्दार्थसंग्रह

अनन्तक वि. अन्त नसणारें.
अपुत्र वि. पुत्रहीन.
उद्धृत वि. उपटलेलें.
कान्ति स्त्री. तेज.
क्लेश पुं. दुःख, पीडा.
घन वि. दाट, निबिड.
छद पुं., न. आच्छादन, वस्त्र.
धृत वि. धरलेला, जगणारा.
निधन वि. धनहीन.
निधनता स्त्री. दारिद्र्य.
निर्धनता स्त्री. दारिद्र्य.
निर्बुद्धि वि. बुद्धिहीन.
निर्विण्ण वि. खिन्न.
निर्वेद पुं. खेद, दुःख.
पद् (आ) ४ आ. पोंचणें, जाणें.
परिगत वि. वेढलेलें.
पाप वि. निंद्य; दुष्ट.
पिहित वि. (अधि+धा + त) झांकलेले; ग्रस्त.
प्रकामम् अ. फार, अतिशय.
भू (परि) १ प. तिरस्कार करणें.
भाग्य न. नशीब.
भ्रंश् (प्र) १ आ., ४प. भ्रष्ट-च्युत होणें.
महाजन पुं. थोर माणूस.
म्लै (परि) १ प. फिकें-निस्तेज होणें.
लोक् (आ) १० प., १ आ. पाहणें; मानणें.
विकल वि. विरहित.
विभव पुं. संपत्ति.
शुच् स्त्री. शोक.
शून्य वि. रिकामें, उदास; भयाण.
सत्यम् अ. खरोखर.
सत्त्व न. चित्तस्थैर्य.
सावज्ञम् अ. तिरस्कारपूर्वक.

---

१. § ३१७ (५) २. § ३१७ (९) ३. § ३०६

स्फार वि. फार, पुष्कळ हृ (वि) १उ. हिंडणें, फिरणें ह्री स्त्री. लज्जा.

३७ शर्विलकस्य चौरकर्म

धिक्कष्टम् । प्रमाणसूत्रं मे विस्मृतम् । (विचिन्त्य) । आं इदं यज्ञोपवीतं प्रमाणसूत्रं भविष्यति । यज्ञोपवीतं हि नाम ब्राह्मणस्य महदुपकरणद्रव्यं विशेषतोऽस्मद्विधस्य । कुतः

एतेन मापयति भित्तिषु कर्ममार्ग-
मेतेन मोचयति भूषणसंप्रयोगान् ।
उद्घाटको भवति यन्त्रदृढे कपाटे
दष्टस्य कीटभुजगैः परिवेष्टनं च ॥

मापयित्वा कर्म समारभे । (तथा कृत्वा अवलोक्य च) । एकलोष्टावशेषोऽयं संधिः । धिक्कष्टम् । अहिना दष्टोऽस्मि (यज्ञोपवीतेनांगुलिं बद्ध्वा विषवेगं नाटयति) । चिकित्सां कृत्वा स्वस्थोऽस्मि । (पुनः कर्म कृत्वा दृष्ट्वा च) अये ज्वलति प्रदीपः । तथाहि

शिखा प्रदीपस्य सुवर्णपिंजरा महीतले संधिमुखेन निर्गता ।
विभाति पर्यंततमःसमावृता सुवर्णरेखेव कषे निवेशिता ॥

(पुनः कर्म कृत्वा) समाप्तोयं संधिः । भवतु प्रविशामि । अथवा न तावत्प्रविशामि । प्रतिपुरुषं प्रवेशयामि । (तथा कृत्वा) अये न कश्चित् । नमः कार्तिकेयाय । (प्रविश्य दृष्ट्वा च) अये पुरुषद्वयं सुप्तम् । भवत्वात्मरक्षार्थं द्वारमुद्घाटयामि । कथं जीर्णत्वाद् गृहस्य विरौति[1] कपाटः । तद्यावत्सलिलमन्वेषयामि । क्व नु खलु सलिलं भविष्यति । (इतस्ततो दृष्ट्वा सलिलं गृहीत्वा क्षिपन् सशंकम्) मा तावद् भूमौ पतच्छब्दमुत्पादयेत् । भवत्वेवं तावत् । (पृष्ठेन प्रतीक्ष्य कपाटमुद्घाट्य) भवत्वेवं तावदिदानीं परीक्षे किं लक्ष्यसुप्तमुत परमार्थसुप्तमिदं द्वयम् । (त्रासयित्वा परीक्ष्य च) अये परमार्थसुप्तेनानेन भवितव्यम् । तथा हि ।

१ न व्हावें अशी इच्छा दर्शवितें.

निःश्वासोऽस्य न शंकितः सुविशदः, तुल्यान्तरं वर्तते
दृष्टिर्गाढनिमीलिता न विकला नाभ्यन्तरे चंचला।
गात्रं स्रस्तशरीरसंधिशिथिलं शय्याप्रमाणाधिकं
दीपं चापि न मर्षयेदभिमुखं स्याल्लक्ष्यसुप्तं यदि ॥

(समंतादवलोक्य) अये कथं मृदंगः। अयं दर्दुरः। अयं पणवः। इयमपि वीणा। एते वंशाः। अमी पुस्तकाः। कथं नाट्याचार्यस्य गृहमिदम्। अथवा भवनप्रत्ययात्प्रविष्टोऽस्मि। तत्किं परमार्थदरिद्रोऽयमुत राजभयाच्चौरभयाद्वा भूमिष्ठं द्रव्यं धारयति। तन्ममापि शर्विलकस्य भूमिष्ठं द्रव्यम्। भवतु। बीजं प्रक्षिपामि। (तथा कृत्वा) निक्षिप्तं बीजं न क्वचित्स्फारीभवति। अये परमार्थदरिद्रोऽयम्। भवतु। गच्छामि। मृच्छकटिकं अं. ३.

शब्दार्थसंग्रह.

अये अ. विस्मयार्थी.
अवशेष पुं. शिल्लक.
आम् अ. स्मरणार्थी.
इष् (अनु) ६ प. प्रयो. शोधणें.
उद्घाटक पुं. उघडणारा; किल्ली.
उपकरण (-द्रव्यम्)न. साहाय्यकारी—उपयोगी (-वस्तु).
कपाट पुं. दार, कवाड.
कर्ममार्ग=संधि पहा.
कष पुं. कसोटीचा दगड.
कष्ट न. संकट.
कार्तिकेय पुं. कार्तिकस्वामी, चोरांचा देव.
कीट पुं. किडा.
गम् (निस्) = निर्गम् बाहेर पडणें-जाणें.
गाढ वि. दृढ, घट्ट.
तेन अ. म्हणून, त मग.
चिकित्सा स्त्री. औषधोपचार.
घट् (उद्) १ आ. प्रयो. उघडणें.
त्रस् ४ प. भिणें.
,, प्रयो. भिवविणें.
दर्दुर पुं. न. पांच्यासारखें वाद्यविशेष.
दृढ वि. घट्ट.
द्वय न. जोडी.
धिक् अ. धिक्कारार्थी.
धृ १० प. बाळगणें.
नट् १ प. प्रयो. हावभाव करणें.
नाट्य न. नृत्यगीत वाद्यात्मककला.
निर्गत वि. बाहेर पडलेला.
निवेशित वि. स्थापलेला.
निःश्वास पुं. उच्छ्वास, सुस्कारा.
पणव पुं. ढोलगें, पडघम.
परमार्थ पुं. खरेपणा. सत्य.
परिवेष्टन न. गुंडाळण्याची—बांधण्याची दोरी.

पर्यन्त पुं. कडेचा भाग.
पिंजर वि. तांबूसपिंवळा.
पृष्ठेन अ. पाठीमागें.
प्रतिपुरुष पुं. मनुष्याची प्रतिमा.
प्रत्यय पुं. विश्वास.
प्रदीप पुं. दिवा.
प्रमाण न. मोजणें; विस्तार
प्रमाणसूत्र न. मापण्याची सुतळी.
भवन न. घर.
भित्ति स्त्री. भिंत.
भुजंग पुं. साप.
भूमिष्ठ वि. जमिनींत पुरलेलें.
मही स्त्री. जमीन.
मा ३ आ. प्रयो. मोजणें, मापणें.
मुच् ६ उ. प्रयो. सोडवणें, मोकळें करणें, उकलणें.
मृष् १७ उ. सहन करणें.
यज्ञोपवीत न. जानवें.
यंत्र न. कुलूप, अडसर, खीळ.
रक्षा स्त्री. रक्षण.
रभ् (समा) १ आ. आरंभणें.
रु (वि) २ प. आवाज करणें, करकरणें.
रेखा स्त्री. रेषा, रेघ.
लक्ष्य न. ढोंग, मिष.
लोष्ट पुं., न. ढेकूळ, वीट, रोडा.
वंश पुं. पांवा.
विधा स्त्री. प्रकार.
विशद वि. स्पष्ट.
वीणा स्त्री. वीणा, तंबोरा.
वेग पुं. प्रभाव, जोर.
शब्द पुं. आवाज.
शंकित वि. भीतियुक्त, कांपरा.
शय्या स्त्री. आंथरुण.
शिथिल वि. सैल, ढिलें.
सन्धि पुं. सांधा; (चोरानें, शत्रूनें पाडलेलें) भोंक, भगदाड, भुयार.
समंतात् अ. आसपास, सभोंवती.
समावृत वि. वेष्टिलेलें.
संप्रयोग पुं. सांधा, जोड.
सूत्र न. सुतळी.
स्रस्त वि. [स्रंस् १ आ.] अस्ताव्यस्त, शिथिल पडलेलें.
स्वस्थ वि. निरोगी, बरा.

३८ आहारविधिः

तत्रे[1]दमाहारविधिविधानमरोगाणामपि चातुराणां हितम् । केषांचित्काले प्रकृत्यैव हिततमं भुञ्जानानां भवति । उष्णं[3], स्निग्धं, मात्रावत्, जीर्णे[4], वीर्याविरुद्धं[5], इष्टे देशे, इष्टसर्वोपकरणं[6], नातिद्रुतं,

---

१. तत्र=त्यांतील. २. 'भुञ्जानानां' शीं अन्वय. ३. 'अन्न' अध्याहृत. ४. 'पूर्वाहारे' अध्याहृत. ५. ज्यांत परस्पर विरुद्ध वीर्यांचे पदार्थ नसतील असें. जसें, दूध—कांदा, दूध—मीठ. ६. इष्टानि सर्वाणि उपकरणानि यस्मिन्.

नातिविलंबितं, अजल्पन्, अहसन्, तन्मना[1]:, भुञ्जीत आत्मानमभिसमीक्ष्य सम्यक् ॥ २६ ॥

तस्य[2] साद्गुण्यमुपदेक्ष्यामः । उष्णमश्नीयात् । उष्णं हि भुज्यमानं[3] स्वदते, भुक्तं चाग्निमुदीरयति, क्षिप्रं च जरां गच्छति, वातं चानुलोमयति, श्लेष्माणं च परिशोषयति । तस्मादुष्णमश्नीयात् ॥२७॥

स्निग्धमश्नीयात् । स्निग्धं हि भुज्यमानं स्वदते, भुक्तं चाग्निमुदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति, वातमनुलोमयति, दृढीकरोति शरीरोपचयं, बलाभिवृद्धिं चोपजनयति, वर्णप्रसादमपि चाभिनिर्वर्तयति । तस्मात् स्निग्धमश्नीयात् ॥ २८ ॥

मात्रावदश्नीयात् । मात्रावद्धि भुक्तं वातपित्तकफानप्रपीडयदायुरेव विवर्धयति केवलम् । सुखं[4] सम्यक् पक्कं विड्भूतं[5] गुदमनुपर्येति, न चोष्माणमुपहन्ति, अव्यथं च परिपाकमेति । तस्मान्मात्रावदश्नीयात् ॥ २९ ॥

जीर्णे[6]ऽश्नीयात् । अजीर्णे हि भुञ्जानस्य पूर्वरसमपरिणतमुत्तरेणाहाररसेनोपसृजन्[7] सर्वान्दोषान्प्रकोपयत्याशु । जीर्णे तु भुञ्जानस्य स्वस्थानस्थेषु दोषेषु, अग्नौ चोदीर्णे, जातायां च बुभुक्षायां, विवृतेषु च स्रोतसां मुखेषु, उद्गारे च विशुद्धे, हृदये विशुद्धे, वातानुलोम्ये, विसृष्टेषु च वातमूत्रपुरीषवेगेषु, जीर्णमभ्यवहृतमाहारजातं सर्वशरीरधातूनप्रदूषयदायुरेवाभिवर्धयति केवलम् । तस्माज्जीर्णेऽश्नीयात् ॥ ३० ॥

वीर्याविरुद्धमश्नीयात् । अविरुद्धवीर्यमश्नन् हि न विरुद्धवीर्याहारजैर्विकारैरयमुपसृज्यते[8] । तस्माद्वीर्याविरुध्दमश्नीयात् ॥३१॥

इष्टे देशेऽश्नीयात् । इष्टे हि देशे भुञ्जानो[9] नानिष्टदेशजैर्मनोवि-

---

१. तस्मिन् मनः यस्य सः २. 'आहारविधिविधानस्य' अध्याहृत. ३. 'अन्न' अध्याहृत. ४. § १०९ (५), 'अनुपर्येति' शीं अन्वय. ५. § १२४ (८). ६. 'पूर्वाहारे' अध्याहृत. ७. 'आहारः' अध्याहृत, ८. 'जाते' अध्याहृत. ९. § ३४१. १०. 'नरः' अध्याहृत.

घातकरैर्भावैर्मनोविघातं प्राप्नोति। तथेष्टैः सर्वोपकरणैः। तस्मादिष्टे देशे, इष्टसर्वोपकरणं चाश्नीयात् ॥ ३२ ॥

नातिद्रुतमश्नीयात्। अतिद्रुतं हि भुञ्जानस्योत्स्नेहनमवसदनं भोजनस्याप्रतिष्ठानम्[1]। भोज्यदोषसाद्गुण्योपलब्धिश्च[2] न नियता। तस्मान्नातिद्रुतमश्नीयात् ॥ ३३ ॥

नातिविलंबितमश्नीयात्। अतिविलंबितं हि भुञ्जानो न तृप्तिमधिगच्छति, बहु भुंक्ते, शीतीभवति चाहारजातं, विषमपरिपाकं च भवति। तस्मान्नातिविलंबितमश्नीयात् ॥ ३४ ॥

अजल्पन्नहसंस्तन्मना भुञ्जीत। जल्पतो हसतोऽन्यमनसो[3] वा भुञ्जानस्य त एव हि दोषा भवन्ति य एवातिद्रुतमश्नतः। तस्माद् अजल्पन्नहसंस्तन्मना भुञ्जीत ॥ ३५ ॥

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यक्[4]। इदं ममोपशेते इदं नोपशेते इति। विदितं ह्यस्य आत्मन आत्मसात्म्यं भवति। तस्मादात्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यगिति ॥३६॥ चरक विमानस्थानं अ. १

शब्दार्थसंग्रह

अग्नि पुं. अन्न पचविणारा जठराग्नि.

अनुलोमय ना. धा. योग्य मार्गानें जावयास लावणें.

अपरिणत वि. अपक्व.

अपि च अ. तसेंच, आणखी.

अप्रतिष्ठान न. स्वस्थानीं न वसणें.

अभ्यवहृत वि. खाल्लेलें.

अरोग वि. निरोगी.

अवसदन न. गळाठा येणें.

अव्यथम् अ. त्रास न होतां.

आतुर वि. रोगी.

आनुलोम्य न. योग्य मार्गानें जाणें.

आशु अ. त्वरित, लवकर.

इ (अनुपरि) २ प. योग्य क्रमानें जाणें.

ईक्ष् (अभिसम्) १ आ. पोटाकडे लक्ष देणें.

ईर् (उद्) आ. प्रयो. प्रदीप्त करणें.

उत्तर वि. नंतरचा, मागा-

---

१. 'भवति' अध्याहृत. २. =दोषसाद्गुण्ययोः उपलब्धिः. ३. अन्यस्मिन् मनः यस्य सः, तस्य. ४. 'अभिसमीक्ष्य' शीं अन्वय.

सं. १८

हूनचा.
उत्स्नेहन न. स्निग्ध-तेल तुपादि-भाग वर(घशाशीं) येणें, जळजळणें.
उदीर्ण वि. प्रदीप्त केलेला.
उद्गार पुं. ढेकर.
उपकरण न. ताट, पाट, पिण्याचें भांडें वगैरे.
उपचय स्त्री. वाढ.
उपलब्धि पुं. मिळणें, प्राप्ति.
उष्मन् पुं. उष्णता.
कुप् (प्र) ४ प. प्रयो. क्षोभविणें.
गुद न. मलविसर्जनद्वार.
जरा स्त्री. पचन.
जीर्ण वि. पचलेलें.
तथा अ. आणि, त्याच-प्रमाणें.
दुष् (प्र) ४ प. प्रयो.= प्रदूषय्--विघाड करणें.
देश पुं. स्थळ, जागा.
दोष पुं. अनिष्ट परिणाम; वात, पित्त व कफ हीं देहस्थ तत्त्वें.
द्रुतम् अ. जलद.
धातु पुं. रस, रक्त, मांस, मेद, . अस्थि, मज्जा, रेत हे देहस्थ धातु.
नियत वि. निश्चित.
पक्व वि. पचलेलें.
परिपाक पुं. पचणें.
पीड् (प्र) १० प. पीडा करणें.
पुरीष न. विष्ठा.
प्रसाद पुं. उजळपणा.
बुभुक्षा स्त्री. भूक.
भाव पुं. कल्पना, विचार.
भोज्य न. खाण्याचा पदार्थ.
मात्रा स्त्री. प्रमाण.
मात्रावत् वि.प्रमाणशीर.
वर्ण पुं. रंग, कांती.
वात पुं. शरीरांतील वाततत्त्व.
विघात पुं. त्रास, पीडा.
विड्भूत वि. विष्ठा बन-लेलें.
विधान न. नियम.
विधि पुं. पद्धत.
विष् स्त्री. विष्ठा.
विलंबितम् अ. साव-काशपणें.
विवृत वि. उघडें, खुलें.
विशुद्ध वि. अत्यंत शुद्ध.
विषम वि. कमजास्त.
विसृष्ट वि. बाहेर टाक-लेलें.
वीर्य न.प्रभाव, परिणाम-सामर्थ्य.
वृत् (अभिनिस्) १ आ. प्रयो. घडवून आणणें.
वेग पुं. मलमूत्रादीचा जोर—प्रेरणा.
शी (उप) २ आ. मानवणें.
शुष् (परि) ४ प. प्रयो. सुकविणें.
श्लेष्मन् पुं. कफतत्त्व.
सात्म्य न. आनुकूल्य.
साद्गुण्य न. [सद्गुण] चांगलेपणा.
सृज् (उप) ६ प. मिसळणें; पीडा करणें.
स्रोतस् न. पोकळ शिरा.
स्वद् १ आ. रुचकर लागणें.
हन् (उप) २ प. नाश करणें.

३९ सप्तर्षिचारः

सैकावलीव राजति ससितोत्पलमालिनी सहासेव ।
नाथवतीव च दिग् यैः कौबेरी[3] सप्तभिर्मुनिभिः ॥ १ ॥
ध्रुवनायकोपदेशान्नरिनर्त्तीवोत्तरा भ्रमद्भिश्च ।
यैश्चारमहं तेषां कथयिष्ये वृद्धगर्गमतात् ॥ २ ॥
आसन्मघासु मुनयः "शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ"।
षड्द्विकपंचद्वियुतः शककालस्तस्य राज्ञश्च ॥ ३ ॥
एकैकस्मिन्नृक्षे शतं शतं ते चरन्ति वर्षाणाम् ।
प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्तेससाध्वीकाः ॥ ४ ॥
पूर्वे भागे भगवान्मरीचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् ।
तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नःपुलस्त्यश्च ॥ ५ ॥
पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नोऽनुक्रमेण पूर्वाद्यात् ।
तत्र वसिष्ठं मुनिवरमुपाश्रितारुन्धती साध्वी ॥ ६ ॥
उल्काशनिधूमाद्यैर्हता विवर्णा विरश्मयो ह्रस्वाः ।
हन्युः स्वं स्वं वर्गं, विपुलाः स्निग्धाश्च तद्वृद्ध्यै[11] ॥ ७ ॥
गन्धर्वदेवदानवमंत्रौषधिसिध्दयक्षनागानाम् ।
पीडाकरो मरीचिर्ज्ञेयो विद्याधराणां च ॥ ८ ॥
शकयवनदरदपारतकाम्बोजांस्तापसान्वनोपेतान्[13] ।
हन्ति वसिष्ठोऽभिहतो विवृद्धिदो रश्मिसंपन्नः ॥ ९ ॥
अङ्गिरसो[14] ज्ञानयुता धीमन्तो ब्राह्मणाश्च निर्दिष्टाः ।

---

१. ३४५ (४). २. ११३ (२). ३. ११५, १०४. ४. २५२. ५. ३१९ (५) ६. संस्कृतांत संख्या शब्दांनीं सांगतांना त्यांतील आंकडे उजवीकडून क्रमानें सांगतांत; २५२६. ७. १००, ३४६ साध्वी-अरुंधती. ८. 'क्रतु'शीं अन्वय. ९. ३३८ (आ), पूर्वाद्यः मरीचिः १०. = त्या सात ऋषींपैकीं. ११. ३१६ (३), 'भवन्ति' अध्याहृत. १२. ३४१. १३. ३३७ (१), वनं उपेतान्. १४. षष्ठी, 'निर्दिष्ट' शीं अन्वय.

अत्रेः कान्तारभवा जलजान्यम्भोनिधिः सरितः ॥ १० ॥
रक्षःपिशाचदानवदैत्यभुजंगाः स्मृताः पुलस्त्यस्य ।
पुलहस्य तु मूलफलं[१५] क्रतोस्तु यज्ञाः सयज्ञभृतः ॥ ११ ॥

वराहमिहिर--बृहत्संहिता अ. १३.

शब्दार्थसंग्रह

अपर वि. पश्चिमेकडचा.
अभिहत वि. अंधुक, मलिन केलेला.
अम्भस् न. पाणी.
अम्भोनिधि पुं. समुद्र.
अय् (**उद्**) १ आ. उगवणें.
अशनि पुं., स्त्री. वीज.
आद्य वि. पहिला.
आसन्न वि. समीपवर्ती.
उत्पल न. कमळ.
उपदेश पुं. शिकविणें.
उपेत वि. जवळ गेलेला.
उल्का स्त्री. आकाशांतून पडणारा तारा.
ऋक्ष न. नक्षत्र.
एकावली स्त्री. [**एक+ आवली**] एकपदरी माळ-दागिन्याचें नांव.
कान्तार न. अरण्य.
कान्तारभव वि. अरण्यांत जन्मणारा–होणारा.
काम्बोज पुं. [**कम्बोज**] कंबोज देशांत राहणारा.
कौबेरी वि. [**कुबेर**] कुबेराची (उत्तर दिशा).
गन्धर्व पुं. मनुष्य व देव यांची संतति, देवांचे गवई.
चार पुं. भ्रमण, संचार.
जलज न. [**जले जायते**] पाण्यांत उत्पन्न होणारा पदार्थ–प्राणी.
तापस पुं. तपस्वी.
दरद पुं. काश्मीरच्या उत्तरेकडच्या देशांतील पतित क्षत्रिय जात.
दानव पुं. दक्षप्रजापतीची मुलगी दनु हिला कश्यपापासून झालेली संतति.
दैत्य पुं. (दितीचे पुत्र). असुर, देवांचे शत्रु.
नाग पुं. कद्रूचे पुत्र--मनुष्याचें तोंड व बाकीचा भाग सापासारखा असणारे.
नाथ पुं. नवरा, पति.
नायक पुं. नृत्याचार्य.
निर्दिष्ट वि. सांगितलेला.
पारत पुं. देशविशेष व त्यांतील लोक.
पिशाच वि. देवयोनिविशेष.
प्रागुत्तरतस् अ. [**प्रागुत्तर** + तस्] ईशान्येस.
प्राच् वि. पूर्वेकडचा.

---

१५. ३५२.

प्राच् स्त्री. पूर्व दिशा.
मघा स्त्री. (नि. ब.) मघा नक्षत्र--यांत पांच तारे आहेत.
यज्ञभृत् वि. यज्ञ करणारा.
यवन पुं. ग्रीक लोक.
युगल न. जोडी.
युत वि. युक्त, सहित.
युधिष्ठिर पुं. धर्मराजा.
रक्षस् न. राक्षस.
राज् १ उ. शोभणें.
वनोपेत वि. [वन + उपेत] वनांत राहणारे.
वर्ग पुं. समूह.
विद्याधर पुं. देवयोनिविशेष.
विरश्मि वि. किरणहीन, निस्तेज.
विवर्ण वि. मलिन, निस्तेज.
वृद्धगर्ग पुं. एक प्राचीन ज्योतिषशास्त्रवेत्ता.
शक पुं. हिंदुस्थानच्या वायव्येकडील एक देश व त्यांतील लोक.
शक पुं. शालिवाहन राजा.
साध्वी स्त्री. पतिव्रता.
सित वि. पांढरा, शुभ्र.
सिद्ध वि. देवयोनिविशेष.
स्निग्ध वि. निर्मल, सतेज.
हत वि. अंधुक, मलिन केलेला.
हास पुं. हसें.
ह्रस्व वि. लहान विंबाचा.

४० चन्द्रापीडस्य आत्मगतं भाषणम्

अचलशिखरप्रस्तरप्रतिहतगतिप्रसरो विधूततुरंगश्चंद्रापीडस्तस्मिन्काले समुपारूढश्रमस्वेदार्द्रशरीरमिंद्रायुधमात्मानं चावलोक्य क्षणमिव विचार्य स्वयमेव विहस्याचिंतयत्। किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुनेवायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा कि[1]न्नरयुगलेन[2] प्रयोजनम्। यदि गृहीतमिदं ततः किम्। अहो मे मूर्खतायाः प्रकारः! अहो यत्किंचनकारितायामादरः! अहो निरर्थकव्यापारेष्वभिनिवेशः! अहो बालिशचरितेष्वासक्तिः! साधु[3]फलं कर्म क्रियमाणं वृथा जातम्। अवश्यकर्तव्या क्रिया प्रस्तुता विफलीभूता । सुहृत्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम्। राजधर्मः प्रवर्तितो न निष्पन्नः। गुर्वर्थः प्रारब्धो न परिसमाप्तः। विजिगीषुव्यापारप्रयत्नो न सिद्धः। कस्मादहमाविष्ट इवोत्सृष्टनिजपरिवार एतावतीं भूमिमायातः। कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिदमनुसृतमश्वमुखद्वयमिति विचार्यमाणे सत्यमयमात्मैव

१. § ३४०. २. § ३१५, (७). ३. २४४.

मे पर इव ह्रासमुपजनयति । न जाने कियताध्वना विच्छिन्नमितो बलमनुयायि[४] मे । महाजवो हीन्द्रायुधो निमेषमात्रेणातिदूरमतिक्रामति । न चागच्छता मया तुरगवेगवशात्किन्नरमिथुने बद्धदृष्टिनास्मिन्नविरलतरुशतशाखागुल्मलतासंतानगहने निरंतरनिपतितशुष्कपर्णाकीर्णतले महावने पन्था निरूपितो येन प्रतिनिवृत्य यास्यामि । न चास्मिन्प्रदेशे प्रयत्नेनापि परिभ्रमता मया मर्त्यधर्मा[५] कश्चिदासाद्यते यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्रुतं हि मया बहुशः कथ्यमानमुत्तरेण सुवर्णपुरं सीमान्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानां, ततः परतो निर्मानुषमरण्यं, तच्चातिक्रम्य कैलासगिरिरिति । अयं च कैलासः । तदिदानीं प्रतिनिवृत्यैकाकिना स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवलमंगीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृतानां हि दोषाणां नियतमनुभवितव्यं फलमात्मनैव इत्यवधार्य वामकरतलचलितरश्मिपाशस्तुरंगमं व्यावर्तयामास । कादंबरी.

शब्दार्थसंग्रह

अंगीकृ ८ उ. स्वीकारणें.
अचल पुं. [न+चल] पर्वत.
अथ अ. जर.
अध्वन् पुं. अंतर.
अनुयायिन् वि. मागून येणारें.
अभिनिवेश पुं. अत्यंत आसक्ति, हट्ट.
अर्थ पुं. कार्य.
अवकीर्ण वि. (अव कृ+त.) विखुरलेलें, व्याप्त.
अविरल वि. दाट.
अश्वमुख पुं. किन्नर पहा.
आत्मगत वि. स्वतःस उद्देशून असलेलें.
आयासित वि. [आयस् ४ प. प्रयो.] कष्टविलेला.
आविष्ट वि. भूतसंचार झालेला.
आशा स्त्री. दिशा.
इंद्रायुध पुं. चंद्रापीडाचा घोडा.
इव अ. सुमारें.
ईक्ष् (उत्प्र) १ आ. अटकळ करणें, कल्पना करणें.

---

४. 'अनुयामि मे बलं इतः कियता अध्वना विच्छिन्नं (इति) न जाने' असा अन्वय. ५. २७६ (आ). ६. ३४६. ७. ३१४ (८).

उत्सृष्ट वि. टाकलेलें.
उपपन्न वि. झालेलें, घडलेलें.
किन्नर पुं. घोड्याचें तोंड व माणसाचें शरीर असणारा देवयोनि-विशेष.
क्रम् (अति) प. पली-कडे जाणें; ओलांडणें.
गहन वि. निबिड; दुर्गम.
गुरु पुं. बाप.
गुल्म पुं.,न.झाडी;झुडूप.
चर् (वि) १ प. प्रयो. विचार करणें.
चरित न.आचरण;क्रिया.
जनपद पुं. देश.
जव पुं. वेग.
दिश् (उप) ६उ.सांगणें.
द्वय न. जोडी.
धृ (अव) १० प. निश्चय करणें,ठरविणें.
निज वि.आपलें, स्वतःचें.
निपतित वि. खालीं पडलेलें.
निमेष पुं. डोळ्याचें पातें लवण्यास लागणारा वेळ.
निरन्तर वि. दाट, अविरल.
निरर्थक वि. व्यर्थ.
निरूपित वि. न्याहाळून पाहिलेला.
निर्मानुष वि. निर्जन.
निष्पन्न वि.सिद्धीस गेला.
निष्प्रयोजनम् अ.व्यर्थ.
पद् (उप)४आ. घडणें, होणें.
,,प्रयो. घडविणें,करणें
परतस् अ. पलीकडे.
परिवार पुं. बरोबरचे लोक.
प्रतिहत वि. अडथळा केला गेलेला.
प्रयोजन न. उपयोग, कारण.
प्रवर्तित वि.सुरू केलेला.
प्रसर पुं. ओघ, प्रवाह.
प्रस्तर पुं.खडक, दगड.
प्रस्तुत वि. आरंभलेलें.
बल न. सैन्य.
बालिश वि.मूर्ख, पोरकट
मर्त्यधर्मन् पुं. माणूस.
मिथुन न. जोडपें,जोडी.
यत्किंचनकारिता स्त्री. कांहींतरी क्षुद्र गोष्टी करणें.
युगल न. जोडी, जोडपें.
रश्मि पुं. किरण.
राजधर्म पुं. राजाचें कर्तव्य.
वश पुं. ताबा, अंमल.
विच्छिन्न वि. वेगळें केलेलें, दूर केलेलें.
विजिगीषु वि. जयेच्छु.
विधृत वि. आवरून धरलेला.
विफल वि. व्यर्थ.
वृत् (व्या) ४ आ. प्रयो. वळवणें.
व्यापार पुं.क्रिया, कार्य; उद्योग.
सन्तान पुं.,न. विस्तार.
समुपारूढ वि. वर चढलेला.
सीमान्त पुं. (सीमा+ अन्त) सरहद्द.
सुवर्णपुर न. एका नगराचें नांव.
स्वेद पुं. घाम.
हस् (वि) १ प. हसणें.
हि अ. खात्रीनें, निश्चयानें.

४१ शिष्यानुशासनम्

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनम्[1]नुशास्ति। सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्[2]मा [3]प्रमदः। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा [3]व्यवच्छेत्सीः। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। [4]भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि त्वया सेवितव्यानि। नो इतराणि। यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि। नो इतराणि। ये के चास्मच्छ्रेयांसो[5] ब्राह्मणाः तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यम्। श्रद्धया[6] देयम्। अश्रद्धयाऽदेयम्। श्रिया[6] देयम्। ह्रिया[6] देयम्। भिया[6] देयम्। संविदा[6] देयम्। अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्। ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः। युक्ता आयुक्ताः। अलूक्षा धर्मकामाः स्युः। यथा ते तत्र वर्तेरन्। तथा तत्र वर्तेथाः। अथाभ्याख्यातेषु[7]। ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः। युक्ता आयक्ताः। अलूक्षा धर्मकामाः स्युः। यथा ते तेषु वर्तेरन्। तथा तेषु वर्तेथाः। एष आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषत्। एतदनुशासनम्। एवमुपासितव्यम्। एवमु चैतदुपास्यम्।

तैत्तिरीयोपनिषत्—शिक्षाध्याय—अनुवाक ११.

शब्दार्थसंग्रह

अनवद्य वि. निर्दोष.
अनुशासन न. उपदेश.
अनूच्य अ (अनु+वच्) शिकवून.
अन्तेवासिन् पुं. शिष्य.
अभ्याख्यात वि. दोषारोप केलेला.
अलूक्ष वि. अरूक्ष, अक्रूर.
आदेश पुं. आज्ञा.
आयुक्त वि. नेमलेला.
आस् (उप) २ आ. आचरणें, करणें.

---

१. ३४२. २. ३१७ (३). ३. ३२३. ४. ३१६ (२).
५. ३१७ (४). ६ दानाच्या प्रकारांसंबंधीं शुक्रनीतिः अ. ३ श्लोक २०९ ते २१३ पहा. ७. 'नरेषु' अध्याहृत.

उ अ.= एव.
उपनिषद् स्त्री. रहस्य.
उपास्य वि. आचरण्यास योग्य.
कर्मन् न. धर्मकृत्य.
कुशल न. कल्याण, हित.
छिद् (व्यव) ७ उ. तोडणें, खंड पाडणें.
तन्तु पुं. धागा.
धर्म पुं. कर्तव्य, आचार.
प्रवचन न. शिकवणें.
प्रश्वसितव्य वि. (वे.) श्रमपरिहार करण्यास योग्य.
भूति स्त्री. समृद्धि.
मद् (प्र) ४ प. हयगय करणें, चूक करणें.
मातृदेव पुं. [माता देवः यस्य सः] मातृभक्त.
युक्त वि. निपुण, हुशार.
वच् (अनु) २ प. शिकवणें.
विचिकित्सा स्त्री. संशय.
शास् (अनु) २ प. शिकविणें, उपदेशणें.
श्री स्त्री. समृद्धि, वैभव.
संमर्शिन् वि. विचारवंत.
संविद् स्त्री. संकेत, वहिवाट.
सेवितव्य वि. आचरण्यास योग्य.
स्वाध्याय पुं. वेदाध्ययन.
हृ (आ) १ उ. आणून देणें.

४२ पृथिव्या निरालम्बत्वं गोलत्वं च

यथोष्णतार्कानलयोश्च, शीतता विधौ, द्रुतिः के, कठिनत्वमश्मनि ।
मरुच्चलो, भूरचला स्वभावतो, यतो विचित्रा वत वस्तुशक्तयः ५
आकृष्टिशक्तिश्च मही, तया यत्खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या ।
आकृष्यते तत्पततीव भाति; समे समन्तात् क पतत्वियं खे ॥६॥
भपञ्जरस्य भ्रमणावलोकादाधारशून्या कुरिति प्रतीतिः ।
खस्थं न दृष्टं च गुरु क्षमातः खेऽधः प्रयातीति वदन्ति बौध्दाः ॥७
भूः खेऽधः खलु यातीति बुध्दिर्बौद्ध मुधा कथम् ।
जाता, यातं तु दृष्ट्वापि खे यत् क्षिप्तं गुरु क्षितिम् ॥ ९ ॥

यदि भूरधो याति तदा शरादिकमूर्ध्वं क्षिप्तं पुनर्भुवं नैष्यति । उभयोरधोगमनात् । अथ भूमेर्मन्दा गतिः शरादेः शीघ्रा, तदपि

---

१. 'तथा' अध्याहृत. २. § ३४४. ३. आकाशांत पृथ्वीच्या वर व खालीं असणारे तारे मिळून ताऱ्यांचा पिंजरा होतो. ४. §§ १२४ (१), ३१७ (४) 'खस्थं वस्तु क्षमातः गुरु न दृष्टं' असा अन्वय. ५. § ३४६. ६. § ३३१, 'ननु' प्रमाणें प्रयोग.

न। यतो गुरुतरं शीघ्रं पतति। उर्वी अतिगुर्वी शरादिरतिलघुः। बौद्ध एवं दृष्ट्वापि भूरधो यातीति बुद्धिः कथमियं तव वृथोत्पन्ना।

समो यतः स्यात्परिधेः शतांशः पृथ्वी च पृथ्वी, नितरां तनीयान्।
नरश्च, तत्पृष्ठगतस्य कृत्स्ना समेव तस्य प्रतिभात्यतः सा ॥१३॥
यो तत्र तिष्ठत्यवनीं तलस्थामात्मानमस्या उपरिस्थितं च।
स मन्यतेऽतः कुचतुर्थसंस्था मिथश्च ये तिर्यगिवामनन्ति ॥१९॥
अधःशिरस्काः कुदलान्तरस्थाश्छायामनुष्या इव नीरतीरे।
अनाकुलास्तिर्यगधःस्थिताश्च तिष्ठन्ति ते तत्र वयं यथा च ॥२०॥

भास्कराचार्य–सिद्धान्तशिरोमणिः–गोलाध्यायः

शब्दार्थसंग्रह

अचल वि. स्थिर.
अथ अ. जर.
अधस् अ. खालीं.
अनल पुं. अग्नि.
अनाकुल वि. न गोंधळलेला, न घाबरलेला, स्वस्थ.
अवनी स्त्री. पृथ्वी.
अवलोक पुं. पाहणें, दिसणें.
अश्मन् पुं. दगड.
आकृष्टि स्त्री. आकर्षण.
उपरि अ. वर.
उरु वि. विस्तीर्ण.
उर्वी स्त्री. पृथ्वी.
ऊर्ध्वम् अ. वर.
क न. पाणी.
कठिण वि. कठिण, घट्ट.
कु स्त्री. पृथ्वी.
कृत्स्न वि. सर्व.
क्ष्मा स्त्री. पृथ्वी.
ख न. आकाश, पोकळी.
खस्थ वि. आकाशांतील.
गमन न. जाणें.
गुरु वि. जड.
गोलत्व न. वाटोळेपणा.
चतुर्थ न. चौथा भाग.
चल वि. गतिमान्.
तदा अ. तर.
तनीयस् वि. [तनु + ईयस्] अति लहान.
तल पुं., न. तळ, खालचा भाग.
तलस्थ वि. तळीं असणारा.
तिर्यच् वि. तिरका, आडवा.
दल न. अर्धा भाग.
द्रुति स्त्री. धांवणें, प्रवाहीपणा.
नितराम् अ. फार.
निरालम्बत्व न. निरा-

७. § १००. ८. 'तत्र अवनीं तलस्थां, आत्मानं अस्य उपरिस्थितंच स मन्यते' असा अन्वय. ९. § ३४१ १०. 'ते' अध्याहृत. ११. § ३४२.

धार-अधांतरीं असणें. बुद्धि स्त्री. कल्पना, मानणें.
पञ्जर न. पिंजरा. समज. वस्तु न. पदार्थ.
परिधि पुं. घेर, परीघ. बौद्ध पुं. बौद्ध धर्मांचे लोक विचित्र वि. आश्चर्यकारक
पृथु वि. विस्तीर्ण. भ्रमण न. वाटोळें फिरणें. विधु पुं. चंद्र.
पृष्ठ न. पाठ, पृष्ठभाग. मरुत् पुं. वारा. शर पुं. बाण.
प्रतीति स्त्री. प्रचीति, मिथस् अ. परस्पर. सम वि. सारखें, सपाट.
अनुभव. मुधा अ. व्यर्थ. स्वभाव पुं. सहज गुण.
वत अ. आश्चर्यार्थीं. म्ना (आ) =आमन् १प. समन्तात् अ. सभोंवार.

४३ मनसोऽन्नमयत्वम्

(श्वेतकेतोस्तत्पितुश्च संवादः)

षोडशकलः सोम्य पुरुषः; पंचदशाहानि[1] माशीः; काममपः पिब, आपोमयः[2] प्राणः, न पिबतो विच्छेत्स्यते इति ॥ १ ॥ स ह पंचदशाहानि[1] नाश, अथ हैनमुपससाद, किं ब्रवीमि भो इति; ऋचः सोम्य यजूंषि सामानीति; स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥ २ ॥ तं होवाच, यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः[3] परिशिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु[4] दहेदेवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदान्नानुभवसि, अशान, अथ मे[5] विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥ स हाश, अथ हैतमुपससाद, तं ह यत्किंच पप्रच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥ तं होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत् तेन ततोऽपि बहु दहेत् ॥ ५ ॥ एवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाभूत् साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत् तयैतर्हि वेदाननुभवसि, अन्नमयं हि

१ ३१४. (२). २ § २२३. ३ ११६. १ § ४१. २ 'अग्नेः' अभ्याहृत. ३. खद्योतः मात्रा यस्य सः ४. बहु न दहेत्, ५. =मत्. ६. कर्ता 'पिता.'

सोम्य मनः, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वागिति' तद्धास्य विजज्ञाविति ॥ ६ ॥

छांदोग्योपनिषत् अ. ६. खंड. ७.

शब्दार्थसंग्रह

अंगार पुं. निखारा.
अतिशिष्ट वि. उरलेलें.
अभ्याहित वि.[अभ्या+धा+त] पेटविलेलें.
उपसमाहित वि. भर घातलेलें,इंधन घातलेलें.
ऋच् स्त्री. (ब.व) ऋग्वेद.
एतर्हि अ. आतां, सांप्रत.
कला स्त्री. अंश, भाग.
कामम् अ. वाटेल तितकें.
खद्योत पुं. काजवा.
छिद् (वि) ७ प. नाश पावणें.
ज्वल् (प्र) १ प. पेटणें.
ततस् अ. त्यापेक्षां.
धा (उपसमा) ३ उ. भर घालणें, (अग्नींत) इंधन घालणें.
पंचदशन् वि. पंधरा.
पद्(प्रति)४आ.जाणणें.
परिशिष्ट वि. उरलेला.
पुरुष पुं. मनुष्य.
भा (प्रति) २ सुचणें, आठवणें.
भू (अनु)१ प. जाणणें.
भोस् अ. अरे, अहो.
यजुस् न.(ब.व.)यजुर्वेद.
षोडशन् वि. सोळा.
सद् (उप)प.जवळ जाणें.
सामन् न. (ब. व.) सामवेद.
सोम्य वि. = सौम्य.
ह अ. वाक्यालंकारार्थ.

४४ द्विविधाः भिजषः

द्विविधास्तु खलु भिषजो भवन्ति अग्निवेश प्राणानामेकेऽभिसरा हन्तारो रोगाणां, रोगाणामेकेऽभिसरा हन्तारः प्राणानामिति ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच-भगवन् ते कथमस्माभिर्वेदितव्या भवेयुरिति ॥ ४ ॥

भगवानुवाच—य इमे कुलीनाः पर्यवदातश्रुताः परिदृष्टकर्माणो दक्षाः शुचयो जितहस्ता जितात्मानः सर्वोपकरणवन्तः सर्वेन्द्रियोपपन्ना प्रकृतिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञास्ते प्राणानामभिसरा, हन्तारो

७=पितुः उक्तं. ८ § ११६. १.'कांहीं.' २'आत्रेय'अध्याहृत.

रोगाणां; तथाविधा हि केवले शरीरज्ञाने शरीराभिनिर्वृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च निःसंशयाः, सुखसाध्य-कृच्छ्रसाध्य-याप्य-प्रत्याख्येयांना च रोगाणां समुत्थान-पूर्वरूपलिंग-वेदनोपशयविशेषविज्ञाने व्यपगत³संदेहाः, त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य ससंग्रह-व्याकरणस्य सत्रिवि⁴धौषधग्रामस्य प्रवक्तारः ॥ ५ ॥

"अतो विपरीता रोगाणामभिसरा, हन्तारः प्राणानामिति । भिषक्छद्मप्रतिच्छन्नाः, कण्टकभूता लोकस्य, प्रतिरूपकसहधर्माणो, राज्ञां प्रमादाच्चरन्ति राष्ट्राणि ॥ ७ ॥

तेषामिदं विशेषविज्ञानम् । अत्यर्थं वैद्यवेषेण श्लाघमाना विशिखान्तरमनुचरन्ति कर्मलोभात् । श्रुत्वा च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति, संश्रवणे चास्यात्मनो वैद्यगुणानुच्चैर्वदन्ति, यच्चास्य वैद्यः प्रतिकर्म करोति तस्य च दोषान् मुहुर्मुहुरुदाहरन्ति, आतुरमित्राणि च प्रहर्षणोपजापसेवाभिरिच्छन्ति आत्मीकर्तुं, अल्पेच्छतां चात्मनः ख्यापयन्ति, कर्म चासाद्य मुहुर्मुहुरवलोकयन्ति दाक्ष्येणाज्ञानमात्मनश्छादयितुकामाः व्याधिं चापवर्तयितुमशक्नुवन्तो व्याधितमेवानुपकरणमपचारिकमनात्मवन्तमुद्दिशन्ति, अन्तगंतं चाभिसमीक्ष्यान्यमाश्रयन्ति देशमपदेशमात्मनः कृत्वा । प्राकृतजन-सन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशलवद्वर्णयन्ति, अधीरवच्च धैर्यमपवदन्ति धीराणाम्, विद्वज्जनसन्निपातं चाभिसमीक्ष्य प्रतिभयमिव कान्तारमध्वगाः परिहरन्ति दूरात् । यश्चैषां कश्चित् सूत्रावयवो भवत्युपयुक्तस्तमप्रकृते प्रकृतान्तरे वा सततमुदाहरन्ति, न चानुयोगमिच्छन्ति

---

३ कारणें, लक्षणें व चिकित्सा या सूत्ररूप तीन गोष्टी. ४. वातनाशक, पित्तनाशक व कफनाशक औषध वर्ग. ५. प्राणानामभिसरेभ्यः, §§ १२४ (१), ३१७. (७) ६ § ३५५. ७ § ३४६. ८. ३१० (१०).
१ 'आतुरस्य' २ ३४५ (६) ३ १२१ ४ 'आतुरं' अध्याहृत.

अनुयोक्तुं वा, मृत्योरिव चानुयोगादुद्विजन्ते, न चैषामाचार्यः शिष्यो वा सब्रह्मचारी वैवादिको वा कश्चित् प्रज्ञायते इति ॥

चरक–सूत्रस्थानं–अ. २९

शब्दार्थसंग्रह

अंजन न. अंजन.
अधीर वि. भित्रा.
अध्वग पुं. वाटसरू.
अनात्मवत् वि. इन्द्रियनिग्रहशून्य.
अनुपकरण वि. उपकरणें-सामग्री नसलेला.
अनुयोग पुं. प्रश्न.
अन्त पुं. मरण.
अन्तगत वि. मृत्युपन्थास लागलेला,
अन्तर न. मध्यभाग
अपचारिक वि. [अपचार] कुपथ्य करणारा
अपदेश पुं. सोंग, वेषांतर
अप्रकृत वि. अप्रस्तुत.
अभितस् अ. सभोंवतीं.
अभिनिर्वृत्ति स्त्री. सिद्धि निष्पत्ति.
अभिसर पुं. मित्र, रक्षक.
अभ्यंजन न. अभ्यंग.
अविधारण न. आवरून न धरणें.
आतुर्य न. रोगीपणा.
आत्मवत् वि. जितेंद्रिय, इंद्रियनिग्रहवान्.
आत्मीकृ ८ उ. वश करणें.
आयुर्वेद पुं. वैद्यक.
उपजाप पुं. कान फुंकणें
उपयुक्त वि. उपयोगी.
उपपन्न वि. युक्त.
उपशाय पुं. अन्नाच्या किंवा औषधाच्या परिणामावरून रोगाचें मूळ कारण जाणणें.
कण्टक पुं., न. कांटा; पीडा देणारा.
कषाय पुं. काढा.
कुलीन वि. श्रेष्ठ कुलांत जन्मलेला.
कृच्छ्र न. कष्ट, श्रम.
केवल वि. पूर्ण.
क्षीर न. दूध, झाडांतील दूध, चीक.
ग्राम पुं. समूह.
चर् (अनु) १ प. फिरणें.
चंक्रमण न. चालणें, हिंडणें.
छद् १० प. लपविणें.
छद्मन् न. वेष, सोंग.
जितहस्त वि. हलक्या हाताचा (अर्थात् शस्त्रक्रियेंत.)
जितात्मन् वि. जितेंद्रिय.
त्वच् स्त्री. साल.
दाक्ष्य नं. (दक्ष) दक्षता.
दिश् [उद्] ६ प. म्हणणें.
धीर वि. धैर्यवान्.
धूम पुं. धुरी.
नावन न. नस्य, नाकांत घालण्याचें किंवा हुगण्याचें औषध.
पत् [परि] १ प. घिरट्या घालणें.
परिदृष्टकर्मन् वि. अनुभवी.
परिमार्जन न. स्वच्छ करणें.
पर्यवदात वि. शुद्ध.
पूर्वरूप न. पुढें होणाऱ्या

रोगाचें ज्ञापक चिन्ह.
प्रकृत वि. प्रस्तुत.
प्रकृति स्त्री. शरीरस्थिति; कारण.
प्रतिकर्मन् न. उपाय, इलाज.
प्रतिच्छन्न वि. झांकलेला.
प्रतिपत्ति स्त्री. योग्य क्रिया.
प्रतिभय वि. भयंकर.
प्रत्याख्येय वि. असाध्य, दुर्धर.
प्रदेह पुं. मलम, उटी, लेप लावण्याचें औषध.
प्रवक्तृ पुं. व्याख्याता, प्रतिपादन करणारा.
प्रहर्षण न. आनंदविणें.
प्राकृत वि. अडाणी.
भिषज् पुं. वैद्य.
यवागू स्त्री. आटवल.
याप्य वि. वरा करण्यास शक्य.
लवण न. मीठ.
लिंग न. लक्षण.
वद् (अप) १ प. निंदणें.
विधारण न. आंवरून धरणें.
विरेचन न. रेचक.
विशिखा स्त्री. रोग्याची खोली.
वृत् (अप) १ आ. प्रयो. हटविणें, दूर करणें.
वैवादिक पुं. [विवाद] वाद करणारा.
व्यापगत वि. नाहींसा झालेला.
व्याकरण न. विस्तार.
श्रुत न. विद्या, ज्ञान.
श्लाघ् १ आ. वढाई मारणें.
संग्रह पुं. संक्षेप.
संनिपात पुं. समुदाय.
सब्रह्मचारिन् पुं. सहाध्यायी.
समुत्थान न. (रोगाचें) कारण.
संश्रवण न. ऐकणें; ऐकण्याचा टप्पा.
सहधर्मन् वि. सारखें, तुल्य.
साध्य वि. बरा होण्याजोगा.
सूत्र न. संक्षिप्त (शास्त्रीय) नियम; सारभूत गोष्ट.
हन्तृ पुं. मारणारा.
हृ (उदा) १ उ. सांगणें.
,, (परि) टाळणें.

४५ चन्दनदासस्य निर्वासनम्

चाणक्यः वत्स, मणिकारश्रेष्ठिनं चंदनदासमिदानीं द्रष्टुमिच्छामि।

शिष्यः तथा। (इति निष्क्रम्य चंदनदासेन सह प्रविश्य) इत इतः श्रेष्ठिन्।

चंदनदासः(स्वगतम्) चाणक्ये अकरुणे सहसा शब्दायितस्यापि

१. § २. § ३१९ (५).—प्रसिद्धे. ३. 'केवल' अध्याहृत.

जनस्य निर्दोषस्यापि शंका,किं पुनर्मम जातदोषस्य। तस्माद्भणिता मया धनसेनप्रमुखा निजनिवेशसंस्थिताः, 'कदापि चाणक्यहतको गेहं विचिनोति। तस्मादवहिता निर्वहत भर्तुरमात्यराक्षसस्य गृहजनम्। मम तावद्यद्भवति तद्भवतु' इति।

शिष्यः भोः श्रेष्ठिन्, इत इतः।

चंदनदासः अयमागच्छामि।

(उभौ परिक्रामतः)

शिष्यः (उपसृत्य) उपाध्याय, अयं श्रेष्ठी चंदनदासः।

चंदनदासः जयतु आर्यः।

चाणक्यः (नाट्येनावलोक्य) श्रेष्ठिन्, स्वागतं,इदमासनमास्यताम्।

चंदनदासः (प्रणम्य) किं न जानात्यार्यः यथानुचित उपचारो हृदयस्य परिभवादपि दुःखमुत्पादयति। तस्मादिहैवोचितायां भूमौ उपविशामि।

चाणक्यः भोः श्रेष्ठिन्, मा मैवम्। संभावितमेवेदमस्माद्विधैः भवतः। तदुपविश्यतामासन एव।

चंदनदासः (स्वगतम्) उपक्षिप्तमनेन दुष्टेन किमपि। (प्रकाशम्) यदार्य आज्ञापयति (इति उपविष्टः)

चाणक्यः भोः श्रेष्ठिन् चंदनदास, अपि प्रचीयन्ते संव्यवहाराणां वृद्धिलाभाः।

चंदनदासः (स्वगतम्) अत्यादरः शंकनीयः। (प्रकाशम्) अथ किम्। आर्यस्य प्रसादेन अखंडिता मे वाणिज्या।

चाणक्यः न खलु चंद्रगुप्तदोषा अतिक्रांतपार्थिवगुणानधुना

---

३. 'अस्तु' अध्याहृत. ४. 'अस्ति' अध्याहृत. ५.=कीं. अनुवादवाक्यारंभीं येतें. ६. § ३१७ (४). ७.=अधिकं दुःखं. ८. § ३१८ (२). ९. § ३०४. १०. म्हणजे 'चाणक्यस्य.'

स्मारयन्ति [1]प्रकृतीः।

चंदनदासः (कर्णौ पिधाय) शांतं पापम्। [2]शारदनिशासमुद्गतेनेव पूर्णिमाचंद्रेण चंद्रश्रियाधिकं नंदन्ति प्रकृतयः।

चाणक्यः भोः श्रेष्ठिन्, यद्येवं प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रतिप्रियमिच्छन्ति राजानः।

चंदनदासः आज्ञापयतु आर्यः किं कियदस्म[4]ज्जनादिष्यते इति।

चाणक्य, भोः श्रेष्ठिन्, चंद्रगुप्तराज्यमिदं, न नंदराज्यम्। यतो नंदस्यैवार्थरुचेरर्थसंबंधः प्रीतिमुत्पादयति। चंद्रगुप्तस्य तु भवतामपरिक्लेश[5] एव।

चंदनदासः (सहर्षम्) आर्य, अनुगृहीतोऽस्मि।

चाणक्यः भोः श्रेष्ठिन्,स चापरिक्लेशः कथमाविर्भवति इति ननु भवता प्रष्टव्याः स्मः।

चंदनदासः [6]आज्ञापयतु आर्यः।

चाणक्यः संक्षेपतो, राजनि अविरुद्धाभिर्वृत्तिभिर्वर्तितव्यम्।

चंदनदासः आर्य, कः पुनरधन्यो राज्ञा विरुद्ध इति आर्येणावगम्यते।

चाणक्यः भवानेव तावत् [7]प्रथमम्।

चंदनदासः (कर्णौ पिधाय) शांतं पापं शातं पापम्। कीदृशस्तृणानामग्निना सह विरोधः।

चाणक्यः अयमीदृशो विरोधः। यत्त्वमद्यापि राजापथ्यकारिणोऽमात्यराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहमभिनीय रक्षसि।

---

१. ३१४ (४). २. § ११५. ३. = चंद्रगुप्त. ४.= माझ्यापासून.
५. 'प्रीतिमुत्पादयति' ६. §विनयोक्ति. ७. §१०९ (५).

चंदनदासः आर्य, अलीकमेतत्केनाप्यनभिज्ञेन आर्यस्य निवेदितम्।

चाणक्यः भोः श्रेष्ठिन्, अलमाशंकया। भीताः पूर्वराजपुरुषाः पौराणामनिच्छतामपि गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य देशान्तरं व्रजन्ति।

चंदनदासः एवं नु इदम्। तस्मिन्समये आसीदस्मद्गृहे अमात्यगृहजनः।

चाणक्यः पूर्वमनृतं,इदानीमासीदिति परस्परविरोधिनी वचने।

चंदनदासः एतावदेवास्ति मे वाक्छलम्।

चाणक्यः भोः श्रेष्ठिन्, चंद्रगुप्ते राजनि अपरिग्रहः छलानाम्। तत्समर्पय राक्षसस्य गृहजनम्। अच्छलं भवतु भवतः।

चंदनदासः आर्य, ननु विज्ञापयामि आसीदस्मद्गृहे अमात्यराक्षसस्य गृहजन इति।

चाणक्यः अथेदानीं क्व गतः।

चंदनदासः न जानामि।

चाणक्यः (स्मितं कृत्वा) कथं न ज्ञायते नाम। भोः श्रेष्ठिन्, शिरसि भयमतिदूरे तत्प्रतिकारः।

चंदनदासः (स्वगतम्)

उपरि घनं घनरटितं दूरे दयिता किमेतदापतितम्।
हिमवति दिव्यौषधयः शीर्षे सर्पः समाविष्टः॥

चाणक्यः अन्यच्च, नंदमिव विष्णुगुप्तं-(इत्यर्धोक्ते लज्जां नाटयित्वा) चंद्रगुप्तममात्यराक्षसः समुच्छेत्स्यति इति मा मैवं मंस्थाः पश्य।

विक्रांतैर्नयशालिभिः सुसचिवैः श्रीवक्रनासादिभि-
र्नंदे जीवति या तदा न गमिता स्थैर्यं चलन्ती मुहुः।

---

८. §३१५ (११). ९. पूर्वराजस्य पुरुषाः. १. परस्परं विरुद्धः इति. २. २२८. ३. प्रवासास गेलेला माणूस परत येतांना तो घराहून दूर असतां मध्येंच पावसानें गाठावें त्याप्रमाणें. ४. विष्णुगुप्तः.

तामेकत्वमुपागतां द्युतिमिव प्रह्लादयन्तीं जगत्
कश्चंद्रादिव चंद्रगुप्तनृपतेः कर्तुं व्यवस्येत् पृथक् ॥

अपि च ।

आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभां
संध्यारुणामिव कलां शशलांछनस्य ।
जृंभाविदारितमुखस्य मुखात् स्फुरन्तीं
को हर्तुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम् ॥

चन्दनदासः (स्वगतम्) फलेन संवादितमस्य विकत्थितम् ।

(नेपथ्ये कलकलः)

चाणक्यः शार्ङ्गरव, ज्ञायतां किमेतत् ।

शिष्यः तथा । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) उपाध्याय, एष राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्याज्ञया राजापथ्यकारी क्षपणको जीवसिद्धिः सनिकारं नगरान्निर्वास्यते ।

चाणक्यः क्षपणक, अहह । अथवा अनुभव राजापथ्यकारित्वस्य फलम् । भोः श्रेष्ठिन् चन्दनदास, एवमयमपथ्यकारिषु तीक्ष्णदंडो राजा, तत्क्रियतां पथ्यं सुहृद्वचः । समर्प्यतां राक्षसगृहजनः, अनुभूयतां चिरं विचित्रो राजप्रसादः ।

चन्दनदासः नास्ति मे गेहे अमात्यगृहजनः ।

(नेपथ्ये पुनः कलकलः)

चाणक्यः शार्ङ्गरव, ज्ञायतां किमेतत् ।

शिष्यः तथा । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) उपाध्याय, अयमपि राजापथ्यकार्येव कायस्थः शकटदासः शूलमारोपयितुं नीयते ।

चाणक्यः स्वकर्मफलमनुभवतु । भोः श्रेष्ठिन्, एवमयं राजापथ्यकारिषु तीक्ष्णदंडो न मर्षयिष्यति राक्षसकलत्रप्रच्छादनं भवतः । तद्रक्ष परकलत्रेणात्मनः कलत्रं जीवितं च ।

---

५. २१७ (८). १. 'हरि' कर्म. २. क्षपणकाचें नांव. ३. कायस्थाचें नांव.

फल न. परिणाम.
बाढम् अ. खात्रीनें, खरेंच, होय.
भू (परि) १ प. पराभव करणें.
मणिकार पुं. जवाहिऱ्या.
मृष् १० प. क्षमा करणें.
यथा अ. कीं.
यम् (सम्) १ प. कैद करणें, बंदीत ठेवणें.
रक्ष् १ प. लपवून ठेवणें, ताब्यांत ठेवणें.
रटित न. गडगडाट.
रद पुं. दांत.
राजपुरुष पुं. राजसेवक.
रुध् (वि) ७ उ. (कर्मकर्तरि) विरुद्ध असणें, वागणें. (तृतीयेशीं प्रयोग).
रुह् (आ) १ प. प्रयो. वर चढविणें, बसविणें.
लांछन न. डाग.
वचन न. भाषण, वाक्य.
वत्स पुं. मूल, बालक.
वस् (निस्) १ प. प्रयो. हद्दपार करणें.
वह् (निस्) १ उ. बाहेर नेणें, घेऊन जाणें.

वाणिज्या स्त्री. व्यापार.
विकत्थित न. बढाई.
विक्रान्त वि. पराक्रमी, शूर.
विचित्र वि. उत्कृष्ट.
विदारित वि. [वि+दृ १० प.] उघडलेलें, पसरलेलें.
वृत्ति स्त्री. वर्तन.
वृद्धि स्त्री. नफा; व्याज.
वृषल पुं. चंद्रगुप्त.
शब्दाय ना. धा. हांक मारणें.
शश पुं. ससा.
शशलांछन पुं. चंद्र.
शारद वि. [शरद्] शरद् ऋतूंतील.
शार्ङ्गरव वि. ना. चाणक्याचा शिष्य.
शाल् १ आ. शोभणें.
शिबि वि. ना. एक अत्यंत उदार राजा. (हा शरणागताच्या रक्षणार्थ स्वतःचें मांस देण्यास तयार झाला होता.)
शीर्ष न. मस्तक.
शूल पुं. फांशी देण्याचा सूळ.

शोण वि. तांबडा, लाल.
शोणित न. रक्त.
श्रेष्ठिन् पुं. शेठ, व्यापारी.
सज्ज वि. तयार, सिद्ध.
सदृश वि. सारखा.
सन्ध्या स्त्री. रात्र व दिवस यांमधील संधिकाळ.
संभावित न. सत्कार.
संवादित वि. मेळ असलेलें, अनुरूप.
संवेदन न. देणें, समर्पणें.
संव्यवहार पुं. व्यापारधंदा, व्याजबट्टा.
संस्थित वि. राहिलेलें.
सहसा अ. एकदम, एकाएकीं.
सार पुं., न. संपत्ति.
सृ (उप) १ प. जवळ जाणें.
सो (व्यव) ४ प. यत्न उद्योग करणें, धजणें.
स्था (अनु) १ प. करणें.
स्थैर्य न. स्थिरपणा.
स्फुर् ६ प. प्रकाशणें.
स्वगतम् अ. आपल्याशींच.
हतक वि. नष्ट, दुष्ट.

हरि पुं. सिंह. हिमालय पर्वत. आनंदित करणें.
हिमवत् पुं. [हिम] ह्लाद् (प्र) १ आ. प्रयो.

४६ शिक्षातत्त्वम्

पूर्वमेव मया तुभ्यं कथितं विस्मृतं त्वया ।
त्वं मूढ नासि मे पाठ्यो यत्र कुत्र सुखं व्रज ॥ १ ॥
कथितं धार्यते येन सच्छिष्यः स निगद्यते ।
कुशिष्यमध्यापयतो मूर्ख त्वां मे यशः कुतः ॥ २ ॥
कथितं धार्यते येन सच्छिष्यः स निगद्यते ।
एनं पाठयतः शिष्यमाचार्यस्यास्ति को गुणः ॥ ३ ॥
सुशिष्यो वा कुशिष्यो वा मनुष्यो न मृदां चयः ।
अल्पं वा बहु वा कार्यं भविष्यत्येव नित्यशः ॥ ४ ॥

गु. वि. गो. विजापूरकर.

लालने बहवो दोषाः ताडने बहवो गुणाः ।
तस्मात् पुत्रं च शिष्यं च ताडयेन्न तु लालयेत् ॥
पात्रविशेषन्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः ।
जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥ मा. वि.

श्लिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था
संक्रांतिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।
यस्योभयं साधु, स शिक्षकाणां
धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥ मा. वि.

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।
भवति च पुनर्भूयान् भेदः फलं प्रति, तद् यथा
प्रभवति शुचिर्बिंबोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः ॥ उ. रा. च.

४७ सुभाषितानि खण्डः १

हस्तस्य भूषणं दानं, सत्यं कंठस्य भूषणम् ।
श्रोत्रस्य भूषणं शास्त्रं, भूषणैः किं प्रयोजनम् ॥ १ ॥

अप्रगल्भस्य या विद्या, कृपणस्य च यद्धनम् ।
यच्च च बाहुबलं भीरोर्व्यर्थमेतत् त्रयं भुवि ॥ २ ॥
असंभाव्यं न वक्तव्यं, प्रत्यक्षमपि दृश्यते ।
शिला तरति पानीयं, गीतं गायति वानरः ॥ ३ ॥
देशानुत्सृज्य गच्छन्ति सिंहाः सत्पुरुषा गजाः ।
तत्रैव निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा मृगाः ॥ ४ ॥
संस्थितस्य गुणोत्कर्षः प्रायः प्रस्फुरति स्वयम् ।
दग्धस्यागुरुखंडस्य स्फारीभवति सौरभम् ॥ ५ ॥
धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पंचमः ।
पंच यत्र न विद्यन्ते न तत्र दिवसं वसेत् ॥ ६ ॥
चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्यन्येन पंडितः ।
नापरीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥ ७ ॥
केचिदज्ञानतो नष्टाः केचिन्नष्टाः प्रमादतः ।
केचित् ज्ञानावलेपेन केचिन्नष्टैस्तु नाशिताः ॥ ८ ॥
सदयं हृदयं यस्य, भाषितं सत्यभूषितम् ।
कायः परहिते यस्य, कलिस्तस्य करोति किम् ॥ ९ ॥
यस्मिन् रुष्टे भये नास्ति, तुष्टे नैव धनागमः ।
निग्रहानुग्रहौ न स्तः, स रुष्टः किं करिष्यति ॥ १० ॥
शत्रुवाक्यामृतं श्रुत्वा तेन सौहार्दमार्जवम् ।
न हि धीरेण कर्तव्यमात्मनः शुभमिच्छता ॥ ११ ॥
वृथा वृष्टिः समुद्रेषु, वृथा तृप्तस्य भोजनम् ।
वृथा दानं समर्थस्य, वृथा दीपो दिवाऽपि च ॥ १२ ॥
संभ्रमः स्नेहमाख्याति, वपुराख्याति भोजनम् ।
विनयो वंशमाख्याति, देशमाख्याति भाषितम् ॥ १३ ॥
आकारेणैव चतुरास्तर्कयन्ति परेंगितम् ।
गर्भस्थं केतकीपुष्पं आमोदेनैव षट्पदाः ॥ १४ ॥

अगुणस्य हतं रूपमशीलस्य हतं कुलम् ।
असिद्धेस्तु हता विद्या, अभोगस्य हतं धनम् ॥ १५ ॥
लोभाविष्टो नरो वित्तं वीक्षते न स चापदम् ।
दुग्धं पश्यति मार्जारो यथा, न लगुडाहतिम् ॥ १६ ॥
यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पंडितानुपाश्रयति ।
तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः ॥ १७ ॥
वसन्त्यरण्येषु चरन्ति दूर्वाः पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि ।
तथापि वध्या हरिणा नराणां को लोकमाराधयितुं समर्थः ॥१८॥
गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणः बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः।
शुको वसन्तस्य गुणं न वायसः करी च सिंहस्य बलं न मूषकः॥१९
अव्याकरणमधीतं भिन्नद्रोण्या तरंगिणीतरणम् ।
भेषजमपथ्यसहितं त्रयमिदमकृतं वरं, न कृतम् ॥ २० ॥
प्राप्य चलानधिकारान् शत्रुषु मित्रेषु बंधुवर्गेषु ।
नापकृतं नोपकृतं न सत्कृतं किं कृतं तेन ॥ २१ ॥
सर्वथा स्वहितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ।
विद्यते न हि स कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः ॥२२॥
उत्साहसंपन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् ।
शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदं च लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः ॥ २३ ॥
मणिना वलयं वलयेन मणिर्मणिना वलयेन विभाति करः ।
कविना च विभुर्विभुना च कविः कविना विभुना च विभाति सभा॥
न सा सभा संति न यत्र वृद्धा वृद्धा न ते ये न वदन्ति न धर्मम् ।
धर्मो न वै यत्र च नास्ति सत्यं सत्यं न तद् यच्छलनानुविद्धम्॥२५
यस्मिन् कुले यः पुरुषः प्रधानः स सर्वयत्नेन हि रक्षणीयः ।
तस्मिन् विनष्टे सकलं विनष्टं न नाभिभंगे ह्यरका वहन्ति ॥ २६॥

४८ सुभाषितानि खण्डः २

पूरोत्पीडे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।
शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥ १ ॥

यदीच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
परापवादसस्येभ्यो गां चरन्तीं निवारय ॥ २ ॥

षट्पदः पुष्पमध्यस्थो यथा सारं समुद्धरेत् ।
तथा सर्वेषु शास्त्रेषु सारं गृह्णन्ति पंडिताः ॥ ३ ॥

सामैव हि प्रयोक्तव्यमादौ, कार्यं विजानता ।
सामसिद्धानि कार्याणि विक्रियां यान्ति न क्वचित् ॥ ४ ॥

नोदन्वानर्थितामेति सदांभोभिः प्रपूर्यते ।
आत्मा तु पात्रतां नेयः पात्रमायान्ति संपदः ॥ ५ ॥

नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान् न शठा न च मायिनः ।
न च लोकरवाद् भीता न च शश्वत्प्रतीक्षिणः ॥ ६ ॥

वचस्तत्रैव वक्तव्यं यत्रोक्तं सफलं भवेत् ।
स्थायीभवति चात्यन्तं रंगः शुक्लपटे यथा ॥ ७ ॥

न कश्चित् कस्यचिन् मित्रं न कश्चित् कस्यचिद् रिपुः ।
कारणेन हि जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ ८ ॥

अतिदाक्षिण्ययुक्तानां शंकितानां पदे पदे ।
परापवादभीरूणां दूरतो यान्ति संपदः ॥ ९ ॥

आरोप्यते शिला शैले यत्नेन महता यथा ।
निपात्यते क्षणेनाधस्तथात्मा गुणदोषयोः ॥ १० ॥

किमप्यस्ति स्वभावेन सुंदरं वाप्यसुंदरम्
यदेव रोचते यस्मै भवेत् तत् तस्य सुंदरम् ॥ ११ ॥

दोषभीतेरनारंभस्तत् कापुरुषलक्षणम् ।
कैरजीर्णभयाद् भ्रातर्भोजनं परिहीयते ॥ १२ ॥

उपचारः कर्तव्यो यावदनुत्पन्नसौहृदाः पुरुषाः ।
उत्पन्नसौहृदानामुपचारः कैतवं भवति ॥ १३ ॥

अल्पाक्षररमणीयं यः कथयति निश्चितं स खलु वाग्मी ।
बहुवचनमल्पसारं यः कथयति विप्रलापी सः ॥ १४ ॥

व्यथयतितरामुपेतः स्वस्थप्रकृतेरवद्यलेशोऽपि ।
भृशमुद्विजते चक्षुः सक्तेन रजःकणेनापि ॥ १५ ॥

न स्वल्पमप्यध्यवसायभीरोः करोति विज्ञानविधिर्गुणं हि ।
अंधस्य किं हस्ततलस्थितोऽपि प्रकाशयत्यर्थमिह प्रदीपः॥१६॥

जितेंद्रियत्वं विनयस्य कारणं
गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते
जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥ १७ ॥

मनीषिणः संति न ते हितैषिणः
हितैषिणः संति न ते मनीषिणः ।
सुहृच्च विद्वानपि दुर्लभो नृणां
यथौषधं स्वादु हितं च दुर्लभम् ॥ १८ ॥

निमित्तमुद्दिश्य च यः प्रकुप्यति
ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।
अकारणद्वेषि मनस्तु यस्य वै
कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ॥ १९ ॥

उदीरितोऽर्थो पशुनापि गृह्यते
हयाश्च नागाश्च वहन्ति चोदिताः ।
अनुक्तमप्यूहति पंडितो जनः
परेंगितज्ञानफलाहि बुद्धयः ॥ २० ॥

पंगो वंद्यस्त्वमसि, न गृहं यासि योऽर्थी परेषां
धन्योऽन्ध त्वं, धनमदवतां नेक्षसे यन्मुखानि ।
श्लाघ्यो मूक त्वमपि, कृपणं स्तौषि नार्थाशया यः
स्तोतव्यस्त्वं बधिर, न गिरं यः खलानां शृणोषि ॥ २१ ॥

४९ सुभाषितानि खंडः ३

अनभिध्या परस्वेषु, सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् ।
कर्मणां फलमस्तीति मनसा त्रितयं चरेत् ॥ १ ॥
ददतो युध्यमानस्य पठतः पुलको न चेत् ।
आत्मनश्च परेषां च धिक् त्यागं पौरुषं श्रुतम् ॥ २ ॥
विस्मयः सर्वथा हेयः प्रत्यूहः सर्वकर्मणाम् ।
तस्माद् विस्मयमुत्सृज्य साध्यसिद्धिर्विधीयताम् ॥ ३ ॥
मुख्यमेकं पुरस्कृत्य शून्यात्मानोऽपि साधकाः ।
भवन्ति तं विना नैव यथा संख्यांकबिंदवः ॥ ४ ॥
गते शोको न कर्तव्यो भविष्यं नैव चिंतयेत् ।
वर्तमानेन कालेन वर्तयन्ति विचक्षणाः ॥ ५ ॥
अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा च पृष्ठके ।
स्वकार्यमुद्धरेत् प्राज्ञः, कार्यध्वंसो हि मूर्खता ॥ ६ ॥
ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।
भुंक्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥ ७ ॥
कर्तव्यमेव कर्तव्यं प्राणैः कंठगतैरपि ।
अकर्तव्यं न कर्तव्यं प्राणैः कंठगतैरपि ॥ ८ ॥
आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ ९ ॥ म. स्मृ. ८
आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः ।
क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् ॥ १० ॥
अफलानि दुरंतानि समव्ययफलानि च ।
अशक्यानि च वस्तूनि नारभेत विचक्षणः ॥ ११ ॥
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति संचिन्त्य मनसा प्राज्ञः कुर्वीत वा, न वा ॥ १२ ॥
बुधाग्रे न गुणान् ब्रूयात् साधु वेत्ति यतः स्वयम् ।
मूर्खाग्रेऽपि न ब्रूयात् बुधप्रोक्तं न वेत्ति सः ॥ १३ ॥

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरम् ।
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ १४ ॥
न देवो विद्यते काष्ठे, न पाषाणे, न मृण्मये ।
भावेषु विद्यते देवस्तस्माद् भावो हि कारणम् ॥ १५ ॥
यत् कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।
तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ १६ ॥ म. स्मृ.
न व्याप्तिरेषा गुणिनो गुणवज्जायते ध्रुवम् ।
चन्दनोऽनलसंदग्धो न भस्म सुरभि क्वचित् ॥ १७ ॥
कार्यापेक्षी जनः प्रायः प्रीतिमाविष्करोत्यलम् ।
लोभार्थी शौंडिकः शष्पैर्मेषं पुष्णाति पेशलैः ॥
अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः ।
दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैः ॥ १९ ॥
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतद् विदुर्बुधाः ॥ २० ॥

निर्वाणदीपे किमु तैलदानं
चौरे गते वा किमु सावधानम् ।
वयो-गते किं वनिताविलासः
पयोगते किं खलु सेतुबंधः ॥ २१ ॥
धनेन किं यो न ददाति याचके
बलेन किं यश्च रिपून् न बाधते ।
श्रुतेन किं यो न च धर्ममाचरेत्
किमात्मना यो न जितेंद्रियो भवेत् ॥ २२ ॥

कनकभूषणसंग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रणिधीयते ।
न स विरौति न चापि हि शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता २३

प्राणास्त्वमेव जगतः पवनस्त्वमेव
विश्वं पुनासि परितः परितो विहृत्य ।
एकं पुनः सकलभूषण दूषणं ते
वह्नेः सखा भवसि यद् भवनं दिधक्षोः ॥ २४ ॥

लोले ब्रूहि, कपालिकामिनि, पिता कस्ते ? पतिः पाथसां
कः प्रत्येति जलादपत्यजननं ? प्रत्येति यः प्रस्तरात् ।
इत्थं पर्वतराजसिंधुसुतयोराकर्ण्य वाक्चातुरीं
सस्मेरस्म हरेर्हरस्य च मुदो निघ्नन्तु विघ्नं तव ॥ २५ ॥

५० वेनस्य औद्धत्यम्

स (वेनः) बाल एव परुषो मातामहमनुव्रतः ।
अधर्मांशोद्भवं मृत्युं तेनाभवदधार्मिकः ॥ १ ॥

स शरासनमुद्यम्य मृगयुर्वनगोचरः ।
हन्ति साधून् मृगान् दीनान् वेनोऽसावित्यरौज् जनः ॥ २ ॥

आक्रीडे क्रीडतो बालान् वयस्यानतिदारुणः ।
प्रसह्य निरनुक्रोशः पशुमारममारयत् ॥ ३ ॥

मैत्रेय उवाच

भृग्वादयस्ते मुनयो लोकानां क्षेमदर्शिनः ।
गोप्तर्यसति वै नृणां पश्यंतः पशुसाम्यताम् ॥ ४ ॥

वीरमातरमाहूय सुनीथां ब्रह्मवादिनः ।
प्रकृत्यसंमतं वेनं अभ्यषिंचन् पतिं भुवः ॥ ५ ॥

श्रुत्वा नृपासनगतं वेनमत्युग्रशासनम् ।
निलिल्युर्दस्यवः सर्वे सर्पत्रस्ता इवाखवः ॥ ६ ॥

स आरूढनृपस्थान उन्नद्धोऽष्टविभूतिभिः ।
अवमेने महाभागान् स्तब्धः संभावितः स्वतः ॥ ७ ॥

एवं मदांध उत्सिक्तो निरंकुश इव द्विपः ।
पर्यटन् रथमास्थाय कंपयन्निव रोदसीम् ॥ ८ ॥

न यष्टव्यं न दातव्यं न होतव्यं द्विजाः क्वचित् ।
इति न्यवारयद् धर्मं भेरीघोषेण सर्वशः ॥ ९ ॥

वेनस्यावेक्ष्य मुनयो दुर्वृत्तस्य विचेष्टितं ।
विमृश्य लोकव्यसनं कृपयोचुः स सत्रिणः ॥ १० ॥

अहो उभयतः प्राप्तं लोकस्य व्यसनं महत् ।
दारुण्युभयतो दीप्ते इव, तस्कर-पालयोः ॥ ११ ॥
अराजकभयादेष कृतो राजाऽतदर्हणः ।
ततोऽप्यासीद् भयं त्वद्य कथं स्यात् स्वस्ति देहिनाम् ॥१२॥
अहेरिव पयःपोषः पोषकस्याप्यनर्थभृत् ।
वेनः प्रकृत्यैव खलः सुनीथागर्भसंभवः ॥ १३ ॥
निरूपितः प्रजापालः स जिघांसति वै प्रजाः ।
तथापि सांत्वयेमामुं नास्मांस्तत्पातकं स्पृशेत् ॥ १४ ॥
तद्विद्वद्भिरसद्वृत्तो वेनोऽस्माभिः कृतो नृपः ।
सांत्वितो यदि नो वाचं न ग्रहीष्यत्यधर्मकृत् ॥ १५ ॥
लोकधिक्कारसंदग्धं दहिष्यामः स्वतेजसा ।
एवमध्यवसायैनं मुनयो गूढमन्यवः ॥ १६ ॥
उपव्रज्याब्रुवन् वेनं सांत्वयित्वा च सामभिः ।

मुनय ऊचुः

नृपवर्य निबोधैतद् यत्ते विज्ञापयाम भोः ।
आयुःश्रीबलकीर्तीनां तव तात विवर्धनम् ॥ १७ ॥
धर्म आचरितः पुंसा वाङ्मनःकायबुद्धिभिः ।
लोकान् विशोकान् वितरत्यथानंत्यमसंगिनाम् ॥ १८ ॥
स ते मा विनशेद् वीर प्रजानां क्षेमलक्षणः ।
यस्मिन् विनष्टे नृपतिरैश्वर्यादवरोहति ॥ १९ ॥
राजन्नसाध्वमात्येभ्यश्चोरादिभ्यः प्रजा नृपः ।
रक्षन् यथा बलिं गृह्णन् इह प्रेत्य च मोदते ॥ २० ॥
यस्य राष्ट्रे पुरे चैव भगवान् यज्ञपूरुषः ।
इज्यते स्वेन धर्मेण जनैर्वर्णाश्रमान्वितैः ॥ २१ ॥
तस्य राज्ञो महाभाग भगवान् भूतभावनः ।
परितुष्यति विश्वात्मा तिष्ठतो निजशासने ॥ २२ ॥
यज्ञेन युष्मद्विषये द्विजातिभिर्वितायमानेन सुराः कला हरेः ।
स्विष्टाः सुतुष्टाः प्रदिशंति वांछितं तद्धेलनं नार्हसि वीर चेष्टितुम्

वेन उवाच

बालिशा बत यूयं वा अधर्मे धर्ममानिनः ।
ये वृत्तिदं पतिं हित्वा जारं पतिमुपासते ॥ २४ ॥
अवजानन्त्यमी मूढा भूपरूपिणमीश्वरम् ।
नानुविंदन्ति ते भद्रमिह लोके परत्र च ॥ २५ ॥
को यज्ञपुरुषो नाम यत्र वो भक्तिरीदृशी ।
भर्तृस्नेहविदूराणां यथा जारे कुयोषिताम् ॥ २६ ॥
विष्णुर्विरिंचो गिरिश इंद्रो वायुर्यमो रविः ।
पर्जन्यो धनदः सोमः क्षितिरग्निरपां पतिः ॥ २७ ॥
एते चान्ये च विबुधाः प्रभवो वरशापयोः ।
देहे भवन्ति नृपतेः सर्वदेवमयो नृपः ॥ २८ ॥
तस्मान् मां कर्मभिर्विप्रा यजध्वं गतमत्सराः ।
बलिं च मह्यं हरत मत्तोऽन्यः कोऽग्रभुक् पुमान् ॥२९ ॥

मैत्रेय उवाच

इत्थं विपर्ययमतिः पापीयानुत्पथं गतः ।
अनुनीयमानस्तद्याच्ञां न चक्रे भ्रष्टमंगलः ॥ ३० ॥
इति तेऽसत्कृतास्तेन द्विजाः पंडितमानिना ।
भग्नायां भव्ययाच्ञायां तस्मै विदुर चुक्रुधुः ॥ ३१ ॥
हन्यतां हन्यतामेष पापः प्रकृतिदारुणः ।
जीवन् जगदसावाशु कुरुते भस्मसाद् ध्रुवम् ॥ ३२ ॥
नायमर्हत्यसद्वृत्तो नरदेववरासनम् ।
योऽधियज्ञपतिं विष्णुं विनिंदत्यनपत्रपः ॥ ३३ ॥
को वैनं परिचक्षीत वेनमेकमृतेऽशुभम् ।
प्राप्त ईदृशमैश्वर्यं यदनुग्रहभाजनः ॥ ३४ ॥
इत्थं व्यवसिता हन्तुमृषयो रूढमन्यवः ।
निजघ्नुर्हुंकृतैर्वेनं हतमच्युतनिंदया ॥ ३५ ॥

भागवते चतुर्थस्कंधे अध्यायौ १३।१४

५१ पृथोर्विनयशालित्वम्

मैत्रेय उवाच

अथ तस्य पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपतेः (वेनस्य) ।
बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥ १ ॥

तद् दृष्ट्वा मिथुनं जातं ऋषयो ब्रह्मवादिनः ।
ऊचुः परमसंतुष्टा विदित्वा भगवत्कलाम् ॥ २ ॥

एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालनी ।
इयं च लक्ष्म्याः संभूतिः पुरुषस्यानपायिनी ॥ ३ ॥

अयं तु प्रथमो राज्ञां पुमान् प्रथयिता यशः ।
पृथुर्नाम महाराजो भविष्यति पृथुश्रवाः ॥ ४ ॥

इयं च सुदती देवी गुणभूषणभूषणा ।
अर्चिर्नाम वरारोहा पृथुमेवानुरुंधती (भविष्यति) ॥ ५ ॥

प्रशंसंति स्म तं विप्रा, गंधर्वप्रवरा जगुः ।
मुमुचुः सुमनोधाराः सिद्धा, नृत्यान्ति स्वःस्त्रियः ॥ ६ ॥

शंखतूर्यमृदंगाद्या नेदुर्दुंदुभयो दिवि ।
तत्र सर्वे उपाजग्मुर्देवर्षिपितॄणां गणाः ॥ ७ ॥

तस्याभिषेक आरब्धो ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ।
आभिषेचनकान्यस्मै आजह्रुः सर्वतो जनाः ॥ ८ ॥

सोऽभिषिक्तो महाराजः सुवासाः साध्वलंकृतः ।
पत्न्यार्चिषालंकृतया विरेजेऽग्निरिवापरः ॥ ९ ॥

तस्मै जहार धनदो हैमं वीर वरासनम् ।
वरुणः सलिलस्रावं आतपत्रं शशिप्रभम् ॥ १० ॥

वायुश्च बालव्यजने, धर्मः कीर्तिमयीं स्रजम् ।
इंद्रः किरीटमुत्कृष्टं, दण्डं संयमनं यमः ॥ ११ ॥

ब्रह्मा ब्रह्ममयं वर्म, भारती हारमुत्तमम् ।
हरिः सुदर्शनं चक्रं तत्पत्न्यव्याहतां श्रियम् ॥ १२ ॥
दशचंद्रमसिं रुद्रः, शतचंद्रं तथांऽबिका ।
सोमोऽमृतमयानश्वांस्त्वष्टा रूपाश्रयं रथम् ॥ १३ ॥
अग्निराजगवं चापं, सूर्यो रश्मिमयानिषून् ।
भूः पादुके योगमय्यौ, द्यौः पुष्पावलिमन्वहम् ॥ १४ ॥
नाट्यं सुगीतं वादित्रं अंतर्धानं च खेचराः ।
ऋषयश्चाशिषः सत्याः, समुद्रः शंखमात्मजम् ॥ १५ ॥
सिंधवः पर्वता नद्यो रथवीथीर्महात्मनः ।
सूतोऽथ मागधो वंदी तं स्तोतुमुपतस्थिरे ॥ १६ ॥
स्तावकांस्तानभिप्रेत्य पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ।
मेघनिर्ह्रादया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ १७ ॥

भो सूत, हे मागध, सौम्य बंदिन्
लोकेऽधुना स्पष्टगुणस्य मे स्यात् ।
किमाश्रयो मे स्तव एष योज्यतां
मा मय्यभूवन् वितथा गिरो वः ॥ १८ ॥

तस्मात् परोक्षेऽस्मदुपश्रुतान्यलं-करिष्यथ स्तोत्रमपीच्यवाचः ।
सत्युत्तमश्लोकगुणानुवादे जुगुप्सितं न स्तवयन्ति सभ्याः ॥१९॥
महद्गुणानात्मनि कर्तुमीशः कः स्तावकैः स्तावयतेऽसतोऽपि ।
तेऽस्याभविष्यन्निति विप्रलब्धो
जनोऽवहासं कुमतिर्न वेद ॥ २० ॥

प्रभवो ह्यात्मनः स्तोत्रं जुगुप्सन्त्यपि विश्रुताः ।
ह्रीमंतः परमोदारा पौरुषं वापि गर्हितम् ॥ २१ ॥
वयं त्वविदिता लोके सूताद्यापि वरीमभिः ।
कर्मभिः कथमात्मानं गापयिष्याम बालवत् ॥ २२ ॥

भागवते चतुर्थस्कंधे अध्यायः १५.

६२ लोकोक्तयः

राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः, पापे पापाः, समे समाः ।
लोकास्तमनुवर्तन्ते, यथा राजा तथा प्रजाः ॥ १ ॥
शैले शैले न माणिक्यं, मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो न हि सर्वत्र, चंदनं न वने वने ॥ २ ॥
यावज्जीवं सुखं जीवेद् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरावर्तनं कुतः ॥ ३ ॥
विशाखान्ता गता मेघाः, प्रसूनान्तं च यौवनम् ।
प्रणामान्तः सतां कोपो, याचनान्तं च गौरवम् ॥ ४ ॥
पठकः पाठकश्चैव ये चान्ये शास्त्रपाठकाः ।
सर्वे व्यसनिनो ज्ञेया यः क्रियावान् स पंडितः ॥ ५ ॥
गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
अथवा विद्यया विद्या चतुर्थी नोपलभ्यते ॥ ६ ॥
उत्तमं प्रणिपातेन, शूरं भेदेन योजयेत् ।
नीचमल्पप्रदानेन, इष्टं धर्मेण योजयेत् ॥ ७ ॥
षट्कर्णो भिद्यते मंत्रश्चतुःकर्णः स्थिरो भवेत् ।
द्विकर्णस्य तु मंत्रस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ॥ ८ ॥
मृदोः परिभवो नित्यं, वैरं तीक्ष्णस्य नित्यशः ।
उत्सृज्य तद् द्वयं तस्मान् मध्यां वृत्तिं समाश्रयेत् ॥ ९ ॥
उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ।
पादलग्नं करस्थेन कंटकेनेव कंटकम् ॥ १० ॥
घटं भिंद्यात् पटं छिंद्यात् कुर्याद् रासभरोहणम् ।
येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ॥ ११ ॥
दुर्बलस्य बलं राजा, बालानां रोदनं बलम् ।
बलं मूर्खस्य मानित्वं, चौराणामनृतं बलम् ॥ १२ ॥

न पुत्रात् परमो लाभो न संतोषात् परं सुखम् ।
न धर्मात् परमं मित्रं, नानृतात् पातकं परम् ॥ १३ ॥

अतिदानात् बलिर्बद्धो ह्यतिमानात् सुयोधनः ।
विनष्टो रावणो लौल्याद् अति सर्वत्र वर्जयेत् ॥ १४ ॥

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः ।
तस्मात् तदेव वक्तव्यं, वचने का दरिद्रता ॥ १५ ॥

विषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपि कांचनम् ।
नीचादप्युत्तमां विद्यां स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ १६ ॥

५३ शस्त्रास्त्रशिक्षा ।

धृतराष्ट्र व पाण्डु यांच्या मुलांना प्रथमतः कृपाचार्य शिकवीत असत. तीं मुलें एकदां विटीदांडू खेळत असतां त्यांची विटी विहिरींत पडली. ती द्रोणाचार्यांनीं मोठ्या कुशलतेनें काढून दिल्यावरून हे शस्त्रास्त्रविद्येंत अत्यंत निपुण असल्याचें आढळून आलें. तेव्हां भीष्मांनीं त्यास गुरु नेमलें. त्यांनीं त्या मुलांना सर्व प्रकारचें शिक्षण दिलें. उत्तम शिष्य होण्यास कोणते गुण लागतात व कोणतीहि विद्या किंवा कला संपादण्यास चित्ताची एकाग्रता व सतत अभ्यास हीं किती जरूर आहेत, हें ह्या वेंच्यावरून विद्यार्थ्यांनीं शिकावें.

कुमारास्त्वथ निष्क्रम्य समेता गजसाह्वयात् ।
क्रीडन्तो वीटया तत्र वीराः पर्यचरन्मुदा ॥ १ ॥

पपात कूपे सा वीटा तेषां वै क्रीडतां तदा ।
ततस्ते यत्नमातिष्ठन् वीटामुद्धर्तुमादृताः ॥ २ ॥

न च ते प्रत्यपद्यन्त कर्म वीटोपलब्धये ।
तेऽपश्यन्ब्राह्मणं श्याममापन्नं पलितं कृशम् ॥ ३ ॥

भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्यवारयन् ।
अथ द्रोणः कुमारांस्तान् दृष्ट्वाऽकृत्यवतस्तदा ॥ ४ ॥

प्रहस्य मन्दं पैशल्यादभ्यभाषत वीर्यवान् ।
अहो वो धिग्बलं क्षात्रं धिगेतां वः कृतास्त्रताम् ॥ ५ ॥

भरतस्यान्वये जाता ये वीटां नाध्यगच्छथ।
वीटां च मुद्रिकां चैव ह्यहमेतदपि द्वयम् ॥ ६ ॥
उद्धरेयमिषीकाभिर्भोजनं मे प्रदीयताम्।
एषा मुष्टिरिषीकाणां मयास्त्रेणाभिमंत्रिता ॥ ७ ॥
भेत्स्यामीषीकया वीटां तामिषीकां तथान्यया।
तामन्यया समायोगे वीटाया ग्रहणं मम ॥ ८ ॥
ततो यथोक्तं द्रोणेन तत्सर्वं कृतमञ्जसा।
तदवेक्ष्य कुमारास्ते विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ९ ॥
आश्चर्यमिदमत्यन्तमिति मत्वा वचोऽब्रुवन्।
अभिवादयामहे ब्रह्मन्नैतदन्येषु विद्यते ॥ १० ॥
कोऽसि कस्यासि जानीमो वयं किं करवामहे।
'आचक्षध्वं च भीष्माय रूपेण च गुणैश्च माम्' ॥११॥
तथेत्युक्त्वा च गत्वा च भीष्ममूचुः कुमारकाः ॥१२॥
ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तच्च कर्म तथाविधम्।
अथैनमानीय तदा स्वयमेव सुसत्कृतम् ॥ १३ ॥
परिपप्रच्छ निपुणं भीष्मः शस्त्रभृतां वरः।
हेतुमागमने तच्च द्रोणः सर्वं न्यवेदयत् ॥ १४ ॥
ततः संपूजितो द्रोणो भीष्मेण द्विपदांवरः।
विशश्राम महातेजाः पूजितः कुरुवेश्मनि ॥ १५ ॥
विश्रान्तेऽथ गुरौ तस्मिन्पौत्रानादाय कौरवान्।
शिष्यत्वेन ददौ भीष्मो वसूनि विविधानि च ॥ १६ ॥
स ताञ् शिष्यान्महेष्वासः प्रतिजग्राह कौरवान्।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च द्रोणो मुदितमानसः ॥ १७ ॥
'कार्यं मे कांक्षितं किंचिद् हृदि संपरिवर्तते।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं मे तदेतद्वदतानघाः' ॥ १८ ॥
तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्ते तूष्णीमासन् विशांपते।
अर्जुनस्तु ततः सर्वं प्रतिजज्ञे परंतप ॥ १९ ॥

ततोऽर्जुनं तदा मूर्ध्नि समाघ्राय पुनः पुनः ।
प्रीतपूर्वं परिष्वज्य प्ररुरोद मुदा तदा ॥ २० ॥
ततो द्रोणः पाण्डुपुत्रानस्त्राणि विविधानि च ।
ग्राहयामास दिव्यानि मानुषाणि च वीर्यवान् ॥ २१ ॥
शिक्षाभुजबलोद्योगैस्तेषु सर्वेषु पाण्डवः ।
अस्त्रविद्यानुरागाच्च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ॥ २२ ॥
ऐन्द्रिमप्रतिमं द्रोण उपदेशेष्वमन्यत ।
एवं सर्वकुमाराणामिष्वस्त्रं प्रत्यपादयत् ॥ २३ ॥
कमण्डलुं च सर्वेषां प्रायच्छच्चिरकारणात् ।
पुत्राय च ददौ कुम्भमविलम्बनकारणात् ॥ २४ ॥
यावत्ते नोपगच्छन्ति तावदस्मै परां क्रियाम् ।
द्रोण आचष्ट पुत्राय, तत्कर्म जिष्णुरौहत ॥ २५ ॥
ततः स वारुणास्त्रेण पूरयित्वा कमण्डलुम् ।
सममाचार्यपुत्रेण गुरुमभ्येति फाल्गुनः ॥ २६ ॥
आचार्यपुत्रात् तस्मात्तु विशेषोपचयेऽपृथक् ।
न व्यहीयत मेधावी पार्थोऽप्यस्त्रविदां वरः ॥ २७ ॥
अर्जुनः परमं यत्नमातिष्ठद्गुरुपूजने ।
अस्त्रे च परमं योगं प्रियो द्रोणस्य चाभवत् ॥ २८ ॥
तं दृष्ट्वा नित्यमुद्युक्तमिष्वस्त्रं प्रति फाल्गुनम् ।
आहूय वचनं द्रोणो रहः सूदमभाषत ॥ २९ ॥
अन्धकारेऽर्जुनायान्नं न देयं ते कदाचन ।
न चाख्येयमिदं चापि मद्वाक्यं विजये त्वया ॥ ३० ॥
ततः कदाचिद् भुञ्जाने प्रववौ वायुरर्जुने ।
तेन तत्र प्रदीपः स दीप्यमानो विलोपितः ॥ ३१ ॥
भुङ्क्त एव तु कौन्तेयो नास्यादन्यत्र वर्तते ।
हस्तस्तेजस्विनस्तस्य अनुग्रहणकारणात् ॥ ३२ ॥

तदभ्यासकृतं मत्वा रात्रावपि स पाण्डवः ।
योग्यां चक्रे महाबाहुर्धनुषा पाण्डुनंदनः ॥ ३३ ॥
तस्य ज्यातलनिर्घोषं द्रोणः शुश्राव भारत ।
उपेत्य चैनमुत्थाय परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ३४ ॥
प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः ।
त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३५ ॥
ततो द्रोणोऽर्जुनं भूयो हयेषु च गजेषु च ।
रथेषु भूमावपि च रणशिक्षामशिक्षयत् ॥ ३६ ॥
गदायुद्धेऽसिचर्यायां तोमरप्रासशक्तिषु ।
द्रोणः संकीर्णयुद्धे च शिक्षयामास कौरवान् ॥ ३७ ॥
तस्य तत्कौशलं श्रुत्वा धनुर्वेदजिघृक्षवः ।
राजानो राजपुत्राश्च समाजग्मुः सहस्रशः ॥ ३८ ॥
तांस्तु सर्वान् समानीय सर्वविद्यास्त्रशिक्षितान् ।
द्रोणः प्रहरणज्ञाने जिज्ञासुः पुरुषर्षभः ॥ ३९ ॥
कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभिः कृतम् ।
अविज्ञातं कुमाराणां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥ ४० ॥
शीघ्रं भवन्तः सर्वेऽपि धनूंष्यादाय सर्वशः ।
भासमेतं समुद्दिश्य तिष्ठध्वं संधितेषवः ॥ ४१ ॥
मद्वाक्यसमकालं तु शिरोऽस्य विनिपात्यताम् ।
एकैकशो नियोक्ष्यामि तथा कुरुत पुत्रकाः ॥ ४२ ॥
ततो युधिष्ठिरं पूर्वमुवाचाङ्गिरसां वरः ।
संधत्स्व बाणं दुर्धर्ष मद्वाक्यान्ते विमुञ्च तम् ॥ ४३ ॥
ततो युधिष्ठिरः पूर्वं धनुर्गृह्य परंतपः ।
तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ४४ ॥
ततो विततधन्वानं द्रोणस्तं कुरुनंदनम् ।
स मुहूर्तादुवाचेदं वचनं भरतर्षभ ॥ ४५ ॥

पश्यैनं त्वं द्रुमाग्रस्थं भासं नरवरात्मज ।
पश्यामीत्येवमाचार्यं प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ ४७ ॥
स मुहूर्तादिव पुनर्द्रोणस्तं प्रत्यभाषत ।
अथ वृक्षमिमं मां वा भ्रातॄन्वापि प्रपश्यसि ॥ ४७ ॥
तमुवाच स कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम् ।
भवन्तं च तथा भ्रातॄन्भासं चेति पुनः पुनः ॥ ४८ ॥
तमुवाचापसर्पेति द्रोणोऽप्रीतमना इव ।
नैतच्छक्यं त्वया वेद्धुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन् ॥ ४९ ॥
ततो दुर्योधनादींस्तान् धार्तराष्ट्रान्महायशाः ।
तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्यपृच्छत ॥ ५० ॥
अन्यांश्च शिष्यान्भीमादीन् राज्ञश्चैवान्यदेशजान् ।
तथा च सर्वे तत्सर्वं पश्याम इति कुत्सिताः ॥ ५१ ॥
ततो धनंजयं द्रोणः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
त्वयेदानीं प्रहर्तव्यमेतल्लक्ष्यं विलोक्यताम् ॥ ५२ ॥
मद्वाक्यसमकालं ते मोक्तव्योऽत्र भवेच्छरः ।
वितत्य कार्मुकं पुत्र तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ ५३ ॥
एवमुक्तः सव्यसाची मण्डलीकृतकार्मुकः ।
तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ५४ ॥
मुहूर्तादिव तं द्रोणस्तथैव समभाषत ।
पश्यस्येनं स्थितं भासं द्रुमं मामपि चार्जुन ॥ ५५ ॥
पश्याम्येकं भासमिति द्रोणं पार्थोऽभ्यभाषत ।
न तु वृक्षं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत ॥ ५६ ॥
ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्तादिव तं पुनः ।
प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां महारथम् ॥ ५७ ॥
भासं पश्यसि यद्येनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः ।
शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत् ॥ ५८ ॥

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूरुहः ।
मुञ्चस्वेत्यब्रवीत्पार्थं स मुमोचाविचारयन् ॥ ५९ ॥
ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन च ।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः ॥ ६० ॥
तस्मिन्कर्मणि संसिद्धे पर्यष्वजत पाण्डवम् ।
मेने च द्रुपदं संख्ये सानुबंधं पराजितम् ॥ ६१ ॥

महाभारत–आदिपर्व–अध्याय १३१–१३२.

५४ चतुर्णां जामातॄणाम् ।

अस्त्यत्र धरापीठे विकण्टकं नाम पुरम् । तत्र महाधन ईश्वरो नाम भाण्डपतिः । तस्य चत्वारो जामातृका अवन्तीपीठात्प्राघूर्णका विकण्टकपुरे सामायताः । ते च तेन महता गौरवेणाभ्यर्चिता भोजनाच्छादनादिभिः । एवं तेषां तत्र वसतां मासषट्कं संजातम् । तत ईश्वरेण स्वभार्योक्ता । यदेते जामातरः परमगौरवेणावर्जिताः स्वानि गृहाणि न गच्छन्ति । तत्किं कथ्यते । विनापमानं न यास्यन्ति । तदद्य भोजनवेलायां पादप्रक्षालनार्थं जलं न देयं येनापमानं ज्ञात्वा परित्यज्य गच्छन्ति । तथानुष्ठिते गर्गः पादप्रक्षालनापमानात्सोमो लघ्वासनदानाद्दत्तः कदशनतो यातः । एवं ते त्रयोऽपि परित्यज्य गताः । चतुर्थः श्यामलको यावन्न याति तावदर्धचन्द्रप्रदानेन निष्कासितः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

गर्गो हि पादशौचाल्लघ्वासनदानतो गतः सोमः ।
दत्तः कदशनभोज्यात् श्यामलकश्चार्धचन्द्रेण ॥

पञ्चतन्त्रम् ।

५५ हेमन्तैश्वर्यम् ।

सृष्टींतील देखाव्यांचें हुबेहूब व चटकदार वर्णन करण्यामध्यें वाल्मीकीच्या तोडीचा दुसरा संस्कृत कवि नाहीं. हें खालील हेमन्तऋतूचें वर्णन वाचलें असतां दिसून येईल. थंडी आपला प्रभाव कसा गाजवीत आहे हें अगदीं सरळ पण वक्तृत्वानें भरलेल्या भाषेंत सांगितलें आहे. वाल्मीकीच्या भाषेंत

केवळ ठराविक उपमा किंवा रूपकें येत नाहींत. प्रत्यक्ष स्थिति अवलोकन करीत असतां निरनिराळ्या प्रसंगाप्रमाणें स्वाभाविकपणें सुचणारे असे दृष्टान्त दिलेले असतात.

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः ।
शरद्व्यपाये हेमन्त ऋतुरिष्टः प्रवर्तत ॥ १ ॥
स कदाचित् प्रभातायां शर्वर्यां रघुनंदनः ।
प्रययावभिषेकार्थं रम्यां गोदावरीं नदीम् ॥ २ ॥
प्रह्वः कलशहस्तस्तु सीतया सह वीर्यवान् ।
पृष्ठतोऽनुव्रजन् भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
अयं स कालः संप्राप्तः प्रियो यस्ते प्रियंवद ।
अलंकृत इवाभाति येन संवत्सरः शुभः ॥ ४ ॥
नीहारपरुषो लोकः पृथिवी सस्यमालिनी ।
जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो हव्यवाहनः ॥ ५ ॥
नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्य पितृदेवताः ।
कृताग्रयणकाः काले सन्तो विगतकल्मषाः ॥ ६ ॥
प्राज्यकामा जनपदाः संपन्नतरगोरसाः ।
विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः ॥ ७ ॥
सेवमाने दृढं सूर्ये दिशमन्तकसेविताम् ।
विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक् प्रकाशते ॥ ८ ॥
प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च सांप्रतम् ।
यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिमवान् गिरिः ॥ ९ ॥
अत्यन्तसुखसंचारा मध्याह्ने स्पर्शतः सुखाः ।
दिवसाः सुभगादित्याश्छायासलिलदुर्भगाः ॥ १० ॥
मृदुसूर्याः सुनीहाराः पटुशीताः समाहिताः ।
शून्यारण्या हिमध्वस्ता दिवसा भान्ति सांप्रतम् ॥ ११ ॥
निवृत्ताकाशशयनाः पुष्यनीता हिमारुणाः ।
शीतवृद्धतरायामास्त्रियामा यान्ति सांप्रतम् ॥ १२ ॥

रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारारुणमण्डलः ।
निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ १३ ॥
ज्योत्स्ना तुषारमलिना पौर्णमास्यां न राजते ।
सीतेव चातपश्यामा लक्ष्यते न च शोभते ॥ १४ ॥
प्रकृत्या शीतलस्पर्शो हिमविद्धश्च सांप्रतम् ।
प्रवाति पश्चिमो वायुः काले द्विगुणशीतलः ॥ १५ ॥
वाष्पच्छन्नान्यरण्यानि यवगोधूमवन्ति च ।
शोभन्तेऽभ्युदिते सूर्ये नदद्भिः क्रौंचसारसैः ॥ १६ ॥
खर्जूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतण्डुलैः ।
शोभन्ते किंचिदालम्बाः शालयः कनकप्रभाः ॥ १७ ॥
मयूखैरुपसर्पद्भिर्हिमनीहारसंवृतैः ।
दूरमप्युदितः सूर्यः शशाङ्क इव लक्ष्यते ॥ १८ ॥
आग्राह्यवीर्यः पूर्वाह्णे मध्याह्ने स्पर्शतः सुखः ।
संसक्तः किंचिदापाण्डुरातपः शोभते क्षितौ ॥ १९ ॥
अवश्यायनिपातेन किंचित्प्रक्लिन्नशाद्वला ।
वनानां शोभते भूमिर्निविष्टतरुणातपा ॥ २० ॥
स्पृशन्सुविपुलं शीतमुदकं द्विरदः सुखम् ।
अत्यन्ततृषितो वन्यः प्रतिसंहरते करम् ॥ २१ ॥
एते हि समुपासीना विहगा जलचारिणः ।
नावगाहन्ति सलिलमप्रगल्भा इवाहवम् ॥ २२ ॥
अवश्यायतमोनद्धा नीहारतमसावृताः ।
प्रसुप्ता इव लक्ष्यन्ते विपुष्पा वनराजयः ॥ २३ ॥
वाष्पसंछन्नसलिला रुतविज्ञेयसारसाः ।
हिमार्द्रवालुकास्तीरैः सरितो भांति सांप्रतम् ॥ २४ ॥
तुषारपतनाच्चैव मृदुत्वाद्भास्करस्य च ।
शैत्यादगाग्रस्थमपि प्रायेण रसवज्जलम् ॥ २५ ॥

जराझर्झरितैः पत्रैः शीर्णकेसरकर्णिकैः ।
नालशेषा हिमध्वस्ता न भान्ति कमलाकराः ॥ २६ ॥

रामायण–अरण्यकाण्ड–सर्ग १६.

५६ बकनकुलयोः

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे बहुबकसनाथो वटपादपः । तस्य कोटरे कृष्णसर्पः प्रतिवसति स्म । स च बकबालकानजातपक्षानपि सदैव भक्षयन्कालं नयति । अथैको बको भक्षितशिशुर्वैराग्यात्सरस्तीरमासाद्य बाष्पपूरप्लुतलोचनोऽधोमुखस्तिष्ठति । तं च तादृक्चेष्टितमवलोक्य कुलीरः प्रोवाच । माम, किमेवं रुद्यते भवताद्य । स आह । भद्र किं करोमि । मम मन्दभाग्यस्य बालकाः कोटरनिवासिना सर्पेण भक्षिताः ।

दुःखितोऽहं तद्दुःखेन । तत्कथय मे यद्यस्ति कश्चिदुपायस्तद्विनाशाय । तदाकर्ण्य कुलीरश्चिन्तयामास । अयं तावदस्मत्सहजवैरी । तथोपदेशं प्रयच्छामि सत्यानृतं यथान्येऽपि बकाः सर्वे संक्षयमायान्ति । उक्तं च ।

नवनीतसमां वाणीं कृत्वा चित्तं सुनिर्दयम् ।
तथा प्रबोध्यते शत्रुः सान्वयो म्रियते यथा ॥

आह च । माम, यद्येवं तन्मत्स्यमांसशकलानि नकुलस्य बिलद्वारात् सर्पकोटरं यावत्प्रक्षिप यथा नकुलस्तन्मार्गेण गत्वा तं दुष्टसर्पं विनाशयति । अथ तथानुष्ठिते मत्स्यमांसानुसारिणा नकुलेन तं कृष्णसर्पं निहत्य तेऽपि तद्वृक्षाश्रयाः सर्वे बकाश्च शनैःशनैर्भक्षिताः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

उपायं चिन्तयेत्प्राज्ञस्तथापायं च चिन्तयेत् ।
पश्यतो बकमूर्खस्य नकुलेन हता बकाः ॥

पञ्चतन्त्रम्

५७ नीलीभाण्डपतितस्य सृगालस्य ।

अस्ति सृगालः कश्चित्स्वेच्छया नगरोपान्ते भ्रमन्नीलसंधानभाण्डे निपतितः । पश्चात्तत उत्थातुमसमर्थः प्रातरात्मानं मृतवत्संदर्श्य स्थितः । अथ नीलीभाण्डस्वामिनासावुत्थाप्य दूरे नीत्वा परित्यक्तः । ततोऽसौ वनं गत्वात्मानं नीलवर्ण-

मवलोक्याचिन्तयत् । अहमिदानीमुत्तमवर्णः । तदात्मनः किमुत्कर्षं न साधयामि इत्यालोच्य सृगालानाहूय तेनोक्तम् । अहं भगवत्या वनदेवतया स्वहस्तेनारण्यराज्ये सर्वौषधिरसेनाभिषिक्तः । पश्यत मम वर्णम् । तदद्यारभ्यास्मदाज्ञयास्मिन्नरण्ये व्यवहारः कार्यः । सृगालाश्च तं विशिष्टवर्णमवलोक्य साष्टांगपातं प्रणम्योचुः । यथाज्ञापयति देवः । ततोऽनेन क्रमेण सर्वेष्वरण्यवासिष्वाधिपत्यं तस्य बभूव । ततस्तेन सिंहव्याघ्रादीनुत्तमपरिजनान्प्राप्य सृगालानवलोक्य लज्जमानेनावज्ञया दूरीकृताः स्वज्ञातयः । ततो विषण्णान्सृगालानवलोक्य वृद्धसृगालेन केनचित्प्रतिज्ञातम् । मा विषीदत । एवं चेदनेनानीतिज्ञेन वयं मर्मज्ञाः परिभूताः तद्यथायं नश्यति तन्मया विधेयम् । यतोऽमी व्याघ्रादयो वर्णमात्रविप्रलब्धाः सृगालमज्ञात्वा राजानममुं मन्यन्ते तद्यथायं परिचीयते तथा कुरुत । तत्र चैवमनुष्ठेयं यथा वदामि । यदा सर्वे संध्यासमये तत्संनिधाने महारावमेकदा करिष्यथ ततस्तं शब्दमाकर्ण्य स्वभावात्तेनापि शब्दः कर्तव्यः । यतः ।

यः स्वभावो हि यस्य स्यात्तस्यासौ दुरतिक्रमः ।
श्वा यदि क्रियते भोगी तत्किं नाश्नात्युपानहम् ॥

ततः शब्दाद्विज्ञाय व्याघ्रेण हन्तव्यः । तथानुष्ठिते सति तद् वृत्तम् । तथा चोक्तम् ।

छिद्रं मर्म च वीर्यं च विजानाति निजो रिपुः ।
दहत्यन्तर्गतश्चैव शुष्कवृक्षमिवानलः ॥

अतोऽहं ब्रवीमि ।

आत्मपक्षं परित्यज्य परपक्षे च यो रतः ।
स परैर्हन्यते मूढो नीलवर्णसृगालवत् ॥

हितोपदेशः

५८ अतिलौल्यम्

आस्ति मालवविषये पद्मगर्भाभिधानं नाम सरः । तत्रैको वृद्धबकः सामर्थ्यहीनस्तथोद्विग्नमिवात्मानं दर्शयित्वा स्थितः। स च केनचित्कुलीरेण दूरादेव पृष्टः; किमिति भवानाहारपरित्यागेन तिष्ठति । बकेनोक्तम् । मत्स्या मम जीवनहेतवः।

ते चावश्यमेव कैवर्तैर्व्यापादयितव्या इति नगरोपान्ते पर्यालोचना मयाकर्णिता तादितो वर्तनाभावादस्मन्मरणमुपस्थितम् । इति ज्ञात्वाहमाहारेऽपि मन्दादरो भूतः । तच्छ्रुत्वा सर्वैर्मत्स्यैरालोचितम् । इह समये तावदुपकारक एवायमुपलक्ष्यतेऽस्माकम् । तदयमेव यथाकर्तव्यं पृच्छयताम् । तथा चोक्तम् ।

उपकर्त्रारिणा संधिर्न मित्रेणापकारिणा ।
उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥

मत्स्या ऊचुः । भो बक अस्माकं कुत्र रक्षणोपायः । बको ब्रूते । अस्ति रक्षणहेतुर्जलाशयान्तरम् । तत्राहमेकैकशो । युष्मान्नयामि । मत्स्यैरपि भयादुक्तम् । एवमस्तु । ततोऽसौ दुष्टबकस्तान्मत्स्यानेकैकान्नीत्वा कस्मिंश्चिद्देशे खादित्वा पुनरागत्य वदति । ते मया जलाशयान्तरे स्थापिताः । अनन्तरं कुलीरस्तमुवाच भो बक मामपि तत्र नय । ततो बकोऽप्यपूर्वकुलीरमांसार्थी सादरं तं नीत्वा स्थले धृतवान् । कुलीरोऽपि मत्स्यकंकालाकीर्णां भूमिं दृष्ट्वाचिन्तयत् । हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । भवतु । इदानीं समयोचितं व्यवहारामि । यतः ।

तावद्भयात्तु भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।
आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥

अपरं च ।

अयुद्धे हि यदा पश्येन्न किंचिद्धितमात्मनः ।
युध्यमानस्तदा प्राज्ञो म्रियेत रिपुणा सह ॥

इत्यालोच्य स कुलीरस्तस्य बकस्य ग्रीवां चिच्छेद । स बकः पञ्चत्वं गतः ॥ अतोऽहं ब्रवीमि ॥

भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानुत्तमाधममध्यमान् ।
अतिलौल्याद् बकः कश्चिन्मृतः कर्कटकग्रहात् ॥

हितोपदेशः

५९ महतां व्यपदेशेन कार्यसिद्धिः ।

कदाचिद्वर्षास्वपि वृष्टेरभावात्तृषार्तो गजयूथो यूथपतिमाह । नाथ कोऽप्युपायोऽस्माकं जीवनाय नास्ति । अस्त्यत्र क्षुद्रजन्तूनां निमज्जनस्थानम् । वयं

च निमज्जनाभावादन्धा इव क्व यामः किं वा कुर्मः । ततो हस्तिराजो नातिदूरं गत्वा निर्मलं ह्रदं दर्शितवान् । ततस्तत्तीरावस्थिताः शशकाः गजयूथपादाहतिभिर्बहवश्चूर्णिताः । अनन्तरं **शिलीमुखो** नाम शशकः सर्वानाहूय चिन्तयामास । अनेन गजयूथेन पिपासाकुलितेन प्रत्यहमेवागन्तव्यम् । अतो विनंक्ष्यत्यस्मत्कुलम् । अथ **विजयो** नाम वृद्धशशकोऽवदत् । मा विषीदत । प्रतीकारो मया कर्तव्यः । इति प्रतिज्ञाय चलितः । गच्छता च तेनालोचितम् । कथं मया गजयूथपनिकटे गत्वा वक्तव्यम् । यतः ।

स्पृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजंगमः ।
हसन्नपि नृपो हन्ति मानयन्नपि दुर्जनः ॥

अतोऽहं पर्वतशिखरमारुह्य यूथनाथमभिवादयामि । तथानुष्ठिते सति यूथनाथ उवाच । कस्त्वम् । कुतः समायातः । स ब्रूते । दूतोऽहं भगवता चन्द्रेण प्रेषितः । यूथपतिराह । कार्यमुच्यताम् । **विजयो** वदति । शृणु गजेन्द्र ।

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदति नान्यथा ।
सदैवावध्यभावेन यथार्थस्य हि वाचकः ॥

तदहं तदाज्ञया ब्रवीमि । शृणु । यदेते शशकाश्चन्द्रसरोरक्षकास्त्वया निःसारितास्तन्न युक्तं कृतम् । यतो रक्षकास्ते शशका मदीया अत एव लोके मे शशाङ्क इति प्रसिद्धिः । एवमुक्तवति दूते स यूथपतिर्भयादिदमाह । इदमज्ञानतः कृतम् । पुनर्न गमिष्यामि । दूत उवाच । तदत्र सरसि भगवन्तं चन्द्रमसं प्रकोपात्कम्पमानं प्रणम्य प्रसाद्य च गच्छ । ततस्तेन रात्रौ नीत्वा तत्र जले चञ्चलं चन्द्रप्रतिबिम्बं दर्शयित्वा स यूथपतिः प्रणामं कारितः । देव अज्ञानादेवानेनापराधः कृतः । तत्क्षम्यतामित्युक्त्वा तेन शशकेन स यूथपतिः प्रस्थापितः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

व्यपदेशेन महतां सिद्धिः संजायते परा ।
शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम् ॥

हितोपदेशः

६० गन्धमादनप्रवेशः ।

दिव्य अस्त्रें संपादन करण्यासाठीं अर्जुन तपश्चर्येस निघून गेल्यानंतर कांहीं काळानें पाण्डव द्रौपदीसह तीर्थयात्रेस निघाले. तीर्थयात्रा करीत असतांना वाटेंत पुण्यस्थानें व तीर्थें पाहात पाहात ते गन्धमादन पर्वताकडे चालले होते. इतक्यांत एक भयंकर वादळ कोसळून गारांचा वर्षाव झाला व पावसाची मुसळधार सुरू झाली; तेव्हां सर्व जणांना झाडांचा आश्रय घ्यावा लागला. या वादळाचें व पुढें लगेच लागलेल्या बदरिकाश्रमाचें व गन्धमादन पर्वताचें हृदयंगम वर्णन खालीं दिलें आहे. हें वर्णन वाल्मीकीच्या निरानिराळ्या प्रसंगांच्या वर्णनाशीं ताडून पाहावें. भारतामध्यें, घडलेल्या गोष्टींचें सरळ वर्णन केलेलें असतें. रामायणामध्यें कवि आपल्या कल्पनाचातुर्यानें वस्तुस्थितीचें खुलवून वर्णन करितो.

ते शूरास्ततधन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १ ॥
परिगृह्य द्विजश्रेष्ठाञ्ज्येष्ठाः सर्वधनुष्मताम् ।
पाञ्चालीसहिता राजन् प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २ ॥
सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
वृक्षांश्च बहुलच्छायान्ददृशुर्गिरिमूर्धनि ॥ ३ ॥
चेरुरुच्चावचाकारान्देशान् विषमसंकटान् ।
पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ॥ ४ ॥
प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्वतं गन्धमादनम् ।
चण्डवातं महद्वर्षं प्रादुरासीद्विशांपते ॥ ५ ॥
ततो रेणुः समुद्भूतः सपत्रबहुलो महान् ।
पृथिवीं चांतरिक्षं च द्यां चैव सहसावृणोत् ॥ ६ ॥
न स्म प्रज्ञायते किंचिदावृते व्योम्नि रेणुना ।
न चापि शेकुस्तत्कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ७ ॥
न चापश्यंस्ततोऽन्योन्यं तमसावृतचक्षुषः ।
आकृष्यमाणा वातेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ ८ ॥

द्रुमाणां वातभग्नानां पततां भूतलेऽनिशम् ।
अन्येषां च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ ९ ॥
द्यौः स्वित्पतति किं भूमिर्दीर्यते पर्वतो नु किम् ।
इति ते मेनिरे सर्वे पवनेनापि मोहिताः ॥ १० ॥
ते पथानन्तरान्वृक्षान् वल्मीकान् विषमाणि च ।
पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता वायोर्निलिल्यिरे ॥ ११ ॥
ततः कार्मुकमादाय भीमसेनो महाबलः ।
कृष्णामादाय संगम्य तस्थावाश्रित्य पादपम् ॥ १२ ॥
धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने ।
अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥ १३ ॥
नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ।
वृक्षानासाद्य संत्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ १४ ॥
मंदीभूते तु पवने तस्मिन् रजसि शाम्यति ।
महद्भिर्जलधारौघैर्वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १५ ॥
भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यतामिव ।
ततस्ताश्चञ्चलाभासश्चेरुरभ्रेषु विद्युतः ॥ १६ ॥
ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वन्त्यः समन्ततः ।
प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥ १७ ॥
तत्र सागरगा ह्यापः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
प्रादुरासन्सकलुषाः फेनवत्यो विशांपते ॥ १८ ॥
वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोडुपपरिप्लुतम् ।
परिसस्रुर्महाशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महीरुहान् ॥ १९ ॥
तस्मिन्नुपरते शब्दे वाते च समतां गते ।
गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २० ॥
निर्जग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत ।
प्रतस्थिरे पुनर्वीराः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २१ ॥

क्रोशमात्रं प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
पद्भ्यामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ २२ ॥
श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च ।
सौकुमार्याच्च पाञ्चाली संमुमोह तपस्विनी ॥ २३ ॥
पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ।
तां पतन्तीं वरोरोहां भज्यमानां लतामिव ॥ २४ ॥
नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ।
युधि०-कथं वेश्मसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता ॥ २५ ॥
भूमौ निपतिता शेते सुखार्हा वरवर्णिनी ।
सुकुमारौ कथं पादौ मुखं च कमलप्रभम् ॥ २६ ॥
मत्कृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतम् ।
किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना ॥ २७ ॥
आदाय कृष्णां चरता वने मृगगणाकुले ।
सुखं प्राप्स्यसि कल्याणि पाण्डवान् प्राप्य वै पतीन् ॥२८॥
इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्तायतेक्षणा ।
तत्सर्वमनवाप्येयं श्रमशोकाध्वकर्शिता ॥ २९ ॥
शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ।
तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ ३० ॥
धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजग्मुर्द्विजोत्तमाः ।
ते समाश्वासयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन् ॥ ३१ ॥
स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ।
सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना ॥ ३२ ॥
पाञ्चाली सुखमासाद्य लेभे चेतः शनैः शनैः ।
उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ ३३ ॥
बहवः पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः ।
तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ॥ ३४ ॥
भीमः-त्वां राजन् राजपुत्रीं च यमौ च पुरुषर्षभ ।
स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मनः कृथाः ॥ ३५ ॥

हैडिंवश्च महावीर्यो विहगो मद्बलोपमः ।
वहेदनघ सर्वान्नो वचनात्ते घटोत्कचः ॥ ३६ ॥
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचम् ।
आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुकर्शनम् ॥ ३७ ॥
उह्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत् ।
तेऽवतीर्य बहून् देशानुत्तरांश्च कुरूनपि ॥ ३८ ॥
ददृशुर्विविधाश्चर्यं कैलासं पर्वतोत्तमम् ।
तस्याभ्याशे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम् ॥ ३९ ॥
ददृशुस्तां च बदरीं वृत्तस्कंधां मनोरमाम् ।
स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युताम् ॥ ४० ॥
पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः शुभाम् ।
विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् ॥ ४१ ॥
फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशम् ।
मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युताम् ॥ ४२ ॥
अदंशमशके देशे बहुमूलफलोदके ।
नीलशाद्वलसंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ ४३ ॥
तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः ।
अवतेरुश्च ते सर्वे राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ ४४ ॥
ततः किंपुरुषावासं सिद्धचारणसेवितम् ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ४५ ॥
ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमद्वचः ।
अहो श्रीमदिदं भीम गन्धमादनकाननम् ॥ ४६ ॥
वने ह्यस्मिन्मनोरम्ये दिव्याः काननजा द्रुमाः ।
लताश्च विविधाकारा पत्रपुष्पफलोपगाः ॥ ४७ ॥
नात्र कण्टकिनः केचिन्न च विद्यन्त्यपुष्पिताः ।
उपगीयमाना भ्रमरै राजन्ते वनराजयः ॥ ४८ ॥
लताभिः पुष्पिताग्राभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः ।
संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु ॥ ४९ ॥

बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृंगपरिच्युताः ।
नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्ति च ॥ ५० ॥
शोभयन्ति महाशैलं नानारजतधातवः ।
क्वचिदञ्जनवर्णाभाः क्वचित्काञ्चनसन्निभाः ॥ ५१ ॥
सितासिताभ्रप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ।
उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराजमरिंदम ॥ ५२ ॥
वैशं०–ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
नातृप्यन्पर्वतेन्द्रस्य दर्शनेन परंतप ॥ ५३ ॥

महाभारत–वनपर्व–अध्याय १४३–१५८.

६१ शिशुपालवधः

पांण्डवांनीं दिग्विजय केल्यानंतर **धर्मराजानें** चक्रवर्तिपद धारण करण्या-करितां राजसूय यज्ञ केला. त्यावेळीं सर्व राजांना निमंत्रण केलें. अभिषेचनीय दिवशीं सर्व राजांहून श्रेष्ठ असेल त्यास अग्रपूजेचा मान देतात व नंतर इतर राजांची ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणें अर्घ्यपूजा करतात. या वहिवाटीस अनुसरून अग्रपूजेची वेळ आली असतां **धर्मराजानें भीष्मास** कोणाची अग्र-पूजा करावयाची म्हणून विचारलें. **भीष्मानें** सर्व दृष्टींनीं अग्रपूजेला पात्र अशा **श्रीकृष्णाची** पूजा करण्यास सांगितलें. ही गोष्ट **श्रीकृष्णाचा** आतेभाऊ **चेदिदेशाचा** राजा **शिशुपाल** यास पसंत पडली नाहीं व त्यानें **धर्मराजा, भीष्म** व **श्रीकृष्ण** ह्या सर्वांची खूप निंदा केली. ह्यामुळें कडा-क्याचीं भांडणें होऊन शेवटीं **श्रीकृष्णाला शिशुपालाचा** शिरच्छेद करणें भाग पडलें.

युधि०–कस्मै भवान्मन्यतेऽर्घमेकस्मै कुरुनंदन ।
उपनीयमानं युक्तं च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
ततो भीष्मः शांतनवो बुद्ध्या निश्चित्य वीर्यवान् ।
वार्ष्णेयं मन्यते कृष्णमर्हणीयतमं भुवि ॥ २ ॥
एष ह्येषां समस्तानां तेजोबलपराक्रमैः ।
मध्ये तपन्निवाभाति ज्योतिषामिव भास्करः ॥ ३ ॥

तस्मै भीष्माभ्यनुज्ञातः सहदेवः प्रतापवान् ।
उपजह्रेऽथ विधिवद्वार्ष्णेयायार्घमुत्तमम् ॥४ ॥
प्रतिजग्राह तत्कृष्णः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
शिशुपालस्तु तां पूजां वासुदेवे न चक्षमे ॥ ५ ॥
स उपालभ्य भीष्मं च धर्मराजं च संसदि ।
अवाक्षिपद्वासुदेवं चेदिराजो महाबलः ॥ ६ ॥
शिशु०—नायमर्हति वार्ष्णेयस्तिष्ठत्स्विह महात्मसु ।
महीपतिषु कौरव्य राजवत्पार्थिवार्हणाम् ॥ ७ ॥
बाला यूयं न जानीध्वं धर्मः सूक्ष्मो हि पाण्डवाः ।
अयं च स्मृत्यतिक्रान्तो ह्यापगेयोऽल्पदर्शनः ॥ ८ ॥
त्वादृशो धर्मयुक्तो हि कुर्वाणः प्रियकाम्यया ।
भवत्यभ्यधिकं भीष्म लोकेष्ववमतः सताम् ॥ ९ ॥
कथं ह्यराजा दाशार्हो मध्ये सर्वमहीक्षिताम् ।
अर्हणामर्हति तथा यथा युष्माभिरर्चितः ॥ १० ॥
आचार्यं मन्यसे कृष्णमथवा कुरुनंदन ।
द्रोणे तिष्ठति वार्ष्णेयं कस्मादर्चितवानसि ॥ ११ ॥
ऋत्विजं मन्यसे कृष्णमथवा कुरुनंदन ।
द्वैपायने स्थिते वृद्धे कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ॥ १२ ॥
दुर्योधने च राजेन्द्रे स्थिते पुरुषसत्तमे ।
कृपे च भारताचार्ये कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ॥ १३ ॥
नैवर्त्विग् नैव चाचार्यो न राजा मधुसूदनः ।
अर्चितश्च कुरुश्रेष्ठ किमन्यत्प्रियकाम्यया ॥ १४ ॥
अथवाभ्यर्चनीयोऽयं युष्माकं मधुसूदनः ।
किं राजभिरिहानीतैरवमानाय भारत ॥ १५ ॥
वयं तु न भयादस्य कौंतेयस्य महात्मनः ।
प्रयच्छामः करान् सर्वे न लोभान्न च सांत्वनात् ॥ १६ ॥
अस्य धर्मे प्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः ।
करानस्मै प्रयच्छामः सोऽयमस्मान्न मन्यते ॥ १७ ॥

यदि भीताश्च कौंतेयाः कृपणाश्च तपस्विनः ।
ननु त्वयापि बोद्धव्यं यां पूजां माधवार्हसि ॥ १८ ॥
दृष्टो युधिष्ठिरो राजा दृष्टो भीष्मश्च यादृशः ।
वासुदेवोऽप्ययं दृष्टः सर्वमेतद्यथातथम् ॥ १९ ॥
इत्युक्त्वा शिशुपालस्तानुत्थाय परमासनात् ।
निर्ययौ सदसस्तस्मात्सहितो राजभिस्तदा ॥ २० ॥
ततो युधिष्ठिरो राजा शिशुपालमुपाद्रवत् ।
उवाच चैव मधुरं सांत्वपूर्वमिदं वचः ॥ २१ ॥
नेदं युक्तं महीपाल यादृशं वै त्वमुक्तवान् ।
अधर्मश्च परो राजन् पारुष्यं च निरर्थकम् ॥ २२ ॥
पश्य चैतान्महीपालांस्त्वत्तो वृद्धतरान्बहून् ।
मृष्यन्ते चार्हणां कृष्णे तद्वत्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २३ ॥
वेद तत्त्वेन कृष्णं हि भीष्मश्चेदिपते भृशम् ।
न ह्येनं त्वं तथा वेत्थ यथैनं वेद कौरवः ॥ २४ ॥
भीष्मः—नास्मै देयोऽनुनयो नायमर्हति सांत्वनम् ।
लोकवृद्धतमे कृष्णे योऽर्हणां नाभिमन्यते ॥ २५ ॥
अस्यां हि समितौ राज्ञामेकमप्यजितं युधि ।
न पश्यामि महीपालं सात्वतीपुत्रतेजसा ॥ २६ ॥
न हि केवलमस्माकमयमर्च्यतमोऽच्युतः ।
त्रयाणामपि लोकानामर्चनीयो महाभुजः ॥ २७ ॥
न केवलं वयं कामाच्चेदिराज जनार्दनम् ।
न संबन्धं पुरस्कृत्य कृतार्थं वा कथंचन ॥ २८ ॥
अर्चामहेऽर्चितं सद्भिर्भुवि भूतसुखावहम् ।
यशः शौर्यं जयं चास्य विज्ञायार्चां प्रयुञ्जमहे ॥ २९ ॥
न च कश्चिदिहास्माभिः सुबालोऽप्यपरीक्षितः ।
पूज्यतायां च गोविन्दे हेतू द्वावपि संस्थितौ ॥ ३० ॥
वेदवेदांगविज्ञानं बलं चाप्यधिकं तथा ।

श्रीकृष्णाची अग्रपूजा शिशुपालास सहन न होऊन तो सभामंडपांतून बाहेर जाऊं लागला, तेव्हां धर्म त्याचें सांत्वन करूं लागला. परंतु भीष्मानें श्रीकृष्णाची अग्रपूजा न करणारा मनुष्य सांत्वन करण्यास अयोग्य आहे असें म्हटलें व सहदेव म्हणाला कीं, ज्यास ही अग्रपूजा मान्य नसेल, त्यानें तसें म्हणावें, म्हणजे मी त्याचा वध करण्यास तयार आहें. हें ऐकून शिशुपालानें कांहीं राजे आपल्या पक्षास वळवून यज्ञास विघ्न करण्याचा बेत केला. यावर धर्मास काळजी पडल्यावरून भीष्म म्हणाले.

मा भैस्त्वं कुरुशार्दूल श्वा सिंहं हन्तुमर्हति ।
शिवः पन्थाः सुनीतोऽत्र मया पूर्वतरं वृतः ॥ ३१ ॥
न हि संबुध्यते यावत्सुप्तः सिंह इवाच्युतः ।
तेन सिंहीकरोत्येतान् नृसिंहश्चेदिपुंगवः ॥ ३२ ॥
विप्लुता चास्य भद्रं ते बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ।
चेदिराजस्य कौंतेय सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ ३३ ॥
शिशु०–नावि नौरिव संबद्धा यथान्धो वान्धमन्वियात् ।
तथाभूता हि कौरव्या येषां भीष्म त्वमग्रणीः ॥ ३४ ॥
पूतनाघातपूर्वाणि कर्माण्यस्य विशेषतः ।
त्वया कीर्तयतास्माकं भूयः प्रव्यथितं मनः ॥ ३५ ॥
इच्छतां भूमिपालानां भीष्म जीवस्यसंशयम् ।
लोकविद्विष्टकर्मा हि नान्योऽस्ति भवता समः ॥ ३६ ॥
भीष्मः–इच्छतां किल नामाहं जीवाम्येषां महीक्षिताम् ।
सोऽहं न गणयाम्येतांस्तृणेनापि नराधिपान् ॥ ३७ ॥
एवमुक्ते तु भीष्मेण ततः संचुक्रुशुर्नृपाः ।
केचिज्जहृषिरे तत्र केचिद्भीष्मं जगर्हिरे ॥ ३८ ॥
केचिदूचुर्महेष्वासाः श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वचः ।
पापोऽवलिप्तो वृद्धश्च नायं भीष्मोऽर्हति क्षमाम् ॥ ३९ ॥
हन्यतां दुर्मतिर्भीष्मः पशुवत्साध्वयं नृपाः ।
सर्वैः समेत्य संरब्धैः दह्यतां वा कटाग्निना ॥ ४० ॥

भीष्मः–उक्तस्योक्तस्य नेहान्तमहं समुपलक्षये ।
पशुवद्घातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना ॥ ४१ ॥
क्रियतां मूर्ध्नि वो न्यस्तं मयेदं सकलं पदम् ।
एष तिष्ठति गोविन्दः पूजितोऽस्माभिरच्युतः ॥ ४२ ॥
यस्य वा त्वरते बुद्धिर्मरणाय स माधवम् ।
कृष्णमाह्वयतामद्य युद्धे चक्रगदाधरम् ॥ ४३ ॥
शिशु०–आह्वये त्वां रणं गच्छ मया सार्धं जनार्दन ।
यावदद्य निहन्मि त्वां सहितं सर्वपाण्डवैः ॥ ४४ ॥
कृष्णः–शृण्वन्तु मे महीपाला येनैतत्क्षमितं मया ।
अपराधशतं क्षाम्यं मातुरस्यैव याचने ॥ ४५ ॥
दत्तं मया याचितं च तद्वै पूर्णं हि पार्थिवाः ।
अधुना मारयिष्यामि पश्यतां वो महीक्षिताम् ॥ ४६ ॥
एवमुक्त्वा यदुश्रेष्ठश्चेदिराजस्य तत्क्षणात् ।
व्यपाहरच्छिरः क्रुद्धश्चक्रेणामितकर्षणः ॥ ४७ ॥

महाभारत–सभापर्व–अध्याय ३६–४५.

६२ दर्शनमात्रेण न भेतव्यम्

कश्चिच्छृगालः क्षुत्क्षामकण्ठ इतस्ततः परिभ्रमन्वने सैन्यद्वयसंग्रामभूमिमपश्यत् । तस्यां च दुन्दुभेः पतितस्य वायुवशाद्वल्लीशाखाग्रैर्हन्यमानस्य शब्दमश्रृणोत् । अथ क्षुभितहृदयाश्चिन्तयामास । अहो विनष्टोऽस्मि । तद्यावन्नास्य प्रोच्चारितशब्दस्य दृष्टिगोचरे गच्छामि तावद् व्रजामि । अथवा नैतद्युज्यते सहसैव पितृपैतामहं वनं त्यक्तुम् । उक्तं च ।

भये वा यदि वा हर्षे संप्राप्ते यो विमर्शयेत् ।
कृत्यं न कुरुते वेगान्न स संतापमाप्नुयात् ॥

तत्तावज्जानामि कस्यायं शब्दः । धैर्यमालम्ब्य विमर्शयन् यावन्मन्दं मन्दं गच्छति तावन्दुंदुभिमपश्यत् । स च तं परिज्ञाय समीपं गत्वा स्वयमेव कौतुकादताडयत् । भूयश्च हर्षादाचिन्तयत् । अहो चिरादेतदस्माकं महद्भोजनमाप-

तितम् । तन्नूनं प्रभूतमांसमेदोऽसृग्भिः परिपूरितं भविष्यति । ततः परुषचर्मावगुण्ठितं तत्कथमपि विदार्यैकदेशे छिद्रं कृत्वा संहृष्टमना मध्ये प्रविष्टः । परं चर्मविदारतो दंष्ट्राभङ्गः समजनि । अथ निराशीभूतस्तद्दारुशेषमवलोक्य श्लोकमेनमपठत् ।

पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा ।
अनुप्रविश्य विज्ञातं यावच्चर्म च दारु च ॥

पञ्चतन्त्रम्.

६३ यस्मिन्कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ।

कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे सिंहदंपती प्रतिवसतः स्म । अथ सिंही पुत्रद्वयमजीजनत् । सिंहोऽपि नित्यमेव मृगान्व्यापाद्य सिंह्या ददाति । अथ कदाचित्तेन किमपि नासादितम् । वने भ्रमतोऽपि तस्य रविरस्तं गतः । अथ तेन स्वगृहमागच्छता शृगालशिशुः प्राप्तः । स च बालकोऽयमिति अवधार्य यत्नेन दंष्ट्रामध्यगतं कृत्वा सिंह्या जीवन्तमपि समर्पितवान् । ततः सिंह्याभिहितम् । भोः कान्त आनीतं किंचिदस्माकं भोजनम् । सिंह आह । प्रिये मयाद्यैनं शृगालशिशुं परित्यज्य न किंचित्सत्त्वमासादितम् । स च मया बालोऽयमिति मत्वा न व्यापादितः । उक्तं च ।

स्त्रीलिङ्गिविप्रबालानां प्रहर्तव्यं न कर्हिचित् ।
प्राणत्यागेऽपि संजाते विश्वस्तानां विशेषतः ॥

इदानीमेनं भक्षयित्वा पथ्यं कुरु । प्रभातेऽन्यदुपार्जयिष्यामि । सा आह । भोः कान्त, त्वया बालकोऽयमिति मत्वा न व्यापादितः । तदहं कथं स्वोदरार्थे व्यापादयामि । उक्तं च ।

अकृत्यं नैव कृत्यं स्यात्प्राणत्यागेऽपि संस्थिते ।
न च कृत्यं विमुञ्चेत एष धर्मः सनातनः ॥

तस्मान्ममायं तृतीयः पुत्रो भविष्यति । इत्युक्त्वा तमपि स्वस्तनक्षीरेण पुष्टिमनयत् । एवं ते त्रयोऽपि शिशवः परस्परमज्ञातजातिविशेषा एकत्र विहारिणो बाल्यमतिवाहयन्ति । अथ कदाचित्तत्र वने भ्राम्यन्वनगजो दृष्टः । तं दृष्ट्वा तौ सिंहसुतौ द्वावपि कुपिताननौ तं प्रति प्रचलितौ यावत्, तावत्तेन शृगालसुतेना-

भिहितम् । अहो गजोऽयं युष्मत्कुलशत्रुः । तन्न गन्तव्यमेतस्याभिमुखम् । एवमुक्त्वा गृहं प्रधावितः । तावपि ज्येष्ठत्वासान्निरुत्साहतां गतौ । अथचा साध्विदमुच्यते ।

एकेनापि सुधीरेण सोत्साहेन रणं प्रति ।
सोत्साहं जायते सैन्यं भग्ने भङ्गमवाप्नुयात् ॥
अत एव हि वाञ्छन्ति भूपा योधान्महाबलान् ।
शूरान्धीरान्कृतोत्साहान्वर्जयन्ति च कातरान् ॥

ततो द्वावपि पित्रोरग्रतो विहसन्तौ ज्येष्ठभ्रातृचेष्टितमूचतुर्यथा गजं दृष्ट्वा दूरतोऽपि नष्टः । सोऽपि तदाकर्ण्य कोपाविष्टः प्रस्फुरिताधरपल्लवः ताम्रलोचनः त्रिशिखीं भृकुटीं कृत्वा तौ निर्भर्त्सयन्परुषतरवचनान्युवाच । ततः सिंह्यैकान्ते नीत्वा प्रबोधितः । मैवं कदाचिज्जल्प भवदीयलघुभ्रातरावेतौ । अथासौ प्रभूतकोपाविष्टस्तामित्युवाच । किमहमेताभ्यां शौर्यरूपेण विद्याभ्यासेन वा न्यूनो येन मामुपहसतः । तन्मयावश्यमेतौ व्यापादनीयौ । तदाकर्ण्य सिंही तस्य जीवितमिच्छन्ती प्राह ।

शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक ।
यस्मिन्कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥

परं शृगालसुतस्त्वं कृपया मया स्वकीयपानेन पुष्टिं नीतः । तद्यावन्नैतौ त्वां शृगालं जानीतः तावद् द्रुतं गत्वा स्वजातिमध्ये भव । नो चेदाभ्यां हतो मृत्युपथं समेष्यसि । सोऽपि तद्वचनं श्रुत्वा भयव्याकुलमनाः क्षणात्प्रनष्टः ।

पञ्चतन्त्रम्

६४ भक्ष्यभक्षकयोः प्रीतिर्विपत्तेरेव कारणम् ।

आस्ति **मगधदेशे चम्पकवती** नामारण्यानी । तस्यां चिरान्महता स्नेहेन मृगकाकौ निवसतः । स च मृगः स्वेच्छया भ्राम्यन्पुष्टाङ्गः केनचित्सृगालेनावलोकितः । तं दृष्ट्वा सृगालोऽचिन्तयत् । आः कथमेतन्मांसं सुललितं भक्षयामि । भवतु । विश्वासं तावदुत्पादयामि । इत्यालोच्योपसृत्याब्रवीत् । मित्र कुशलं ते । मृगेणोक्तं । कस्त्वम् । जम्बुको ब्रूते । क्षुद्रबुद्धिनामा जम्बुकोऽहम् । अत्रारण्ये मित्रबन्धुहीनो मृतवदेकाकी निवासामि । इदानीं भवन्तं मित्रमासाद्य पुनः

सबन्धुर्जीवलोकं प्रविष्टोऽस्मि । अधुना मया तवानुचरेण सर्वथा भवितव्यम् । मृगेणोक्तम् । एवमस्तु । ततोऽस्तं गते सवितरि भगवति मरीचिमालिनि मृगस्य वासभूमिं प्रति मृगजम्बुकौ गतौ । तत्र चम्पकवृक्षशाखायां सुबुद्धिनामा काको मृगस्य चिरमित्रं निवसति । तौ दृष्ट्वा काकोऽवदत् । सखे चित्राङ्ग कोऽयं द्वितीयः । मृगो ब्रूते । जम्बुकोऽयमस्मत्सख्यमिच्छन्नागतः । काको ब्रूते । मित्र अकस्मादागन्तुना सह विश्वासो नैव युक्तः । तन्न भद्रमाचरितम् । तथा चोक्तम् ।

अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।
मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः ॥

मृग आह । कथमेतत् । काकः कथयति ।

अस्ति भागीरथीतीरे गृध्रकूटनाम्नि पर्वते महान्पर्कटीवृक्षः । तस्य कोटरे दैवदुर्विपाकाद्गलितनयनो जरद्गवो नाम गृध्रः प्रतिवसति । अथ कृपया तज्जीवनाय तद्वृक्षवासिनः पक्षिणः स्वाहारात्किंचित्किंचिद्ददति । तेनासौ जीवति । अथ कदाचिद्दीर्घकर्णनामा मार्जारः पक्षिशावकान्भक्षयितुं तत्रागतः । ततस्तमायान्तं दृष्ट्वा पक्षिशावकैर्भयार्तैः कोलाहलः कृतः । तच्छ्रुत्वा जरद्गवेनोक्तम् । कोऽयमायाति । दीर्घकर्णो गृध्रमवलोक्य सभयमाह । हा हतोऽस्मि । अधुनातिसंनिधानेन पलायनमप्यशक्यम् । तद्यथा भवितव्यं तथा भवतु । एतत्समीपमुपगच्छामि । इत्यालोच्योपसृत्याब्रवीत् । आर्य त्वामभिवन्दे । गृध्रोऽवदत् । कस्त्वम् । सोऽब्रवीत् । मार्जारोऽहम् । गृध्रो ब्रूते । तद्दूरमपसर । नोचेद्धन्तव्योऽसि मया । मार्जारोऽवदत् । श्रूयतां तावदस्मद्वचनम् । ततो यद्यहं वध्यस्तदा हन्तव्यः । यतः ।

जातिमात्रेण किं कश्चिद् वध्यते पूज्यते क्वचित् ।
व्यवहारं परिज्ञाय वध्यः पूज्योऽथवा भवेत् ॥

गृध्रो ब्रूते । ब्रूहि कीदृग्व्यापारवान् । सोऽवदत् । अहमत्र गङ्गातीरे नित्यस्नायी निरामिषाशी ब्रह्मचर्येण चान्द्रायणव्रतमाचरंस्तिष्ठामि । युष्मांश्च धर्मज्ञानरतान्विश्वासभूमयः पक्षिणः सर्वे सर्वदा ममाग्रे स्तुवन्ति । अतो विद्यावयोवृद्धेभ्यो धर्मं श्रोतुमिहागतः । भवन्तश्चैतादृशा धर्मज्ञा यन्मामतिथिं हन्तुमुद्यताः । गृहस्थस्य धर्मश्चैष समुदीरितः ।

अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।
छेत्तुमप्यागते छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥

किं च । यद्यन्नं नास्ति तदा प्रीतिवचसाप्यातिथिः पूज्यः । यतः ।

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सुनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

गृध्रोऽवदत् । मार्जारा हि मांसरुचयो भवन्ति । पक्षिशावकाश्चात्र निवसन्ति । तेनैवं ब्रवीमि । मार्जारोऽप्येवं श्रुत्वा भूमिं स्पृष्ट्वा कर्णौ स्पृशति ब्रूते च । मया धर्मशास्त्रं श्रुत्वा वीतरागेणेदं दुष्करं व्रतं चान्द्रायणमध्यवसायितम् । यतः परस्परं विवदमानानामपि धर्मशास्त्राणामहिंसा परमो धर्म इत्यत्रैकमत्यम् । यतः ।

सर्वहिंसानिवृत्ताश्च नराः सर्वसहाश्च ये ।
सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

किं च । योऽत्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।
एकस्य क्षणिकी प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥

शृण पुनः । स्वच्छन्दवनजातेन शाकेनापि प्रपूर्यते ।
अस्य दग्धोदरस्यार्थे कः कुर्यात्पातकं महत् ॥

एवं विश्वास्य स मार्जारस्तत्र कोटरे स्थितः । ततो दिनेषु गच्छत्सु पक्षिशावकानाक्रम्य कोटरमानीय प्रत्यहं खादति । अथ येषामपत्यानि खादितानि तैः शोकार्तैर्विलपद्भिरितस्ततो जिज्ञासा समारब्धा । तत्परिज्ञाय मार्जारः कोटरान्निःसृत्य पलायितः । पश्चात्पतत्रिभिरितस्ततो निरूपयद्भिस्तत्र तरुकोटरे शावकास्थीनि प्राप्तानि । अनन्तरं चानेनैव शावकाः खादिता इति निश्चित्य मिलित्वा तैः पक्षिभिः स गृध्रो व्यापादितः । अतोऽहं ब्रवीमि । अज्ञातकुलशीलस्येति ।

इत्याकर्ण्य स जम्बुकः सकोपमाह । मृगस्य प्रथमदर्शनदिने भवानप्यज्ञातकुलशील एवासीत् । तद्भवता सह कथमद्ययावदेतस्य स्नेहानुवृत्तिरुत्तरोत्तरं वर्धते ।

यथा चायं मृगो मम बन्धुस्तथा भवानपि । मृगोऽब्रवीत् । किमनेनोत्तरोत्तरेण । सर्वैरेकत्र विस्रम्भालापैः सुखमनुभवद्भिः स्थीयताम् । यतः ।

न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः ।
व्यवहारेण मित्राणि जायन्ते रिपवस्तथा ॥

काकेनोक्तम् । एवमस्तु । अथ प्रातः सर्वे यथाभिमतदेशं गताः । एकदा सृगालो ब्रूते । सखे मृग एतस्मिन्नेव वनैकदेशे सस्यपूर्णं क्षेत्रमस्ति । तदहं त्वां तत्र नीत्वा दर्शयामि । तथा कृते सति मृगः प्रत्यहं तत्र गत्वा सस्यं खादति । अथ क्षेत्रपतिना तद्दृष्ट्वा पाशास्तत्र नियोजिताः । अनन्तरं पुनरागतो मृगस्तत्र चरन्पाशैर्बद्धोऽचिन्तयत् । को मामितः कालपाशादिव व्याधपाशात्त्रातुं मित्रादन्यः समर्थः । अत्रान्तरे जम्बुकस्तत्रागत्योपस्थितोऽचिन्तयत् । फलितं तावदस्माकं कपटप्रबन्धेन । मनोरथसिद्धिरपि बाहुल्यान्मे भविष्यति । एतस्योत्कृत्यमानस्य मांसासृगनुलिप्तान्यस्थीनि मयावश्यं प्राप्तव्यानि । स च मृगस्तं दृष्ट्वोल्लसितो ब्रूते । सखे छिन्धि तावन्मम बन्धनम् । सत्वरं त्रायस्व माम् । यतः ।

आपत्सु मित्रं जानीयाद्युद्धे शूरमृणे शुचिम् ।
भार्यां क्षीणेषु वित्तेषु व्यसनेषु च बान्धवान् ॥

अपरं च । उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुसंकटे ।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥

जम्बुकः पाशं मुहुर्मुहुर्विलोक्याचिन्तयत् । दृढबन्धनबद्धोऽस्ति तावदयंमृगः । ब्रूते च । स्नायुनिर्मिताः पाशाः । तदद्यभट्टारकवारे कथमेतान्दन्तैः स्पृशामि । मित्र यदि नान्यथा मन्यसे तदा प्रभाते यत्त्वयोच्यते तन्मया कर्तव्यम् । इत्युक्त्वा तत्समीप आत्मानमाच्छाद्य स्थितः सः । अनन्तरं स काकः प्रदोषकाले मृगमनागतमवलोक्येतस्ततोऽन्विष्य तथाविधं दृष्ट्वोवाच । सखे किमेतत् । मृगेणोक्तम् । अवधीरितसुहृद्वाक्यस्य फलमेतत् । तथा चोक्तम् ।

सुहृदां हितकामनां यः शृणोति न भाषितम् ।
विपत् संनिहिता तस्य स नरः शत्रुनंदनः ॥

काको ब्रूते । स सृगालः क्व । मृगेणोक्तम् । मन्मांसार्थी तिष्ठत्यत्रैव । काको ब्रूते । मित्र । उक्तमेव मया पूर्वम् ।

अपराधो न मेऽस्तीति नैतद्विश्वासकारणम् ।
विद्यते हि नृशंसेभ्यो भयं गुणवतामपि ॥

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥

अथ प्रभाते स क्षेत्रपतिर्लगुडहस्तस्तं प्रदेशमागच्छन्काकेनावलोकितः । तमालोक्य काकेनोक्तम् । सखे मृग त्वमात्मानं मृतवत्संदर्श्य वातेनोदरं पूरयित्वा पादान्स्तब्धीकृत्य तिष्ठ । यदाहं शब्दं करोमि तदा त्वं सत्वरमुत्थाय पलायिष्यासि । मृगस्तथैव काकवचनेन स्थितः । ततः क्षेत्रपतिना हर्षोत्फुल्ललोचनेनावलोकितः । तथाविधं मृगमवलोक्यासौ आः स्वयं मृतोऽयमित्युक्त्वा मृगं बन्धनान्मोचयित्वा पाशान्संवरितुं सयत्नो बभूव । ततः कियद्दूरेऽन्तरिते क्षेत्रपतौ स मृगः काकस्य शब्दं श्रुत्वा ससंभ्रमः समुत्थाय पलायितः । तमुद्दिश्य तेन क्षेत्रपतिना प्रक्षेपात्क्षिप्तलगुडेन सृगालो व्यापादितः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

भक्ष्यभक्षकयोः प्रीतिर्विपत्तेरेव कारणम् ।
सृगालात्पाशबद्धोऽसौ मृगः काकेन रक्षितः ॥

हितोपदेशः

६५ हनुमद्विषादः

सीतेच्या शोधासाठीं बहुतेक **लंका** धुंडाळली तरी **सीता** दृष्टीस पडत नाहीं तेव्हां हात हालवीत परत जाण्याची पाळी येते कीं काय ? अंगीकृत कार्य पार न पाडतां तसेंच परत जाऊन आपलें तोंड **सुग्रीवास** कसें दाखवावें ? अशा तऱ्हेची **मारुतीस** उद्विग्नता प्राप्त झाली. त्यावेळच्या त्याच्या मनाच्या स्थितीचें वर्णन कवीनें मोठ्या मार्मिक रीतीनें केलें आहे. **मारुतीची** कर्तव्यनिष्ठा किती जाज्वल्य होती हें मनन करण्यासारखें आहे.

दृष्टमन्तःपुरं सर्वं दृष्टा राक्षसयोषितः ।
न सीता दृश्यते साध्वी वृथा जातो मम श्रमः ॥ १ ॥
किं नु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति संगताः ।
गत्वा तत्र त्वया वीर किं कृतं तद्वदस्व नः ॥ २ ॥
अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनकात्मजाम् ।
ध्रुवं प्रायमुपासिष्ये कालस्य व्यतिवर्तने ॥ ३ ॥

किं वा वक्ष्यति वृद्धश्च जांबवानङ्गदश्च सः ।
गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः ॥ ४ ॥

अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् ।
भूयस्तत्र विचेष्यामि न यत्र विचयः कृतः ॥ ५ ॥

अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ।
करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति सः ॥ ६ ॥

तस्मादनिर्वेदकरं यत्नं चेष्टेऽहमुत्तमम् ।
अदृष्टांश्च विचेष्यामि देशान्रावणपालितान् ॥ ७ ॥

आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च ।
चित्रशालाश्च विचिता भूयः क्रीडागृहाणि च ॥ ८ ॥

निष्कुटान्तररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः ।
इति संचिन्त्य भूयोऽपि विचेतुमुपचक्रमे ॥ ९ ॥

भूमीगृहांश्चैत्यगृहान्गृहातिगृहकानपि ।
उत्पतन्निपतंश्चापि तिष्ठन्गच्छन्पुनः क्वचित् ॥ १० ॥

अपवृण्वंश्च द्वाराणि कपाटान्यवघट्टयन् ।
प्रविशन्निष्पतंश्चापि प्रपतन्नुत्पतन्निव ॥ ११ ॥

सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः ।
चतुरंगुलमात्रोऽपि नावकाशः स विद्यते ॥ १२ ॥

रावणान्तःपुरे तस्मिन्यं कपिर्न जगाम सः ।
प्राकारान्तरवीथ्यश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः ॥
श्वभ्राश्च पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम् ॥ १३ ॥

राक्षस्यो विविधाकारा विरूपा विकृतास्तथा ।
दृष्टा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा ॥ १४ ॥

उद्योगं वानरेन्द्राणां प्लवनं सागरस्य च ।
व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिन्तां पुनरुपागतः ॥ १५ ॥

विमानात्तु स संक्रम्य प्राकारं हरियूथपः ।
हनुमान्वेगवानासीद्यथा विद्युद्घनान्तरे ॥ १६ ॥

संपरिक्रम्य हनुमान्रावणस्य निवेशनान् ।
अदृष्ट्वा जानकीं सीतामब्रवीद्वचनं कपिः ॥ १७ ॥
भूयिष्ठं लोलिता लङ्का रामस्य चरता प्रियम् ।
न हि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाङ्गशोभनाम् ॥ १८ ॥
क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः ।
बिभ्यतो रामबाणानामन्तरा पतिता भवेत् ॥ १९ ॥
अथवा ह्रियमाणायाः पथि सिद्धनिषेविते ।
मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम ॥ २० ॥
रावणस्योरुवेगेन भुजाभ्यां पीडितेन च ।
तया मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्यया ॥ २१ ॥
उपर्युपरि सा नूनं सागरं क्रमतस्तदा ।
विचेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा ॥ २७ ॥
आहो क्षुद्रेण चानेन रक्षन्ती शीलमात्मनः ।
अबन्धुर्भक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी ॥ २३ ॥
अथवा राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिरसितेक्षणा ।
अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति ॥ २४ ॥
अथवा निहिता मन्ये रावणस्य निवेशने ।
भृशं लालप्यते बाला पञ्जरस्थेव सारिका ॥ २५ ॥
जनकस्य कुले जाता रामपत्नी सुमध्यमा ।
कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत् ॥ २६ ॥
विनष्टा वा प्रणष्टा वा मृता वा जनकात्मजा ।
रामस्य प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम् ॥ २७ ॥
निवेद्यमाने दोषः स्याद्दोषः स्यादनिवेदने ।
कथं नु खलु कर्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे ॥ २८ ॥
अस्मिन्नेवंगते कार्ये प्राप्तकालं क्षमं च किम् ।
भवेदिति मतिं भूयो हनुमान्प्रविचारयन् ॥ २९ ॥
यदि सीतामदृष्ट्वाहं वानरेन्द्रपुरीमितः ।
गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति ॥ ३० ॥

ममेदं लङ्घनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति ।
प्रवेशश्चैव लङ्काया राक्षसानां च दर्शनम् ॥ ३१ ॥
किं वा वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वापि संगताः ।
किष्किंधामनुसंप्राप्तं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ ३२ ॥
गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परुषं वचः ।
न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ३३ ॥
तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा पञ्चत्वगतमानसम् ।
भृशानुरक्तमेधावी न भविष्यति लक्ष्मणः ॥ ३४ ॥
विनष्टौ भ्रातरौ श्रुत्वा भरतोऽपि मरिष्यति ।
भरतं च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति ॥ ३५ ॥
पुत्रान्मृतान्समीक्ष्याथ न भविष्यन्ति मातरः ।
कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः ॥ ३६ ॥
कृतज्ञः सत्यसंधश्च सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्यति जीविताम् ॥ ३७ ॥
भर्तृजेन तु दुःखेन अभिभूता वनौकसः ।
शिरांस्यभिहनिष्यन्ति तलैर्मुष्टिभिरेव च ॥ ३८ ॥
सान्त्वनानुप्रदानेन मानेन च यशस्विना ।
लालिताः कपिनाथेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति वानराः ॥ ३९ ॥
न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु वा पुनः ।
क्रीडामनुभविष्यन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः ॥ ४० ॥
सुपुत्रदाराः सामात्या भर्तृव्यसनपीडिताः ।
शैलाग्रेभ्यः पतिष्यन्ति समेषु विषमेषु च ॥ ४१ ॥
विषमुद्बन्धनं वापि प्रवेशं ज्वलनस्य वा ।
उपवासमथो शस्त्रं प्रचरिष्यन्ति वानराः ॥ ४२ ॥
घोरमारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति ।
इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम् ॥ ४३ ॥
सोऽहं नैव गमिष्यामि किष्किंधां नगरीमितः ।

न हि शक्ष्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विना ॥ ४४ ॥
मय्यगच्छति चेहस्थे धर्मात्मानौ महारथौ ।
आशया तौ धरिष्येते वानराश्च तपस्विनः ॥ ४५ ॥
हस्तादानो मुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः ।
वानप्रस्थो भविष्यामि अदृष्ट्वा जनकात्मजाम् ॥ ४६ ॥
सागरानूपजे देशे बहुमूलफलोदके ।
चितिं कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम् ॥ ४७ ॥
उपविष्टस्य वा सम्यग् लिङ्गिनं साधयिष्यतः ।
शरीरं भक्षयिष्यन्ति वायसाः श्वापदानि च ॥ ४८ ॥
इदमप्यृषिभिर्दृष्टं निर्याणमिति मे मतिः ।
सम्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत्पश्यामि जानकीम् ॥ ४९ ॥
सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी ।
प्रभग्ना चिररात्राय मम सीतामपश्यतः ॥ ५० ॥
विनाशे बहवो दोषा जीवन्प्राप्नोति भद्रकम् ।
तस्मात्प्राणान्धरिष्यामि ध्रुवो जीवति संगमः ॥ ५१ ॥
एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन् बहु ।
नाध्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः ॥ ५२ ॥
ततो विक्रममासाद्य धैर्यवान्कपिकुञ्जरः ।
रावणं वा वधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् ॥ ५३ ॥
काममस्तु हृता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति ।
अथवैनं समुत्क्षिप्य उपर्युपरि सागरम् ।
रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ॥ ५४ ॥
यावत्सीतां न पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् ।
तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनः पुनः ॥ ५५ ॥
अशोकवनिका चापि महतीयं महाद्रुमा ।
इमामधिगमिष्यामि नहीयं विचिता मया ॥ ५६ ॥
जित्वा तु राक्षसान्देवीमिक्ष्वाकुकुलनन्दिनीम् ।
संप्रदास्यामि रामाय सिद्धीमिव तपस्विने ॥ ५७ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिन्ताविग्रथितेन्द्रियः ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ५८ ॥
नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ।
नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोऽस्तु चन्द्राग्निमरुद्गणेभ्यः॥५९॥
स तेभ्यस्तु नमस्कृत्वा सुग्रीवाय च मारुतिः ।
दिशः सर्वाः समालोक्य सोऽशोकवनिकां प्रति ॥ ६० ॥
स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां शुभाम् ।
उत्तरं चिन्तयामास वानरो मारुतात्मजः ॥६१॥
ध्रुवं तु रक्षोबहुला भविष्यति वनाकुला ।
अशोकवनिका पुण्या सर्वसंस्कारसंस्कृता ॥ ६२ ॥
रक्षिणश्चात्र विहिता नूनं रक्षन्ति पादपान् ।
भगवानपि विश्वात्मा नातिक्षोभं प्रवायति ॥ ६३ ॥
संक्षिप्तोऽयं मयात्मा च रामार्थे रावणस्य च ।
सिद्धिं दिशन्तु मे सर्वे देवाः सर्षिगणास्त्विह ॥ ६४ ॥

रामायण—सुंदरकाण्ड—सर्ग १२–१३.

६६ बुद्धिर्यस्य बलं तस्य।

कस्मिंश्चिद्वने भासुरको नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । अथासौ वीर्यातिरेका-न्नित्यमेवानेकान्मृगशशकादीन्व्यापादयन्नोपरराम । अथान्येद्युस्तद्वनजाः सर्वे सारङ्गवराहमहिषशशकादयो मिलित्वा तमभ्युपेत्य प्रोचुः । स्वामिन् किमनेन सकलमृगवधेन नित्यमेव यतस्तवैकेनापि मृगेण तृप्तिर्भवति । तत्क्रियतामस्माभिः सह समयधर्मः । अद्यप्रभृति तवात्रोपविष्टस्य जातिक्रमेण प्रतिदिनमेको मृगो भक्ष्यार्थं समेष्यति । एवं कृते तव तावत्प्राणयात्रा क्लेशं विनापि भविष्यत्यस्माकं च पुनः सर्वोच्छेदनं न स्यात् । तदेष राजधर्मोऽनुष्ठीयताम् ।

अथ तेषां तदाकर्ण्य भासुरक आह । अहो सत्यमभिहितं भवद्भिः । परं यदि ममाप्युपविष्टस्यात्र नित्यमेव नैकः श्वापदः समागमिष्यति तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि । अथ ते तथैव प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजस्तत्रैव वने निर्भयाः पर्यटन्ति एकश्च प्रतिदिनं क्रमेण याति । वृद्धो वा वैराग्ययुक्तो वा शोकग्रस्तो वा पुत्र-

कलत्रनाशभीतो वा तेषां मध्यात्तस्याहारार्थं मध्याह्नसमय उपतिष्ठते। अथ कदाचिज्जातिक्रमाच्छशकस्य वारः समायातः। स समस्तमृगैः प्रेरितोऽनिच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य वधोपायं चिन्तयन्वेलातिक्रमं कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावद्गच्छति तावन्मार्गे गच्छता कूपः संदृष्ट। यावत्कूपोपरि याति तावत्कूपमध्य आत्मनः प्रतिबिम्बं ददर्श। तेन हृदये चिन्तितं यद्भव्य उपायोऽस्ति। अहं भासुरकं प्रकोप्य स्वबुद्ध्यास्मिन्कूपे पातयिष्यामि। अथासौ दिनशेषे भासुरकसमीपं प्राप्तः। सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण क्षुत्क्षामकण्ठः कोपाविष्टः सृक्किणी परिलेलिहद् व्यचिन्तयत्। अहो प्रातराहाराय निःसत्त्वं वनं मया कर्तव्यम्। एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं मन्दं गत्वा प्रणम्य तस्याग्रे स्थितः। अथ तं प्रज्वलितात्मा भासुरको भर्त्सयन्नाह। रे शशकाधम एकं तावत्त्वं लघुः प्राप्तोऽपरं वेलातिक्रमेण तदस्मादपराधात्त्वां निपात्य प्रातः सकलान्यपि मृगकुलान्युच्छेदयिष्यामि। अथ शशकः सविनयं प्रोवाच। स्वामिन् नापराधो मम, न च सत्त्वानाम्। तच्छ्रूयतां कारणम्। सिंह आह। सत्वरं निवेदय यावद्दंष्ट्रान्तर्गतो न भवसीति। शशक आह। समस्तमृगैरद्य स्वामिन् जातिक्रमेण मम लघुतरस्य प्रस्तावं विज्ञाय ततोऽहं पञ्चशशकैः समं प्रेषितः। ततश्चाहमागच्छन्नन्तराले महता केनचिदपरेण सिंहेन विवरान्निर्गत्याभिहितः। रे क्व प्रस्थिता यूयम्। अभीष्टदेवतां स्मरत। ततो मयाभिहितम्। वयं स्वामिनो भासुरकस्य सिंहस्य सकाश आहारार्थं समयधर्मेण गच्छामः। ततस्तेनाभिहितम्। यद्येवं तर्हि मदीयमेतद्वनं मया सह समयधर्मेण सर्वैः श्वापदैर्वर्तितव्यम्। चौररूपी स भासुरकः। अथ यदि सोऽत्र राजा ततो विश्वासस्थाने चतुरः शशकानवधृत्य त्वां तमाहूय द्रुततरमागच्छ येन द्वयोर्मध्याद्यः कश्चित्पराक्रमेण राजा भविष्यति स सर्वानेतान्भक्षयिष्यतीति। अतोऽहं तेनादिष्टः स्वामिसकाशमागतः। एतद्वेलातिक्रमकारणम्। तदत्र स्वामी प्रमाणम्। तच्छ्रुत्वा भासुरक आह। भद्र यद्येवं तर्हि सत्वरं दर्शय मे तं चौरसिंहं येनाहं मृगकोपं तस्योपरि क्षिप्त्वा स्वस्थो भवामि। उक्तं च।

भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलत्रयम्।
नास्त्येकमपि यद्येषां न तं कुर्यात्कथंचन॥

शशक आह। स्वामिन् सत्यमिदम्। स्वभूमिहेतोः परिभवाच्च युध्यन्ते क्षत्रियाः। परं स दुर्गाश्रयः। दुर्गान्निष्क्रम्य वयं तेन विष्कंभिताः। ततो दुर्गगतो दुःसाध्यो भवति रिपुः। तच्छ्रुत्वा **भासुरक** आह। भद्र दुर्गस्थमपि दर्शय चौरसिंहं येन व्यापादयामि। उक्तं च।

जातमात्रं न यः शत्रुं रोगं च प्रशमं नयेत्।
महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते॥

शशक आह। अस्त्येतत् तथापि तस्य सामर्थ्यमविदित्वा न युज्यते गन्तुम्। उक्तं च।

अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः।
गच्छन्नभिमुखो याति नाशं वह्नौ पतङ्गवत्॥

भासुरक आह। यद्यप्येवं तथापि त्वं दर्शय तं चौरसिंहं यथा व्यापादयामि। शशक आह॥ यद्येवं तर्ह्यागच्छतु स्वामी। एवमुक्त्वाग्रे व्यवस्थितः। ततश्च तेनागच्छता यः कूपो दृष्टोऽभूत्तमेव कूपमासाद्य **भासुरक**माह। स्वामिन्कस्ते प्रतापं सोढुं समर्थः। त्वां दृष्ट्वा दूरतोऽपि चौरसिंहः प्रविष्टः स्वं दुर्गम्। तदागच्छ यथा दर्शयामीति। **भासुरक** आह। दर्शय मे दुर्गम्। तदनु दर्शितस्तेन कूपः। ततः सोऽपि मूर्खः सिंहः कूपमध्ये आत्मप्रतिबिंबं जलमध्यगतं दृष्ट्वा सिंहनादं मुमोच। ततः कूपमध्याद् द्विगुणतरो नादः समुत्थितः। अथ तेन तं शत्रुं मत्वात्मानं तस्योपरि प्रक्षिप्य प्राणाः परित्यक्ताः। शशकोऽपि हृष्टमनाः सर्वमृगानानन्द्य तैः सह प्रशस्यमानो यथासुखं तत्र वने निवसति स्म। अतोऽहं ब्रवीमि।

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम्।
वने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः॥

पञ्चतन्त्रम्.

६७ वर्षाकालः।

हें पावसाळ्याचें वर्णन **वाल्मीकीच्या** इतर सृष्टिवर्णनाप्रमाणेंच उत्तम प्रकारचें आहे.

स तदा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च ।
वसन्माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥
अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽद्य जलागमः ।
संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसंनिभैः ॥ २ ॥
नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।
पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥ ३ ॥
शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपंक्तिभिः ।
कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुं दिवाकरः ॥ ४ ॥
संध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वपि च पाण्डुभिः ।
स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवाम्बरम् ॥ ५ ॥
एषा धर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता ।
सीतेव शोकसंतप्ता मही बाष्पं विमुञ्चति ॥ ६ ॥
मेघोदरविनिर्मुक्ताः कर्पूरदलशीतलाः ।
शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकगन्धिनः ॥ ७ ॥
एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरभिवासितः ।
सुग्रीव इव शान्तारिर्धाराभिरभिषिच्यते ॥ ८ ॥
मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः ।
मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥ ९ ॥
कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितम् ।
अन्तःस्तनितनिर्घोषं सवेदनामिवाम्बरम् ॥ १० ॥

६८ स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ।

अहमेकदा दक्षिणारण्ये चरन्नपश्यम् । एको वृद्धव्याघ्रः स्नातः कुशहस्तः सरस्तीरे ब्रूते । भो भोः पान्थाः । इदं सुवर्णकङ्कणं गृह्यताम् । तद्वचनमाकर्ण्य भयात्कोऽपि तत्पार्श्वं न भजते । ततो लोभाकृष्टेन केनाचित्पान्थेनालोचितम् । भाग्येनैतत्संभवति । किंत्वस्मिन्नात्मसंदेहे प्रवृत्तिर्न विधेया । यतः ।

अनिष्टादिष्टलाभेऽपि न गतिर्जायते शुभा ।
यत्रास्ति विषसंसर्गोऽमृतं तदपि मृत्यवे ॥

किंतु सर्वत्रार्थार्जने प्रवृत्तिः संदेह एव । तथा चोक्तम् ।

न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥

तन्निरूपयामि तावत् । प्रकाशं ब्रूते । कुत्र तव कङ्कणम् । व्याघ्रो हस्तं प्रसार्य दर्शयति । पान्थोऽवदत् । कथं मारात्मके त्वयि विश्वासः । व्याघ्र उवाच शृणु रे पान्थ । प्रागेव यौवनदशायामतिदुर्वृत्त आसम् । अनेकगोब्राह्मणमनुष्यवधान्मे पुत्रा अनेकशो मृता दाराश्च । सांप्रतं निर्वंशोऽस्मि । ततः केनापि धार्मिकेणाहमुपदिष्टः । दानधर्ममाचरतु भवानिति तदुपदेशादिदानीमहं स्नानशीलो दाता वृद्धो गलितनखदन्तो दयावांश्च कथं न विसासभूमिः । उक्तं च ।

इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥
तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते ।
उत्तरश्च चतुर्वर्गो नामहात्मसु विद्यते ॥

मम चैतावाँल्लोभविरहो येन स्वहस्तगतमपि सुवर्णकङ्कणं यस्मै कस्मैचिद्दातुमिच्छामि । तथापि व्याघ्रो मनुष्यं खादतीति लोकप्रवादो दुर्निवारः । परं मया च धर्मशास्त्राण्यधीतानि । शृणु ।

मरुस्थल्यां यथा वृष्टिः क्षुधार्ते भोजनं तथा ।
दरिद्रे दीयते दानं सफलं पाण्डुनन्दन ॥
प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः ॥

त्वं च दुर्गतः । तेन तत्तुभ्यं दातुं सयत्नोऽहम् । तथा चोक्तम् ।

दरिद्रान्भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम् ।
व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधैः ॥

तदत्र सरसि स्नात्वा सुवर्णकङ्कणमिदं प्रतिगृहाण । ततो जातविश्वासो यावदसौ सरः स्नातुं प्रविष्टस्तावदेव महापङ्के निमग्नः पलायितुमक्षमः । पंके पतितं दृष्ट्वा व्याघ्रोऽवदत् । अहह महापङ्के पतितोऽसि । अतस्त्वामुत्थापयामि । इत्युक्त्वा शनैः शनैरुपगम्य तेन व्याघ्रेण धृतः स पान्थोऽचिंतयत् ।

न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं, न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः।
स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः॥

तन्न मया भद्रं कृतं यदत्र मारात्मके विश्वासः कृतः । तथाह्युक्तम् ।

सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः ।
अतीत्य हि गुणान्सर्वान्स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ॥

इति चिन्तयन्नेवासौ व्याघ्रेण व्यापादितः खादितश्च !

हितोपदेशः

६९ हनुमन्निवर्तनम् ।

राम, लक्ष्मण, सुग्रीव व इतर वानर हे मारुति सीतेचा शोध लावून केव्हां परत येतो याची मोठ्या उत्कंठेनें वाट पहात होते. इतक्यांत लंकेहून मारुति परत येत असतां त्याची आनंदाची गर्जना त्यांच्या कानीं पडली. नंतर लवकरच तो त्यांना येऊन भेटला व सीता पाहिली असें सांगितलें व नंतर साद्यंत हकीकत सांगितली. या प्रसंगाचें शब्दचित्र वाल्मीकीनें फारच मनोवेधक रीतीनें रेखाटलें आहे.

आप्लुत्य च महावेगः पक्षवानिव पर्वतः ।
भुजगयक्षगन्धर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् ॥ १ ॥
स चन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् ।
तिष्यश्रवणकादंबमभ्रशैवलशाद्वलम् ॥ २ ॥
पुनर्वसुमहामीनं लोहिताङ्गमहाग्रहम् ।
ऐरावतमहाद्वीपं स्वातीहंसविलासितम् ॥ ३ ॥
वातसंघातजालोर्मि चंद्रांशुशिशिराम्बुमत् ।
हनूमानपरिश्रांतः पुप्लुवे गगनार्णवम् ॥ ४ ॥
ग्रसमान इवाकाशं ताराधिपमिवोल्लिखन् ।
हरन्निव सनक्षत्रं गगनं सार्कमण्डलम् ॥ ५ ॥
अपारमपरिश्रान्तश्चाम्बुधिं समगाहत ।
हनूमान्मेघजालानि विकर्षन्निव गच्छति ॥ ६ ॥

पांडुरारुणवर्णानि नीलमांजिष्ठकानि च ।
हरितारुणवर्णानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ७ ॥
प्रविशन्नभ्रजालानि निष्क्रमंश्च पुनः पुनः ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चंद्रमा इव दृश्यते ॥ ८ ॥
तार्क्ष्यायमाणो गगने स बभौ वायुनन्दनः ।
दारयन्मेघवृन्दानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ ९ ॥
नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ।
प्रवरान्राक्षसान्हत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ १० ॥
आकुलां नगरीं कृत्वा व्यथयित्वा च रावणम् ।
अर्दयित्वा महावीरान्वैदेहीमभिवाद्य च ॥ ११ ॥
आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन सागरम् ।
पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान् ॥ १२ ॥
ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगोऽभ्युपागमत् ।
स किंचिदारात्संप्राप्तः समालोक्य महागिरिम् ॥ १३ ॥
महेन्द्रमेघसंकाशो ननाद स महाकपिः ।
स पूरयामास कपिर्दिशो दश समन्ततः ॥ १४ ॥
नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ।
स ते देशमनुप्राप्तः सुहृद्दर्शनलालसः ॥ १५ ॥
ननाद सुमहानादं लाङ्गूलं चाप्यकम्पयत् ।
तस्य नानद्यमानस्य सुपर्णाचरिते पथि ॥ १६ ॥
फलतीवास्य घोषेण गगनं सार्कमंडलम् ।
ये तु तत्रोत्तरे कूले समुद्रस्य महाबलाः ॥ १७ ॥
पूर्वं संविष्ठिताः शूरा वायुपुत्रदिदृक्षवः ।
महतो वायुनुन्नस्य तोदयस्येव निस्वनम् ॥ १८ ॥
शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूरुवेगं हनूमतः ।
ते दीनमनसः सर्वे शुश्रुवुः काननौकसः ॥ १९ ॥
वानरेन्द्रस्य निर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ।
निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समन्ततः ॥ २० ॥

बभूवुरुत्सुकाः सर्वे सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणः ।
जाम्बवान्स हरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः ॥ २१ ॥
उपामन्त्र्य हरीन्सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
सर्वथा कृतकार्योऽसौ हनूमान्नात्र संशयः ॥ २२ ॥
नह्यस्याकृतकार्यस्य नाद एवंविधो भवेत् ।
तस्य बाहूरुवेगं च निनादं च महात्मनः ॥ २३ ॥
निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्पेतुर्यतस्ततः ।
ते नगाग्रान्नगाग्राणि शिखराच्छिखराणि च ॥ २४ ॥
प्रहृष्टाः समपद्यन्त हनूमन्तं दिदृक्षवः ।
ते प्रीतः पादपाग्रेषु गृह्य शाखामवस्थिताः ॥ २५ ॥
वासांसि च प्रकाशानि समाविध्यन्त वानराः ।
गिरिगह्वरसंलीनो यथा गर्जति मारुतः ॥ २६ ॥
एवं जगर्ज बलवान् हनूमान्मारुतात्मजः ।
तमभ्रघनसंकाशमापतन्तं महाकपिम् ॥ २७ ॥
दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ।
ततस्तु वेगवान्वीरो गिरेर्गिरिनिभः कपिः ॥ २८ ॥
निपपात गिरेस्तस्य शिखरे पादपाकुले ।
हर्षेणापूर्यमाणोऽसौ रम्ये पर्वतनिर्झरे ॥ २९ ॥
छिन्नपक्ष इवाकाशात्पपात धरणीधरः ।
ततस्ते प्रीतमनसः सर्वे वानरपुंगवाः ॥ ३० ॥
हनूमन्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ।
परिवार्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः ॥ ३१ ॥
प्रहृष्टवदनाः सर्वे तमागतमुपागमन् ।
उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च ॥ ३२ ॥
प्रत्यर्चयन्हरिश्रेष्ठं हरयो मारुतात्मजम् ।
विनेदुर्मुदिताः केचित्केचित्किलकिलां तथा ॥ ३३ ॥
हृष्टाः पादपशाखाश्च आनिन्युर्वानरर्षभाः ।
हनूमांस्तु गुरून्वृद्धाञ्जाम्बवत्प्रमुखांस्तदा ॥ ३४ ॥

कुमारमङ्गदं चैव सोऽवन्दत महाकपिः ।
स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः ॥ ३५ ॥
दृष्टा देवीति विक्रान्तः संक्षेपेण न्यवेदत् ।
निषसाद च हस्तेन गृहीत्वा वालिनः सुतम् ॥ ३६ ॥
रमणीये वनोद्देशे महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ।
हनूमानब्रवीत्पृष्टस्तदा तान्वानरर्षभान् ॥ ३७ ॥
अशोकवनिकासंस्था दृष्टा सा जनकात्मजा ।
रक्ष्यमाणा सुघोराभी राक्षसीभिरनिन्दिता ॥ ३८ ॥
एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा ।
उपवासपरिश्रान्ता मलिना जटिला कृशा ॥ ३९ ॥
ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम् ।
निशम्य मारुतेः सर्वे मुदिता वानरा भवन् ॥ ४० ॥
क्ष्वेडन्त्यन्ये नदन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबलाः ।
चक्रुः किलकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे ॥ ४१ ॥
केचिदुच्छ्रितलाङ्गूलाः प्रहृष्टाः कपिकुञ्जराः ।
आयताञ्चितदीर्घाणि लाङ्गूलानि प्रविव्यधुः ॥ ४२ ॥
अपरे तु हनूमन्तं श्रीमन्तं वानरोत्तमम् ।
आप्लुत्य गिरिशृंगेषु संस्पृशन्ति स्म हर्षिताः ॥ ४३ ॥
उक्तवाक्यं हनूमन्तमङ्गदस्तु तदाब्रवीत् ।
सर्वेषां हरिवीराणां मध्ये वाचमनुत्तमाम् ॥ ४४ ॥
सत्त्वे वीर्ये न ते कश्चित्समो वानर विद्यते ।
यदवप्लुत्य विस्तीर्णं सागरं पुनरागतः ॥ ४५ ॥
जीवितस्य प्रदाता नस्त्वमेको वानरोत्तम ।
त्वत्प्रसादात्समेष्यामः सिद्धार्थो राघवेण ह ॥ ४६ ॥
अहो स्वामिनि ते भक्तिरहो वीर्यमहो धृतिः ।
दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी ॥ ४७ ॥
दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम् ।
ततोऽङ्गदं हनूमन्तं जाम्बवन्तं च वानराः ॥ ४८ ॥

परिवार्य प्रमुदिता भेजिरे विपुलाः शिलाः ।
उपविष्टा गिरेस्तस्य शिलासु विपुलासु ते ॥ ४९ ॥
श्रोतुकामाः समुद्रस्य लङ्घनं वानरोत्तमाः ।
दर्शनं चापि लङ्कायाः सीताया रावणस्य च ॥ ५० ॥
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे हनूमद्वदनोन्मुखाः ।
तस्थौ तत्रांगदः श्रीमान्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ ५१ ॥
उपास्यमानो विबुधैर्दिवि देवपतिर्यथा ॥

रामायण--सुन्दरकाण्ड--सर्ग ५७.

७० वंचकवंचनम् ।

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने जीर्णधनो नाम वणिक्पुत्रः । स च द्रव्यक्षयात् देशान्तरगमनमना व्यचिन्तयत् ।

यत्र देशेऽथवा स्थाने भोगान् भुक्त्वा स्ववीर्यतः ।
तस्मिन् विभवहीनो यो वसेत् स पुरुषाधमः ॥

तस्य च गृहे लोहभारघटिता पूर्वपुरुषोपार्जिता तुलासीत् । तां च कस्यचिद्वाणिजो गृहे निक्षेपभूतां कृत्वा देशान्तरं प्रस्थितः । ततः सुचिरं कालं देशान्तरं भ्रान्त्वा पुनस्तदेव स्वपुरमागत्य तं श्रेष्ठिनमुवाच । भो श्रेष्ठिन् दीयतां मे सा निक्षेपतुला । स आह । भो नास्ति सा त्वदीया तुला । मूषिकैर्भक्षिता । जीर्णधन आह । भोः श्रेष्ठिन् नास्ति दोषस्ते यदि मूषिकैर्भक्षितेति । ईदृगेव संसारः । न किंचिदत्र शाश्वतमस्ति । परमहं नद्यां स्नानार्थं गच्छामि । तत्त्वमात्मीयं शिशुमेतं मया सह स्नानोपकरणहस्तं प्रेषयेति । सोऽपि चौर्यभयात्तस्य शङ्कितः स्वपुत्रमुवाच । पितृव्योऽयं तव स्नानार्थं नद्यां यास्यति । तद्गम्यतामनेन सार्धं स्नानोपकरणमादायेति ।

अथासौ वणिक्शिशुः स्नानोपकरणमादाय प्रहृष्टमनास्तेनाभ्यागतेन सह-प्रस्थितः । तथानुष्ठिते वणिक् स्नात्वा तं शिशुं नदीगुहायां प्रक्षिप्य तद्द्वारं बृहच्छिलयाच्छाद्य सत्वरं गृहमागतः । पृष्टश्च तेन वणिजा । भो अभ्यागत तत्कथ्यतां कुत्र मे शिशुर्यस्त्वया सह नदीं गत इति । स आह । नदीतटात्स श्येनेन हृत इति । श्रेष्ठ्याह । मिथ्यावादिन् किं क्वचिच्छ्येनो बालं हर्तुं

शक्नोति। तत्समर्पय मे सुतमन्यथा राजकुले निवेदयिष्यामीति। स आह। भोः सत्यवादिन् यथा श्येनो बालं न नयति तथा मूषिका अपि लोहभारघटितां तुलां न भक्षयन्ति। तदर्पय मे तुला यदि दारकेण प्रयोजनम्।

एवं विवदमानौ द्वावपि राजकुलं गतौ। तत्र श्रेष्ठी तारस्वरेण प्रोवाच। भो अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम्। मम शिशुरनेन चौरेणापहृतः। अथ धर्माधिकारिणस्तमूचुः। भोः समर्प्यतां श्रेष्ठिसुतः। स आह। किं करोमि पश्यतो मे नदीतटाच्छ्येनेनापहृतः शिशुः। तच्छ्रुत्वा ते प्रोचुः। भो न सत्यमभिहितं भवता। किं श्येनः शिशुं हर्तुं समर्थो भवति। स आह। भो भोः श्रूयतां मद्वचः।

ते प्रोचुः। कथमेतत्। ततः श्रेष्ठी सभ्यानामादितः सर्वं वृत्तान्तं निवेदयामास। ततस्तैर्विहस्य तौ परस्परं संबोध्य तुलाशिशुप्रदानेन संतोषितौ। अतोऽहं ब्रवीमि।

तुलां लोहसहस्रस्येति। पञ्चतन्त्रम्।

७१ पौरुषस्थापनम्

सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनंदन।
सम्यक् प्रयुक्तात् सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ १ ॥
साधूपदिष्टमार्गेण यन्मनोऽङ्गविचेष्टितम्।
तत्पौरुषं तत्सफलमन्यदुन्मत्तचेष्टितम् ॥ २ ॥
यो यमर्थं प्रार्थयते तदर्थं चेहते क्रमात्।
अवश्यं स तमाप्नोति न चेदर्धान्निवर्तते ॥ ३ ॥
प्राक्तनं चैहिकं चेति द्विविधं विद्धि पौरुषम्।
प्राक्तनोऽद्यतनेनाशु पुरुषार्थेन जीयते ॥ ४ ॥
द्वौ हुडाविव युध्येते पुरुषार्थौ समासमौ।
प्राक्तनश्चैहिकश्चैव शाम्यत्यत्राल्पवीर्यवान् ॥ ५ ॥
द्वौ हुडाविव युध्येते पुरुषार्थौ समासमौ।
आत्मीयश्चान्यदीयश्च जयत्यतिबलस्तयोः ॥ ६ ॥
परं पौरुषमाश्रित्य दंतैर्दंतान् विचूर्णयन्।
शुभेनाशुभमुद्युक्तं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ॥ ७ ॥

संवित्स्पंदो मनःस्पंद ऐन्द्रियस्पंद एव च ।
एतानि पुरुषार्थस्य रूपाण्यभ्यः फलोदयः ॥ ८ ॥
यथासंवेदनं चेतस्तथा तत्स्पंदमृच्छति ।
तथैव कायश्चलति तथैव फलभोक्तृता ॥ ९ ॥
पौरुषाद् दृश्यते सिद्धिः पौरुषाद्धीमतां क्रमः ।
दैवमाश्वासनामात्रं दुःखे पेलवबुद्धिषु ॥ १० ॥
तावत्तावत् प्रयत्नेन यतितव्यं सुपौरुषम् ।
प्राक्तनं पौरुषं यावदशुभं शाम्यति स्वयम् ॥ ११ ॥
प्रत्यक्षमानमुत्सृज्य योऽनुमानमुपेत्यसौ ।
स्वभुजाभ्यामिमौ सर्पाविति प्रेक्ष्य पलायते ॥ १२ ॥
दैवं संप्रेरयति मामिति दग्धधियां मुखम् ।
अदृष्टश्रेष्ठदृष्टीनां दृष्ट्वा लक्ष्मीर्निवर्तते ॥ १३ ॥
पुरुषार्थात् फलप्राप्तिर्देशकालवशादिह ।
प्राप्ताचिरेण शीघ्रं वा यासौ दैवमिति स्मृता ॥ १४ ॥
पौरुषेण जिता दैत्याः स्थापिता भुवनक्रियाः ।
रचितानि जगंतीह विष्णुना न च दैवतः ॥ १५ ॥
मूढानुमानसंसिद्धं दैवं यस्यास्ति दुर्मतेः ।
दैवाद् दाहोऽस्ति नैवेति गंतव्यं तेन पावके ॥ १६ ॥
दैवमेवेह चेत् कर्तृ पुंसः किमिव चेष्टया ।
स्नानदानासनोच्चारान् दैवमेव करिष्यति ॥ १७ ॥
न च निःस्पंदता लोके दृष्टेह शवतां विना ।
स्पंदाच्च फलसंप्राप्तिस्तस्माद्दैवं निरर्थकम् ॥ १८ ॥
विनियोक्त्रथ भूतानामस्त्यन्यच्चेज्जगत्त्रये ।
शेरते भूतवृंदानि दैवं सर्वं करिष्यति ॥ १९ ॥
मूढैः प्रकल्पितं दैवं तत्परास्ते क्षयं गताः ।
प्राज्ञास्तु पौरुषार्थेन पदमुत्तममास्थिताः ॥ २० ॥
ये शूरा ये च विक्रांता ये प्राज्ञा ये च पंडिताः ।
तैस्तैः किमिव लोकेऽस्मिन् वद दैवं प्रतीक्ष्यते ॥ २१ ॥

कालविद्भिर्विनिर्णीता यस्यातिचिरजीविता ।
स चेज्जीवति संछिन्नशिरास्तद्दैवमुत्तमम् ॥ २२ ॥
कालविद्भिर्विनिर्णीतं पांडित्यं यस्य राघव ।
अनध्यापित एवासौ तज्ज्ञश्चेद्दैवमुत्तमम् ॥ २३ ॥
विश्वामित्रेण मुनिना दैवमुत्सृज्य दूरतः ।
पौरुषेणैव संप्राप्तं ब्राह्मण्यं राम नान्यथा ॥ २४ ॥
अस्माभिरपरै राम पुरुषैर्मुनितां गतैः ।
पौरुषेणैव संप्राप्ता चिरं गगनगामिता ॥ २५ ॥
जगति पुरुषकारकारणेऽस्मिन् कुरु रघुनाथ चिरं तथा प्रयत्नम् ।
व्रजसि तरुसरीसृपाभिधानां सुभग यथा न दशामशंक एव ॥२६॥

योगवासिष्ठे मुमुक्षुप्रकरणे अध्यायाः ४–७

७२ उदुंबरखण्डयुद्धे शिवनृपस्य विजयः (शके १८८२)

शास्ताखानानें ७३ हजार घोडेस्वारांसह पुण्यास ठाणें दिल्यानंतर कारतलबखान नांवाच्या सरदारास सह्याद्रि उतरून चौल, कल्याण, भिवंडी, पनवेल, नागोठणें इत्यादि स्थळें हस्तगत करण्याची आज्ञा केली. त्याप्रमाणें तो लोहगडच्या दक्षिणोत्तर मार्गानें सह्याद्रि उतरला आणि त्यास अडविण्यासाठीं पायथ्याशीं असलेल्या शिवाजीच्या तावडींत सांपडून कोंडला गेला. त्याच्या सैन्याचा धीर खचला. दोन प्रहरच्या उन्हाचा ताप असह्य वाटूं लागला. तेव्हां

राजव्याघ्री उवाच—

अंकरोपितसैन्यस्त्वमकरोः कर्म गर्हितम् ।
प्राविशः सहसा येन शिवसिंहाश्रयं वनम् ॥ १ ॥
बत त्वया समानीय सैन्यं दिल्लीपतेरिह ।
अहो महोत्साहवता पंचाननमुखेऽर्पितम् ॥ २ ॥
अद्य यावद् यशो यावदिंद्रप्रस्थभृतार्जितम् ।
तत् तस्य भवताऽमुष्मिन् विपिने विनिमज्जितम् ॥ ३ ॥
पश्चात् पुरस्ताच्च च पुनः सव्यदक्षिणपार्श्वयोः ।
स्थिता पश्य युयुत्संते सोत्सवाः परिपंथिनः ॥ ४ ॥

अमी सर्वे सुप्रयोगसायकास्तु तव सैनिकाः ।
तूष्णीमेवासते ह्यत्र बतालेख्यगता इव ॥ ५ ॥
अहो दिल्लींद्रसेनानीः शास्ताखानोऽल्पचेतनः ।
परिपंथिप्रतापाग्नौ ससैन्यं त्वामपातयत् ॥ ६ ॥
जीवग्राहं निगृह्याशु द्वेषणस्त्वां निनीषति ।
त्वं त्वन्ध इव कांतारे रुद्धो युद्धं चिकीर्षसि ॥ ७ ॥
सत्यां हि फलनिष्पत्तौ पुरुषस्येह पौरुषम् ।
परथा परिहासाय तदेव खलु साहसम् ॥ ८ ॥
तदद्य सद्य एव त्वं तं प्रपद्य महीभृतम् ।
अये ससैन्यमात्मानं मृत्युपाशाद् विमोचय ॥ ९ ॥
एवं स यवनस् तत्र राजव्याघ्र्या प्रबोधितः ।
विरराम महावीरः साहसी समरात् ततः ॥ १० ॥

कवींद्रपरमानंदकृते शिवभारते अध्यायः २९.

७३ कतिचित् लौकिकन्यायाः

१. न स्याद् वनमृते व्याघ्रान् व्याघ्रा न स्युर्ऋते वनम् ।
वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान् रक्षति काननम् ॥

इति वनव्याघ्रन्यायेन कुरुपांडवानां संधिरिष्टः, परस्परसाहाय्यमाचरन्तो दुर्धर्षा भवेयुः इति विदुरो धृतराष्ट्रमुपादिशति । यथा

धार्तराष्ट्रा वनं राजन् व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनशन् वनात् ॥

२. आपद्गतं हससि किं द्रविणान्धमूढ
लक्ष्मीः स्थिरा न भवतीति किमत्र चित्रम् ।
किं त्वं न पश्यसि घटीर्जलयंत्रचक्रे
रिक्ता भवन्ति भरिता भरिताश्च रिक्ताः ॥ अयं कूपयंत्रघटिकान्यायः

३. स्वमते परेणोद्भाव्यमानानां दूषणानां तन्मते पातने उष्ट्रलगुडन्यायावतारः । यथोष्ट्रेणोह्यमानेनैव लगुडेन तत्प्रहारः क्रियते तथा ।

संस्कृत अनुवादाकरितां मराठी उतारे

१. वृक्षांस वाऱ्याचें (वाऱ्यापासून) भय असतें. बाशा (पर्युषित) फुलाचा भ्रमर त्याग करतात. प्रायः अशुभ कार्याचें कालहरण करणें हीच त्याची प्रतिक्रिया होय. निकृष्ट असली तरी जन्मभूमि प्राण्यांस अत्यंत प्रिय असत्ये. प्राप्त झालेली गोष्ट (अर्थ) सुद्धां मन्दबुद्धि मनुष्याकडून गमावली जात्ये (ह्रियते).

२. काव्य ही कलेची सीमा होय. जें अन्न नित्य खावें तसली प्रजा उत्पन्न होत्ये. कोळसा (अंगारः) उष्ण असतां भाजतो आणि थंड झाला असतां हात काळा करतो. जसलें सूत (तन्तवः) असतें तसलें कापड (पटः) बनतें. योग्य काळीं थोडें दिलेलें सुद्धां चांगलें (वरम्), अकालीं पुष्कळ दिलेल्याचाहि काय उपयोग ?

३. आपल्या कुटुंबाचें पोषण करण्यामध्यें पैशाचा व्यय करणाऱ्याचा त्याग तो कोणता ? हंसांनीं भात (शालिः) खाल्लें असतां त्यांत कावळ्यांचा कोणता अपराध ? व्यसनरूपी वृक्षाचें मूळ दुर्जनांची संगत होय. ज्याच्या हातांत ससा तो पारधी. मला तीनचारपेक्षां अधिक आंबे नकोत.

४. सावित्री ह्या नांवाची एक शहाणी व सद्गुणी राजकन्या होती. ती बापाची एकुलती एक व फार लाडकी होती. योग्य वाटेल तो नवरा पसंत कर, असें बापानें तिला सांगितल्यावरून, सत्यवान नांवाच्या एका गुणवंत राजपुत्रास वरण्याचा तिनें निश्चय केला. पण तो राजपुत्र अल्पायुषी असून त्याचा बाप आंधळा होता व त्याचें राज्यही शत्रूंनीं घेतलें होतें. तेव्हां सत्यवानास वरण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं, असें तिला पुष्कळांनीं सांगितलें. तरी तिचा निश्चय बिलकूल ढळला नाहीं, व तिनें त्यासच वरिलें.

पुढें सत्यवान थोड्याच काळानें मरण पावला. तेव्हां यम त्याचा प्राण घेऊन चालला असतां सावित्रीहि त्याच्यामागें रडत रडत चालली. पुष्कळ लांब गेल्यावर यम तिला म्हणतो, " मुली, तूं कशाला येतेस ? ह्याचा तुझा संबंध आतां तुटला ! फीर मागें, फार दमलीस, बाळे. " सावित्रीनें उत्तर केलें, " देवा, असें कसें म्हणतां ? जिकडे पति जाईल तिकडे मला गेलें पाहिजे. हा माझा धर्म आहे."

ह्या तिच्या भाषणानें यमाला मोठें कौतुक वाटून त्याला तिची कींव आली. तेव्हां फिरून तो तिला म्हणतो, " मुली, तूं काय मागशील तें तुला देईन, पण आतां पुढें येऊं नको." तेव्हां सासऱ्याचे गेलेले डोळे फिरून यावे, त्याचें राज्य त्यास परत मिळावें " वगैरे वर तिनें त्याजपासून मागून घेतले, आणि ती म्हणाली, " देवा, तुम्ही मला पित्यासारखे आहां. ह्या तुमच्या मुलीला पुत्रवती हो असा आशीर्वाद द्या. " सावित्रीची ती धर्मनिष्ठा व चांगुलपणा पाहून यमाला इतका संतोष व अचंबा वाटला कीं, त्या भरांत त्यानें तिला तसा आशिर्वाद दिला. यमाच्या तोंडचे ते शब्द ऐकतांच सावित्री हळूच म्हणाली, " तर देवा, आपला बोल खरा करण्याकरितां माझा पति मला परत द्या ! " यमाला नाहीं म्हणण्याला आतां जागां मुळींच न राहिल्यामुळें सत्यवानाचा प्राण परत देणें त्यास भाग पडलें !

५. याप्रमाणें शास्त्रचर्चेंत निमग्न असलेल्या त्या ब्रह्मदेवाची मनुदक्षादि प्रजापति सप्तर्षि, प्रमुख महर्षि मोठ्या भक्तिभावानें आराधना करीत होते. कांहीं स्तुतिपरिपूर्ण महर्षि तेथें ऋचा पठन करीत होते. अन्य कांहीं महर्षि यजुर्वेदांतील पूजाविधायक मंत्रांचें पठन करीत होते. कांहीं महर्षि प्रशंसायुक्त सामांचें गायन करीत होते व दुसरे कांहीं मुनि यज्ञक्रियाविधायक मंत्रांचें विवेचन करीत होते. तच्छास्त्रीय सिद्धांतभेदामुळें त्या वेळीं त्या महर्षि मण्डळांत गंभीर स्वरूपाचे वादहि उत्पन्न झाले होते.

६. या आश्रमांत संन्यासी, बालखिल्य व अनेक मुनिगण, आणि अग्निशाला दिसत असून सर्व भूप्रदेशावर पुष्पांचीं आसनें घातलीशीं दिसत होतीं. तसेंच महाकच्छ नांवाच्या तुंग व पुष्प वृक्षांनीं त्या आश्रमाला विलक्षण शोभा आली होती. त्या आश्रमाच्या समीपच मधून मालिनी नदी वहात होती. तिचें उदक सुखकर, स्वच्छ आणि पथ्यकर होतें.त्या नदीच्या तीरावर पक्ष्यांचे थवेच्या थवे बसलेले दिसत होते; तेथील सर्प आणि पक्षी एकाच ठिकाणीं सौम्यपणानें खेळत होते. असा मनोरम आश्रम कोणत्या सहृदय माणसाचें अंतःकरण हरणार नाहीं ?

७. एके दिवशीं बाण आपल्या घरीं आप्तमित्रांसह बसला असतां त्याचा बंधु चंद्रसेन येऊन म्हणाला:—हर्षराजाचा बंधु जो कृष्णराज त्यानें पाठविलेला दूत पत्र घेऊन आला आहे. हें ऐकून तो म्हणाला, त्याला लवकर घेऊन ये.

नंतर तो दृष्टीस पडतांच बाण त्यास म्हणाला:—तो अकारणबंधु कृष्णराज खुशाल आहे ना ? त्यानें होय म्हणून नमन करून एक पत्र दिलें. तें त्यानें वाचिलें. " उशीर न करतां आपण लवकर निघून यावें. इतर गोष्टी दूत तोंडीं सांगेल." असें त्यांत होतें. तेव्हां त्यानें त्यास तोंडी निरोप विचारला. तो म्हणाला, " स्नेह होण्यास कुल, शील, वय इत्यादि अनेक कारणें असतात, परंतु तुमची माझी भेट झाली नसूनही केवळ तुमच्या गुणांनींच माझ्या मनांत तुमचेविषयीं प्रेम उत्पन्न केलें आहे."

८. तो दुसरे दिवशीं दोन प्रहरीं आपले राजधानीस येऊन पोहोंचला. त्या ठिकाणीं त्याला सर्व उत्साहरहित दिसले. राजवाड्यापाशीं येऊन तो घोड्यावरून उतरला. तों त्यास सुषेण नांवाचा वैद्य भेटला. तेव्हां हर्षानें त्यास विचारलें, ताताच्या प्रकृतीस कांहीं आराम आहे काय ? तो म्हणाला, अद्याप कांहीं नाहीं, आपली भेट झाल्यावर कांहीं आराम पडेल, असें मला वाटतें. नंतर पित्यास आराम पडावा म्हणून ज्या ठिकाणीं जप, होम, देवपूजा, औषधक्रिया इत्यादि उद्योग चालले होते त्या ठिकाणीं तो आला.

९. गोदावरीबाई म्हणून एक शहाणी भली आणि मायाळू बायको होती. तिची वडील मुलगी गंगा म्हणून होती; तिनें एके दिवशीं कांहीं अन्याय केला, म्हणून आईनें तीस ममतेनें धमकावलें. ते आईचे मायाळू शब्द ऐकून आणि आपला अन्याय स्मरून गंगा रडूं लागली. तें पाहून तिची लहान बहीण चिमणी तीन वर्षांची होती तिनें हळूच माघारून येऊन एका हातानें परकराचा पदर घेऊन आपल्या बहिणीचीं आसवें पुसलीं; आणि दुसऱ्या हातानें आपले तोंडांतला खडीसाखरेचा खडा तिचे तोंडांत घातला. मला असें वाटतें कीं, कोणीं चांगल्या चितान्यानें याविषयीं चित्र काढलें असतां काय वेधक होईल.

१०. प्राचीन काळीं समुद्रतीरीं एके नगरांत एक कोळी रहात असे. तो फारच दरिद्री होता. त्यास आपला व बायकापोरांचा निर्वाह करण्यापुरतें सुद्धां द्रव्य मिळत नसे. त्याचा पाठ असा होता कीं, दररोज मोठ्या पहाटेस उठून मासे धरावयास समुद्रावर जावें. व चार वेळ जाळें टाकून, तितक्यांत जे मासे सांपडतील, तितक्यावर चरितार्थ चालवावा.

११. पर्जन्यकाळ संपत येऊन हस्तनक्षत्रास आरंभ झाला असतां मोठमोठाले ढग आकाशांतून इकडून तिकडे फिरूं लागले. मोठ्या जोराचा वारा सुटून

कोठें वादळेंही होऊं लागलीं. विद्युल्लतेचे मोठे भयंकर कडकडाक चालू झाले. कोठें कोठें मोठ्या जोराचा पाऊसहि पडत आहे. चोहींकडे नदीनाले भरून चालले आहेत. जिकडून वादळ जात आहे तिकडे अतिशय धुरळा उसळून वृक्ष आपापलीं मस्तकें मोठ्या जोरानें हालवीत आहेत. आणि मेघांच्या भयंकर गर्जनेनें चारी दिशा व्यापून गेल्या आहेत.

१२. स्वप्न असें पाहिलें कीं, मी वाडयांतून निघून गंगातीरीं गेलों; आणि तेथें तो अमर्याद पूर आला असल्यामुळें, ती गंगाबाई दुथडयांचें उल्लंघन करून महावेगानें "फूं फूं" असा शब्द करीत चालली होती. इतक्यांत तिची शीघ्रगति मंद झाली, तिच्या प्रचंड लाटा कमी झाल्या; तिचें विस्तीर्ण पात्र आकुंचित झालें; तिचें गढूळ उदक स्वच्छ स्फटिकासारखें झालें; कोणी म्हणेल सख्या रत्नाकरानें अंजारून गोंजारून, लडिवाळपणानें मांडीवर घेऊन इचें शांतवन केलें.

१३. एकाएकीं गंगाबाईचें होतें तें उदक आटूं लागलें. नेत्रस्पर्शास टिपूसभर देखील उरलें नाहीं. तिच्यामध्यें विहार करून सुखानें राहणारे जे मत्स्यादि जीव, त्यांनीं तळमळ तळमळ करून पटापटा प्राण टाकले. चहूं बाजूंच्या धान्यांची राख झाली. जिकडे दृष्टि यावी तिकडे वालुकामय दिसूं लागलें. हाहि चमत्कार सातदां पाहिला.

१४. मग कवि होण्याचा निश्चय केल्यावर या नवीन उद्देशानें जेव्हां मी सृष्टीचें अवलोकन करूं लागलों, तेव्हां पूर्वीं पाहिलेलीच सृष्टि मला नवीन भासूं लागली. सर्व प्रकारच्या माहितीची मला आतां गरज वाटूं लागली. नाना प्रकारचे उपमादि अलंकार सुचावे व मनोरंजक वर्णनकरतां यावें, म्हणून मी पर्वतावर व अरण्यांत पुष्कळ फिरलों; अनेक प्रकारच्या वृक्षांच्या व पुष्पांच्या तसबिरी स्मृतिरूप पटावर उतरून घेतल्या; पर्वतांचे मोठमोठे कडे व राजमंदिरांचीं शिखरें यांचें एकसारखें लक्ष देऊन अवलोकन केलें.

१५. तव स्मरण संतत स्फुरणदायि आम्हा घडो ।
त्वदीय गुणकीर्तनध्वनि सुरम्य कर्णीं पडो ॥
स्वदेशहितचिंतनाविण दुजी कथा नावडो ।
तुझ्यासमचि आमुची तनुहि देशकार्यीं पडो ॥

सूत्रांच्या अर्थासाठीं ठोकळ माहिती*

१. सूत्र म्हणजे अतिसांक्षिप्त भाषेंत सांगितलेला नियम; अर्थात् त्यांत पुष्कळ गोष्टी अध्याहृत घ्यावयाच्या असतात. प्रकरण, पोटप्रकरण किंवा मागील सूत्र यांतील विषयांचा अध्याहार करावा लागतो. शिवाय कांहीं सांकेतिक शब्द, क्रियापद इत्यादि शब्दहि अध्याहृत घ्यावे लागतात. उदाहरणार्थ, इण्कोः हें § २४ मधील सूत्र घेऊं. येथें संधिविचार हें प्रकरण, अन्तःसंधि हें पोटप्रकरण व स् चा ष् होणें इतक्या विषयांच्या अध्याहार पूर्वींच्या सूत्रांवरून करावयाचा आहे. मग 'इणः कवर्गात् च परस्य सकारस्य षकारो भवति' असें पूर्ण वाक्य होतें. यांतील इण् प्रत्यहारांत अ, आ खेरीज सर्व स्वर आणि य्, र्, ल्, व्, ह् हीं पांच व्यंजनें यांचा अंतर्भाव होतो. इणः = इण् ची पंचमी ए. व.; कु = कवर्ग.

सूत्रांचा अर्थ करतांना संधिनियम लक्षांत घेऊन त्यांचीं पदें पाडावींत. जसें, झषस्तथोर्धोऽधः § १९ = झषः तथोः धः अधः; नाभ्यस्ताच्छतुः § ७५ ई = न अभ्यस्तात् शतुः.

२. सूत्रांत वर्ण, प्रत्याहार, प्रत्यय, आदेश, आगम, धातु, अव्यय इत्यादींना नामें मानून ते त्या त्या अन्ताच्या नामाप्रमाणें चालविलेले असतात. जसें, आद्गुणः § १०; येथें आत् = अ ची पंचमी ए. व.; ओः पुयण्ज्यपरे २३५; येथें ओः = उ ची षष्ठी ए. व.; उः = ऋ ची षष्ठी ए. व. १५८ (७); रषाभ्यां नो णः समानपदे § २३; येथें नः = न् ची षष्ठी ए. व.; आणि णः = ण् चीं प्रथमा ए. व.; इको यणचि § १२; यांतील इकः = इक् (प्रत्यहारा) ची षष्ठी ए. व.; यण् = यण् (प्रत्यहारा) ची प्रथमा ए. व.; अचि = अच् (प्रत्याहारा) ची सप्तमी ए. व.; विभाषा ङिश्योः § ७८; येथें ङिश्योः = ङि आणि शी या दोन प्रत्ययांच्या द्वंद्वसमासाची सप्तमी

* ही मांहिती वाचण्यापूर्वीं § ३ वाचावें.

द्वि. व.; ग्रह्गुहोः § २३४ = ग्रह् आणि गुह् ह्या दोन धातूंच्या द्वंद्वसमासाची षष्ठी द्वि. व.

(अ) सूत्रांत स्वराचा मोघम उल्लेख असल्यास तो ऱ्हस्व व दीर्घ अशीं दोनहि रूपें दर्शवितो. पण त्यांपैकीं एका रूपाचाच उल्लेख करणें असेल तर त्या रूपास त् जोडलेला असतो. उदाहरणार्थ, § १२ मध्यें इक् म्हणजे इ, उ, ऋ ऱ्हस्व किंवा दीर्घ; § १५ मध्यें ईत्, ऊत् म्हणजे फक्त दीर्घ ई, दीर्घ ऊ; § २१० मध्यें उत् म्हणजे फक्त ऱ्हस्व उ; §§ २५०, २५५ मध्यें ऋत् म्हणजे फक्त ऱ्हस्व ऋ.

३. कोणत्याहि शब्दाची मूळची (अव्यय, धातु, क्रियापद इत्यादि) जात न पाहतां तो नाम मानून चालवितात. जसें, अज्झनगमाम् § २३४ = अच्, हन्, गम् यांच्या द्वंद्वसमासाची षष्ठी ब. व.; स्तौतिण्योः § २४२.

४. वरील दुसऱ्या व तिसऱ्या कलमांत उल्लेखिलेल्या मानीव नामांचे समासहि केलेले असतात. जसें, ङ्यियोः, ग्रह्गुहोः, रषाभ्याम्, खरवसानयोः, अज्झनगमाम् हे सर्व द्वंद्वसमास आहेत. एकाचः (§ ३४) = एकः अच् यस्मिन् सः, तस्य; झषन्तस्य (§ ३४) = झष् अन्ते यस्मिन् सः, तस्य; उगित् (§ ७४) = उक् इत् यस्मिन् तत् (अंगं) हे ब. व्री. समास आहेत. याचप्रमाणें अजन्त, हलन्त, दादि § ७१, कित् (क् इत् यस्मिन् सः) § २४८ इत्यादि ब. व्री. आहेत.

५. क्वचित् प्रसंगीं वचन अनियमित असतें. जसें, इण्कोः, स्तोः, ष्टुना, ष्टुः, हे सर्व द्विपदात्मक द्वंद्व असूनहि ते एकवचनी नामाप्रमाणेंच चालविलेले आहेत. तसेंच क्वचित् ठिकाणीं विभक्तिहि गाळलेली असते. जसें, वनो र च § ९८; येथें र ची प्रथमा ए. व रः पाहिजे.

६. उच्चाराच्या सुलभतेसाठीं व्यंजनास अ, इ इत्यादि स्वर लावतात. जसें, रषाभ्याम् § २३; येथें र् आणि ष् या दोनहि व्यंजनांस अ हा स्वर लावला आहे. न्द्राः § २०; येथें न्, द्, र्, यांचा उच्चार करतां यावा म्हणून अ लावला आहे; पण तो फक्त र् ला लावला आहे.

७. सूत्रांतील पंचम्यन्त शब्दापुढें ' अव्यवहितत्वेन परतः ' (= च्या लगत पुढें) हे शब्द नेहमीं अध्याहृत घ्यावयाचे असतात. जसें, आद्गुणः § १० = आत् अव्यवहितत्वेन परतः अचि परे सति गुणः भवति.

सूत्रांतील षष्ठ्यन्त शब्दापुढें पुष्कळदां 'स्थाने' (=च्या जागीं) हा शब्द अध्याहृत घ्यावयाचा असतो. जसें, इको यणचि § १२ = इकः स्थाने यण् भवति.

एकवर्णात्मक आदेश सांगितलेला असेल तर तो फक्त अन्त्य वर्णास होतो. उदा. विधि+उक्त=विध्युक्त येथें धितल्या इ ला य् आदेश होतो. पण आदेश अनेकवर्णात्मक असेल तर तो सर्व वर्णांस समजावा. जसें त्रेः त्रयः § ९१ = त्रेः स्थाने त्रयः भवति म्हणजे त्रि बदलीं त्रयः येतो.

सूत्रांतील सप्तम्यन्त शब्दापुढें 'अव्यवहितत्वेन परे' (=च्या लगत पुढें असतां) हे शब्द नेहमीं अध्याहृत घ्यावे लागतात. जसें इको यणचि § १२ = इकः स्थाने यण् भवति अचि अव्यवहितत्वेन परे सति.

८. सूत्रांत कांहीं अन्वर्थक पारिभाषिक किंवा नेहमींच्या भाषेंतले साधे शब्द येतात. त्यांचा अर्थ कोशांत पहावा. वा, विभाषा, अन्यतरस्यां यांचा अर्थ 'विकल्पानें' असा असतो; अन्ते = पदान्ते. अवसान, शेष, व्यवाय इत्यादि साधे शब्द होत.

९. पाणिनीय प्रत्यय, आगम, धातु इत्यादीमध्यें इत् संज्ञक वर्ण असतात ते कधीं त्यांच्यामागें, कधीं पुढें, तर कधीं दोनहि बाजूस लावलेले असतात. कांहीं इत् वर्णांचीं कार्यें फक्त वैदिक भाषेस लागू असतात. इतर कांहीं इत् वर्णांचीं (अनुबंधांचीं) कार्यें पुढें सांगितलीं आहेत.

ज्या प्रत्ययांत ण्, ञ् हे इत् वर्ण असतील तो प्रत्यय विकारक आहे व त्यामुळें मागील स्वराची वृद्धि होते असें समजावें, जसें, णिच्, ष्यञ्, घञ् ह्या सानुबंध प्रत्ययांतील अनुक्रमें इ, य, अ हे निव्वळ प्रत्यय असून ते विकारक असल्याचें ण्, ञ्, ञ् ह्या इत् वर्णांनीं दर्शविलेलें आहे. ते प्रत्यय लागले असतां वृद्धि होते. जसें, कृ + णिच् § २२५=कृ+इ=कारि; स्थिर + ष्यञ् § ११२ = स्थिर + य = स्थैर्य; नश् + घञ् § २८२ (अ) = नश् + अ = नाश.

ज्या प्रत्ययांतील उक् म्हणजे उ, ऋ, ऌ हे वर्ण इत् असतील त्या प्रत्ययांतील ते इत् वर्ण न् आगम होणें आणि स्त्रीलिंग ई लागून होणें अशीं दोन कार्यें दर्शवितात. जसें, श्री + मतुप् = श्रीमत् यास सर्वनामस्थान

म्हणजे पहिले पांच विभक्तिप्रत्यय लागले असतां न् आगम होतो व याचें स्त्रीलिंग ई लागून होतें. §§ ७५, ९९ पहा.

ज्या प्रत्ययांतील क् हा इत् असेल असा धातूंना लागणारा प्रत्यय अविकारक असतो. जसें, क्यङ् § २५८, क्यच् § २२५, यक् § २६३, क्त § २७६, क्त्वा § २७८, क्वसु § २७७ या प्रत्ययांतील क् हा इत् वर्ण हे प्रत्यय अविकारक असल्याचें दर्शवितो. क्वसु = क् वस् उ. शिवाय हा उगित् म्हणून स्त्रीलिंग ई लागून होतें. § ९९. जसें, तस्थिवस्—तस्थुषी.

ज्यांतील ट् हा इत् आहे असा आगम आरंभीं लागतो. जसें, इट् हा आगम 'ता' प्रत्ययास होऊन 'इता' होतो. § १८३.

ज्यांतील म् हा इत् असेल असा आगम शब्दांतील शेवटल्या स्वरानंतर येतो. जसें, पचन्ती, पचत्नी नव्हे; श्रेयांसी, श्रेयास्नी नव्हे; न् (नुम् = न् उ म्) आगमाबद्दल §§ ७४, ७५, ७६ पहा.

ङित् (ज्यांतील ङ् हा इत् आहे) धातु आत्मनेपदी व ञित् (ज्यांतील ञ् हा इत् आहे) धातु उभयपदी असतात. § १७१ पहा.

१०. सूत्रांत धातु उल्लेखण्याचे चार प्रकार आहेतः—नुसता § २३६, अनुबंधयुक्त § १७१, उच्चाराकरितां अ, इ असे स्वर लावून § ७० आ किंवा त्यांच्या वर्तमान प्र. पु. ए. रूपानें § २४२.

———

श्रीगणेशाय नमः

संस्कृतप्रवेश

देवभाषाप्रवेशोऽयं महाराष्ट्र्या निबध्यते ।
शिक्षणस्य हि कृत्स्नस्य स्वभाषा द्वारमुत्तमम् ॥

वर्णविचार

१. संस्कृत भाषा सामान्यतः ज्या लिपींत लिहितात तिला **देवनागरी** लिपि म्हणतात. **देवनागरी** लिपि व बालबोध लिपि यांच्यामध्यें तादृश फरक नाहीं. या देवनागरी लिपींत तेरा स्वर व तेतीस व्यंजनें मिळून शेचाळीस वर्ण आहेत. या लिपीचें **देवलिपि** असें प्राचीन नांव पद्मपुराण पातालखंड अ. १०० मध्यें आढळतें.

स्वर—अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ. यांपैकीं अ, इ, उ, ऋ, ऌ हे **ह्रस्व**, आणि आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ हे **दीर्घ** स्वर आहेत. आ, ई, ऊ, ॠ हीं अनुक्रमें अ, इ, उ, ऋ चीं दीर्घ रूपें आहेत.

व्यंजनें —		क्, ख्, ग्, घ्, ङ्	कवर्ग (कु)
		च्, छ्, ज्, झ्, ञ्	चवर्ग (चु)
स्पर्श		ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्	टवर्ग (टु)
		त्, थ्, द्, ध्, न्	तवर्ग (तु)
		प्, फ्, ब्, भ्, म्	पवर्ग (पु)
अंतःस्थ		य्, व्, र्, ल्,	

उष्म श्, ष्, स्, ह्

ं अनुस्वार, ः विसर्ग, ँ अनुनासिकाची खूण.

२. कंठ, तालु, मूर्धा (टाळा), दंत, ओष्ठ व नासिका हीं वर्णोच्चाराचीं स्थानें आहेत. या स्थानांवरून वर्णांचे कंठ्य, तालव्य, मूर्धन्य, दंत्य, ओष्ठ्य, अनुनासिक असे भेद झाले आहेत.

अ, आ,	कवर्ग, आणि ह्	कण्ठ्य
इ, ई,	चवर्ग, य् आणि श्	तालव्य
ऋ, ॠ,	टवर्ग, र् आणि ष्	मूर्धन्य
ऌ,	तवर्ग, ल् आणि स्	दन्त्य
उ, ऊ,	पवर्ग	ओष्ठ्य
ए, ऐ,		कण्ठतालव्य
ओ, औ,		कण्ठौष्ठ्य
व्		दन्तौष्ठ्य

ङ्, ञ्, ण्, न्, म्, हे वर्ण **अनूनासिक**हि आहेत.

क्, ख्, च्, छ्, ट्, ठ्, त्, थ्, प्, फ्, (म्हणजे प्रत्येक वर्गांतील पहिले दोन वर्ण) आणि श्, ष्, स् या तेरा व्यंजनांना **घोष (कठोर)** व्यंजनें म्हणतात; बाकीच्या व्यंजनांना **अघोष (मृदु)** व्यंजनें म्हणतात. प्रत्येक वर्गांतील दुसरें व चौथें व्यंजन आणि श्, ष्, स्, ह्, या व्यंजनांना **महाप्राण** म्हणतात; बाकीच्या व्यंजनांना **अल्पप्राण** म्हणतात. कपेक्षां ख उच्चारण्याला जास्त जोर लागतो; म्हणून ख हा महाप्राण होय.

---

१. दांतांच्या लगतचा वरचा भाग तालु होय. व मूर्धा हा त्याच्याहि वरचा वाटीसारखा भाग होय.

२. अ + इ = ए; अ + ए =ऐ; अ +उ = ओ; अ + ओ = औ; म्हणून हे संयुक्त स्वर आहेत व त्यांच्या उच्चाराचीं स्थानें दोन आहेत.

३. अइउण् । १ । ऋलृक् । २ । एओङ् । ३ । ऐऔच् । ४ । हयवरट् । ५ । लण् । ६ । ञमङणनम् । ७ । झभञ् । ८ । घढधष् । ९ । जबगडदश् । १० । खफछठथचटतव् । ११ । कपय् । १२ । शषसर् । १३ । हल् । १४ ।

ह्या चौदा सूत्रांत संस्कृतांतील सर्व वर्णांचा संग्रह केलेला आहे. अ, इ, उ, ऋ मध्यें, त्यांच्या दीर्घांचाहि समावेश होतो. ह्या सूत्रांचा **प्रत्याहार** (= वर्णांचा संक्षेपानें उल्लेख) करण्याच्या कामीं उपयोग होतो. या सूत्रांतील ण्, क्, ङ्, च् इत्यादि शेवटच्या व्यंजनांस 'इत्[1]' म्हणतात. ह, य, व इत्यादींतला अकार केवळ ह्, य्, व्, इत्यादि व्यंजनांचा नीट उच्चार करतां यावा यासाठीं आहे. ह्या सूत्रांतील ('इत्'संज्ञक वर्ण सोडून) कोणत्याहि अक्षराशीं पुढचा कोणताहि 'इत्' संज्ञक वर्ण जोडला म्हणजे प्रत्याहार बनतात. कोणत्याहि प्रत्याहारांत त्याच्या आद्य वर्णापासून अंत्य वर्णापर्यंतच्या, 'इत्' संज्ञक वर्ण सोडून, सर्व वर्णांचा अंतर्भाव होतो. (प्रत्याहारांत 'इत्' वर्ण घेत नाहींत. त्यांचा केवळ प्रत्याहार बनविण्यापुरताच उपयोग करावयाचा असतो.) उदाहरणार्थ, अच् ह्या प्रत्याहारांत अ पासून औ पर्यंत सर्व स्वरांचा समावेश होतो. त्यांतील ण्, क्, ङ्, च् हे 'इत्' म्हणून वगळावयाचे. तसेंच यण् ह्या प्रत्याहारांत य्, व्, र्, ल् ह्या अंतःस्थ व्यंजनांचा अंतर्भाव होतो; व इक् ह्या प्रत्याहारांत इ, उ, ऋ, लृ ह्या स्वरांचा अंतर्भाव होतो व हल् ह्या प्रत्याहारांत सर्व व्यंजनें येतात. प्रत्याहारांचा उपयोग केल्यानें व्याकरणाचे नियम अत्यंत संक्षेपानें रचतां येतात. उदाहरणार्थ, 'इको यणचि' हें पाणिनीचें सूत्र घेऊं. 'ऱ्हस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ, लृ च्या पुढें (असवर्ण) स्वर आला तर त्यांच्या स्थानीं अनुक्रमें य्, व्, र्, ल् येतात' असा ह्या सूत्राचा अर्थ आहे. (कलम १२ पहा.)

४. इ किंवा ई चा ए, उ किंवा ऊ चा ओ, ऋ किंवा ॠ चा अर्, लृचा अल् होणें अशा फेरफाराला **गुण** म्हणतात.

---

१ इत्=निघून जाणारा. कलम २८७ पहा.

५. अ चा आ, इ किंवा ई चा ऐ, उ किंवा ऊ चा औ, ऋ किंवा ॠ चा आर्, आणि ऌ चा आल् होणें अशा फेरफाराला **वृद्धि** म्हणतात.

स्वर	अ	इ ई	उ ऊ	ऋ ॠ	ऌ
गुण	---	ए	ओ	अर्	अल्
वृद्धि	आ	ऐ	औ	आर्	आल्

६. य् चा इ, व् चा उ, र् चा ऋ, ल् चा ऌ होणें अशा फेरफारास **संप्रसारण** म्हणतात.

७. संधि करतांना व रूपासिद्धि करतांना अक्षरें कशीं बनलेलीं आहेत व त्यांचें पृथक्करण कसें करावयाचें हें चांगलें माहित असलें पाहिजे. आद्य, अन्त्य, उपान्त्य इत्यादि वर्ण कोणते, त्याचप्रमाणें लघु व गुरु स्वर कोणते, हें चटकन ओळखतां आल्याशिवाय संधि बिनचुक करतां येणार नाहींत. शब्दांतील अक्षरांचें पृथक्करण कसें करावयाचें हें पुढील दोन चार उदाहरणांनीं स्पष्ट होईल. ईक्ष् = ई + क् + ष्; निन्द् = न् + इ + न् + द्; संक्षोभः = स् + अ + ङ् + क् + ष् + ओ + भ् + अ + :; संज्ञा = स् + अ + ञ् + ज् + ञ् + आ; कात्स्न्र्यम् = क् + आ + र् + त् + स् + न् + य् + अ + म्.

संधिविचार

८. संस्कृतामध्यें शब्द सामान्यतः जोडून लिहिण्याची पद्धति आहे; तेव्हां मागल्या शब्दाचा अंत्य वर्ण त्याच्या पुढल्या शब्दाच्या आद्य वर्णाशीं जोडावा

लागतो. त्याचप्रमाणें नामाच्या किंवा धातूच्या अंगाला प्रत्यय लावतांना वर्ण जोडावे लागतात. वर्णांच्या ह्या संयोगाला **संधि** म्हणतात व संधि करण्याचे जे नियम आहेत त्यांना **संधिनियम** म्हणतात. वर्णांचें शक्य तितकें ऐक्य व्हावें व उच्चाराचा ओघ अडखळूं नये या तत्त्वांवर हे संधिनियम बनलेले आहेत.

बहिःसंधि व **अंतःसंधि** असे संधींचे दोन प्रकार आहेत. वाक्यांत शब्द एकत्र येतात, तेव्हां मागल्या शब्दाचा अंत्य वर्ण व पुढच्या शब्दाचा आद्य वर्ण यांचा जो संधि होतो त्याला **बहिःसंधि** म्हणतात. उदाहरणार्थ, पतति + अधः = पतत्यधः, सम्यक् + उक्तम् = सम्यगुक्तम्. नामाच्या किंवा धातूच्या अंगाचा अन्त्य वर्ण व प्रत्ययाचा आद्य वर्ण यांचा जो संयोग होतो त्याला **अंतःसंधि** म्हणतात. उदाहरणार्थ, मरुत् + भ्याम् = मरुद्भ्याम्; नौ + आ = नावा; विद् + हि = विद्धि. अंतःसंधि हे नित्य म्हणजे अवश्यमेव करावयाचे असतात. बहिःसंधि करणें हें बोलणाराच्या इच्छेवर अवलंबून असतें. तथापि ते करण्याचा प्रघात जास्त आहे. दोन किंवा अधिक शब्दांचा समास करतांना त्यांच्या शेवटच्या व आरंभींच्या वर्णांचा संधिहि नित्य असतो. उदाहरणार्थ, गृह + आगतः = गृहागतः; पाद + उदकं = पादोदकं. त्याचप्रमाणें धातु आणि उपसर्ग यांचाहि संधि नित्य असतो. उदाहरणार्थ, नि + सीदति = निषीदति; प्र + नमति = प्रणमति.

ज्यांचा संधि करावयाचा ते वर्ण दोन्ही स्वर असतात, किंवा एक स्वर असून दुसरें व्यंजन असतें, किंवा दोन्ही व्यंजनें असतात. स्वरास्वरांच्या संधीला **स्वरसंधि** म्हणतात; आणि व्यंजन व स्वर यांच्या किंवा व्यंजनाव्यंजनांच्या संधीला **व्यंजनसंधि** म्हणतात. जसें, साधु + उक्तम् = साधूक्तम्; सम्यक् + उक्तम् = सम्यगुक्तम्; उद् + पतति = उत्पतति.

---

१ संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे, वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ (शब्दाचें अंग व प्रत्यय यांचा, धातु व उपसर्ग यांचा आणि समासांतील शब्दांचा संधि नित्य होतो. पण वाक्यांतील शब्दांचा संधि करणें किंवा न करणें हें बोलणाऱ्याच्या इच्छेवर असतें.)

स्वरसंधि

९. ऱ्हस्व किंवा दीर्घ अ, इ, उ, ऋ च्या पुढें सवर्ण[1] स्वर आला असतां त्या दोन्हीबद्दल दीर्घ स्वर आदेश[2] होतो. जसें, तत्र + अपि = तत्रापि; देव + आज्ञा = देवाज्ञा; कवि + ईश्वरः = कवीश्वरः; साधु + उक्तम् = साधूक्तम्; पितृ + ऋणम् = पितॄणम्. (अकः सवर्णे दीर्घः ।)

१०. अ किंवा आ यांच्यापुढें ऱ्हस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ, ऌ यांपैकीं कोणताहि स्वर आला असतां मागच्या व पुढच्या दोन्हीं स्वरांबद्दल मिळून पुढील स्वराचा गुण (ए, ओ, अर्, अल्,) अनुक्रमें आदेश होतो. जसें, तव + इच्छा = तवेच्छा, तेन + उक्तम् = तेनोक्तम्; तथा + उक्तम् = तथोक्तम्, देव + ऋषिः = देवर्षिः (आद्‌गुणः ।)

११. अ किंवा आ यांच्यापुढें ए किंवा ऐ आला तर त्या दोन्हीं स्वरांबद्दल ऐ आदेश होतो; व पुढें ओ किंवा औ आला असतां दोन्हीं स्वरांबद्दल औ आदेश होतो. जसें, एक + एकम् = एकैकम्; मत + ऐक्यम् = मतैक्यम्; गंगा + ओघः = गंगौघः; कर्ण + औदार्यम् = कर्णौदार्यम्. (वृद्धिरेचि ।)

१२. ऱ्हस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ, ऌ यांच्यापुढें असवर्ण स्वर आला असतां त्यांच्या स्थानीं अनुक्रमें य्, व्, र्, ल् येतात. जसें, पतति + अधः = पतत्यधः; भवतु + इति + भवत्विति; पितृ + आज्ञा = पित्राज्ञा. (इको यणचि ।)

१३. ए, ऐ, ओ, औ यांच्यापुढें कोणताहि स्वर आला असतां मागील ए, ऐ, ओ, औ च्या स्थानीं अनुक्रमें अय्, आय्, अव्, आव् असे आदेश होतात. परतु बहिःसंधि असेल तर म्हणजे ए, ऐ, ओ, औ हे शब्दाच्या शेवटीं असतील तर आदेशांतील य् चा आणि व् चा विकल्पानें लोप होतो. असा लोप झाल्यावर राहिलेल्या स्वरांचा पुनः संधि होत नाहीं. जसें, ने +

---

१ ज्या वर्णांच्या उच्चाराचें स्थान व प्रयत्न हीं सारखीं आहेत त्यांस ‘ सवर्ण ’ म्हणतात.

२ बदली येणारा वर्ण.

अकः = नायकः; भो + अ = भव; पण द्वौ + इमौ = द्वाविमौ किंवा द्वा इमौ (एचोऽयवायावः ।)

१४. शब्दाच्या शेवटीं असलेल्या ए किंवा ओ च्या पुढें अ आला असतां त्या अचा लोप होतो व त्याच्या जागीं ऽ असें चिन्ह (अवग्रहचिन्ह) घालतात. अर्थात्, हा नियम बहिःसंधीला लागू आहे, अंतःसंधीला नाहीं. जसें, लोके+अस्मिन्=लोकेऽस्मिन्; नमो + अस्तु = नमोऽस्तु. ' नमस् 'चें ' नमो ' कलम ३१ नें झालें आहे. (एङः पदान्तादति ।)

१५. शब्दाच्या द्विवचनी रूपाच्या अन्त्य ई, ऊ किंवा ए चा पुढील स्वराशीं संधि होत नाहीं. जसें, कवी + इमौ = कवी इमौ; साधू + आगच्छतः = साधू आगच्छतः; विद्ये आद्रियेते; याचेते अर्थम्. अदस्चें पु. प्र. ब. अमी याचा स्वराशीं संधि होत नाहीं. (ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् । प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । अदसोमात् ।)

व्यंजनसंधि

१६. शब्दाच्या शेवटीं असलेल्या ङ्, ण्, न्, च्या मागें ऱ्हस्व स्वर असून पुढें स्वर आला तर ङ्, ण्, न्, चें द्वित्व होतें. जसें, प्रत्यङ् + आत्मा = प्रत्यङ्ङात्मा; सुगण् + ईशः=सुगण्णीशः;प्रहसन्+इव =प्रहसन्निव. तिङ् + अन्त = तिङन्त, सन् + आदि = सनादि, इत्यादि स्थळीं द्वित्व प्रायः करीत नाहींत. पण भवान् + आस्ते = भवानास्ते. कारण येथें न् पूर्वी दीर्घ स्वर आहे. (ङमो ऱ्हस्वादचि ङमुण् नित्यम् ।)

१७. अनुनासिक व अन्तःस्थ वर्ण सोडून कोणत्याहि व्यंजनापुढें कठोर व्यंजन आलें असतां मागील व्यंजनाबद्दल त्याच्या वर्गांतील पहिलें व्यंजन येतें; व पुढें मृदु व्यंजन किंवा स्वर आला तर तिसरें व्यंजन येतें, जसें, उद् + पतति = उत्पतति। क्षुध् + पीडितः = क्षुत्पीडितः; सम्यक् + उक्तम् = सम्यगुक्तम्; मरुत् + गणः = मरुद्गणः; समिध्+भिः = समिद्भिः; येथें 'त्याच्या वर्गांतील ' म्हणजे ' त्याच्याशीं सवर्ण असणाऱ्या वर्गांतील ' असें समजावें. जसें, प्रावृष् + सु = प्रावृट्सु. ष् हा मूर्धन्य आहे; तेव्हां त्याशीं सवर्ण वर्ग म्हणजे टवर्ग होय. त्याचप्रमाणें प्रावृष् + भिः=प्रावृड्भिः (खरि च । झलां जश् झशि । झलां जशोऽन्ते ।)

१८. शब्दाच्या शेवटीं असलेल्या कोणत्याहि व्यंजनापुढें अनुनासिक आलें तर त्या व्यंजनाचें विकल्पानें त्याच वर्गांतील अनुनासिक होतें. जसें, एतत्+ मुरारिः=एतन्मुरारिः किंवा एतद्मुरारिः; दिक् + नागः दिङ्नागः, दिग्नागः; षट् + मासः षण्मासः; परंतु प्रत्ययाचा अनुनासिक पुढें असेल तर मागील व्यंजनाचा नित्य अनुनासिक होतो. जसें, तद् + मात्रं = तन्मात्रं; तद् + मय = तन्मय. (यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।)

१९. घ्, झ्, ढ्, ध्, किंवा भ् च्या पुढें प्रत्ययाचा त् किंवा थ् आला तर त्, थ् बद्दल ध् आदेश होतो. जसें, बुध् + ति = बुध् + धि; नंतर कलम १७ प्रमाणें बुद्धि = बुद्धिः; सिषेध् + थ=सिषेद्ध. (झषस्तथोर्धोऽधः।)

२०. स् किंवा तवर्गांतील व्यंजन याचा श् व चवर्गांतील व्यंजनाशीं संधि करतांना स् बद्दल श् व तवर्गाबद्दल चवर्ग होतो; त्याचप्रमाणें ष् किंवा टवर्गासीं संधि करतांना स् चा ष् आणि तवर्गाचा टवर्ग होतो. जसें, बहिस्+ शेते = बहिश्शेते; उद् + डयते = उड् + डयते = उड्डयते; नमस् + षडाननाय = नमष्षडाननाय; अधस् + च = अधश्च; यत् + चंद्रमसि = यच्चन्द्रमसि; तान् + जनान् = ताञ्जनान्; षट् + नाम् = षट् + णाम् = षण्णाम् (१८); द्वेष् + तृ = द्वेष्टृ; ईड् + ते = इड् + टे = इट्टे (१७). (स्तोःश्चुना श्चुः । ष्टुना ष्टुः ।)

२१. परंतु शब्दाच्या शेवटच्या न् च्या पुढें च्, छ्, ट्, ठ्, किंवा त्, थ्, आले तर न् च्या स्थानीं विसर्ग व मागील स्वरावर अनुस्वार येतो. नंतर त्या विसर्गाचा (कलम ३९ प्रमाणें)अनुक्रमें श्, ष्, स् होतो. जसें, सखीन्+ तथा = सखींस्तथा; प्रज्ञावादान् + च = प्रज्ञावादांश्च. (नश्छव्यप्रशान् ।)

२२. तवर्गापुढें ल् आला असतां तवर्गाचा ल् होतो; न् बद्दल अनुनासिक ल् (लँ) होतो. जसें, तत् + लयः = तल्लयः; श्रद्धावान् + लभते = श्रद्धावाँल्लभते. (तोर्लि ।)

२३. एकाच पदामध्यें ऋ, ॠ, र् किंवा ष् च्या पुढें न् आला तर त्या न् चा ण् होतो. ऋ, ॠ, र् किंवा ष् आणि न् यांच्या दरम्यान स्वर, कवर्ग, पवर्ग, य्, व्, र्, ह्, किंवा अनुस्वार यांपैकीं कोणतेही व कितीहि वर्ण आले तरी चालतात. मात्र न् च्या पुढें स्वर किंवा न्, म्, य्, व् यांपैकीं एखादा वर्ण यावा लागतो. पन्दातीं असलेल्या न् चा ण् होत नाहीं.

जसें, नृ + नाम् = नृणाम्; चतुर् + नाम् = चतुर्णाम्; ऋषि + ना = ऋषिणा, अर्केण; प्रायेण; ब्रह्मण्य; निषण्ण = निषद् + न = निषन् + न (१८) = निषण् + न (२३) = निषण्ण (२०); परंतु अर्च् + अन = अर्चन (मध्यें च् आहे) अर्णवेन (मध्यें ण् आहे); दर्शन (मध्यें श् आहे); अर्धेन (मध्यें ध् आहे); कुर्वन्ति (न च्या पुढें त् आहे); रामान् (न् पदाच्या अन्तीं आहे). **रषाभ्यां नो णः समानपदे । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । पदान्तस्य ।)**

२४. अ, आ खेरीज कोणताहि स्वर, कवर्ग आणि य्, व्, र्, ल्, ह्, ह्यांच्या पुढें आदेशाचा किंवा प्रत्ययाचा स् आला असतां त्या स् चा ष् होतो दरम्यान विसर्ग, (न् आगमाचा) अनुस्वार किंवा श्, ष्, स्, यांपैकीं एखादा वर्ण आला तरी चालतो. हा संधि एकाच पदामध्यें होतो. जसें, अग्नि+सु =अग्निषु; देवेषु; कर्तृषु; गीर्षु; शक्+स्यति = शक् + ष्यति = शक्ष्यति; हविस् + आ = हविषा [हु + इस्], हविस् + सु = हविःषु किंवा हविष्षु; हवींषि (हविस् + इ = हविन्स्+इ = हवींस् + इ = हवींषि); पण रामस्य; पुंसु (पुम्स् + सु = पुंस्+सु=पुंसु). येथें अनुस्वार न् या आगमाचा बनलेला नाहीं; हरिस्तत्र (येथें भिन्न पदें आहेत). **अपदान्तस्य मूर्धन्यः। इण्कोः । आदेशप्रत्यययोः । नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ।**

कांहीं स्नकारादि धातूंच्या स् चा अशाच रीतीनें ष् होत असतो. जसें, निषीदति, सिषेवे, निषेधः, इत्यादि.

२५. अनुनासिकें खेरीज करून पांचहि वर्गांतील कोणतेंहि व्यंजन पदाच्या अन्तीं असून त्याच्या पुढें श् आला असतां त्या श् चा विकल्पानें छ् होतो; मात्र श् च्या पुढें स्वर, अन्तःस्थ, अनुनासिक आणि ह् यांपैकीं एखादा वर्ण असला पाहिजे. जसें, तस्मात् + शास्त्रम् = तस्माच्छास्त्रम् किंवा तस्माच्शास्त्रम् (२०); पण वाक्श्चोतति. (**शश्छोऽटि । छत्वममीति वक्तव्यम्*** ।)

२६. अनुनासिकें खेरीज करून पांचहि वर्गांतील कोणत्याहि व्यंजनापुढें ह् आला तर त्या ह् बद्दल मागच्या व्यंजनाच्या वर्गांतील ह् शीं सवर्ण असलेलें म्हणजे चौथें व्यंजन विकल्पानें येतें. जसें, एतत् + हि=एतद् + हि (१७) = एतद् + धि = एतद्धि किंवा एतद्हि (**झयो होऽन्यतरस्याम्**)

२७. पदाच्या अन्तीं असलेल्या म् पुढें कोणतेंहि व्यंजन आल्यास त्या म् चा अनुस्वार होतो जसें, गुरुम् + पृच्छति = गुरुं पृच्छति; हरिम् + वन्दे= हरिं वन्दे. (**मोऽनुस्वारः ।**)

उष्मवर्ण खेरीज करून कोणतेंहि व्यंजन पुढें असतां मागील अनुस्वाराबद्दल पुढील व्यंजनाशीं सवर्ण असलेलें अनुनासिक होतें. जसें, अङ्कः; अकिञ्चनः; कण्ठः, शान्तः; गुम्फति. पण अनुस्वार पदान्तीं असेल तर वरील बदल विकल्पानें होतो. जसें, गुरुं पृच्छति किंवा गुरुम्पृच्छति; स्वर्गलोकं विशन्ति किंवा स्वर्गलोकँविशन्ति । **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । वा पदान्तस्य ।**)

२८. ह्रस्व स्वरापुढें छ् आला तर त्याचा च्छ् होतो. जसें, चिच्छेद; तरुच्छाया. (**छे च**)

२९. पदाच्या अन्तीं असलेल्या स् चा विसर्ग होतो. जसें, राम+स् = रामस् = रामः, मनस् = मनः,

३०. त्याचप्रमाणें शब्दाच्या अन्तीं असलेल्या र् चा विसर्ग होतो; पण पुढें स्वर किंवा मृदु व्यंजन आल्यास त्यास र् च समजून संधि करावा. जसें, पुनर् = पुनः; प्रातर् = प्रातः; मातर् = मातः; पण पुनर्जन्म, प्रातरुत्थाय, मातर्लक्ष्मि. (**खरवसानयोर्विसर्जनीयः**)

३१. ढ् आणि र् ह्यांच्यापुढें अनुक्रमें ढ् आणि र् आले तर मागील ढ् आणि र् यांचा लोप होतो व त्यांच्या मागें अ, इ, किंवा उ असल्यास तो दीर्घ होतो. जसें, हरिर् + रक्षति (३८) = हरी रक्षति; प्रातर्+रमते = प्राता रमते; भानुर् + राजते = भानू राजते; लिढ् + ढः = लीढः (**ढो ढे लोपः । रो रि । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।**)

३२. अन्तःस्थ व अनुनासिक सोडून कोणतेंहि व्यंजन पुढें असतां पदान्तीं असलेल्या चवर्गांतील व्यंजनाबद्दल अनुक्रमें कवर्गांतील व्यंजन येतें; पुढें मुळींच वर्ण नसला तरी हाच फरक होतो. जसें, वाच् +सु = वाक् +सु = वाक्षु (२४); भिषज् + भिः = भिषग्भिः; वाच्+स् = वाक्स् = वाक् (३३). (**चोः कुः ।**)

३३. पदाच्या अन्तीं अनेक व्यंजनें असल्यास त्यांतील पहिलें तेवढें राहून पुढल्यांचा लोप होतो. जसें, मरुत् + स् = मरुत्स् = मरुत्. (**संयोगान्तस्य लोपः ।**)

३४. झ्, भ्, घ्, ढ्, ध् हे अन्तीं असणाऱ्या धातूंच्या एकाक्षरी भागांतील ब्, ग्, ड्, द् बद्दल अनुक्रमें भ्, घ्, ढ्, ध् होतात. हा फरक पदान्तीं किंवा स् अथवा ध्व पुढें असतांना होतो. जसें, दुह् + स् = दुध् + स् = धुक्स् = धुक् (३३) (**एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः**)

विसर्गसंधि

३५. विसर्गाच्या मागें अ असून पुढें अ किंवा मृदुव्यंजन आलें असतां त्या विसर्गाचा उ होतो व कलम १० प्रमाणें मागचा अ आणि उ मिळून ओ होतो. जसें, नमः + अस्तु = नमउ + अस्तु = नमो + अस्तु = नमोऽस्तु; नृपः + जयति = नृपो जयति.

३६. विसर्गाच्या मागें अ असून पुढें अ खेरीज कोणताहि स्वर आला असतां त्या विसर्गाचा लोप होतो. मात्र राहिलेल्या स्वरांचा पुनः संधि होत नाहीं. जसे, मनः + एव = मन एव; कुतः +आगतः = कुत आगतः.

३७. विसर्गाच्या मागें आ असून पुढें कोणताहि स्वर किंवा मृदु व्यंजन आलें असतां त्या विसर्गाचा लोप होतो. मात्र राहिलेल्या स्वरांचा पुनः संधि होत नाहीं. जसें, जनाः + अपि = जना अपि; व्यग्राः + भवन्ति = व्यग्रा भवन्ति.

३८. विसर्गाच्या मागें अ, आ खेरीज कोणताहि स्वर असून पुढें स्वर किंवा मृदु व्यंजन आलें असतां त्या विसर्गाचा र् होतो. जसें, अग्निः + दहति = अग्निर्दहति; दातुः + इच्छा = दातुरिच्छा; हरिः + रक्षति = हरिर् +रक्षति = हरी रक्षति (३१).

३९. विसर्गाच्यापुढें च्, छ्, ट्, ठ्, त्, थ् यांपैकीं कोणतेंहि व्यंजन आलें तर त्या विसर्गाबद्दल पुढील व्यंजनाशीं सवर्ण असा ऊष्म वर्ण म्हणजे अनुक्रमें श्, ष्, स् होतो. जसें, मृगाः + चरन्ति = मृगाश्चरन्ति; शिरः + छेदः = शिरश्छेदः; धनु + टंकारः= धनुष्टंकारः; अयः + टंकः = अयष्टंकः; इतः + ततः = इतस्ततः; कः + त्वम् = कस्त्वम्.

४०. विसर्गाच्या पुढें श्, ष्, स् आल्यास त्या विसर्गाचा अनुक्रमें

श्, ष्, स् होतो किंवा विसर्ग तसाच राहतो. जसें, हरिः + शेते = हरिश्शेते किंवा हरिः शेते, देवः + षडाननः = देवष्षडाननः, देवः षडाननः, प्रथमः+ सर्गः = प्रथमस्सर्गः, प्रथमः सर्गः (वा शरि ।)

४१. सः ('तद्'चें पुं. प्र. ए.) आणि एषः ('एतद्'चें पुं. प्र. ए.) यांच्यापुढें अ खेरीज कोणताहि वर्ण आला असतां त्यांच्या विसर्गांचा लोप होतो. तसेंच भोः ह्या अव्ययाच्यापुढें स्वर किंवा मृदु व्यंजन असल्यास त्याच्या विसर्गाचा लोप होतो. जसें, स करोति; स आगतः; भो गंगदत्त; पण स + अहम् = सोऽहम् (३५).

विभक्तिरूपें (सुबन्त)

४२. नामें, गुणविशेषणें, सर्वनामें व संख्यावाचक शब्द यांचीं विभक्तिरूपें ह्या प्रकरणांत दिलीं आहेत. गुणविशेषणांचीं विभक्तिरूपें नामांप्रमाणेंच होतात, म्हणून त्यांचा वेगळा वर्ग होत नाहीं. 'नाम' ह्या शब्दांत प्रसंगीं नामें विशेषणें, सर्वनामें व अव्ययें ह्या सर्वांचा अन्तर्भाव होतो.

४३. संस्कृतांत मराठीप्रमाणेंच पुँल्लिंग, स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग अशीं तीन लिंगें आहेत. वचनें मात्र एकवचन, द्विवचन व बहुवचन[1] अशीं तीन आहेत. द्विवचन दोन व्यक्ति आणि बहुवचनें दोहोंपेक्षां अधिक व्यक्ति दर्शवितें.

प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी व सप्तमी अशा सात विभक्ति आहेत. संबोधन म्हणजे प्रथमाच होय. प्रथमान्त रूपांचा उपयोग हाक मारतांना केला म्हणजे त्यास संबोधन म्हणतात. मात्र बऱ्याच नामांचें संबोधनी ए. व. रूप भिन्न होतें. तें प्र. ए. रूपापुढें कंसांत दर्शविलें आहे.

---

१ 'अनेकवचन' ह्या शब्दाचा अर्थ 'एकाहून अधिक' असल्यामुळें तो द्विवचनालाहि लागू पडतो. म्हणून तो 'बहुवचन' या अर्थी वापरूं नये.

विभक्तिप्रत्यय.

ए.	द्वि.	ब.	
स्	औ	अस्	प्रथमा
अम्	औ	अस्	द्वितीया
आ	भ्याम्	भिस्	तृतीया
ए	भ्याम्	भ्यस्	चतुर्थी
अस्	भ्याम्	भ्यस्	पंचमी
अस्	ओस्	आम्	षष्ठी
इ	ओस्	सु	सप्तमी

४४. ज्या नामांचा अन्त व लिंग हीं सारखीं असतात, तीं नामें एकाच प्रकारें चालतात. तेव्हां नामांचे स्वरान्त व व्यंजनान्त असे दोन वर्ग पडतात व त्यांचे पुनः लिंगानुसार प्रत्येकीं तीन मिळून सहा प्रकार होतात.

वरील विभक्तिप्रत्यय व्यंजनान्त नामांना लागतांना प्रकृतीमध्यें म्हणजे शब्दाच्या मूळरूपामध्यें व ह्या प्रत्ययांमध्यें फारसा बदल होत नाहीं. परंतु हे प्रत्यय स्वरान्त नामांना लागतांना त्यांच्यामध्यें फारच फेरफार होतो. पुढें जीं नमुन्याचीं नामें चालवून दाखविलीं आहेत त्यांच्या विभक्तिरूपांवरून हें सहज लक्षांत येईल.

पुढील क्रमाप्रमाणें नामें चालवून दाखविलीं आहेतः—

स्वरान्त नामें—अकारान्त, आकारान्त, इकारान्त, उकारान्त, ईकारान्त, ऊकारान्त, ऋकारान्त, ओकारान्त, औकारान्त.

व्यंजननान्त नामें—प्रकृतांमध्यें बदल न होणारीं; प्रकृतीमध्यें बदल होणारीं.

४५. अकारान्त पुंलिंगी शब्द. देव

ए.	द्वि.	ब.	
देवः (देव)	देवौ	देवाः	प्रथमा; संबोधन.
देवम्	देवौ	देवान्	द्वितीया
देवेन	देवाभ्याम्	देवैः	तृतीया
देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्यः	चतुर्थी

ए.	द्वि.	ब.	
देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्यः	पंचमी
देवस्य	देवयोः	देवानाम्	षष्ठी
देवे	देवयोः	देवेषु	सप्तमी

देवप्रमाणेंच अश्व, ग्राम, नृप, इत्यादि नामें आणि अर्ध, अल्प, शुभ्र इत्यादि विशेषणें चालतात. ग्राम, इत्यादींचीं तृ. ए. आणि ष. ब. रूपें मात्र ग्रामेण. ग्रामाणाम्, नृपेण, नृपाणाम् अशीं होतात. कलम २३ पहा. परंतु 'रथ'चीं रथेन, रथानाम्; 'अर्ध'चीं अर्धेन, अर्धानाम्, इत्यादि.

४६ अकारान्त नपुंसकलिंगी शब्द. फल—फळ.

ए.	द्वि.	ब.	
फलम् (फल)	फले	फलानि	प्र., सं.
फलम्	फले	फलानि	द्वितीया
फलेन	फलाभ्याम्	फलैः	तृतीया

इत्यादि पुढील रूपें देवप्रमाणें.

फल प्रमाणें मुख, गृह, क्षेत्र, जाड्य इत्यादि नामें व अर्ध, अल्प, शुभ्र इत्यादि विशेषणें चालतात गृह,क्षेत्र यांची प्र. ब., द्वि. ब., तृ. ए. आणि ष. ब. रूपें गृहाणि, गृहेण, गृहाणाम्; क्षेत्राणि, क्षेत्रेण, क्षेत्राणाम्; परंतु काष्ठानि, अर्घानि इत्यादि.

प्रश्न—अकारान्त पुँल्लिंगी शब्दांची कोणकोणतीं रूपें सारखीं असतात? तसेंच आकारान्त नपुं .शब्दांचीं कोणतीं रूपें सारखीं असतात?

४७. आकारान्त पुँल्लिंगी (धात्वन्त) शब्द. विश्वपा (विश्वपालक). आकारान्त पुंल्लिंगी शब्दांना विभक्तिप्रत्यय संधिनियमानुसार लावले म्हणजे त्यांचीं रूपें सरळ बनतात. मात्र द्वि. ब. पासूनचे पुढील स्वरादि प्रत्यय लागतांना प्रकृतीच्या अन्त्य आ चा लोप होतो. जसें, विश्वपः विश्वपा, विश्वपे विश्वपः, विश्वपः, विश्वपि इत्यादि.

४८. आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द. सेना—सैन्य.

ए.	द्वि.	ब.	
सेना (सेने)	सेने	सेनाः	प्र., सं.
सेनाम्	सेने	सेनाः	द्वि.

ए.	द्वि.	ब.	
सेनया	सेनाभ्याम्	सेनाभिः	तृ.
सेनायै	सेनाभ्याम्	सेनाभ्यः	च.
सेनायाः	सेनाभ्याम्	सेनाभ्यः	पं.
सेनायाः	सेनयोः	सेनानाम्	ष.
सेनायाम्	सेनयोः	सेनासु	सं.

सेनाप्रमाणेंच कन्या, भार्या, लघुता इत्यादि नामें व अर्धा, अल्पा, शुभ्रा इत्यादि विशेषणें चालतात. भार्याचें ष. ब. रूप भार्याणाम् ; परंतु पृतना चें पृतनानाम्.

४९. इकारान्त पुँल्लिंगी शब्द. अग्नि—विस्तव.

ए.	द्वि.	ब.	
अग्निः (असे)	अग्नी	अग्नयः	प्र., सं.
अग्निम्	अग्नी	अग्नीन्	द्वि.
अग्निना	अग्निभ्याम्	अग्निभिः	तृ.
अग्नये	अग्निभ्याम्	अग्निभ्यः	च.
अग्नेः	अग्निभ्याम्	अग्निभ्यः	पं.
अग्नेः	अग्न्योः	अग्नीनाम्	ष.
अग्नौ	अग्न्योः	अग्निषु (२४)	स.

अग्निप्रमाणेंच ऋषि, कपि, मणि इत्यादि नामें व शुचि इत्यादि विशेषणें चालतात. ऋषि, गिरि इ. चीं तृ. ए. आणि ष. ब. रूपें ऋषिणा, ऋषीणाम्, गिरिणा, गिरीणाम् इत्यादि.

अपवाद. सखि पुं. मित्र, **पति** पुं., **कति** वि. किती.

(१) **सखि** शब्दाचीं पहिलीं पांच विभक्तिरूपें सखा सखायौ सखायः; सखायम्, सखायौ अशीं होतात व तृतीयेपासूनचीं एकवचनीं रूपें सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ अशीं होतात; सं. ए. सखे; इतर रूपें **अग्नि** प्रमाणें.

(२) **पति** शब्दाचीं तृतीयेपासून सप्तमीपर्यंतचीं एकवचनी रूपें **सखि** प्रमाणें पत्या पत्ये पत्युः पत्युः पत्यौ अशीं होतात. बाकीचीं सर्व रूपें **अग्नि**प्रमाणें

होतात. मात्र 'पति' शब्द समासाच्या अन्तीं असल्यास **अग्नि** प्रमाणेंच चालतो जसें, नृपति, भूपति इ. चीं रूपें नृपतिना, नृपतये, नृपतेः नृपतौ इत्यादि.

(३) **कति** नित्यबहुवचनी. याचीं कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनाम् कतिषु अशीं रूपें होतात.

५०. इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द. मति–बुद्धि.

ए.	द्वि.	ब.	
मतिः (मते)	मती	मतयः	प्र., सं.
मतिम्	मती	मतीः	द्वि.
मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः	तृ.
मत्यै, मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	च.
मत्याः, मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	पं.
मत्याः, मतेः	मत्योः	मतीनाम्	ष.
मत्याम्, मतौ	मत्योः	मतिषु	स.

मति प्रमाणेंच गति, बुद्धि, भूमि इत्यादि नामें व शुचि इत्यादि विशेषणें चालतात.

प्रश्न. मति चीं कोणचीं रूपें **अग्नि** प्रमाणें आहेत ?

जीं रूपें **अग्नि** हून भिन्न आहेत तीं **नदी** प्रमाणें आहेत.

५१. इकारान्त नपुंसकलिंगी शब्द. वारि, पाणी.

ए.	द्वि.	ब.	
वारि (वारे, वारि)	वारिणी	वारीणि	प्र., सं.
वारि	वारिणी	वारीणि	द्वि.
वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभि	तृ.
वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	च.
वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	पं.
वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्	ष.
वारिणि	वारिणोः	वारिषु	स.

वारि प्रमाणें शुचि इत्यादि विशेषणें नपुंसकलिंगांत चालतात.

इकारान्त नपुं. विशेषणें प्रथमा, संबोधन, द्वितीया खेरीज करून विकल्पानें इकारान्त पुँल्लिंगी शब्दाप्रमाणें चालतात. जसें, शुचिने, शुचये इत्यादि.

अपवाद. **अस्थि**, हाड; **अक्षि**, डोळा; **दधि**, दहीं; **सक्थि**, मांडी; ह्या शब्दांना तृतीयेपासूनचे स्वरादि प्रत्यय लागतांना अस्थन्, अक्षन्, दधन्, सक्थन् असे आदेश होऊन त्यांचीं रूपें **नामन्** (७८ अ) प्रमाणें होतात. जसें, **अक्षि**—अक्ष्णा, अक्ष्णे, अक्ष्णः, अक्ष्णः, अक्ष्णोः, अक्ष्णाम्, अक्ष्णि–अक्षणि, अक्ष्णोः; **अस्थि**–अस्थ्ना, अस्थ्ने इत्यादि; **दधि**—दध्ना, दध्ने इत्यादि; **सक्थि**–सक्थ्ना, सक्थ्ने इत्यादि.

५२. उकारान्त पुँल्लिंगी शब्द. भानु, सूर्य.

ए.	द्वि.	ब.	
भानुः (भानो)	भानू	भानवः	प्र., सं.
भानुम्	भानू	भानून्	द्वि.
भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः	तृ.
भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्यः	च.
भानोः	भानुभ्याम्	भानुभ्यः	पं.
भानोः	भान्वोः	भानूनाम्	ष.
भानौ	भान्वोः	भानुषु	स.

भानु प्रमाणेंच वायु, गुरु, पशु इत्यादि नामें व लघु, गुरु (जड) इत्यादि विशेषणें चालतात. गुरु, शत्रु इ. चीं तृ. ए. आणि ष. ब. रूपें गुरुणा, गुरूणाम्; शत्रुणा, शत्रूणाम् इत्यादि. परंतु 'ऋतु' चीं ऋतुना, ऋतूनाम्.

५३. उकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द. धेनु, गाय.

ए.	द्वि.	ब.	
धेनुः (धेनो)	धेनू	धेनवः	प्र., सं.
धेनुम्	धेनू	धेनूः	द्वि.
धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः	तृ.
धेन्वै, धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्य	च.

धेन्वाः, धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः	पं.
धेन्वाः, धेनोः	धेन्वोः	धेनूनाम्	ष.
धेन्वाम्, धेनौ	धेन्वोः	धेनुषु	स.

धेनु प्रमाणेंच तनु, रज्जु इत्यादि नामें व गुरु, तनु (बारीक), लघु इत्यादि विशेषणें चालतात.

५४. उकारान्त नपुंसकलिंगी शब्द. मधु, मध.

ए.	द्वि.	ब.	
मधु (मधो, मधु)	मधुनी	मधूनि	प्र.,सं.
मधु	मधुनी	मधूनि	द्वि.
मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः	तृ.
मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	च.
मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	पं.
मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्	ष.
मधुनि	मधुनोः	मधुषु	स.

मधु प्रमाणेंच वसु (धन), अश्रु, वस्तु इत्यादि नामें व गुरु, बहु, लघु इत्यादि विशेषणें चालतात. उकारान्त विशेषणाचीं नपुंसकलिंगी रूपें प्रथमा, सं. द्वितीया खेरीज करून उकारान्त पुँल्लिंगी शब्दाप्रमाणें विकल्पानें होतात. जसें, गुरुणे किंवा गुरवे इत्यादि.

५५. ईकारान्त पुँल्लिंगी शब्द.

इकारान्त धातूंपासून बनलेल्या ईकारान्त पुँल्लिंगी शब्दांना स्वरादि विभक्ति-प्रत्यय लागतांना अन्त्य ई चा इय् होतो. परंतु असले शब्द अनेकाक्षरी असून अन्त्य ई च्यामागें धातूवें जोड व्यंजन नसेल तर ईचा इय् न होतां संधिनियमाप्रमाणें य् च होतो. जसें, धी पुं. (बुद्धिमान्)—धीः धियौ धियः, धियम् इत्यादि; सुश्री पु. (संपन्न)—सुश्रीः सुश्रियौ सुश्रियः, सुश्रियम् इत्यादि. सेनानी पुं. (सेनापति)—सेनानीः सेनान्यौ सेनान्यः, सेनान्यम् इत्यादि. याचप्रमाणें ग्रामणी, अग्रणी इत्यादि शब्द. सप्तमी ए. रूप मात्र सेनान्याम्, ग्रामण्याम्, अग्रण्याम् इ. होतें; म्हणजे इ प्रत्ययाला आम् आदेश होतो.

अपवाद. **सुधी** हा अनेकाक्षरी शब्द जोड-व्यंजनरहित असूनहि त्याचीं सुधीः सुधियौ सुधियः, सुधियम् इत्यादि रूपें होतात.

५६ ईकारान्त स्त्रीलिंगी अनेकाक्षरी शब्द. नदी

ए.	द्वि.	ब.	
नदी (नदि)	नद्यौ	नद्यः	प्र., सं.
नदीम्	नद्यौ	नदीः	द्वि.
नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः	तृ.
नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	च.
नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	पं.
नद्याः	नद्योः	नदीनाम्	ष.
नद्याम्	नद्योः	नदीषु	स.

नदी प्रमाणेंच जननी, सखी, वापी इत्यादि अनेकाक्षरी नामें व गुर्वी, तन्वी, लघ्वी इत्यादि विशेषणें चालतात.

अपवाद. लक्ष्मी, तरी, तन्त्री यांचें प्र. ए. लक्ष्मीः, तरीः, तन्त्रीः होतें.

५७ ईकारान्त स्त्रीलिंगी एकाक्षरी शब्द. धी, बुद्धि.

ए.	द्वि.	ब.	
धीः	धियौ	धियः	प्र., सं.
धियम्	धियौ	धियः	द्वि.
धिया	धीभ्याम्	धीभिः	तृ.
धियै, धिये	धीभ्याम्	धीभ्यः	च.
धियाः, धियः	धीभ्याम्	धीभ्यः	पं.
धियाः, धियः	धियोः	धीनाम्,धियाम्	ष.
धियाम्, धियि	धियोः	धीषु	स.

धी प्रमाणेंच भी, श्री, ह्री इत्यादि एकाक्षरी नामें चालतात.

अपवाद. **स्त्री** स्त्री.

ए.	द्वि.	ब.	
स्त्री (स्त्रि)	स्त्रियौ	स्त्रियः	प्र., सं.

स्त्रियम्, स्त्रीम्	स्त्रियौ	स्त्रियः, स्त्रीः	द्वि.
स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः	तृ.
स्त्रियै	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः	च.
स्त्रियाः	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः	पं.
स्त्रियाः	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्	ष.
स्त्रियाम्	स्त्रियोः	स्त्रीषु	स.

५८. ऊकारान्त पुँल्लिंगी शब्द.

उकारान्त धातूंपासून बनलेल्या ऊकारान्त पुँल्लिंगी शब्दांना स्वरादि-विभाक्तिप्रत्यय लागतांना अन्त्य ऊचा उव् होतो. परंतु असले शब्द अनेकाक्षरी असून अन्त्य ऊ च्या मागें धातूचें जोडव्यंजन नसेल तर ऊ चा उव् न होतां संधिनियमाप्रमाणें व् च होतो. जसें, लू धुं. (तोडणारा)–लूः लुवौ लुवः, लुवम् इत्यादि.

खलपू पुं. (झाडणारा)—खलपूः खलप्वौ खलप्वः, खलप्वम् इत्यादि.

अपवाद. भू च्या ऊचा स्वरादि प्रत्यय लागतांना उव् होतो. जसें, स्वयम्भू (ब्रह्मदेव)–स्वयम्भूः स्वयम्भुवौ स्वयम्भुवः, स्वयम्भुवम् इत्यादि. परंतु वर्षाभू (बेडूक), पुनर्भू असले कांहीं शब्द ह्याला प्रत्यपवाद आहेत. जसें, वर्षाभूः वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः, वर्षाभ्वम् इत्यादि.

५९. ऊकारान्त स्त्रीलिंगी अनेकाक्षरी शब्द. वधू, सून.

ए.	द्वि.	ब.	
वधूः (वधु)	वध्वौ	वध्वः	प्र., सं.
वधूम्	वध्वौ	वधूः	द्वि.
वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः	तृ.
वध्वै	वधूभ्याम्	वधूभ्यः	च.
वध्वाः	वधूभ्याम्	वधूभ्यः	पं.
वध्वाः	वध्वोः	वधूनाम्	ष.
वध्वाम्	वध्वोः	वधूषु	स.

वधू प्रमाणेंच श्वश्रू, चमू इत्यादि अनेकाक्षरी नामें चालतात.

नदी व वधू सारखे चालतात. मात्र नदीच्या अन्त्य ईचा जेथें य् होतो, तेथें वधूच्या अन्त्य ऊचा व् होतो.

६०. ऊकारान्त स्त्रीलिंगी एकाक्षरी शब्द. भू, पृथ्वी.

ए.	द्वि.	ब.	
भूः	भुवौ	भुवः	प्र., सं.
भुवम्	भुवौ	भुवः	द्वि.
भुवा	भूभ्याम्	भूभिः	तृ.
भुवै, भुवे	भूभ्याम्	भूभ्यः	च.
भुवाः, भुवः	भूभ्याम्	भूभ्यः	पं.
भुवाः, भुवः	भुवोः	भूनाम्, भुवाम्	ष.
भुवाम्, भुवि	भुवोः	भूषु	स.

भू प्रमाणें भ्रू इत्यादि एकाक्षरी ऊकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द चालतात. धी व भू सारखे चालतात. मात्र जेथें अन्त्य ई चा इय् होतो, तेथें अन्त्य ऊ चा उव् होतो.

६१. ऋकारान्त शब्द. दातृ पुं. दाता.

ए.	द्वि.	ब.	
दाता (दातः)	दातारौ	दातारः	प्र., सं.
दातारम्	दातारौ	दातॄन्	द्वि.
दात्रा	दातृभ्याम्	दातृभिः	तृ.
दात्रे	दातृभ्याम्	दातृभ्यः	च.
दातुः	दातृभ्याम्	दातृभ्यः	पं.
दातुः	दात्रोः	दातॄणाम्	ष.
दातरि	दात्रोः	दातृषु	स.

दातृ प्रमाणेंच कर्तृ, नेतृ, भोक्तृ, इत्यादि ऋकारान्त शब्द पुंलिंगांत चालतात.

६२. कांहीं ऋकारान्त शब्दांचीं प्रथमा व संबोधन यांचीं द्विवचनी व बहुवचनी रूपें व द्वितीयेचीं एकवचनी व द्विवचनी रूपें मात्र निराळीं होतात; म्हणजे अन्त्य ऋ चा आर् न होतां अर् होतो.

पितृ पुं. बाप.

ए.	द्वि.	ब.	
पिता (पितः)	पितरौ	पितरः	प्र., सं.
पितरम्	पितरौ	पितॄन्	द्वि.

द्वितीया बहुवचनापासून पुढील रूपें दातृ पुं. प्रमाणें.

पितृ प्रमाणेंच जामातृ (जांवई), देवृ (दीर), भ्रातृ (भाऊ) हे पुंल्लिंगी व दुहितृ (कन्या), मातृ (आई), यातृ (जाऊ), ननान्दृ (नणंद) हे स्त्रीलिंगी शब्द चालतात. मात्र स्त्रीलिंगी शब्दांचें द्वि. ब. रूप मातॄः, दुहितॄः, यातॄः, ननान्दॄः असें होतें. हे शब्द कौटुंबिक नातें दर्शवितात. परंतु नप्तृ पुं. (नातू), व स्वसृ स्त्री. (बहिण) हे शब्द नातें दर्शविणारे असूनहि **दातृ** पुं. प्रमाणें चालतात. स्वसृ चें द्वि. ब. रूप. स्वसॄः.

नृ पुं. (मनुष्य) हा शब्द **पितृ** प्रमाणें चालतोः—ना (नः) नरौ नरः, नरम् नरौ नॄन्, त्रा नृभ्याम् नृभिः, त्रे नृभ्याम् नृभ्यः, नुः नृभ्याम् नृभ्यः, नुः त्रोः नृणाम् किंवा नॄणाम्, नरि त्रोः नृषु.

६३. ऋकारान्त नपुंसकलिंगी शब्द. दातृ

ए.	द्वि.	ब.	
दातृ	दातृणी	दातॄणि.	प्र., सं., द्वि.
दातृणा	दातृभ्याम्	दातृभिः	तृ.

इत्यादि तृतीयेपासूनचीं पुढील रूपें **वारि** किंवा **मधु** प्रमाणें होतात.

ऋकारान्त विशेषणें नपुंसकलिंगामध्यें तृतीयेपासून विकल्पानें ऋकारान्त पुँल्लिंगी शब्दाप्रमाणें चालतात. जसें, दात्रा, दातृणा, दात्रे, दातृणे इ.

६४. ओकारान्त शब्द. गो पुं., स्त्री. बैल, गाय.

ए.	द्वि.	ब.	
गौः	गावौ	गावः	प्र., सं.
गाम्	गावौ	गाः	द्वि.
गवा	गोभ्याम्	गोभिः	तृ.
गवे	गोभ्याम्	गोभ्यः	च.
गोः	गोभ्याम्	गोभ्यः	पं.

गोः	गवोः	गवाम्	ष.
गवि	गवोः	गोषु	स.

गो प्रमाणेंच **द्यो** स्त्री. (आकाश) चालतो. पं. ए. आणि ष. ए. खेरीज तृतीयेपासूनचीं रूपें संधिनियमाप्रमाणें नुसते विभक्तिप्रत्यय लागून होतात हें लक्षांत येईल.

६५. औकारान्त शब्द. नौ स्त्री., नौका. याचीं रूपें संधिनियमाप्रमाणें नुसते विभक्तिप्रत्यय लागून होतात. जसें, नौः नावौ नावः, नावम् नावौ नावः, नावा नौभ्याम् नौभिः इत्यादि.

६६. व्यंजनान्त नामें

व्यंजनान्त नामांना विभक्तिप्रत्यय लागतांना त्या प्रत्ययांमध्यें म्हणण्यासारखा फेरफार होत नाहीं. तसेंच ते प्रत्यय लागतांना कांहीं व्यंजनान्त नामांच्या प्रकृतीमध्येंसुद्धां फेरफार होत नाहीं. अर्थात् त्यांना प्रत्यय लावतांना नुसते संधि केले म्हणजे विभक्तिरूपें बनतात. परंतु कांहीं व्यंजनान्त नामांच्या प्रकृती-मध्यें हे प्रत्यय लावतांना फेरफार होतो. सारख्या अन्ताचीं पुँल्लिंगी व स्त्रीलिंगी नामें अगदीं एकसारखीं चालतात. नपुंसकलिंगी नामांचीं प्रथमा, संबोधन, द्वितीया ह्या विभक्ति सोडून बाकीचीं सर्व विभक्तिरूपें पुँल्लिंगाप्रमाणें होतात.

प्रकृतीमध्यें बदल न होणारीं नामें

स्वरादि प्रत्यय लावतांना अन्त्य व्यंजन तसेंच राहतें; व्यंजनादि प्रत्यय लागतांना मात्र त्यांत संधिनियमानुसार बदल होतो. मरुत् + स्, = मरुत्स् = मरुत् (३३), मरुत् + औ = मरुतौ (मरुदौ नव्हे), मरुद्भ्याम् (१७); आपद् + सु = आपत्सु.

६७. त्, थ्, द्, ध्, प्, भ् अन्तीं असणारीं नामें

मरुत् पु., वारा.

ए.	द्वि.	ब.	
मरुत् (द्)	मरुतौ	मरुतः	प्र., सं.
मरुतम्	मरुतौ	मरुतः	द्वि.

मरुता	मरुद्भ्याम्	मरुद्भिः	तृ.
मरुते	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः	च.
मरुतः	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः	पं.
मरुतः	मरुतोः	मरुताम्	ष.
मरुति	मरुतोः	मरुत्सु	स.

मरुत् प्रमाणेंच भूभृत् पु. (राजा), सरित् स्त्री. (नदी) इत्यादि.

(अ) **जगत्** न.

जगत् (द्)	जगती जगन्ति	प्र., सं., द्वि.

तृतीयेपासूनचीं रूपें **मरुत्** प्रमाणें होतात.

जगत् प्रमाणेंच यकृत् (पित्ताशय), शकृत् (विष्ठा) इत्यादि नामें आणि [1]त्रिवृत् (तिपदरी) इत्यादि विशेषणें चालतात.

थ्, द्, ध्, प् किंवा भ् अन्तीं असणारे पुँल्लिंगी व स्त्रीलिंगी शब्द **मरुत्** प्रमाणें व नपुंसकलिंगी शब्द **जगत्** प्रमाणें चालतात. कांहीं शब्दांचीं नमुन्याकरितां प्रथमेचीं तीनहि रूपें, तृ. ए., तृ. ब. आणि स. ब. रूपें मात्र खालीं दिलीं आहेत.

१. **अग्निमथ्**; २. **सुहृद्** पुं. (मित्र); ३. **दृषद्** स्त्री. (दगड); ४. **सामिध्** स्त्री. (समिधा); ५. **धर्मगुप्** (धर्मरक्षक); ६. **ककुभ्** स्त्री. (दिशा); ७ **तमोनुद्** वि. न.

प्र. ए.	प्र. द्वि.	प्र. ब.	तृ. ए.	तृ. ब.	स. ब.
१ अग्निमत् (द्)	अग्निमथौ	अग्निमथः	अग्निमथा	अग्निमद्भिः	अग्निमत्सु
२ सुहृत् (द्)	सुहृदौ	सुहृदः	सुहृदा	सुहृद्भिः	सुहृत्सु
३ दृषत् (द्)	दृषदौ	दृषदः	दृषदा	दृषद्भिः	दृषत्सु
४ सामित् (द्)	समिधौ	समिधः	समिधा	समिद्भिः	समित्सु
५ धर्मगुप् (ब्)	धर्मगुपौ	धर्मगुपः	धर्मगुपा	धर्मगुब्भिः	धर्मगुप्सु
६ ककुप् (ब्)	ककुभौ	ककुभः	ककुभा	ककुब्भिः	ककुप्सु
७ तमोनुत् (द्)	तमोनुदी	तमोनुन्दि	तमोनुदा	तमोनुद्भिः	तमोनुत्सु

१. कलम १७.

अपवाद. अप् स्त्री., पांणी. नि. व. आपः अपः अद्भिः अद्भ्यः अद्भ्यः अपाम् अप्सु.

६८. च्, छ्, ज्, श् अन्तीं असणारे शब्द.

व्यंजनादि विभक्तिप्रत्यय लागतांना च् कारान्त व ज् कारान्त शब्दांच्या अन्त्य व्यंजनाबद्दल कवर्गांतील अनुरूप व्यंजन येतें (३२). दिश, दृश व स्पृश् धातूंपासून बनलेल्या शब्दांच्या अन्त्य श् बद्दल क् येतो. जसें:—

वाच् स्त्री. भाषण.

ए.	द्वि.	ब.	
वाक् (ग्)	वाचौ	वाचः	प्र., सं.
वाचम्	वाचौ	वाचः	द्वि.
वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः	तृ.
वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	च.
वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	पं.
वाचः	वाचोः	वाचाम्	ष.
वाचि	वाचोः	वाक्षु (२४)	स.

	प्र. द्वि.	प्र. ब.	तृ. ब.	स. ब.
भिषज् पुं. वैद्य–भिषक् (ग्)	भिषजौ	भिषजः	भिषग्भिः	भिषक्षु
ऋत्विज् पुं–ऋत्विक् (ग्)	ऋत्विजौ	ऋत्विजः	ऋत्विग्भिः	ऋत्विक्षु
ऋच् स्त्री. ऋचा ऋक् (ग्)	ऋचौ	ऋचः	ऋग्भिः	ऋक्षु
स्रज् स्त्री. माळ–स्रक् (ग्)	स्रजौ	स्रजः	स्रग्भिः	स्रक्षु
सुखभाज् वि. पुं. सुखभाक् (ग्)	सुखभाजौ	सुखभाजः	सुखभाग्भिः	० भाक्षु
,, वि. न.–सुखभाक् (ग्)	सुखभाजी	सुखभाञ्जि	सुखभाग्भिः	० भाक्षु
असृज् न० रक्त–असृज् (ग्)	असृजी	असृञ्जि	असृग्भिः	असृक्षु
दिश् स्त्री. दिशा–दिक् (ग्)	दिशौ	दिशः	दिग्भिः	दिक्षु
मर्मस्पृश् वि. पुं मर्मस्पृक् (ग्)	मर्मस्पृशौ	मर्मस्पृशः	मर्मस्पृग्भिः	मर्मस्पृक्षु
,, वि. न.–मर्मस्पृक् (ग्)	मर्मस्पृशी	मर्मस्पृंशि	मर्मस्पृग्भिः	मर्मस्पृक्षु
तादृश् वि. तसला–तादृक् (ग्)	तादृशौ	तादृशः	तादृग्भिः	तादृक्षु

(अ) व्रश्च्, भ्रस्ज्, सृज्, मृज्, यज्, राज् व भ्राज् आणि छ् कारान्त व श् कारान्त धातूंपासून बनलेल्या शब्दांच्या अन्त्य च्, छ्, ज् आणि श् बद्दल, अनुनासिक व अन्तःस्थ व्यंजनें सोडून कोणतेंहि व्यंजन आरंभीं असणारा प्रत्यय लागतांना, ष् येतो. नंतर कलम १७ प्रमाणें ष् चे ड्, ट् होतात. (व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजछशां षः ।)

सम्राज् पुं. सार्वभौम राजा.

ए.	व.	द्वि.	
सम्राट् (ड्)	सम्राजौ	सम्राजः	प्र., सं.
सम्राजम्	सम्राजौ	सम्राजः	द्वि.
सम्राजा	सम्राड्भ्याम्	सम्राड्भिः	तृ.
सम्राजे	सम्राड्भ्याम्	सम्राड्भ्यः	च.
सम्राजः	सम्राड्भ्याम्	सम्राड्भ्यः	पं.
सम्राजः	सम्राजोः	सम्राजाम्	ष.
सम्राजि	सम्राजोः	सम्राट्सु	स.

सम्राज् प्रमाणेंच विश्वसृज्, विराज्, विभ्राज्, विश्, इत्यादि शब्द चालतात. विश् चीं विट् (ड्) विशौ विशः, विशा विड्भ्याम्, विट्सु. इ. रूपें होतात. परिव्राज् हाहि ह्याचप्रमाणें चालतो.

६९. ष् कारान्त शब्द. प्रावृष् स्त्री., पावसाळा.

प्रावृट् (ड्)	प्रावृषौ	प्रावृषः	प्र., सं.
प्रावृषम्	प्रावृषौ	प्रावृषः	द्वि.
प्रावृषा	प्रावृड्भ्याम्(१७)	प्रावृड्भिः	तृ.
प्रावृषे	प्रावृड्भ्याम्	प्रावृड्भ्यः	च
प्रावृषः	प्रावृड्भ्याम्	प्रावृड्भ्यः	पं.
प्रावृषः	प्रावृषोः	प्रावृषाम्	ष.
प्रावृषि	प्रावृषोः	प्रावृट्सु(१७)	स.

प्रावृष् प्रमाणेंच द्विष् पुं. शत्रु, त्विष् स्त्री. तेज, कांति, तृष् स्त्री. तहान इ. तक्ष् पुं. सुतार याला व्यंजनादि प्रत्यय लागतांना क्ष् पैकीं विकल्पानें

ष् किंवा क् राहतो; व रूपें तट् (ड्) तड्भ्याम्; तक् (ग्) तग्भ्याम् इत्यादि दोन प्रकारानें होतात.

७०. हकारान्त शब्द

ह् कारान्त धातूंच्या अन्त्य ह्‌चा व्यंजनादि प्रत्यय लागतांना ढ् होतो. (होढः ।)

मधुलिह् पुं., भ्रमर.

मधुलिट् (ड्)	मधुलिहौ	मधुलिहः	प्र., सं.
दधुलिहम्	मधुलिहौ	मधुलिहः	द्वि.
मधुलिहा	मधुलिड्भ्याम्	मधुलिड्भिः	तृ.
मधुलिहे	मधुलिड्भ्याम्	मधुलिड्भ्यः	च.
मधुलिहः	मधुलिड्भ्याम्	मधुलिड्भ्यः	पं.
मधुलिहः	मधुलिहोः	मधुलिहाम्	ष.
मधुलिहि	मधुलिहोः	मधुलिट्सु	स.

मधुलिह् प्रमाणेंच महीरुह्, हव्यवाह् (अग्नि) तुरासाह् (इन्द्र) इ. चालतात. **वाह् [वह्]** अन्तीं असणाऱ्या शब्दांना द्वि. व. पासून पुढील स्वरादि प्रत्यय लागतांना व् चा ऊ होऊन पुढील स्वर आणि हा ऊ मिळून औ होतो. जसें हव्यौहः, हव्यौहा इत्यादि. **साह् [सह्]** अन्तीं असणाऱ्या शब्दांना व्यंजनादि प्रत्यय लागतांना स् चा ष् होतो. जसें, तुराषाट् (ड्); तुराषाड्भ्याम् इत्यादि.

(अ) परंतु दकारादि हकारान्त धातूंच्या अन्त्य ह् चा पदान्तीं किंवा अनुनासिक व अन्तःस्थ व्यंजन सोडून कोणतेंही व्यंजन पुढें आल्यास घ् होतो. नंतर कलम १७ प्रमाणें घ् चा क् किंवा ग् होतो. (दादेर्धातोर्घः) कामधुक्, कामधुग्भ्याम् इत्यादि रूपांत (३४) प्रमाणें द् चा ध् होतो.

कामदुह् पुं. इच्छा पुरविणारा.

ए.	द्वि.	ब.	
कामधुक् (ग्)	कामदुहौ	कामदुहः	प्र., सं.
कामदुहम्	कामदुहौ	कामदुहः	द्वि.

कामदुहा	कामधुग्भ्याम्	कामधुग्भिः	तृ. इ.
कामदुहि	कामदुहोः	कामधुक्षु	स.

कामदुह् प्रमाणेंच काष्ठदह् इत्यादि चालतात.

(आ दुह्., मुह्, स्नुह् व स्निह् ह्या धातूंपासून बनलेल्या क्विप् प्रत्ययान्त शब्दांच्या अन्त्य ह् विकल्पानें घ् होतो, म्हणजे घ् किंवा ढ् होतो. (वाद्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ।)

मित्रद्रुह्—मित्रध्रुक् (ग्) मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः मित्रद्रुहा मित्रध्रुग्भ्याम् मित्रध्रुग्भिः, मित्रध्रुक्षु इत्यादि; किंवा मधुलिह् प्रमाणें मित्रध्रुट् (ड्) मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः मित्रद्रुहा मित्रध्रुड्भ्याम् मित्रध्रुड्भिः मित्रध्रुट्सु इत्यादि.

कामदुह् न. कामधुक्(ग्), कामदुही, कामदुंहि, कामधुग्भिः, कामधुक्षु.

अपवाद. नह् च्या ह् चा द् होतो. उपानह् स्त्री., जोडा—उपानत् (द्)

७१ र्कारान्त शब्द

र्कारान्त शब्दांचा उपान्त्य इ किंवा उ व्यंजनादि प्रत्यय लागतांना दीर्घ होतो. (र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ।)

गिर् स्त्री. वाणी.

ए.	द्वि.	ब.	
गीः	गिरौ	गिरः	प्र., सं.
गिरम्	गिरौ	गिरः	द्वि.
गिरा	गीर्भ्याम्	गीर्भिः	तृ.
गिरे	गीर्भ्याम्	गीर्भ्यः	च.
गिरः	गीर्भ्याम्	गीर्भ्यः	पं.
गिरः	गिरोः	गिराम्	ष.
गिरि	गिरोः	गीर्षु (२३)	स.

गिर् प्रमाणेंच पुर् स्त्री. (नगर) द्वार् स्त्री. (दार), धुर् स्त्री.(जूं.)इ.

पुर्—पूः	पुरौ	पुरः	पुरा	पूर्भिः	पूर्षु
द्वार्—द्वाः	द्वारौ	द्वारः	द्वारा	द्वार्भिः	द्वार्षु
धुर्—धूः	धुरौ	धुरः	धुरा	धूर्भिः	धूर्षु

(अ) वार् न., पाणी–वार् वारी वारि प्र., सं., द्वि.
वारा वार्भ्याम् वार्भिः इत्यादि. स. ब. वार्षु.

७२. स्कारान्त शब्द.

बहुतेक सकारान्त शब्द नपुंसकलिंगी आहेत; पुंल्लिंगी व स्त्रीलिंगी फार थोडे आहेत.

पुँल्लिंगी शब्दांस प्र. ए. प्रत्यय लागतांना स् पूर्वी अ असल्यास त्याचा आ होतो. इतर रूपें संधिनियमानुसार विभक्तिप्रत्यय लागून होतात.
(अत्वसन्तस्य चाधातोः ।)

चन्द्रमस् पुं., चंद्र.

ए.	द्वि.	ब.	
चन्द्रमाः (चन्द्रमः)	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः	प्र., सं.
चन्द्रमसम्	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः	द्वि.
चन्द्रमसा	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभिः	तृ.
चन्द्रमसे	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः	च.
चन्द्रमसः	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः	पं.
चन्द्रमसः	चन्द्रमसोः	चन्द्रमसाम्	ष.
चन्द्रमसि	चन्द्रमसोः	चन्द्रमस्सु	स.

उदर्चिस्– उदर्चिः उदर्चिषौ उदर्चिषः उदर्चिर्भिः (३८) उदर्चिःषु
दीर्घायुस्– दीर्घायुः दीर्घायुषौ दीर्घायुषः दीर्घायुर्भिः दीर्घायुःषु
दोस् पुं., हात दोः दोषौ दोषः दोर्भिः दोःषु
उषस् स्त्री. पहांट–उषाः उषसौ उषसः उषोभिः उषःसु

सुमनस् स्त्री. फूल, नि. ब. याचीं रूपें:–सुमनसः सुमनोभिः सुमनोभ्यः सुमनसाम् सुमनस्सु.

(अ) अस्, इस्, उस् अन्ताच्या नपुंसक शब्दांचा उपान्त्य स्वर प्र., सं., द्वि. च्या बहुवचनांत दीर्घ होतो व त्याच्यापुढें न् आगम येतो.
(नपुंसकस्य झलचः । सान्तमहतः संयोगस्य ।)

मनस् न. मन

	ए.	द्वि.	ब.	
	मनः	मनसी	मनांसि	प्र., सं., द्वि.
	मनसा	मनोभ्याम्	मनोभिः	तृ.

इत्यादि पुढील रूपें चन्द्रमस् प्रमाणें.

	प्र. ए.	प्र. द्वि.	प्र. ब.	तृ. ब.	स. ब.
हविस् आहुति	हविः	हविषी	हवींषि	हविर्भिः	हविःषु
आयुस् आयुष्य	आयुः	आयुषी	आयूंषि	आयुर्भिः	आयुःषु
दोस् हात	दोः	दोषी	दोंषि	दोर्भिः	दोःषु
चक्षुस् डोळा	चक्षुः	चक्षुषी	चक्षूंषि	चक्षुर्भिः	चक्षुःषु

अपवाद. आशिस् स्त्री. आशीर्वाद–याचा उपान्त्य इ व्यंजनादि प्रत्यय लागतांना दीर्घ होतो. याचीं रूपें आशीः आशिषौ, आशिषः, आशीर्भिः, आशीःषु (२४) इत्यादि होतात.

पुम्स् पुं. पुरुष–पुमान् पुमांसौ पुमांसः, पुमांसम् पुमांसौ पुंसः, पुंसा पुंभ्याम् पुंभिः, पुंसे पुंभ्याम् पुंभ्यः, पुंसः पुंभ्याम् पुंभ्यः, पुंसः पुंसोः पुंसाम्, पुंसि पुंसोः पुंसु.

प्रकृतीमध्यें बदल होणारे शब्द

७३. इन् अन्तीं असणारे शब्द

इन्नन्त शब्द फक्त पुँल्लिंगी व नपुंसकलिंगी असतात. त्यांना व्यंजनादि प्रत्यय लागतांना अन्त्य न् चा लोप होतो; म्हणजे यांचें **पद** अंग अन्त्य न् चा लोप होऊन बनतें.

---

१ विभक्तिप्रत्ययांपैकीं पहिल्या पांच (स् औ अस्, अम्, औ) प्रत्ययांना **सर्वनामस्थान** अशी पाणिनीय संज्ञा आहे. द्वितीयेच्या बहुवचनी प्रत्ययापासून पुढील स्वरादि प्रत्यय लागतांना बनणाऱ्या नामांच्या अंगाला भ अंग असें म्हणतात. व तृतीयेपासून पुढील व्यंजनादि प्रत्यय लागतांना बनणाऱ्या अंगाला **पद** अंग असें म्हणतात.

धनिन् पुं., धनिक.

ए.	द्वि.	ब.	
धनी (धनिन्)	धनिनौ	धनिनः	प्र., सं.
धनिनम्	धनिनौ	धनिनः	द्वि.
धनिना	धनिभ्याम्	धनिभिः	तृ.
धनिने	धनिभ्याम्	धनिभ्यः	च.
धनिनः	धनिभ्याम्	धनिभ्यः	पं.
धनिनः	धनिनोः	धनिनाम्	ष.
धनिनि	धनिनोः	धनिषु	स.

(अ) **धनिन्** न.

धनि (धनि,धनिन्)	धनिनी	धनीनि	प्र., सं., द्वि.
धनिना	धनिभ्याम्	धनिभिः	तृ.

इत्यादि पुढील रूपें **धनिन्** पुं. प्रमाणें.

धनिन् पुं. प्रमाणें प्राणिन्, करिन्, स्वामिन् इत्यादि पुं. नामें व यशस्विन् गुणिन् इत्यादि विशेषणें चालतात. इन्नन्त विशेषणें नपुंसकलिंगांत **धनिन्** न. प्रमाणें चालतात.

अपवाद. पथिन् पुं. मार्ग; **मथिन्** पुं. घुसळण्याची रवी.

पथिन्

ए.	द्वि.	ब.	
पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः	प्र., सं.
पन्थानम्	पन्थानौ	पथः	द्वि.
पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः	तृ.
पथे	पथभ्याम.	पथिभ्यः	च.
पथः	पथिभ्याम	पथिभ्यः	पं.
पथः	पथोः	पथाम्	ष.
पथि	पथोः	पथिषु	स.

पद अंग **धनिन्** प्रमाणेंच होतें. **पथिन्** प्रमाणेंच **मथिन्** चालतो.

७४. मत् (वत्), तवत् अन्तीं असणारे शब्द

मत् (वत्) हा प्रत्यय लागून झालेलीं नामसाधितें व **तवत्** प्रत्यय लागून झालेलीं धातुसाधितें यांना पुँल्लिंगामध्यें पहिले पांच विभक्तिप्रत्यय लागतांना अन्त्य त् च्या मागें न् आगमम होतो व प्र. ए. मध्यें उपान्त्य अ चा आ होतो. नपुंसकलिंगामध्यें फक्त प्रथमा व द्वितीया यांच्या बहुवचनांत अन्त्य त् च्या मागें न् आगम होतो. **(उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः । अत्वसन्तस्य चाधातोः ।)**

श्रीमत् पुं. श्रीमन्त.

ए.	द्वि.	ब.	
श्रीमान् (श्रीमन्)	श्रीमन्तौ	श्रीमन्तः	प्र., सं.
श्रीमन्तम्	श्रीमन्तौ	श्रीमतः	द्वि.
श्रीमता	श्रीमद्भ्याम्	श्रीमद्भिः	तृ.
श्रीमते	श्रीमद्भ्याम्	श्रीमद्भ्यः	च.
श्रीमतः	श्रीमद्भ्याम्	श्रीमद्भ्यः	पं.
श्रीमतः	श्रीमतोः	श्रीमताम्	ष.
श्रीमति	श्रीमतोः	श्रीमत्सु	स.

श्रीमत् न.

श्रीमत्	श्रीमती	श्रीमन्ति	प्र.,सं.,द्वि.

श्रीमता इत्यादि तृतीयेपासूनचीं रूपें **श्रीमत्** पुं. प्रमाणें.

आयुष्मत्, बलवत्, यावत्, तावत्, गतवत् इत्यादि शब्द पुँल्लिंगामध्यें **श्रीमत्** पुं. प्रमाणें व नपुंसकलिंगामध्यें **श्रीमत्** न. प्रमाणें चालतात. कियत् (केवढें), इयत् (एवढें), भवत् (आपण) हे शब्दहि **श्रीमत्** प्रमाणेंच चालतात.

महत् मोठा–ह्या शब्दाचीं पहिलीं पांच पुं. विभक्तिरूपें महान् महान्तौ महान्तः महान्तम् महान्तौ अशीं होतात व बाकीचीं **श्रीमान्** प्रमाणें होतात. नपुंसकलिंगीं प्र., सं., द्वि. महत् महती महान्ति; इतरें रूपें पुं. प्रमाणें.

अत् प्रत्ययान्त शब्द

७५. अत् हा प्रत्यय लागून झालेलीं वर्तमान धातुसाधितें व भविष्य धातुसाधितें **श्रीमत्** प्रमाणेंच चालतात. फक्त पुँल्लिंगी प्र. ए. मध्यें उपान्त्य अ चा आ होत नाहीं.

जीवत् पुं. जिवंत असणारा.

ए.	द्वि.	ब.	
जीवन्	जीवन्तौ	जीवन्तः	प्र., सं.
जीवन्तम्	जीवन्तौ	जीवतः	द्वि.
जीवता	जीवद्भ्याम्	जीवाद्भिः	तृ.
जीवते	ज़ीवद्भ्याम्	जीवद्भ्यः	च.
जीवतः	जीवद्भ्याम्	जीवद्भ्यः	पं.
जीवतः	जीवतोः	जीवताम्	ष.
जीवाति	जीवतोः	जीवत्सु	स.

(अ) **जीवत्** न.

जीवत्	जीवती	जीवन्ति	प्र., सं., द्वि.

जीवता इत्यादि तृतीयेपासूनचीं पुढील रूपें **जीवत्** पुं. प्रमाणें.

जीवत् प्रमाणेंच भवत् (होणारा, असणारा), गच्छत्, दीव्यत्, अदत्, शृण्वत्, कुर्वत्, क्रीणत्, चोरयत्, छिन्दत्, करिष्यत्, गमिष्यत्, यास्यत् इत्यादि चालतात. **भवत्** (आपण) चें प्र. ए. भवान् आणि **भवत्** या धातुसाधिताचें प्र. ए. भवन्.

(आ) पाहिल्या, चौथ्या व दहाव्या गणांचे धातु, प्रयोजक व इच्छार्थक धातु, नामधातु यांपासून झालेल्या वर्तमान धातुसाधितांचीं नपुंसकलिंगी प्रथमा व द्वितीया यांचीं द्विवचनी रूपें बनतांना अन्त्य त् च्या मागें न् आगम नित्य येतो. सहाव्या गणाचे धातु, दुसऱ्या गणाचे आकारान्त धातु यांचीं वर्तमान धातुसाधितें व कोणत्याहि गणाच्या धातूंपासून बनलेलीं भविष्य धातुसाधितें यांच्या नपुंसकलिंगी प्रथमा व द्वितीया द्विवचनामध्यें अन्त्य त् च्या मागें न् आगम विकल्पानें येतो. जसें,

गच्छत्	१ ला गण	गच्छत्	गच्छती	गच्छन्ति
नृत्यत्	४ था गण	नृत्यत्	नृत्यन्ती	नृत्यन्ति
कथयत्	१० वा गण	कथयत्	कथयन्ती	कथयन्ति
कारयत्	प्रयोजक	कारयत्	कारयन्ती	कारयान्ति

जिजीविषत्	इच्छार्थक	जिजीविषत्	जिजीविषन्ती	जिजीविषन्ति
पुत्रीयत्	नामधातु	पुत्रीयत्	पुत्रीयन्ती	पुत्रीयन्ति
सृजत्	६ वा गण	सृजत्	सृजती, सृजन्ती	सृजन्ति
यात्	२ रा गण	यात्	याती, यान्ती	यान्ति
यास्यत्	भविष्य धा. सा.	यास्यत्	यास्यती, यास्यन्ती	यास्यन्ति

(इ) यांखेरीज इतर अत् प्रत्ययान्त धातुसाधितांच्या नपुं. प्रथमा व द्वितीया यांच्या द्वि. मध्यें न् आगम येत नाहीं.

ब्रुवत्	२ रा गण न. ब्रुवत्	ब्रुवती	ब्रुवन्ति
शृण्वत्	५ वा गण न. शृण्वत्	शृण्वती	शृण्वन्ति

(ई) तिसऱ्या गणांतील धातूंच्या वर्तमान धातुसाधितांचीं व जक्षत्, जाग्रत्, दरिद्रत्, चकासत्, शासत् यांचीं प्रथमा आणि द्वितीया द्विवचनीं रूपें बनतांना अन्त्य त् च्या मागें न् आगम येत नाहीं, व बहुवचनीं रूपें बनतांना न् आगम विकल्पानें येतो. (नाभ्यस्ताच्छतुः ।)

ददत्	न.	ददत्	ददती	ददति, ददन्ति
जाग्रत्	न.	जाग्रत्	जाग्रती	जाग्रति, जाग्रन्ति

७६. ईयस् प्रत्ययान्त शब्द

ईयस् हा प्रत्यय लागून बनलेल्या नामसाधितांना पहिले पांच विभक्तिप्रत्यय लागतांना अन्त्य स् च्या मागें न् आगम येतो व उपान्त्य अ चा आ होतो; म्हणजे ईयस् चें ईयांस् होतें. बाकीचे प्रत्यय लागतांना नुसते संधि होतात व रूपें बनतात. (उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ।)

श्रेयस् पुं.

ए.	द्वि.	ब.	
श्रेयान् (श्रेयन्)	श्रेयांसौ	श्रेयांसः	प्र., सं.
श्रेयांसम्	श्रेयांसौ	श्रेयसः	द्वि.
श्रेयसा	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभिः	तृ.
श्रेयसे	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभ्यः	च.

श्रेयसः	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभ्यः	पं.
श्रेयसः	श्रेयसोः	श्रेयसाम्	ष.
श्रेयसि	श्रेयसोः	श्रेयःसु	स.

श्रेयस् न.

श्रेयः	श्रेयसी	श्रेयांसि	प्र., सं., द्वि.

श्रेयसा इत्यादि बाकीचीं रूपें श्रेयस् पुं. प्रमाणें.
श्रेयस् प्रमाणें गरीयस्, ज्यायस्, भूयस्, कनीयस् इत्यादि शब्द चालतात.

७७ वस् प्रत्ययान्त शब्द

वस् हा प्रत्यय लागून बनलेल्या परोक्षभूत धातुसाधितांना पाहिले पांच विभक्ति प्रत्यय लागतांना ईयस् प्रत्ययान्त शब्दांप्रमाणेंच अन्त्य स् च्या मागें न् आगम येऊन उपान्त्य अ चा आ होतो. द्वि. ब. पासून पुढील स्वरादि प्रत्यय लागतांना व् चें संप्रसारण होतें, व व्यंजनादि प्रत्यय लागतांना स् चा द् होतो; म्हणजे वस् चीं अनुक्रमें वांस्, उष् आणि वद् अशीं तीन अंगें होतात. वस् च्या मागें आगमाचा इ असल्यास त्याचा उष् अंग बनतांना लोप होतो. धातूच्या अन्त्य ईच्या मागें जोडव्यंजन असल्यास ई चा इय् होतो. वस् च्या मागें उ असल्यास त्याचा उव् होतो.

तस्थिवस् [स्था] पुं. उभा राहिलेला.

ए.	द्वि.	ब.	
तस्थिवान् (तस्थिवन्)	तस्थिवांसौ	तस्थिवांसः	प्र., सं.
तस्थिवांसम्	तस्थिवांसौ	तस्थुषः	द्वि.
तस्थुषा	तस्थिवद्भ्याम्	तस्थिवद्भिः	तृ.
तस्थुषे	तस्थिवद्भ्याम्	तस्थिवद्भ्यः	च.
तस्थुषः	तस्थिवद्भ्याम्	तस्थिवद्भ्यः	पं.
तस्थुषः	तस्थुषोः	तस्थुषाम्	ष.
तस्थुषि	तस्थुषोः	तस्थिवत्सु	स.

तस्थिवस् न.

तस्थिवत् (द्)	तस्थुषी	तस्थिवांसि	प्र., सं., द्वि.

तस्थुषा इत्यादि पुढील रूपें तस्थिवस् पुं. प्रमाणें.

तस्थिवस् प्रमाणेंच पुढील शब्द चालतात.

	प्र. ए.	प्र. ब.	द्वि. ब.	तृ. ब.
सेदिवस् [सद्]	—सेदिवान्	सेदिवांसः	सेदुषः	सेदिवाद्भिः
उपेयिवस् [उप+इ]	—उपेयिवान्	उपेयिवांसः	उपेयुषः	उपेयिवद्भिः
जग्मिवस् [गम्]	—जग्मिवान्	जग्मिवांसः	जग्मुषः	जग्मिवाद्भिः
चकृवस् [कृ]	—चकृवान्	चकृवांसः	चक्रुषः	चकृवाद्भिः
निनीवस् [नी]	—निनीवान्	निनीवांसः	निन्युषः	निनीवद्भिः
चिक्रीवस् [क्री]	—चिक्रीवान्	चिक्रीवांसः	चिक्रियुषः	चिक्रीवाद्भिः
बभूवस् [भू]	—बभूवान्	बभूवांसः	बभूवुषः	बभूवद्भिः
शुश्रुवस् [श्रु]	—शुश्रुवान्	शुश्रुवांसः	शुश्रुवुषः	शुश्रुवद्भिः
जगन्वस्[1] [गम्]	—जगन्वान्	जगन्वांसः	जग्मुषः	जगन्वद्भिः

विद्वस् हें वर्तमान धातुसाधित असूनहि तस्थिवस् प्रमाणें चालतें.

विद्वान्	विद्वांसः	विदुषः	विद्वाद्भिः

७८. अन्, मन, वन् अन्तीं असणारे शब्द

अशा शब्दांचीं. पुं. तीन अंगें होतात. पहिले पांच विभक्तिप्रत्यय लागतांना उपान्त्य अ चा आ होतो. द्वि. ब. पासून स्वरादि प्रत्यय लागतांना उपान्त्य अ चा लोप होतो; स. ए. आणि नपुंसकलिंगी प्रथमा व द्वितीया यांच्या द्विवचनांत अ चा लोप विकल्पानें होतो. परंतु मन् आणि वन् च्या मागें लागूनच व्यंजन असेल तर अ चा लोप होत नाहीं. तृतीयेपासून पुढील व्यंजनादि प्रत्यय लागतांना अन्त्य न् चा लोप होतो. (न संयोगाद्वमन्तात्। विभाषा ङिश्योः।)

राजन् पुं. राजा.

ए.	द्वि.	ब.	
राजा (राजन्)	राजानौ	राजानः	प्र., सं.

---

१ हें जग्मिवस् चें वैकल्पिक रूप असून त्याचीं विभक्तिरूपें वर दिल्याप्रमाणें होतात.

राजानम्	राजानौ	राज्ञः	द्वि.
राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः	तृ.
राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः	च.
राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः	पं.
राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्	ष.
राज्ञि, राजनि	राज्ञोः	राजसु	स.

राजन् प्रमाणें **ग्रावन्** पुं. दगड, **महिमन्** पुं. मोठेपणा, **सीमन्** स्त्री. =सीमा–इत्यादि नामें व विशेषणेंहि चालतात.

(अ) **नामन्** न. नांव.

ए.	द्वि.	ब.
नाम (नाम. नामन्)	नाम्नी, नामनी	नामानि प्र., सं., द्वि.

नाम्ना इत्यादि पुढील रूपें **राजन्** प्रमाणें. स. ए. नाम्नि, नामनि.

नामन् प्रमाणेंच प्रेमन्, लोमन् (लोंव), हेमन् (सोनें) इत्यादि नपुं. नामें व विशेषणें चालतात.

(आ) **आत्मन्** पुं. आत्मा.

ए.	द्वि.	ब.	
आत्मा (आत्मन्)	आत्मानौ	आत्मानः	प्र., सं.
आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः	द्वि.
आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः	तृ.
आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	च.
आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	पं.
आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्	ष.
आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु	स.

आत्मन् प्रमाणेंच यज्वन् (यज्ञ करणारा), अध्वन् (मार्ग), ब्रह्मन् (ब्रह्मदेव) इत्यादि पुं. नामें व विशेषणें चालतात.

---

१. राजन्+अस्=राजन्+अस्=राज्ञ्+अस् (२०)= राज्ञः

(इ) जन्मन् न. जन्म.

ए.	द्वि.	ब.
जन्म (जन्म, जन्मन्)	जन्मनी	जन्मानि प्र., सं., द्वि.

जन्मना इत्यादि पुढील रूपें आत्मन् प्रमाणें.

जन्मन् प्रमाणेंच कर्मन्, छद्मन् (कपट), ब्रह्मन् (ब्रह्म) इत्यादि नपुं. नामें व विशेषणें चालतात.

अपवाद. (१) मघवन् (इन्द्र), श्वन् (कुत्रा), युवन् (तरुण).

मघवन् हा दोन प्रकारें चालतो; (१) अन्त्य न् बद्दल त् आदेश होऊन श्रीमत् पुं. प्रमाणें. जसें, मघवान् मघवन्तौ मघवन्तः इत्यादि; किंवा (२) राजन् प्रमाणें; परंतु भ अंग व् चें संप्रसारण होऊन 'मघोन्' असें होतें. मघवा मघवानौ मघवानः, मघवानम् मघवानौ मघोनः, मघोना मघवभ्याम् मघवभिः, मघोनः, मघोनोः, मघोनाम्, मघोनि इत्यादि.

मघवन् प्रमाणेंच श्वन् व युवन् चालतात व त्यांचें भ अंग अनुक्रमें शुन् व यून् असें होतें व रूपें श्वा श्वानौ श्वानः श्वानम् श्वानौ शुनः, शुना श्वभ्याम् श्वभिः, शुने श्वभ्याम् श्वभ्यः, शुनः इत्यादि आणि युवा युवानौ युवानः, युवानम् युवानौ यूनः, यूना युवभ्याम् युवभिः, यूने युवभ्याम् युवभ्यः, यूनः इत्यादि होतात.

(२) अहन् न. दिवस. व्यंजनादि प्रत्ययापूर्वी अहन् बद्दल अहर् आदेश होतो. पण मृदु व्यंजनापूर्वी र् चा उ होऊन अहो होतें. बाकी रूपें नामन् प्रमाणें होतात.

ए.	द्वि.	ब.	
अहः	अह्नी, अहनी	अहानि	प्र., सं., द्वि.
अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभिः	तृ.
अह्ने	अहोभ्याम्	अहोभ्यः	च.
अह्नः	अहोभ्याम्	अहोभ्यः	पं.
अह्नः	अह्नोः	अह्नाम्	ष.
अह्नि, अहनि	अह्नोः	अहःसु	स.

(३) हन् धातु अन्तीं असणारे शब्द

अशा शब्दांच्या फक्त प्र. ए. मध्येंच उपान्त्य अ चा आ होतो. द्वि. ब. पासून पुढील स्वरादि प्रत्यय लागतांना अ चा लोप कलम (४०) नें झाल्यावर ह् चा घ् होतो.

ब्रह्महन् पुं.

ए.	द्वि.	ब.	
ब्रह्महा (ब्रह्महन्)	ब्रह्महणौ	ब्रह्महणः	प्र., सं.
ब्रह्महणम्	ब्रह्महणौ	ब्रह्मघ्नः	द्वि.
ब्रह्मघ्ना	ब्रह्महभ्याम्	ब्रह्महभिः	तृ.
ब्रह्मघ्ने	ब्रह्महभ्याम्	ब्रह्महभ्यः	च.
ब्रह्मघ्नः	ब्रह्महभ्याम्	ब्रह्महभ्यः	पं.
ब्रह्मघ्नः	ब्रह्मघ्नोः	ब्रह्मघ्नाम्	ष.
ब्रह्मघ्नि, ब्रह्महणि	ब्रह्मघ्नोः	ब्रह्महसु	स.

ब्रह्महन् प्रमाणेंच वृत्रहन् इत्यादि.

(४) पूषन् पुं. सूर्य, अर्यमन् पुं. सूर्य यांच्याहि फक्त प्र. ए. मध्येंच अ चा आ होतो. पूषा पूषणौ पूषणः, पूषणम् पूषणौ पूष्णः इत्यादि.

७९. (अञ्च् जाणें या धातूपासून झालेले) अच् अन्तीं असणारे शब्द.

अशा शब्दांना पहिले पांच विभक्तिप्रत्यय लागतांना व नपुं. प्र. ब. आणि द्वि. ब. मध्यें अन्त्य च् च्या मागें न् आगम येतो. द्वि. ब. पासूनचे स्वरादि प्रत्यय लागतांना व नपुं. प्रथमा व द्वितीया यांच्या द्विवचनामध्यें अच् च्या अ चा लोप होतो व त्याच्या मागील उपपदाचा अन्त्य अ, इ किंवा उ दीर्घ होतो. व्यंजनादि प्रत्यय लागतांना च् चा क् होतो (३२). जसें, प्राच् + स् = प्रान्च् + स् = प्रान्क्स् (३२) = प्राङ्क्स् (२०) = प्राङ् (३३).

प्राच् पुं. पुढील, पूर्वेकडील.

ए.	द्वि.	ब.	
प्राङ्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः	प्र., सं.

प्राञ्चम्	प्राञ्चौ	प्राचः	द्वि.
प्राचा	प्राग्भ्याम्	प्राग्भिः	तृ.
प्राचे	प्राग्भ्याम्	प्राग्भ्यः	च.
प्राचः	प्राग्भ्याम्	प्राग्भ्यः	पं.
प्राचः	प्राचोः	प्राचाम्	ष.
प्राचि	प्राचोः	प्राक्षु	स.

(अ) प्राच् न.

ए.	द्वि.	ब.	
प्राक् (ग्)	प्राची	प्राञ्चि	प्र., सं., द्वि.

प्राचा इत्यादि पुढील रूपें प्राच् पुं. प्रमाणें.

	प्र. ए.	प्र. द्वि.	प्र. ब.	तृ. ए.	तृ. ब.
पराच् पुं.	पराङ्	पराञ्चौ	पराञ्चः	पराचा	पराग्भिः
प्रत्यच् पुं.	प्रत्यङ	प्रत्यञ्चौ	प्रत्यञ्चः	प्रतीचा	प्रत्यग्भिः
अवाच् ,,	अवाङ्	अवाञ्चौ	अवाञ्चः	अवाचा	अवाग्भिः
सम्यच् ,,	सम्यङ्	सम्यञ्चौ	सम्यञ्चः	समीचा	सम्यग्भिः
उदच् ,,	उदङ्	उदञ्चौ	उदञ्चः	उदीचा	उदग्भिः
न्यच् ,,	न्यङ्	न्यञ्चौ	न्यञ्चः	नीचा	न्यग्भिः
अन्वच् ,,	अन्वङ्	अन्वञ्चौ	अन्वञ्चः	अनूचा	अन्वग्भिः
तिर्यच् ,,	तिर्यङ्	तिर्यञ्चौ	तिर्यञ्चः	तिरश्चा	तिर्यग्भिः
विष्वच् ,,	विष्वङ्	विष्वञ्चौ	विष्वञ्चः	विषूचा	विष्वग्भिः
प्रत्यच् न.	प्रत्यक् (ग्)	प्रतीची	प्रत्यञ्चि	प्रतीचा	प्रत्यग्भिः
उदच् ,,	उदक् (ग्)	उदीची	उदञ्चि	उदीचा	उदग्भिः

वरील शब्दांमध्यें अच् च्या मागील उपपदांपैकीं तिरस् व विषु सोडून बाकीचीं उपपदें उपसर्ग आहेत. सम् बद्दल समि आणि तिरस् चें तिरि झालें आहे. पण द्वि. ब. पासूनच्या स्वरादि प्रत्ययांपूर्वी तिरस् असें राहतें. उद् चें द्वि. ब. पासूनच्या स्वरादि प्रत्ययांपूर्वी उदी झालें आहे.

८०. दिव् स्त्री. आकाश.

ह्याचें प्रथमा व संबोधन ए. द्यौः होतें, व पद अंग द्यु होतें. इतर ठिकाणीं

दिव् असेंच राहतें. द्यौः दिवौ दिवः, दिवम् दिवौ दिवः, दिवा द्युभ्याम् द्युभिः दिवे द्युभ्याम् द्युभ्यः, दिवः द्युभ्याम् द्युभ्यः, दिवः दिवोः दिवाम्, दिवि दिवोः द्युषु.

८१. पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय; निशा, असृज् न., यूष पुं., दोस् पुं., न., यकृत् न., शकृत् न., उदक, आस्य न. यांना द्वि. ब पासून अनुक्रमें पद्, दत्, नस्, मास्, हृद्, निश्, असन्, यूषन्, दोषन्, यकन्, शकन्, उदन्, असन् असे विकल्पानें आदेश होतात, व ते त्या त्या अन्ताच्या नामा-प्रमाणें चालतात. जरा ला स्वरादि प्रत्यय लागतांना जरस् असा आदेश होतो.

	द्वि. ब.	तृ. ए.	तृ. ब.	स. ब.
पादः—	पादान्, पदः	पादेन, पदा	पादैः पद्भिः	पादेषु, पत्सु
हृदयम्—	हृदयानि, हृदि	हृदयेन, हृदा	हृदयैः, हृद्भिः	हृदयेषु हृत्सु
असृज्—	असृंजि, असानि	असृजा, अस्ना	असृग्भिः, असभिः	असृक्षु, अससु
दोस्—	दोषः दोष्णः दोंषि दोषाणि	दोषा, दोष्णा	दोर्भिः दोषभिः	दोःषु, दोषसु

सर्वनामें.

८२. सर्व, विश्व, उभ, उभय, अन्य, अन्यतर, इतर, कतर, कतम, एकतर, एकतम; पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अवर, अधर, (हे सात दिग्वाचक व कालवाचक असतील तेव्हां), स्व (ज्ञातिवाचक व धनवाचक नसेल तेव्हां), तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवत् आणि किम् हीं संस्कृतांतील मुख्य सर्वनामें आहेत.

सर्व पुं.

ए.	द्वि.	ब.	
सर्वः	सर्वौ	सर्वे	प्र.
सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्	द्वि.
सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः	तृ.
सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	च.
सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	पं.
सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्	ष.
सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु	स.

(अ) सर्व स्त्री.

ए.	द्वि.	ब.	
सर्वा	सर्वे	सर्वाः	प्र.
सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः	द्वि.
सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः	तृ.
सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	च.
सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	पं.
सर्वस्याः	सर्वयोः	**सर्वासाम्**	ष.
सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु	स.

(आ) सर्व न.

सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	प्र. द्वि.

सर्वेण इत्यादि पुढील रूपें **सर्व** पुं प्रमाणें.

सर्वचीं पुं. स्त्री. आणि न. रूपें अनुक्रमें **देव, सेना** व **फल**प्रमाणें होतात जेवढीं रूपें निराळीं होतात तेवढीं जाड ठशांनीं छापलीं आहेत.

सर्व प्रमाणें विश्व (सर्व), उभ (दोघे), उभय (दोघे), एक हे चालतात. **उभ** हा नि. द्वि. आहे. त्याचीं रूपें:-पुं.- उभौ २, उभाभ्याम् ३ उभयोः २; स्त्री. आणि न. सारखींच–उभे २, उभाभ्याम् ३, उभयोः २. **उभय** हा फक्त ए. आणि ब. मध्यें चालतो. उभये, उभयस्मै, उभयेषाम् इत्यादि. **एक** हा ' एक ' या अर्थी एकवचनांत व ' कांहींजण ' या अर्थी बहुवचनांत चालतो. एकः, एकम्, एकेन एकस्मै, एकस्मात्, एकस्य, एकस्मिन्; एके, एकेषाम् इत्यादि. **द्वि**. (दोन) नि. द्वि.—चालतांना याला द्व असा आदेश होतो व त्याचीं रूपें **सर्व** प्रमाणें होतात. पुं. द्वौ २, द्वाभ्याम् ३, द्वयोः २; स्त्री. आणि न. सारखींच–द्वे २, द्वाभ्याम् ३, द्वयोः २.

अन्य (दुसरा), अन्यतर (दोहोंपैकीं एक), इतर (दुसरा), कतर (दोहोंपैकीं कोणता,), कतम (पुष्कळांपैकीं कोणता), एकतर (दोहोंपैकीं एक), एकतम (पुष्कळांपैकीं एक), हे शब्द **सर्व** प्रमाणेंच चालतात. मात्र नपुं. प्र. ए. आणि द्वि. ए. चीं रूपें तेवढीं अन्यत्, अन्यतरत्, इतरत्, कतमत्, एकतरत्, एकतमत् अशीं होतात.

पूर्व (आधींचा, पूर्वेकडचा), पर (नंतरचा, पलीकडचा), अवर (अलीकडचा), उत्तर (उत्तरेकडचा, नंतरचा), दक्षिण (दक्षिणेकडचा), अपर (दुसरा, नंतरचा), अधर (खालचा), स्व (आपला) हे शब्दहि **सर्व** प्रमाणेंच चालतात. परंतु प्र. ब., पं. ए. आणि स. ए. मध्यें मात्र विकल्पानें **देव** प्रमाणें चालतात. जसें, पूर्वे, पूर्वाः; पूर्वस्मात्, पूर्वात्. पूर्वस्मिन्, पूर्वे; पूर्वस्याः पूर्वस्याम् , पूर्वायाम् , स्वे, स्वाः; स्वस्मात्, स्वात् इत्यादि; परंतु जेव्हां वरील आठ शब्द निराळ्या अर्थी--उदाहरणार्थ, अधर=ओठ, दक्षिण = कुशल, पर=शत्रु असे--वापरतात तेव्हां त्यांची रूपें **देव, सेना, फल** प्रमाणेंच होतात.

प्रथम, चरम, अल्प, अर्घ, कतिपय आणि तय प्रत्ययान्त शब्द (द्वितय इ.) यांचें प्र. ब. विकल्पानें **सर्व** प्रमाणें होतें. प्रथमाः प्रथमे; द्वितयाः, द्वितये. द्वितय व त्रितय यांचीं चतुर्थी पंचमी व सप्तमी चीं एकवचनी रूपें विकल्पानें **सर्व** प्रमाणें होतात.

८३. तद् (तो), यद् (जो), एतद् (हा), किम् (कोण) हे शब्द चालतांना यांना अनुक्रमें त, य, एत आणि क असे आदेश होऊन ते **सर्व** प्रमाणें चालतात. मात्र तद् आणि एतद् यांचीं पुं. आणि स्त्री. प्र. ए. रूपें अनुक्रमें सः, सा आणि एषः, एषा अशीं होतात.

तद् पुं.			तद् स्त्री.			
ए.	द्वि.	ब.	ए.	द्वि.	ब.	
सः	तौ	ते	सा	ते	ताः	प्र.
तम्	तौ	तान्	ताम्	तें	ताः	द्वि.
तेन	ताभ्याम्	तैः	तया	ताभ्याम्	ताभिः	तृ.
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः	च.
तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः	पं.
तस्य	तयो	तेषाम्	तस्याः	तयोः	तासाम्	ष.
तस्मिन्	तयोः	तेषु	तस्याम्	तयोः	तासु	स.

तद् न.

ए.	द्वि.	ब.	
तत् (द्)	ते	तानि	प्र., द्वि.

तेन इत्यादि पुढील रूपें तद् पुं. प्रमाणें.

यद् पुं.—यः यौ ये,यम् यौ यान् येन, याभ्याम् यैः,यस्मै याभ्याम् येभ्यः, यस्मात् याभ्याम् येभ्यः,यस्य ययोः येषाम्,यस्मिन् ययोः येषु;स्त्री—या ये याः, याम् ये याः,यया याभ्याम् याभिः, यस्यै याभ्याम् याभ्यः यस्याः याभ्याम् याभ्यः, यस्याः ययोः यासाम्, यस्याम् ययोः यासु; न.—यत् (द्) ये यानि, प्र. द्वि. पुढें यद् पुं. प्रमाणें.

किम् पुं.—कः कौ के; कम् कौ कान्, केन काभ्याम् कैः, कस्मै काभ्याम् इत्यादि; स्त्री.—का के काः, काम् के काः, कया काभ्याम् काभिः, कस्यै काभ्याम इत्यादि; न.—किम के कानि, प्र. द्वि. पुढें किम् पुं. प्रमाणें.

८४. एतद् पुं.

ए.	द्वि.	ब.	
एषः	एतौ	एते	प्र.
एतम् एनम्	एतौ, एनौ	एतान्, एनान्	द्वि.
एतेन, एनेन	एताभ्याम्	एतैः	तृ.
एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः	च.
एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः	पं.
एतस्य	एतयोः, एनयोः	एतेषाम्	ष.
एतस्मिन्	एतयोः, एनयोः	एतेषु	स.

एतद् स्त्री.

एषा	एते	एताः	प्र.
एताम्, एनाम्	एते, एने	एताः, एनाः	द्वि.
एतया, एनया	एताभ्याम्	एताभिः	तृ.

एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः	च.
एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः	पं.
एतस्याः	एतयोः, एनयोः	एतासाम्	ष.
एतस्याम्	एतयोः, एनयोः	एतासु	स.

एतद् न.

एतत् (द्)	एते	एतानि	प्र.
एतत् (द्) एनत् (द्)	एते, एने	एतानि, एनानि	द्वि.

एतेन इत्यादि पुढील रूपें एतद् पुं. प्रमाणें.

८५. इदम् पुं. हा

ए.	द्वि.	व.	
अयम्	इमौ	इमे	प्र.
इमम्, एनम्	इमौ, एनौ	इमान्, एनान्	द्वि.
अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभिः	तृ.
अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः	च.
अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः	पं.
अस्य	अनयोः, एनयोः	एषाम्	ष.
अस्मिन्	अनयोः एनयोः	एषु	स.

इदम् स्त्री.

ए.	द्वि.	व.	
इयम्	इमे	इमाः	प्र.
इमाम्, एनाम्	इमे, एने	इमाः, एनाः	द्वि.
अनया, एनया	आभ्याम्	आभिः	तृ.
अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः	च.
अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः	पं.
अस्याः	अनयोः, एनयोः	आसाम्	ष.
अस्याम्	अनयोः, एनयोः	आसु	स.

इदम् न.

इदम्	इमे	इमानि	प्र.
इदम्, एनत्	इमे, एने	इमानि, एनानि	द्वि.

अनेन, एनेन इत्यादि पुढील रूपें पुं. इदम् प्रमाणें.

८६. अदस् पु. हा तो.

ए.	द्वि.	ब.	
असौ	अमू	अमी	प्र.
अमुम्	अमू	अमून्	द्वि.
अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः	तृ.
अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः	च.
अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः	पं.
अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्	ष.
अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु	स.

अदस् स्त्री.

असौ	अमू	अमूः	प्र.
अमूम्	अमू	अमून्	द्वि.
अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः	तृ.
अमुष्यै	अमूभ्याम्	अमूभ्यः	च.
अमुष्याः	अमूभ्याम्	अमूभ्यः	पं.
अमुष्याः	अमुयोः	अमूषाम्	ष.
अमुष्याम्	अमुयोः	अमूषु	स.

अदस् न.

अदः	अमू	अमूनि	प्र., द्वि.

अमुना इत्यादि पुढील रूपें अदस् पु. प्रमाणें.

८७. युष्मद् तूं, तुम्हीं (तीनहि लिंगांत रूपें सारखीं)

ए.	द्वि.	ब.	
त्वम्	युवाम्	यूयम्	प्र.
त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः	द्वि.
त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः	तृ.
तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः	च.

त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्	पं.
तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः	ष.
त्वयि	युवयोः	युष्मासु	स.

८८. **अस्मद्** मी, आम्ही (तीनहि लिंगांत रूपें सारखीं)

ए.	द्वि.	ब.	
अहम्	आवाम्	वयम्	प्र.
माम्, मा	आवाम्, नौ	अष्मान्, नः	द्वि.
मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः	तृ.
मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः	च.
मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्	पं.
मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः	ष.
मयि	आवयोः	अस्मासु	स.

८९. **भवत्** (आपण) हा **श्रीमत्** प्रमाणें चालतो (७४).

संख्यावाचक शब्द

९०. एकपासून दहापर्यंत संख्यावाचक संस्कृत शब्द क्रमानें **एक, द्वि, त्रि, चतुर्, पञ्चन्, षष्, सप्तन्, अष्टन्, नवन्,** आणि **दशन्** हे आहेत. यांतील पाहिल्या नऊ शब्दांचा **दशन्** शब्दाशीं योग होऊन **एकादशन् द्वादशन्, त्रयोदशन् चतुर्दशन्, पञ्चदशन्, षोडशन्, सप्तदशन्, अष्टादशन्, नवदशन्** असे एकोणिसपर्यंत शब्द बनले आहेत. पुढील शंभरपर्यंत दशकवाचक शब्द **विंशति** (वीस), **त्रिंशत्** (तीस), **चत्वारिंशत्** (चाळीस), **पञ्चाशत्** (पन्नास), **षष्टि** (साठ), **सप्तति** (सत्तर), **अशीति** (ऐंशीं), **नवति** (नव्वद) असे असून ते व त्यांच्या दरम्यानचे शब्द स्त्रीलिंगी आहेत. शंभरला **शतं** हा शब्द आहे. **शतं** पासून पुढील दशगुणोत्तर संख्यांना **सहस्रं, अयुतं, लक्षं, प्रयुतं, कोटिः** स्त्री., **अर्बुदं, अब्जं, खर्वं, निखर्वं, महापद्मं, शंकुः** पुं, **जलधिः** पुं., **अन्त्यं., मध्यं, परार्धं** असे शब्द आहेत.

९१. **विंशति** पासून **शतं** पर्यंतचे जे दशकवाचक शब्द आहेत, त्यांच्या दरम्यानचे संख्यावाचक शब्द हे मागील दशकवाचक शब्दामागें एक द्वि,

त्रि, ... नवन् हे नऊ शब्द जोडून होतात. हे शब्द बनतांना द्वि, त्रि व अष्टन् यांना विंशति व त्रिंशत् पूर्वी द्वा, त्रयः व अष्टा आणि अशीति पूर्वी द्वि, त्रि व अष्ट असे आदेश होतात, व चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति व नवति ह्यांपूर्वी विकल्पानें दोनहि प्रकारचे आदेश होतात. जसें, एकविंशति, द्वाविंशति, त्रयोविंशति, चतुर्विंशति, षड्विंशति, अष्टाविंशति, नवविंशति, एकत्रिंशत्, द्वात्रिंशत्, त्रयस्त्रिंशत्, ... अष्टात्रिंशत्, एकचत्वारिंशत्, द्वाचत्वारिंशत् किंवा द्विचत्वारिंशत्, त्रयश्चत्वारिंशत् किंवा त्रिचत्वारिंशत्, ... अष्टाचत्वारिंशत् किंवा अष्टचत्वारिंशत्..., एकपंचाशत्, द्वापंचात् किंवा द्विपंचाशत्, त्रयःपंचाशत् किंवा त्रिपंचाशत्,...अष्टापंचाशत् किंवा अष्टपंचाशत्, द्विषष्टि- द्वाषष्टि, त्रयःषष्टि–त्रिषष्टि, अष्टाषष्टि-अष्टषष्टि, द्वासप्तति--द्विसप्तति.... द्व्यशीति, त्र्यशीति, अष्टाशीति, द्वानवति-द्विनवति, अष्टानवति–अष्टनवति, नवनवति, एकशतम् = १०१, द्विशतम् = १०२, पञ्चसहस्रम् = १००५, शेवटच्या तीन शब्दांचा १००, २०० व ५००० असाहि अर्थ होऊं शकतो. अर्थ संदर्भावरून ठरवावा.

(द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्याः त्रेस्त्रयः । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । प्राक्शतादिति वक्तव्यम् ।)

९२. **ऊन** (उणा कमी) **अधिक** किंवा **उत्तर** (=अधिक हे शब्द वापरूनहि संख्यावाचक शब्द बनवितां येतात. जसें, **एकोनविंशति** (एकोणीस), **एकोनत्रिंशत्** (एकोणतीस), **एकोनषष्टि** (एकोणसाठ), **पंचोनशतम्** = ९५. **अष्टोनसहस्रम्** = ९९२ इत्यादि तसेंच **द्व्यधिकशतम्** १०२, **अष्टोत्तरशतम्** = १०८, **पञ्चाशदुत्तरसहस्रम्** = १०५०, इत्यादि. वरील संख्यावाचक शब्द सामासिक आहेत. त्यांतील घटक शब्द स्वतंत्र वापरले तरी चालतात. जसें, एकोनाविंशतिः द्व्यधिकं शतम् , इत्यादि.

संख्यावाचक शब्दांचीं विभक्तिरूपें

९३. एक, द्वि, चतुर् ह्या चार संख्यावाचक शब्दांचीं विभक्तिरूपें तीनहि लिंगांत निरनिराळीं होतात व पुढील नवदशन् पर्यंतच्या शब्दांचींरूपें तीनही लिंगांत सारखीं होतात. त्रि पासून नवदशन् पर्यंतचे संख्यावाचक शब्द नि. ब. आहेत. एक व द्वि यांचीं रूपें कलम ४० मध्यें पहा.

त्रि हा पुँल्लिंगामध्यें अग्नि प्रमाणें व नपुं. मध्यें वारि प्रमाणें चालतो. मात्र ष. ब. त्रयाणाम्. पुं.—त्रयः, त्रीन्, त्रिभिः, त्रिभ्यः २, त्रयाणाम्, त्रिषु. न.—त्रीणि २, त्रिभिः, त्रिभ्यः २, त्रयाणाम्, त्रिषु. स्त्री. (तिसृ आदेश होतो)—तिस्रः २, तिसृभिः, तिसृभ्यः २, तिसृणाम्, तिसृषु.

चतुर्—पुं. चत्वारः, चतुरः, चतुर्भिः, चतुर्भ्यः २, चतुर्णाम्, चतुर्षु. न. चत्वारि२, पुढें चतुर् पुं. प्रमाणें. स्त्री. (चतसृ असा आदेश होतो) चतस्रः २, चतसृभिः, चतसृभ्यः २, चतसृणाम्, चतसृषु.

पञ्चन्—हा व पुढील न्कारान्त संख्यावाचक शब्द राजन् प्रमाणें चालतात. मात्र प्रथमा व द्वितीया यांचीं रूपें विभक्तिप्रत्ययांचा व अन्त्य न् चा लोप होऊन बनतात व षष्ठीचें रूप अन्त्य न् चा लोप होऊन देव प्रमाणें बनतें. पञ्च २, पञ्चभिः, पञ्चभ्यः २, पञ्चानाम्, पञ्चसु.

याचप्रमाणें सप्तन्, अष्टन्, नवन्, एकादशन् इत्यादि शब्द चालतात. सप्त २, सप्तभिः, सप्तभ्यः २, सप्तानाम्, सप्तसु; इत्यादि.

षष्—षट् २, षड्भिः, षड्भ्यः २, षण्णाम्, षट्सु.

अष्टन्—याचीं रूपें पञ्चन् प्रमाणें होऊन शिवाय विकल्पानें अष्टा २, अष्टाभिः, अष्टाभ्यः २, अष्टानाम्, अष्टासु अशीं होतात.

एकोनविंशति शब्दापासून नवनवति शब्दापर्यंतचे शब्द स्त्रीलिंगी असून ते त्या त्या अन्ताच्या नामाप्रमाणें चालतात.

क्रमवाचक संख्याविशेषणें

९४. संख्यावाचक शब्दांना कांहीं प्रत्यय लागून क्रमवाचक विशेषणें बनतात. त्यांपैकीं पहिलीं दहा क्रमानें प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, (किंवा तुर्य, तुरीय), पञ्चम, षष्ठ, सप्तम, अष्टम, नवम, दशम हीं आहेत. क्रमवाचक संख्याविशेषणें प्रायः अ प्रत्यय लागून बनतात. विंशतिपुढील शब्दांना विकल्पानें तम प्रत्यय लागतो. षष्टि, सप्तति, अशीति, नवति या चार व शतं पासून पुढील सर्व शब्दांना फक्त तम लागतो. वरील अ प्रत्यय लागतांना अन्त्य स्वराचा किंवा अंतीं व्यंजन असल्यास त्याचा मागील स्वरासह लोप होतो. विंशति चें विंश होतें. षष् सोडून पञ्चन् पासून दशन्

पर्यंतच्या शब्दांना अ ऐवजीं म लागतो व त्यापूर्वीं अन्त्य न् चा लोप होतो. जसें, एकादश, द्वादश इत्यादि; विंश-विंशतितम, त्रिंश-त्रिंशत्तम, चतुश्चत्वारिंश-चतुश्चत्वारिंशत्तम, पञ्चाश-पञ्चाशत्तम, एकषष्ट-एकषष्टितम; द्विसप्तत-द्विसप्ततितम, पञ्चनवत-पञ्चनवतितम इत्यादि; पण षष्टितम, अशीतितम, शततम, सहस्रतम. (तस्य पूरणे डट्। नान्तादसंख्यादेर्मट्। विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्। नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च। षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः।)

स्त्रीप्रत्यय

९५. कांहीं शब्द मूळचेच स्त्रीलिंगी असतात. उदाहरणार्थ, मातृ, धेनु, सरित्, धी, माला, सेना, इत्यादि; परंतु पुष्कळ शब्द स्त्रीत्ववाचक प्रत्यय लागून स्त्रीलिंगी बनतात. हे प्रत्यय मुख्यतः आ आणि ई असे दोन आहेत.

९६. अकारान्त विशेषणांचें व कांहीं अकारान्त नामांचें स्त्रीलिंग प्रायः आ प्रत्यय लागून होतें. जसें, धवल-धवला, शुक्ल-शुक्ला, गत-गता, ज्ञेय-ज्ञेया, वर्धमान-वर्धमाना; अज-अजा, एडक-एडका, अश्व-अश्वा, बाल-बाला, वत्स-वत्सा, कोकिल-कोकिला, इत्यादि. (अजाद्यतष्टाप्।).

९७. अन्तीं प्रत्ययाचा क असणाऱ्या शब्दांचें स्त्रीलिंग आ प्रत्यय लागून होतें व हा आ लागतांना क च्या मागील अ चा सामान्यतः इ होतो. जसें, कारक-कारिका, दारक-दारिका, गणक-गणिका, सूतक-सूतिका, बालक-बालिका, मूषक-मूषिका किंवा मूषका.

९८. ऋकारान्त व न् कारान्त नामांचें स्त्रीलिंग ई प्रत्यय लागून होतें. जसें, धातृ-धात्री, करिन्-करिणी, राजन्-राज्ञी, श्वन्-शुनी, मघवन्-मघोनी. पण वन् प्रत्ययान्त नामांना हा ई प्रत्यय लागतांना अन्त्य न् चा र् होतो. जसें, पीवन्-पीवरी, धीवन्-धीवरी, शर्वन्-शर्वरी. (ऋन्नेभ्यो ङीप्। वनो र च।)

९९. (१) अत् (शतृ), (२) तवत् (क्तवतु), (३) वस् (क्वसु), (४) मत्-वत् (मतुप्), (५) ईयस् (ईयसुन्) हे प्रत्यय लागून बनलेल्या धातुसाधितांचें व नामसाधितांचें, त्याचप्रमाणें (६) अञ्च् धात्वन्त विशेषणांचें स्त्रीलिंग ई प्रत्यय लागून होतें. अत् प्रत्ययान्त धातुसाधितांचें व अञ्च्धात्वन्त विशेषणांचें स्त्रीलिंगी रूप नपुं. प्रथमेच्या द्विवचनाप्रमाणें होतें. (७९ अ) पहा.

क्रमानें उदाहरणें:–(१) पचत्–पचन्ती, भवत्–भवन्ती (पण भवत्=आपण-चें भवती), कुर्वत्–कुर्वती, शृण्वत्–शृण्वती, सत्–सती, ददत्–ददती, यात्–याती किंवा यान्ती, तुदत्–तुदती किंवा तुदन्ती, चोरयत्–चोरयन्ती, रुन्धत्–रुन्धती, गृह्णत्–गृह्णती; (२) कृतवत्–कृतवती; गतवत्–गतवती; (३) निषेदिवस्–निषेदुषी, तस्थिवस्–तस्थुषी, विद्वस्–विदुषी; (४) श्रीमत्–श्रीमती, बलवत्-बलवती (५) श्रेयस्–श्रेयसी, भूयस्–भूयसी, गरीयस्–गरीयसी; (६) प्राच्–प्राची, प्रत्यच्–प्रतीची, उदच्–उदीची, सम्यच्–समीची इत्यादि. (**उगितश्च** ।)

१००. उकारान्त गुणवाचक शब्दांचें स्त्रीलिंग विकल्पानें ई प्रत्यय लागून होतें. जसें, मृदु–मृद्वी किंवा मृदु, लघु–लघ्वी किंवा लघु.

परंतु अन्त्य उ च्या मागें जोड व्यंजन असल्यास हा ई प्रत्यय लागत नाहीं. जसें, पाण्डु—पाण्डु. (**वोतोगुणवचनात्** ।), **खरुसंयोगोपधात्** ।)

बहु, रात्रि, पद्धति, चण्ड या व अशा कांहीं नामांना विकल्पानें ई लागतो. बहु, बह्वी; चण्डा चण्डी; रात्रि, रात्री. (**बह्वादिभ्यश्च**) ।

१०१. जातिवाचक अकारान्त नामांचें स्त्रीलिंग ई प्रत्यय लागून होतें. जसें, सिंह—सिंही, ब्राह्मण-ब्राह्मणी, वृषल--वृषली, गोप--गोपी.

अपवाद. शूद्र--शूद्रा (शूद्र जातीची स्त्री), शूद्री—शूद्राची बायको.

१०२. कोणत्याहि पुरुषवाचक नामाला 'पत्नी' या अर्थी ई प्रत्यय लागून त्याचें स्त्रीलिंग होतें. जसें, गोपस्य स्त्री--गोपी, पितामही, यवनी, कृपी, ईश्वरी.

१०३. इन्द्र, वरुण, भव, शर्व, रुद्र, मृड यांना ई प्रत्यय लागतांना मध्यें आन् आगम येतो. जसें, इन्द्राणी, भवानी. याचप्रमाणें हिम, अरण्य, यव, यवन यांचें स्त्रीलिंग कंसांत दिलेल्या अर्थी बनतें. जसें, हिमानी (हिमाचा ढीग), अरण्यानी (महारण्य), यवानी (वाईट जव), यवनानी (यवनांची लिपि). मातुल व उपाध्याय यांना हा आन् आगम विकल्पानें येतो. जसें, मातुली--मातुलानी, उपाध्यायी--उपाध्यायानी; स्वतः अध्यापिका असल्यास उपाध्यायी-उपाध्याया अशीं रूपें होतात. तसेंच आचार्यस्य स्त्री--आचार्यानी; पण आचार्या = स्वयंव्याख्यात्री.

---

१ न् चा ण् होत नाहीं. (२३)ला हा अपवाद आहे.

१०४. चतुर्थ पासून पुढील क्रमवाचक संख्याविशेषणांचें (९१) स्त्रीलिंग ई प्रत्यय लागून होतें. जसें, चतुर्थी, पञ्चमी,...एकादशी, विंशतितमी इ. त्याचप्रमाणें अ (अपत्यार्थक इ.), **एय, तन, तय, मय, दघ्न, मात्र, वर,** अ (कञ्) इत्यादि प्रत्यय लागून झालेलीं नामसाधितें व धातुसाधितें यांचें स्त्रीलिंग ई लागून होतें. जसें, ऐन्द्री, वैनतेयी, इदानींतनी, त्रितयी, जानुदघ्नी, हिरण्मयी, ऊरुमात्री, इत्वरी, तादृशी.

१०५. बाल्यवाचक व तारुण्यवाचक अकारान्त नामांचें स्त्रीलिंग ई लागून होतें. जसें, कुमार--कुमारी, तरुण--तरुणी, किशोरी; पण शिशु तसेंच राहतें. **(वयसि प्रथमे ।)**

१०६. कांहीं थोडया उकारान्त शब्दांचें स्त्रीलिंग ऊ प्रत्यय लागून बनतें. जसें, पंगु -पंगू, करभोरु-करभोरू.

अव्ययविचार

१०७. लिंग, वचन व विभक्ति यांपैकीं कोणत्याही कारणानें ज्या शब्दाच्या रूपामध्यें मुळींच बदल होत नाहीं त्यास **अव्यय** म्हणतात.

१०८. सिद्ध आणि साधित असे अव्ययांचे दोन भेद आहेत. ज्यांची व्युत्पत्ति म्हणजे प्रकृतिप्रत्ययविभाग होत नाहीं, तीं सिद्ध अव्ययें होत. जसें, च, वा, एव, ह, चित् इत्यादि. ज्यांची व्युत्पत्ति म्हणजे प्रकृतिप्रत्ययविभाग होतो, तीं साधित होत. जसें, यथाविधि (विधीप्रमाणें), द्विधा (दोन प्रकारें), कृत्वा (करून) इत्यादि.

१०९ साधित अव्ययें पांच प्रकारांनीं होतातः—

(१) तस्, त्र, दा, था, धा, वत् ('तुल्यक्रिया' अर्थी) कृत्वस्, शस्, इत्यादि ताद्धित प्रत्यय लागून होणारे शब्द. जसें, दूरतः, सर्वत्र, सर्वदा, सर्वथा, द्विधा, बहुधा, ब्राह्मणवत्, पञ्चकृत्वः, बहुशः इत्यादि.

(२) अम्, तुम्, त्वा (य, त्य) हे कृत् प्रत्यय लागून होणारे शब्द. जसें, स्मारं स्मारम्, कर्तुम्, नीत्वा, अपनीय, अधीत्य इत्यादि.

(३) विभक्तिप्रतिरूपक म्हणजे मूळचीं विभक्तिरूपें असून अव्ययें म्हणून रूढ झालेले शब्द. जसें, तेंन तस्मात् (म्हणून), चिराय चिरस्य (फार काळानें), दूरेण (फार), अग्रे (पुढें), दिष्ट्या (भाग्यानें), बलात् (जोरानें), स्थाने (योग्य) इत्यादि.

(४) सर्व अव्ययीभावसमास. जसें, यथाविधि, प्रत्यक्षम्, निर्मक्षिकम् इ.

(५) पुष्कळ वेळां नामाच्या व विशेषणाच्या नपुंसकलिंगी द्वितीयेचें एकवचनी रूप अव्ययाप्रमाणें वापरतात. जसें, सुखम् (सुखानें), मन्दम्, किम् (कां), कृतम् (पुरे), सविनयम्, बहुमानपुरःसरम् इत्यादि.

नामसाधित शब्द (तद्धितान्त)

११०. नामें, सर्वनामें, विशेषणें, अव्ययें यांना व क्वचित् क्रियापदांनाहि निरनिराळे प्रत्यय लागून त्यांपासून अनेक प्रकारचे नवीन शब्द बनतात. त्यांना नामसाधित शब्द म्हणतात व त्या प्रत्ययांना **तद्धित** म्हणतात. पुष्कळ वेळां निरानिराळे तद्धित प्रत्यय लागून एकाच शब्दापासून अनेक साधित शब्द बनतात. जसें, धर्म--धर्म्य, धार्मिक, धर्मवत्, धर्मतः, धर्मीभूत; लघु--लघुत्व, लघीयस्, लघुतर; तद् -ततः, तत्र, तथा, तदा इत्यादि.

तद्धित प्रत्ययांपैकीं कांहीं ठळक प्रत्यय पुढें दिले आहेत.

१११. अपत्यार्थक प्रत्यय- अ, इ, एय आणि य

हे प्रत्यय लागतांना प्रकृतीमध्यें पुढील फेरफार होतात. (१) आद्य स्वराची वृद्धि होते (ए, ओ बद्दल ऐ, औ होतात); (२) अन्त्य अ, आ, इ, ई यांचा लोप होतो; (३) अन्त्य उ चा गुण होतो; (४) अन्त्य ऋ चा पुढील स्वराशीं नुसता संधि होतो.

(१) अ—पुत्रस्य अपत्यं=पौत्रः, गणपति—गाणपतः, सपत्नी—सापत्नः, रघु—राघवः, दुहितृ—दौहित्रः, इत्यादि.

(२) इ—दशरथ—दाशरथिः, द्रोण—द्रौणिः, भीम—भैमिः, इत्यादि.

(३) एय (विशेषतः स्त्रीलिंगी नामांना लागतो)—कुन्ती–कौन्तेयः, राधा–राधेयः, भगिनी–भागिनेयः, गंगा-गांगेयः, अत्रि–आत्रेयः.

(४) य–जमदग्नि–जामदग्न्यः, दिति–दैत्यः, गर्ग–गार्ग्यः, इत्यादि.

अपवाद. स्वसृ–स्वस्रीयः, भ्रातृ–भ्रातृव्यः किंवा भ्रात्रीयः, सुमित्रा–सौमित्रिः, व्यासः–वैयासकिः.

११२. भावकर्मार्थक प्रत्यय–त्व, ता, य, अ आणि इमन्.

यांपैकीं ता प्रत्ययान्त शब्द स्त्रीलिंगी, इमन् प्रत्ययान्त शब्द पुंल्लिंगी व बाकीचे प्रत्यय लागून बनणारे नपुंसकलिंगी असतात. हे शब्द भाव (=पणा) किंवा क्रिया दर्शवितात. जसें, मौढ्यं=मूढस्य भावः कर्म वा.

(१) त्व,ता—हे लागतांना सु ह्या विभक्तिप्रत्ययापूर्वी होणारें म्हणजे पद अंग होतें. जसें, गुरुत्वं, गुरुता, सत्त्वं, सत्ता [सत्], विद्वत्त्वं, विद्वत्ता [विद्वस्], पुरुषत्वं, पुरुषता.

(२) य आणि अ हे प्रत्यय लागतांना प्रकृतीमध्यें अपत्यार्थक प्रत्ययांपूर्वी होणारे फेरफार होतात (१११).

य–हा प्रत्यय वर्णवाचक (वर्ण=रंग), गुणवाचक व इतर कांहीं शब्दांना लागतो. जसें, शौक्ल्यं [शुक्ल], माधुर्यं [मधुर], जाड्यं [जड], शैथिल्यं [शिथिल], ब्राह्मण्यं, चौर्यं, तारुण्यं, पांडित्यं, सैनापत्यं [सेनापति], आधिपत्यं, पौरोहित्यं, साम्राज्यं [सम्राज्], राज्यं [राजन्], पार्थक्यं [पृथक्].

अपवाद—स्तेयं [स्तेन], सख्यं [सखि], दूत्यं [दूत].

अ–हा प्रत्यय विशेषतः (१) प्राण्यांची जात दर्शविणारे; (२) वयोवाचक (३) ज्यांत पूर्वी लघु स्वर असून अन्तीं इ, उ किंवा ऋ आहे अशा शब्दांना लागतो. जसें:—

आश्वं [अश्व], मानुषं, कौमारं [कुमार], शैशवं [शिशु]; गौरवं [गुरु], लाघवं [लघु], मार्दवं [मृदु] मौनं [मुनि], सौष्ठवं [सुष्ठु] सौहृदं [सुहृद्], कौशलं, चापलं, सौभगं, नैपुणं, पैशुनं.

(३) इमन्—वर्णवाचक व आणखी कांहीं विशेषणांना लागतो. हा लागतांना (१) व्यंजनादि शब्दांतील ऱ्हस्व ऋ चा र होतो व (२) अन्त्य

स्वराचा लोप होतो; अन्तीं व्यंजन असल्यास त्याचा मागील स्वरासह लोप होतो. रक्तिमन् [रक्त] ,शुक्लिमन्,महिमन् [महत्], म्रदिमन् [मृदु], द्राघिमन् [दीर्घ]; स्थिर चें स्थेमन् होतें.

कांहीं कांहीं शब्दांना वरील प्रत्ययांपैकीं दोन, तीन किंवा चार प्रत्यय लागून भाववाचक नामें बनतात. जसें, मृदुत्वं, मृदुता, मार्दवं, म्रदिमन्.

११३. 'ज्याच्याजवळ किंवा ज्याच्यामध्यें आहे' या अर्थाचे प्रत्यय–मत् (वत्), इन्, विन् , अ आणि इक. हे नामांना लागून सामान्यतः विशेषणें बनतात. जसें, गोमत् (गावः अस्य सन्ति), वृक्षवत् (वृक्षाः अस्मिन् सन्ति). हे प्रत्यय बाहुल्य, निंदा, प्रशंसा, नित्यसंबंध, अतिरेक, संसर्ग, जवळ असणें हे अर्थ दर्शवितात. जेथें जो अर्थ संभवेल तेथें तो घ्यावा. क्रमानें उदाहरणें—गोमत् , कुष्ठिन्, रूपवत्, क्षीरिन् (वृक्ष), उदरिणी (कन्या), छत्रिन्, गृहिन्.

(१) **मत्**–हा कोणत्याहि नामाला लागतो. पण म्, अ, आ यांपैकीं एखादा वर्ण अन्तीं किंवा उपान्तीं असणाऱ्या किंवा अनुनासिकें सोडून पांचहि वर्गांतील कोणतेंहि व्यंजन अन्तीं असणाऱ्या नामांना लागतांना त्याला वत् असा आदेश होतो. जसें:—

श्रीमत्, मधुमत्, आयुष्मत्, लक्ष्मीवत्, बलवत्, विद्यावत्, विद्युत्वत्, यशस्वत्, भास्वत्. (**तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । झयः ।**)

अपवाद—ऊर्मिमत्, भूमिमत्, ककुद्मत्, गरुत्मत्, कृमिमत्.

(२) **इन् -इक** हे आकारान्त नामांना लागतात.हे लागतांना नामांच्या अन्त्य अ चा लोप होतो. जसें, गुणिन्, धनिन्, दण्डिन् करिन्, बलिन्;धनिक दण्डिक, इत्यादि. (**अत इनि ठनौ ।**)

(३) **विन्**–हा प्रत्यय अस् अन्तीं असणाऱ्या नामांना व माया, मेधा, स्रज् यांना लागतो. जसें, यशस्विन् , तपस्विन् , तेजस्विन् , मायाविन् , मेधाविन्, स्रग्विन्. (**अस्मायामेधास्रजोविनिः ।**)

(४) अ–हा प्रत्यय लागतांना नामांच्या अन्त्य स्वराचा लोप होतो, व कांहींच्या आद्य स्वराची वृद्धि होते. जेव्हां नामांचें रूप जसेंच्या तसेंच राहून विशेषणें बनतात, तेव्हां हा अ प्रत्यय लागला आहे असें समजावें. तापस [तपस्], तामिस्र [तमिस्रा], सैकत [सिकता], शार्कर [शर्करा], ज्यौत्स्न [ज्योत्स्ना]; पापः [पापं अस्य आस्ति], शुक्लः [शुक्लः वर्णः अस्य अस्ति]. (अण् च। अर्श आदिभ्योऽच्।)

कांहीं काहीं नामांना वरील प्रत्ययांपैकीं अनेक प्रत्यय लागतात. जसें:— मायाविन्, मायावत्, मायिन्, मायिक.

(५) वरील प्रत्ययांशिवाय ल, र, वल, इल इत्यादि प्रत्यय वरील अर्थींच कांहीं कांहीं नामांना लागतात. जसें, पांसुल, शीतल, श्लेष्मल, मांसल; मधुर, पाण्डुर, मुखर; रजस्वल, कृषीवल, ऊर्जस्वल; फेनिल, तुन्दिल, पिच्छिल.

११४. अतिशयार्थक प्रत्यय—तर, तम, ईयस्, इष्ठ

(१) तर, तम–हे कोणत्याहि विशेषणाला लागतात. तर हा प्रत्यय दोहोंपैकीं एकाचा व तम हा पुष्कळांपैकीं एकाचा गुणातिशय दर्शवितो. ह्या प्रत्ययांपूर्वीं व्यंजनान्त शब्दांचें पद अंग बनतें. जसें, गुरुतर, गुरुतम; महत्तर, महत्तम; प्रियवाक्तर–तम; धनितर–तम; प्रवयस्तर–तम; विद्वत्तर–तम [विद्वस्].

(२) अव्ययांना व क्रियापदांनाहि हे प्रत्यय लागतात व त्या वेळीं त्यांचीं तराम् व तमाम् अशीं रूपें होतात. मात्र अव्ययांना हे प्रत्यय लागून अव्ययें होतात, तेव्हांच तराम्, तमाम् अशीं रूपें होतात. विशेषणें बनतात तेव्हां तर, तम अशींच राहतात. जसें, उच्चैस्तराम्, उच्चैस्तमाम्; दहतितराम्; जल्पतितमाम्; सुतराम्, सुतमाम्; पण उच्चैस्तर–तम, उत्तर-उत्तम [उद्].

(३) ईयस्–इष्ठ हे प्रत्यय फक्त गुणवाचक शब्दांना लागून विशेषणें बनतात. हे लागतांना प्रकृतीच्या अन्त्य स्वराचा व अन्तीं व्यंजन असल्यास त्याचा मागील स्वरासह लोप होतो आणि व्यंजनादि शब्दांतील ह्रस्व ऋ चा र् होतो. कलम ११२ (३) पहा. जसें, अल्प–अल्पीयस्, अल्पिष्ठ; लघु–लघीयस्, लघिष्ठ; महत्–महीयस्, महिष्ठ; मृदु–म्रदीयस्, म्रदिष्ठ; दृढ-द्रढीयस्, द्रढिष्ठ;

पृथु–प्रथीयस्, प्रथिष्ठ; पण ऋजु–ऋजीयस्, ऋजिष्ठ.ईयस् हा तर च्या व इष्ठ हा तम च्या अर्थी लागतो.

इन्, मत्, वत्, विन् हे प्रत्यय लागून झालेल्या नामसाधितांना ईयस् इष्ठ प्रत्यय लागतांना मागील प्रत्ययांचा लोप होतो व मग वरील नियमाप्रमाणें अन्त्य स्वराचा लोप होतो. जसें, वलिन् किंवा लबवत्–वलीयस्, वलिष्ठ; मतिमत्–मतीयस् मतिष्ठ; मेधाविन्–मेधीयस्, मेधिष्ठ.

(४) ईयस्, इष्ठ प्रत्ययान्त अनियामित रूपें

अन्तिक–नेदीयस्, नेदिष्ठ
बाढ–साधीयस्, साधिष्ठ
प्रशस्य– { श्रेयस्, श्रेष्ठ / ज्यायस्, ज्येष्ठ }
स्थूल–स्थवीयस्, स्थविष्ठ
दूर–दवीयस्, दविष्ठ
युवन्– { यवीयस्, यविष्ठ / कनीयस कनिष्ठ }
ह्रस्व–ह्रसीयस्, ह्रसिष्ठ
क्षिप्र–क्षेपीयस्, क्षेपिष्ठ
क्षुद्र–क्षोदीयस्, क्षोदिष्ठ
स्थिर–स्थेयस्, स्थेष्ठ

उरु–वरीयस्, वरिष्ठ
प्रिय–प्रेयस्, प्रेष्ठ
वहुल–वंहीयस्, वंहिष्ठ
गुरु–गरीयस्, गरिष्ठ
वृद्ध— { वर्षीयस्, वर्षिष्ठ / ज्यायस्, ज्येष्ठ }
दीर्घ–द्राघीयस्, द्राघिष्ठ
वृन्दारक–वृन्दीयस्, वृन्दिष्ठ
वहु–भूयस्, भूयिष्ठ
अल्प– { अल्पीयस्, अल्पिष्ठ / कनीयस्, कनिष्ठ }

ईयस् व इष्ठ प्रत्ययान्त विशेषणांना तर व तम हे प्रत्यय कधीं कधीं लावलेले आढळतात. जसें, पापीयस्तर, पापीयस्तम, श्रेष्ठतर, श्रेष्ठतम.

११५. संवंधार्थक प्रत्यय–इक, अ, एय, य, तन, ईय, ईन व त्य

हे प्रत्यय 'तस्येदं,' 'तत्र भवः,' 'तत आगतः,' 'तस्मै हितं,' 'तत्र साधु,' 'तदर्हति,' 'तस्मादनपेतं,' इत्यादि विविध अर्थी लागून नामसाधितें बनतात यांपैकीं इक, अ आणि एय हे लागतांना प्रकृतींतील आद्य स्वराची वृद्धि व अन्त्य स्वराचा लोप होतो.

इक—सेना–सैनिक, संवत्सर–सांवत्सरिक, धर्म–धार्मिक (धर्मं चरति), इह–ऐहिक, नाविक (नावा तरति), आकरिक (आकरे नियुक्तः).

अ—जठर–जाठर, शिव–शैव, मथुरा–माथुर, गङ्गा–गाङ्ग, पशुपति-पाशुपत, इन्द्र -ऐन्द्र.

एय—नदी–नादेय, ग्रीवा–ग्रैवेय, एण–ऐणेय, पाथेय (पथि साधु), अतिथि–आतिथेय, शालि–शालेय (साळीचें शेत), अहि–आहेय.

य—ग्राम–ग्राम्य, पितृ–पैत्र्य, दिश्–दिश्य, वर्ग–वर्ग्य, पक्ष–पक्ष्य, कण्ठ-कण्ठ्य, यशस्–यशस्य, दण्ड्य (दण्डमर्हति), वध्य, पथ्य (पथः अनपेतः), धर्म–धर्म्य, न्याय–न्याय्य, रथ्य (रथं वहति).

तन—हा प्रत्यय कालवाचक अव्ययांना लागून विशेषणें बनतात.

जसें, पुरातन, सनातन (सना = नेहमीं), प्राक्तन [प्राक्], अद्यतन, सायंतन, चिरंतन.

ईय—ज्यांचा आद्य स्वर आ, ऐ किंवा औ आहे अशा शब्दांना व कांहीं सर्वनामांना हा प्रत्यय लागून विशेषणें बनतात. जसें, शाला–शालीय, पाणिनीय, तदीय, यदीय, अन्यदीय, भवदीय, त्वदीय, युष्मदीय, मदीय.

ईन—हा प्रत्यय अञ्च्धात्वन्त शब्दांना ते दिग्वाचक स्त्रीलिंगी नसतील तेव्हां लागतो. जसें, अर्वाचीन; पण प्राची (दिक्). याचप्रमाणें इतरहि कांहीं शब्दांना लागतो; मौद्गीनं (मुगाचें शेत), कौलत्थीनं (कुळथांचें शेत), सर्वाङ्गीण, तावकीन, इत्यादि.

त्य—हा प्रत्यय तस् व त्र प्रत्ययान्त अव्ययांना लागतो; तसाच अमा, दक्षिणा, पश्चात् व पुरस् ह्या अव्ययांनाहि लागतो. जसें, कुतस्त्य, तत्रत्य, अत्रत्य, अमात्य (राजाजवळ असणारा), दाक्षिणात्य, पाश्चात्य, पौरस्त्य.

११६. विकारार्थक प्रत्यय—मय आणि अ

हे प्रत्यय ' त्याचें केलेलें ' किंवा ' त्याचा अवयव ' या अर्थी नामांना लागतात. अ पूर्वी प्रकृतींत (१११) प्रमाणें फरक होतो.

(१) मय—मृण्मय, काष्ठमय, हिरण्मय, गोमय (गाईचें शेण).

(२) अ—विल्व–वैल्व, खदिर–खादिर, वेणु–वैणव, रजत–राजत, कपोत–कापोत, मूर्वा–मौर्व, अश्मन्–आश्मन, लोह–लौह.

११७. परिमाणार्थक प्रत्यय–मात्र व दघ्न

ऊरुमात्र (जांघडभर), जानुमात्र (गुडघाभर), प्रस्थमात्र (शेरभर); ऊरुदघ्न, जानुदघ्न.

(अ) कल्प, देश्य व देशीय हे प्रत्यय 'कांहींसें कमी' या अर्थी लागतात. जसें, अमृतकल्प, विद्वत्कल्प, विद्वद्देश्य, विद्वद्देशीय, अष्टवर्षदेशीय (आठ वर्षांहून किंचित् कमी).

११८. स्वार्थे (मूळ अर्थीच लागणारे) प्रत्यय–अ, य, क

अ आणि य हे प्रत्यय लागतांना प्रकृतींमध्यें (१११) प्रमाणें फरक होतो. (१) अ–प्रज्ञः एव प्राज्ञः, बन्धुरेव बान्धवः, ओषधि–औषधं, चोरः–चौरः, मनः–मानसं, रक्षस्–राक्षसः, मरुत्–मारुतः.

(२) य–हा लागून नपुंसक नामें बनतात. जसें, सेना एव सैन्यं, चत्वारः वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं, षाड्गुण्यं, उपमा–औपम्यं, भेषज–भैषज्यं, ऐतिह्यं, सुखं–सौख्यं, त्रैलोक्यं, तादर्थ्यं.

(३) क–अविः एव अविकः.

हा क प्रत्यय 'अल्प,' 'अनुकंपा,' 'निंदा,' इत्यादि अर्थीहि लागतो. जसें, तैलकं (थोडें तेल), वृक्षकः (लहान झाड), पुत्रकः (प्रिय पुत्र), अङ्गकं, बालकः, दुर्बलकः, अश्वकः (द्वाड घोडा), शूद्रकः (वाईट शूद्र), देवदत्तकः (दुःखी देवदत्त). क चा अर्थ प्रसंगाप्रमाणें घ्यावा.

(४) तर–हा प्रत्यय कांहीं नामांना 'अल्प' अर्थी लागतो. जसें, अश्वतर, वत्सतर, उक्षतर.

(५) मय–हा प्रत्यय 'विपुलता' या अर्थी लागतो. जसें, जलमय, अन्नमय, आम्रमय.

११९. समूहार्थक प्रत्यय–अ, अक, ता आणि या

अ व अक हे प्रत्यय लागतांना प्रकृतींत (१११) प्रमाणें फरक होतो व नपुंसक नामें बनतात. जसें:—

(१) अ, अक—पदाति–पादातं (पायदळ), कापोतं (कपोतानां समूहः), मानुष्यकं (मनुष्याणां समूहः), राजन्य- राजन्यकं.

(२) ता—हा प्रत्यय फक्त पांच नामांना लागतो व स्त्रीलिंगी नामें बनतात. जसें, ग्रामता, जनता, बन्धुता, गजता, सहायता.

(३) या—हा प्रत्यय लागतांना प्रकृतीच्या अन्त्य स्वराचा लोप होतो. जसें, वात्या (वातानां समूहः=वावटळ), वन्या, तृण्या, धूम्या.

१२० 'तें शिकणारा' व 'तें जाणणारा' या अर्थाचे प्रत्यय—अ व इक

हे प्रत्यय लागतांना प्रकृतींत (१११) प्रमाणें फरक होतो.

(१) अ—व्याकरण–वैयाकरणः, निरुक्त–नैरुक्तः, छन्दस्–छान्दसः, निमित्त–नैमित्तः (शकुनज्ञः), ज्योतिस्–ज्यौतिषः.

(२) इक—न्याय-नैयायिकः, इतिहास–ऐतिहासिकः, पुराण-पौराणिकः, तार्किकः [तर्क], आलङ्कारिकः [अलङ्कार].

अपवाद. मीमांसकः [मीमांसा].

१२१. 'तें ज्यास झालें आहे' या अर्थाचा प्रत्यय–इत.

हा प्रत्यय लागतांना प्रकृतीच्या अन्त्य स्वराचा लोप होतो. जसें, तारकित (तारका ज्यांत दिसूं लागल्या आहेत असें), पुष्पित, पुलकित [पुलक] व्याधित.

१२२. चर—हा प्रत्यय 'पूर्वी असलेला' या अर्थी लागतो. जसें, आढ्यचरः (पूर्वी श्रीमंत असलेला), दृष्टचर, श्रुतचर.

१२३. रूप–हा प्रत्यय 'प्रशंसा' अर्थी लागतो. जसें, युक्तरूप (फार योग्य); पटुरूप (चांगला पटाईत), पचतिरूपं (चांगलें शिजवितो).

१२४. अव्ययकारी प्रत्यय

(१) तस्–हा प्रत्यय बहुतेक सर्वनामांना व बहु, परि व अभि यांना पञ्चम्यर्थी लागून अव्ययें बनतात. जसें, तद्–ततः, यद्–यतः, किम्–कुतः, इदम्–इतः, एतद्–अतः, अदस्–अमुतः, उभयतः, अन्यतः, परितः, त्याचप्रमाणें अपादान पञ्चमीच्या अर्थी तस् हा प्रत्यय कोणत्याहि नामाला लागतो. जसें, ग्रामतः (गांवाहून), मध्यतः, पृष्ठतः, पार्श्वतः, दूरतः, आदितः.

(२) त्र–हा प्रत्यय बहुतेक सर्वनामांना सप्तम्यर्थी लागून अव्ययें बनतात. जसें, तद्–तत्र, यद्–यत्र, किम्–कुत्र, अदस्–अमुत्र, एतद्–अत्र, सर्वत्र, अन्यत्र.

(३) दा—हा प्रत्यय सर्व, एक, अन्य, किम्, यद् व तद् यांना कालार्थी लागून अव्ययें बनतात. जसें, सर्वदा (किंवा सदा), एकदा, अन्यदा, कदा, यदा, तदा.

(४) था—हा प्रत्यय कांहीं सर्वनामांना प्रकारार्थी लागून अव्ययें बनतात. जसें, सर्वथा, अन्यथा, यथा, तथा.

(५) धा—हा प्रत्यय संख्यावाचक शब्दांना प्रकारार्थी लागून अव्ययें बनतात. जसें, एकधा, द्विधा (किंवा द्वधा, द्वैधं), त्रिधा (किंवा त्रेधा, त्रैधं), चतुर्धा, शतधा, सहस्रधा.

(६) शस्—हा प्रत्यय 'अल्प' व 'बहु' या अर्थाच्या शब्दांना लागून अव्ययें बनतात; जसें, बहुशः, अल्पशः, भूरिशः, स्तोकशः, त्याचप्रमाणें संख्यावाचक शब्दांना द्विरुक्ति दर्शवावयाची असल्यास हा शस् लागतो. जसें, द्विशः (दोन दोन), त्रिशः, पञ्चशः. तसाच परिमाणवाचक शब्दांलाहि हा लागतो; मात्र तो शब्द एकवचनी असला पाहिजे. जसें माषशः (मासामासा), पादशः (पाव पाव), प्रस्थशः (शेर शेर).

(७) कृत्वस्— हा प्रत्यय संख्यावाचक शब्दांना आवृत्त्यर्थी लागून अव्ययें बनतात. जसें, पञ्चकृत्वः (पांच वेळां), सप्तकृत्वः, त्रिसप्तकृत्वः (एकवीस वेळां). परंतु द्वि, त्रि, चतुर् यांना नुसता स् लागून द्विः (दोन वेळां), त्रिः, चतुः अशी रूपें होतात. एक चें सकृत् होतें.

(८) च्वि (०)—हा प्रत्यय संपद्यते या क्रियापदाचा कर्ता असणाऱ्या शब्दांना कृ, भू किंवा अस् धातूचा योग असतां 'नसलेलें होणें' या अर्थी लागून अव्ययें बनतात. हा प्रत्यय लागतांना अव्ययांखेरीज इतर शब्दांच्या अन्त्य अ, आ चा ई होतो; अन्त्य इ, उ चा दीर्घ होतो व अन्त्य ऋ चा री होतो. व्यंजनान्त शब्दांचें पद् अंग (७३) बनतें. जसें, अशुक्लः शुक्लः संपद्यते तं करोति-शुक्लीकरोति; अमलिनः मलिनः संपद्यते स भवति-मलिनीभवति; सेना -सेनीभूत; पण दिवा -दिवाभूता (रात्रिः); शुचि--शुचीभूत; पटु--पटूस्यात्; भस्मन्-भस्मीभूत; मरुत्-मरुद्भवति; स्वीकरोति. अरुस्, मनस्, चक्षुस्, चेतस्, रहस्, रजस् ह्यांच्या अन्त्य स् चा लोप होतो. जसें, उन्मनस्-उन्मनीभवति; विरजीकरोति; विरजीस्यात्.

(९) सात् हा प्रत्यय च्वि प्रत्ययाच्या अर्थी लागून शिवाय 'पूर्णपणे' हा अर्थहि त्यांत असतो. जसें, भस्मसात् करोति (पूर्णपणें भस्म करतो); शस्त्रं अग्निसात् भवति.

(अ) 'अधीन' या अर्थीहि सात् प्रत्यय लागतो. जसें 'राजसात् करोति, राजसाद्भवति (राजाच्या स्वाधीन करतो, होतो).

(१०) वत्--हा प्रत्यय नामांना ' तुल्य=सारखें, प्रमाणें ' याअर्थी लागून अव्ययें बनतात. मात्र ह्या वत् प्रत्ययान्त अव्ययाचा क्रियेशीं संबंध असेल तेव्हांच हा लागतो. जसें, ब्राह्मणवत् वर्तते; कर्णवत् ददाति.

(अ) वत् हा प्रत्यय षष्ठ्यन्त किंवा सप्तम्यन्त नामांना ' इव=सारखें ' या अर्थी लागतो. जसें, देवदत्तस्य इव—देवदत्तवत् (यज्ञदत्तस्य दन्ताः); मथुरायां इव—मथुरावत् (इन्द्रप्रस्थे प्राकारः).

क्रियापदविचार (तिङन्त)

१२५. संस्कृतमध्यें सिद्ध (अव्युत्पन्न) धातु व साधित (व्युत्पन्न) किंवा प्रत्ययान्त धातु असे दोन प्रकारचे धातु आहेत. सिद्ध धातूंना (व नामांनाहि)

विशिष्ट प्रत्यय लागून जे धातू बनतात, त्यांना साधित किंवा प्रत्यान्त धातु म्हणतात. धातूंना निरनिराळ्या काळीं व अर्थीं पुरुषवाचक प्रत्यय लागून क्रियापदें बनतात.

वर्तमान (लट्) अनद्यतनभूत (लङ्), परोक्षभूत (लिट्), सामान्यभूत (लुङ्), सामान्यभविष्य (लृट्), अनद्यतनभविष्य (लुट्) असे सहा काळ आणि आज्ञार्थ (लोट्), विध्यर्थ (विधिलिङ्), क्रियातिपत्त्यर्थ (लृङ्) व आशीर्वादार्थ (आशीर्लिङ्) असे चार अर्थ आहेत.

ह्या सहा काळीं व चार अर्थीं सकर्मक धातूंचीं कर्तरि व कर्मणि आणि अकर्मक धातूंचीं कर्तरि आणि भावे (धात्वर्थी) अशीं दोन दोन प्रकारचीं रूपें होतात.

वरील दहा काळीं व अर्थीं लागणारे पुरुषवाचक प्रत्यय परस्मैपदी व आत्मनेपदी असे दोन प्रकारचे आहेत. कांहीं धातूंना फक्त परस्मैपदी प्रत्यय लागतात, कांहींना फक्त आत्मनेपदी प्रत्यय लागतात व कांहींना दोनहि प्रकारचे प्रत्यय लागतात. म्हणून त्या त्या धातूंना अनुक्रमें परस्मैपदी, आत्मनेपदी व उभयपदी धातु म्हणतात.

१२६. वर्तमानकाळ, अनद्यतनभूतकाळ, आज्ञार्थ व विध्यर्थ ह्या चारींचे पुरुषवाचक प्रत्यय लागतांना धातूंना ह्या प्रत्ययांपूर्वी आणखी कांहीं प्रत्यय लागतात, त्यांना विकरणें म्हणतात. ह्या विकरणांवरून सिद्ध धातूंचे दहा गण (=समुदाय) केलेले आहेत. हीं गणविकरणें फक्त वरील चार काळीं व अर्थीं लागून धातूंचीं अंगें बनतात; म्हणून ह्यांना **गणसापेक्ष** काळ व अर्थ म्हणतात. बाकीचे काळ व अर्थ यांना **गणनिरपेक्ष** म्हणतात.

१२७. ह्या दहा गणांपैकीं पहिला, चौथा, सहावा व दहावा ह्या चार गणांतील धातूंचें अंग वरील गणसापेक्ष काळीं व अर्थीं अकारान्त बनतें, म्हणून ह्या चार गणांचा एक वर्ग होतो व बाकीच्या सहा गणांचें अकारान्ताहून भिन्न बनतें, म्हणून त्या सहा गणांचा दुसरा वर्ग होतो.

पहिला वर्ग (अकारान्त अंगाचा)

१२८. ह्या वर्गातील धातूंना वर्तमानकाळ, अनद्यतनभूतकाळ, आज्ञार्थ व

विध्यर्थ या गणसापेक्ष काळीं व अर्थी लागणारे परस्मैपदी व आत्मनेपदी प्रत्यय क्रमानें पुढें दिले आहेत.

(१) वर्तमानकाळ

	परस्मैपद			आत्मनेपद		
	ए.	द्वि.	ब.	ए.	द्वि.	ब.
प्रथम पुरुष	ति	तस्	अन्ति	ते	इते	अन्ते
मध्यम पुरुष	सि	थस्	थ	से	इथे	ध्वे
उत्तम पुरुष	मि	वस्	मस्	इ	वहे	महे

(२) अनद्यतन भूतकाळ

	परस्मैपद			आत्मनेपद		
	ए.	द्वि.	ब.	ए.	द्वि.	ब.
प्रथम पुरुष	त्	ताम्	अन्	त	इताम्	अन्त
मध्यम पुरुष	स्	तम्	त	थास्	इथाम्	ध्वम्
उत्तम पुरुष	अम्	व	म	इ	वहि	महि

(३) आज्ञार्थ

	परस्मैपद			आत्मनेपद		
	ए.	द्वि.	ब.	ए.	द्वि.	ब.
प्रथम पुरुष	तु,	ताम्	अन्तु	ताम्	इताम्	अन्ताम्
मध्यम पुरुष	०, हि,	तम्	त	स्व	इथाम्	ध्वम्
उत्तम पुरुष	आनि	आव	आम	ऐ	आवहै	आमहै

(४) विध्यर्थ

	परस्मैपद			आत्मनेपद		
	ए.	द्वि.	ब.	ए.	द्वि.	ब.
प्रथम पुरुष	इत्	इताम्	इयुः	ईत	ईयाताम्	ईरन्
मध्यम पुरुष	इस्	इतम्	इत	ईथास्	ईयाथाम्	ईध्वम्
उत्तम पुरुष	इयम्	इव	इम	ईय	ईवहि	ईमहि

वर दिलेल्या प्रत्ययांपैकीं तीन तीन प्रत्ययांच्या समुदायांना अनुक्रमें

प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष व उत्तमपुरुष अशा संज्ञा आहेत व त्या प्रत्येकाचीं एक, द्वि, बहु अशीं तीन तीन वचनें आहेत.

१२९. पहिला (भ्वादि) गण–ह्या गणांतील धातूंना अ (शप्) हें विकरण लागून त्यांचें अंग बनतें. ह्या अ लागतांना धातूंच्या अन्त्य ऱ्हस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ चा व उपान्त्य ऱ्हस्व इ, उ, ऋ व ऌ चा गुण होतो. जसें, **जि** धातूचें वर्तमान प्र. पु. ए. चें रूप **जि** +अ + ति = जे + अ + ति = जय् + अ + ति (१३) = जय+ ति = जयति असें बनतें. यांतील **जय** हें अंग होय. **नी** + अ = ने + अ = नय–नयति; **स्रु** + अ = स्रो + अ = स्रव–स्रवति; **भू** + अ = भो + अ = भव–भवति; **स्मृ**+अ=स्मर् + अ = स्मर–स्मरति; **तॄ** + अ = तर् + अ = तर–तरति; **धे**+अ=धय् + अ =धय–धयति; **गै** + अ = गाय् + अ = गाय–गायति; **मिह्** + अ = मेह –मेहति; **शुच्** + अ = शोच–शोचति; **वृत्** + अ = वर्त–वर्तते; **कॢप्** + अ = कल्प् + अ = कल्प–कल्पते; **वद्** + अ = वद–वदति. पण **जीव्**+अ = जीव–जीवति, कारण जीव् चा उपान्त्य ई **दीर्घ** आहे; **निन्द्** + अ = निन्द–निन्दति, **शिक्ष्** + अ = शिक्ष – शिक्षते, कारण यांतील इ उपान्त्य नाहीं.

(अ) या गणांतील कित्येक धातूंना अ ह्या गणविकरणापूर्वी विशिष्ट आदेश होतात. जसें, **गम्** (गच्छ्)–गच्छति; **पा** (पिब्) -पिबति; **सद्** (सीद्) –सीदति; **स्था** (तिष्ठ्)–तिष्ठति; **दृश्** (पश्य्)–पश्यति.

१३०. चौथा (दिवादि) गण–या गणांतील धातूंना य (श्यन्) हें विकरण लागून त्यांचें अंग बनतें. जसें, **सिध्** धातूचें वर्तमान प्र. पु. ए. चें रूप **सिध्** + य=सिध्य–सिध्यति असें होतें. **नश्** + य = नश्य–नश्यति; **नृत्** + य = नृत्य- नृत्यति, इत्यादि.

(१) रकारान्त आणि वकारान्त धातूंच्या उपान्त्य इ, उ, ऋ चा त्या धातूंपुढें व्यंजन आलें असतां दीर्घ होतो. जसें, **दिव्**+य= दीव्य–दीव्यति; **ष्ठिव्** + य = ष्ठीव्य–ष्ठीव्यति; **सिव्** +य = सीव्य- सीव्यति.

(२) **शम्, तम्, दम्, श्रम्, भ्रम्, क्षम्, क्लम्, मद्** या धातूंतील अ चा ह्या य गणविकरणापूर्वी आ होतो. जसें, शाम्यति, माद्यति, इ.

(३) ओकारान्त धातूंच्या अन्त्य ओ चा ह्या य गणविकरणापूर्वी लोप होतो. सो + य = स् + य --स्यति; शो- श्यति; छो--छ्यति; दो-द्यति.

(४.) व्यध् ला विध्, जन् ला जा असे या गणांतील कित्येक धातूंना ह्या य विकरणापूर्वी आदेश होतात व विध्यति, जायते इत्यादि रूपें होतात.

१३१. सहावा (तुदादि) गण--या गणांतील धातूंना अ (श) हें विकरण लागून त्यांचें अंग बनतें. जसें, तुद् धातूचें वर्तमान प्र. पु. ए. चें रूप तुद् + अ = तुद--तुदति, विश् + अ = विश--विशति, सृज् + अ = सृज--सृजति, इत्यादि.

(१) लिप्, मुच्, लुप्, विद्, सिच्, कृत् इत्यादि कांहीं धातूंना हें अ गणविकरण लागतांना अन्त्य व्यंजनामागें न् आगम होतो. व त्या न् ला पुढील व्यंजनाच्या वर्गांतील अनुनासिक आदेश होतो. जसें, लिप् + अ = लिम्प- लिम्पति; मुच्+अ=मुञ्च--मुञ्चति; लुम्पति, विन्दति, सिञ्चति, कृन्तति.

(२) दीर्घ ॠकारान्त धातूंच्या अन्त्य ॠ चा, अविकारक प्रत्ययांपूर्वी, इर् होतो. जसें, कॄ + अ = किर् + अ = किर--किरति, गॄ--गिरति.

(३) ऱ्हस्व किंवा दीर्घ इकारान्त व उकारान्त धातूंच्या अन्त्य स्वराचा स्वरादि अविकारक प्रत्ययांपूर्वी अनुक्रमें इय् व उव् होतो. धू + अ = धुव् + अ = धुव--धुवति, सू--सुवति.

(४) ऋकारान्त धातूंच्या अन्त्य ऋ ला अविकारक प्रत्ययांपूर्वी रि आदेश होतो. जसें, मृ + अ = म्रि + अ = वरील (३) नियमानें म्रिय् + अ = म्रिय -म्रियते; धृ--ध्रियते; दृ--द्रियते, इत्यादि.

(५) ह्या गणांतील कित्येक धातूंना ह्या अ गणविकरणापूर्वी विशिष्ट आदेश होतात. जसें, इष् (इच्छ्)--इच्छति; प्रच्छ् (पृच्छ्)--पृच्छति.

१३२. दहावा (चुरादि) गण--या गणांतील धातूंना अय[१] हें विकरण

---

१. वास्तविक ह्या गणाचें विकरण पहिल्या गणाप्रमाणेंच आहे. परंतु त्या विकरणापूर्वी धातूंना इ प्रत्यय लागतो. ह्या इ चा अ विकरणामुळें गुण होऊन ए + अ = अय् + अ = अय (१३) असें शेवटचें स्वरूप होतें.

लागून त्यांचें अंग बनतें. ह्या अय विकरणापूर्वी धातूंच्या अन्त्य इ, उ, ऋ ची व उपान्त्य अ ची वृद्धि होते व उपान्त्य ऱ्हस्व इ, उ, ऋ चा गुण होतो. जसें, चुर् + अय=चोर् + अय = चोरय-चोरयति; धृ + अय=धार् + अय= धारय-धारयति; तड् + अय = ताड् + अय=ताडय-ताडयति. परंतु पीड्+ अय=पीडय-पीडयति; कारण, याचा उपान्त्य ई दीर्घ आहे.

(१) रच्, गण्, प्रथ्, कथ्, मृग्, स्पृह् अशा कांहीं धातूंना वरील गुणवृद्धिनियम लागू नाहीं. जसें, रच्-रचयति, मृग्-मृगयते, इ.

(२) या गणांतील कांहीं धातूंना ह्या अय गणविकरणापूर्वी विशिष्ट आदेश होतात. जसें, कॄत् (कीर्त्)-कीर्तयति, धू (धून्)-धूनयति.

१३३. याप्रमाणें **वर्तमानकाळ, अनद्यतनभूतकाळ, आज्ञार्थ** व **विध्यर्थ** यांचे प्रत्यय लागतांना पहिल्या वर्गांतील चारहि गणांतील धातूंचीं अंगें बनतात. मात्र प्रत्यय लावतांना पुढील तीन नियम लक्षांत ठेवले पाहिजेत.

(१) व् कारादि आणि म् कारादि प्रत्यय पुढें असतांना अंगाच्या अन्त्य अचा आ होतो. जसें, भू + अ + मि=भव + मि = भवामि, भव+ वः = भवावः, भव + मः = भवामः, इत्यादि.

(२) अकारादि प्रत्ययांपूर्वी धातूंच्या अंगाच्या अन्त्य अ चा लोप होतो. जसें, भव + अन्ति = भवन्ति.

(३) **अनद्यनभूतकाळीं** कोणत्याही धातूला प्रत्यय लागतांना व्यंजनादि धातूंच्या मागें अ हा आगम लागतो आणि स्वरादि धातूंच्या मागें आ हा आगम लागतो. हा आ व पुढील स्वर या दोहोंबद्दल पुढील स्वराची वृद्धि -आदेश होतो. जसें, भू चें अ + भव + त् = अभवत् असें प्र. पु. ए. रूप होतें; ईक्ष् चें आ + ईक्ष + त = ऐक्षत, उष् चें औषत्, ऋ (ऋच्छ्) चें आर्च्छत् अशीं रूपें होतात.

(४) आज्ञार्थ म. पु. ए. हि प्रत्ययाचा अकारान्त अंगापुढें लोप होतो.

१३४. पहिला (भ्वादि) गण

(१) वर्तमानकाळ (लट्)

	भू परस्मैपदी			वृध् आत्मनेपदी		
	ए.	द्वि.	ब.	ए.	द्वि.	ब.
प्र०	भवति	भवतः(२९)	भवन्ति	वर्धते	वर्धेते	वर्धन्ते

म.	भवसि	भवथः	भवथ	वर्धसे	वर्धेथे	वर्धध्वे
उ.	भवामि	भवावः	भवामः	वर्धे	वर्धावहे	वर्धामहे

(२) अनद्यतनभूतकाळ (लङ्)

प्र.	अभवत्	अभवताम्	अभवन्	अवर्धत	अवर्धेताम्	अवर्धन्त
म.	अभवः	अभवतम्	अभवत	अवर्धथाः	अवर्धेथाम्	अवर्धध्वम्
उ.	अभवम्	अभवाव	अभवाम	अवर्धे	अवर्धावहि	अवर्धामहि

(४) आज्ञार्थ (लोट्)

प्र.	भवतु	भवताम्	भवन्तु	वर्धताम्	वर्धेताम्	वर्धन्ताम्
म.	भव	भवतम्	भवत	वर्धस्व	वर्धेथाम्	वर्धध्वम्
उ.	भवानि	भवाव	भवाम	वर्धै	वर्धावहै	वर्धामहै

(३) विध्यर्थ (विधिलिङ्)

प्र.	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः	वर्धेत	वर्धेयाताम्	वर्धेरन्
म.	भवेः	भवेतम्	भवेत	वर्धेथाः	वर्धेयाथाम्	वर्धेध्वम्
उ.	भवेयम्	भवेव	भवेम	वर्धेय	वर्धेवहि	वर्धेमहि

या गणांतील कांहीं धातूंचीं प्र. पु. ए. चीं रूपें (कलम १२९ पहा):–

गम् (गच्छ) प. गच्छति, अगच्छत्, गच्छतु, गच्छेत्; **घ्रा** प. (जिघ्र्)—जिघ्रति, आजिघ्रत्, जिघ्रतु, जिघ्रेत्; **ईक्ष्** आ.–ईक्षते, ऐक्षत, ईक्षताम्, ईक्षेत; **दृश्** (पश्य्) प.--पश्यति, अपश्यत्, पश्यतु, पश्येत्.

१३५. चौथा (दिवादि) गण

(१) वर्तमानकाळ

	तुष् परस्मैपदी			विद् आत्मनेपदी		
प्र.	तुष्यति	तुष्यतः	तुष्यन्ति	विद्यते	विद्येते	विद्यन्ते
म.	तुष्यसि	तुष्यथः	तुष्यथ	विद्यसे	विद्येथे	विद्यध्वे
उ.	तुष्यामि	तुष्यावः	तुष्यामः	विद्ये	विद्यावहे	विद्यामहे

(२) अनद्यतनभूतकाळ

प्र. अतुष्यत्	अतुष्यताम्	अतुष्यन्	अविद्यत	अविद्येताम्	अविद्यन्त
म. अतुष्यः	अतुष्यतम्	अतुष्यत	अविद्यथाः	अविद्येथाम्	अविद्यध्वम्
उ. अतुष्यम्	अतुष्याव	अतुष्याम	अविद्ये	अविद्यावहि	अविद्यामहि

(३) आज्ञार्थ

प्र. तुष्यतु	तुष्यताम्	तुष्यन्तु	विद्यताम्	विद्येताम्	विद्यन्ताम्
म. तुष्य	तुष्यतम्	तुष्यत	विद्यस्व	विद्येथाम्	विद्यध्वम्
उ. तुष्याणि	तुष्याव	तुष्याम	विद्यै	विद्यावहै	विद्यामहै

(४) विध्यर्थ

प्र. तुष्येत्	तुष्येताम्	तुष्येयुः	विद्येत	विद्येयाताम्	विद्येरन्
म. तुष्येः	तुष्येतम्	तुष्येत	विद्येथाः	विद्येयाथाम्	विद्येध्वम्
उ. तुष्येयम्	तुष्येव	तुष्येम	विद्येय	विद्येवहि	विद्येमहि

या गणांतील कांहीं धातूंचीं प्र. पु. ए. चीं रूपें (कलम १३० पहा):–
दिव् प.–दीव्यति, अदीव्यत्, दीव्यतु, दीव्येत्; **शम्** प.–शाम्यति, अशाम्यत्, शाम्यतु, शाम्येत्; **व्यध्** प.–विध्यति, अविध्यत्, विध्यतु, विध्येत्; **जन्** आ.–जायते, अजायत, जायताम्, जायेत; **सो** प.–स्यति, अस्यत्, स्यतु, स्येत्; **युध्** आ.–युध्यते, अयुध्यत, युध्यताम्, युध्येत.

१३६. सहावा (तुदादि) गण

(१) वर्तमानकाळ

तुद् उभयपदी

प्र. तुदति	तुदतः	तुदन्ति	तुदते	तुदेते	तुदन्ते
म. तुदसि	तुदथः	तुदथ	तुदसे	तुदेथे	तुदध्वे
उ. तुदामि	तुदावः	तुदामः	तुदे	तुदावहे	तुदामहे

(२) अनद्यतनभूतकाळ

प्र. अतुदत्	अतुदताम्	अतुदन्	अतुदत	अतुदेताम्	अतुदन्त
म. अतुदः	अतुदतम्	अतुदत	अतुदथाः	अतुदेथाम्	अतुदध्वम्
उ. अतुदम्	अतुदाव	अतुदाम	अतुदे	अतुदावहि	अतुदामहि

(३) आज्ञार्थ

प्र. तुदतु	तुदताम्	तुदन्तु	तुदताम्	तुदेताम्	तुदन्ताम्
म. तुद	तुदतम्	तुदत	तुदस्व	तुदेथाम्	तुदध्वम्
उ. तुदानि	तुदाव	तुदाम	तुदै	तुदावहै	तुदामहै

(४) विध्यर्थ

प्र. तुदेत्	तुदेताम्	तुदेयुः	तुदेत	तुदेयाताम्	तुदेरन्
म. तुदेः	तुदेतम्	तुदेत	तुदेथाः	तुदेयाथाम्	तुदेध्वम्
उ. तुदेयम्	तुदेव	तुदेम	तुदेय	तुदेवहि	तुदेमहि

या गणांतील कांहीं धातूंचीं प्र. पु. ए. चीं रूपें (कलम १३१ पहा):- ध्रृ आ.-ध्रियते, अध्रियत, ध्रियताम्, ध्रियेत; प्रच्छ् (पृच्छ्) प.- पृच्छति, अपृच्छत्, पृच्छतु, पृच्छेत्; सिच् (सिंच्) उ.-सिंचति-ते, असिंचत्-त, सिंचतु-ताम्, सिंचेत्-त; गॄ प.-गिरति, अगिरत्, गिरतु, गिरेत्.

१३७. दहावा (चुरादि) गण

(१) वर्तमानकाळ

चुर् प. अर्थ् आ.

प्र. चोरयति	चोरयतः	चोरयन्ति	अर्थयते	अर्थयेते	अर्थयन्ते
म. चोरयसि	चोरयथः	चोरयथ	अर्थयसे	अर्थयेथे	अर्थयध्वे
उ. चोरयामि	चोरयावः	चोरयामः	अर्थये	अर्थयावहे	अर्थयामहे

(२) अनद्यतनभूतकाळ

प्र. अचोरयत्	अचोरयताम्	अचोरयन्	आर्थयत	आर्थयेताम्	आर्थयन्त
म. अचोरयः	अचोरयतम्	अचोरयत	आर्थयेथाः	आर्थयेथाम्	आर्थयध्वम्
उ. अचोरयम्	अचोरयाव	अचोरयाम	आर्थये	आर्थयावहि	आर्थयामहि

(३) आज्ञार्थ

प्र. चोरयतु	चोरयताम्	चोरयन्तु	अर्थयताम्	अर्थयेताम्	अर्थयन्ताम्
म. चोरय	चोरयतम्	चोरयत	अर्थयस्व	अर्थयेथाम्	अर्थयध्वम्
उ. चोरयाणि	चोरयाव	चोरयाम	अर्थयै	अर्थयावहै	अर्थयामहै

(४) विध्यर्थ

प्र.	चोरयेत्	चोरयेताम्	चोरयेयुः	अर्थयेत	अर्थयेयाताम्	अर्थयेरन्
म.	चोरयेः	चोरयेतम्	चोरयेत	अर्थयेथाः	अर्थयेयाथाम्	अर्थयेध्वम्
उ.	चोरयेयम्	चोरयेव	चोरयेम	अर्थयेय	अर्थयेवहि	अर्थयेमहि

या गणांतील कांहीं धातूंचीं प्र. पु. ए. चीं रूपें (कलम १३२):—

तड् प.--ताडयति, अताडयत्, ताडयतु, ताडयेत्; कृत् (कीर्त्) प. कीर्तयति, अकीर्तयत्, कीर्तयतु कीर्तयेत्; कथ् प.--कथयति, अकथयत्, कथयतु, कथयेत्; मृग् आ.- मृगयते, अमृगयत, मृगयताम्, मृगयेत.

वर्ग दुसरा (अकारान्ताहून भिन्न अंगाचा)

१३८. या वर्गांत दुसरा (अदादि), तिसरा (जुहोत्यादि), पांचवा (स्वादि), सातवा (रुधादि), आठवा (तनादि) व नववा (क्र्यादि) हे सहा गण येतात. या दुसऱ्या वर्गांत मोडणाऱ्या गणांतील धातूंना वर्तमानकाळीं, अनद्यतनभूतकाळीं व आज्ञार्थी लागणारे परस्मैपदी प्रत्यय व विध्यर्थी आत्मनेपदी प्रत्यय हे पहिल्या वर्गाच्या प्रत्ययांप्रमाणेंच आहेत. (१२८). बाकीचे प्रत्यय पुढें दिले आहेत.

वर्तमान—आत्मनेपद				विध्यर्थ—परस्मैपद		
ए.	द्वि.	ब.		ए.	द्वि.	ब.
ते	आते	अते	प्र.	यात्	याताम्	युस्
से	आथे	ध्वे	म.	यास्	यातम्	यात
ए	वहे	महे	उ.	याम्	याव	याम

	अनद्यतनभूत--आत्मनेपद			आज्ञार्थ- आत्मनेपद		
	ए.	द्वि.	ब.	ए.	द्वि.	ब.
प्र.	त	आताम्	अत	ताम्	आताम्	अताम्
म.	थास्	आथाम्	ध्वम्	स्व	आथाम्	ध्वम्
उ.	इ	वहि	महि	ऐ	आवहै	आमहै

१३९. दुसऱ्या वर्गाच्या गणांतील धातूंना लागणाऱ्या वरील प्रत्ययांपैकीं वर्तमान व अनद्यतनभूत या काळांचे परस्मैपदी एकवचनी प्रत्यय (ति, सि,

मि आणि त्, स्, अम्), आज्ञार्थाचे परस्मैपदी व आत्मनेपदी उत्तम पुरुषी प्रत्यय (आनि, आव, आम आणि ऐ, आवहै, आमहै) व प्र.पु. ए. प्रत्यय तु इतके प्रत्यय **विकारक** असून बाकीचे सर्व **अविकारक** आहेत. विकारक प्रत्ययांपूर्वी धातूच्या अंगाच्या अन्त्य इ, उ, ऋ चा गुण किंवा वृद्धि व उपान्त्य ऱ्हस्व इ,उ, ऋ चा गुण होतो.अविकारक प्रत्ययांपूर्वी गुण किंवा वृद्धि होत नाहीं. **विकारक** म्हणजे गुणवृद्धिकारक.

१४०. दुसरा (अदादि) गण--या गणांतील धातूंना अ (शप्) विकरण लागून त्याचा लोप होतो. अर्थात् धातु हेंच अंग होय; व प्रत्ययांपूर्वी होणारीं गुण, वृद्धि किंवा अन्य कार्यें धातूवरच होतात. जसें, **विद्** चें वर्तमान प्र. पु. ए. वेत्ति; इ प.--एति; **स्तु** चें प्र. पु. ब. स्तुवन्ति § १३१ (३).

(अ) या गणांतील **जागृ, दरिद्रा, शास्, चकास्, जक्ष्** अशा कांहीं धातूंना अन्ति व अन्तु ऐवजीं अति व अतु आणि अन् बद्दल उस् हे प्रत्यय लागतात.

१४१. आकारान्त धातु--दुसऱ्या गणांतील सर्व आकारान्त धातु परस्मैपदी आहेत. त्यांना अनद्यतन भूतकाळीं प्र. पु. ब. अन् प्रत्यय् लागतांना त्याला उस् असा विकल्पानें आदेश होतो व त्यापूर्वी अन्त्य आ चा लोप होतो. **या** जाणें हा धातु खालीं चालवून दाखविला आहे.

वर्तमानकाळ. याति यातः यान्ति, यासि याथः याथ, यामि यावः यामः

अनद्यतनभूतकाळ. अयात् अयाताम् अयान्--अयुः, अयाः अयातम् अयात, अयाम् अयाव अयाम.

आज्ञार्थ. यातु याताम् यान्तु, याहि यातम् यात, यानि याव याम.

विध्यर्थ. यायात् यायाताम् यायुः, यायाः यायातम् यायात, यायाम् यायाव यायाम.

या प्रमाणेंच स्ना, पा (रक्षणें), भा, वा, ख्या इत्यादि चालतात.

अपवाद. दरिद्रा ला व्यंजनादि अविकारक प्रत्यय लागतांना इ आगम होतो व त्यापूर्वी अन्त्य आ चा लोप होतो. शिवाय १४० (अ) पहा.

वर्तमानकाळ. दरिद्राति दरिद्रितः दरिद्रति, दरिद्रासि दरिद्रिथः दरिद्रिथ,इ.

अनद्यतनभूत. अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रुः.

आज्ञार्थ. प्र. पु. ब. दरिद्रतु, इत्यादि. **विध्यर्थ.** दरिद्रियात्, इत्यादि.

१४२. इकारान्त धातु. इ प. जाणें, अधि + इ प.स्मरणें ह्या इकारान्त धातूंच्या इ चा स्वरादि अविकारक प्रत्ययांपूर्वी १३१ (३) नियमाप्रमाणें इय् होत नाहीं; तर य् होतो.

वर्तमानकाळ. एति इतः यन्ति, एषि इथः इथ, एमि इवः इमः.

अनद्यतनभूतकाळ. ऐत् ऐताम् आयन्, ऐः ऐतम् ऐत, आयम् ऐव ऐम. आ + इ + त् = आ + ए + त् = ऐत्; आ + इ + अन् = आ + य् + अन् = आयन् इत्यादि.

आज्ञार्थ. एतु इताम् यन्तु, इहि इतम् इत, अयानि अयाव अयाम. इ+ आनि = ए + आनि = अय् + आनि=अयानि, इत्यादि.

विध्यर्थ. इयात् इयाताम् इयुः, इयाः इयातम् इयात, इयाम् इयाव इयाम.

(अ) इ प. प्रमाणेंच **अधि** + इ प. स्मरणें हा चालतो. जसें, अध्येति, अध्यैत्, अध्येतु, अधीयात्, इत्यादि.

(आ) अधि+इ आ. अध्ययन करणें. १३१ (३) नियमाप्रमाणें स्वरादि अविकारक प्रत्ययांपूर्वी इ चा इय् होतो.

वर्तमान. अधीते अधीयाते अधीयते, अधीषे अधीयाथे अधीध्वे, अधीये अधीवहे अधीमहे.

अनद्यतनभूत. अध्यैत अध्यैयाताम्[1] अध्यैयत, अध्यैथाः अध्यैयाथाम् अध्यैध्वम्, अध्यैयि अध्यैवहि अध्यैमहि.

आज्ञार्थ. अधीताम् अधीयाताम् अधीयताम्, अधीष्व अधीयाथाम् अधीध्वम्, अध्ययै[2] अध्ययावहै अध्ययामहै.

---

१. अधि + आ + इ + आताम्=अधि + आ + इय् + आताम् (१३१) = अधि + ऐय् + आताम्=अध्यैयाताम् (१२). २. अधि + इ + ऐ=अधि + ए + ऐ (१३९) = अधि + अयै (१३) = अध्ययै.

विध्यर्थ. अधीयीत अधीयीयाताम् अधीयीरन्, अधीयीथाः अधीयीयाथाम् अधीयीध्वम्, अधीयीय अधीयीवहि अधीयीमहि.

(इ) **शी** आ. निजणें. या धातूच्या ई ला सर्व प्रत्ययांपूर्वी गुण होतो व वर्तमान, अनद्यतनभूत व आज्ञार्थ यांच्या प्र. पु. ब. प्रत्ययांपूर्वी र् आगम होतो.

वर्तमान काळ			अनद्यतन भूतकाळ		
शेते	शयाते	शेरते	अशेत	अशयाताम्	अशेरत
शेषे	शयाथे	शेध्वे	अशेथाः	अशयाथाम्	अशेध्वम्
शये	शेवहे	शेमहे	अशयि	अशेवहि	अशेमहि
आज्ञार्थ			**विध्यर्थ**		
शेताम्	शयाताम्	शेरताम्	शयीत	शयीयाताम्	शयीरन्
शेष्व	शयाथाम्	शेध्वम्	शयीथाः	शयीयाथाम्	शयीध्वम्
शयै	शयावहै	शयामहै	शयीय	शयीवहि	शयीमहि

१४३. उकारान्त धातु—यांच्या अन्त्य उ ची व्यंजनादि विकारक प्रत्यय लागतांना वृद्धि होते व स्वरादि विकारक प्रत्यय लागतांना गुण होतो. शिवाय १३१ (३) पहा.

यु प. जोडणें.

वर्तमान. यौति युतः युवन्ति १३१ (३), यौषि युथः युथ, यौमि युवः युमः, **अनद्यतनभूत.** अयौत् अयुताम् अयुवन्, अयौः अयुतम् अयुत, अयवम् अयुव अयुम.

आज्ञार्थ. यौतु युताम् युवन्तु, युहि युतम् युत, यवानि यवाव यवाम.

विध्यर्थ. युयात् युयाताम् युयुः, युयाः युयातम् युयात, युयाम् युयाव युयाम. यु प्रमाणेंच नु, स्नु, इत्यादि परस्मैपदी व ह्नु आ. हे धातु चालतात. ह्नुते ह्नुवाते ह्नुवते, इत्यादि.

(अ) **रु** प. व **स्तु** उ. हे धातुहि यु प्रमाणेंच चालतात; परंतु व्यंजनादि प्रत्ययांपूर्वी विकल्पानें ई आगम होतो व त्या वेळीं विकारक प्रत्ययांपूर्वी अन्त्य उ ला वृद्धीऐवजीं गुण होतो.

---

१. अधि + इ + ईयाताम् = अधि + इय् + ईयाताम् = अधि + इयीयाताम् = अधीयीयाताम्.

स्तु उ. चीं दोनहि प्रकारचीं रूपें पुढें दिलीं आहेतः—

वर्तमान. प. स्तौति-स्तवीति स्तुतः-स्तुवीतः स्तुवन्ति, स्तौषि--स्तवीषि स्तुथः स्तुवीथः स्तुथ स्तुवीथ, स्तौमि–स्तवीमि स्तुवः--स्तुतीवः स्तुमः- स्तुवीमः

अनद्यतनभूत. प. अस्तौत्- अस्तवीत् अस्तुताम्--अस्तुवीताम् अस्तुवन्, अस्तौः--अस्तवीः अस्तुतम्--अस्तुवीतम् अस्तुत--अस्तुवीत, अस्तवम् अस्तुव--अस्तुवीव अस्तुम--अस्तुवीम.

आज्ञार्थ. प. स्तौतु- स्तवीतु स्तुताम्- स्तुवीताम् स्तुवन्तु, स्तुहि-स्तुवीहि स्तुतम् -स्तुवीतम् स्तुत- स्तुवीत, स्तवानि स्तवाव स्तवाम.

विध्यर्थ. प. स्तुयात्--स्तुवीयात् स्तुयाताम्--स्तुवीयाताम् स्तुयुः--स्तुवीयुः इ.

वर्तमान. आ. स्तुते- स्तुवीते स्तुवाते स्तुवते, स्तुषे -स्तुवीषे स्तुवाथे स्तुध्वे--स्तुवीध्वे, स्तुवे स्तुवहे--स्तुवीवहे, स्तुमहे स्तुवीमहे.

अनद्यतनभूत. आ. अस्तुत--अस्तुवीत अस्तुवाताम् अस्तुवत, अस्तुथाः-अस्तुवीथाः अस्तुवाथाम् अस्तुध्वम्--अस्तुवीध्वम्, अस्तुवि अस्तुवहि--अस्तुवीवहि अस्तुमहि--अस्तुवीमहि.

आज्ञार्थ. आ. स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवाताम् स्तुवताम्, स्तुष्व-स्तुवीष्व स्तुवाथाम् स्तुध्वम्--स्तुवीध्वम्, स्तवै स्तवावहै स्तवामहै.

विध्यर्थ. आ. स्तुवीत स्तुवीयाताम् स्तुवीरन्, स्तुवीथाः स्तुवीयाथाम् स्तुवीध्वम्, स्तुवीय स्तुवीवहि स्तुवीमहि.

स्तु प. प्रमाणेंच रु प. रौति--रवीति रुतः--रुवीतः रुवन्ति, इत्यादि.

(आ) ब्रू उ. बोलणें. याला व्यंजनादि विकारक प्रत्यय लागतांना ई आगम होतो.

वर्तमान प. ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति (१३१), ब्रवीषि ब्रूथः ब्रूथ, ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः, आ. ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते, ब्रूषे ब्रुवाथे ब्रूध्वे, ब्रुवे ब्रूवहे ब्रूमहे. याच्या वर्तमान पहिल्या पांच रूपांबद्दल आह आहतुः आहुः, आत्थ आहथुः अशीं रूपें विकल्पानें होतात.

अनद्यतनभूत प. अब्रवीत् अब्रूताम् अब्रुवन्, अब्रवीः अब्रूतम् अब्रूत,

अब्रवम् अब्रूव अब्रूम; आ. अब्रूत अब्रुवाताम् अब्रुवत, अब्रूथाः अब्रुवाथाम् अब्रूध्वम्, अब्रुवि अब्रूवहि अब्रूमहि.

आज्ञार्थ प. ब्रवीतु ब्रूताम् ब्रूवन्तु, ब्रूहि ब्रूतम् ब्रूत, ब्रवाणि ब्रवाव ब्रवाम, आ. ब्रूताम् ब्रुवाताम् ब्रुवताम्, ब्रूष्व ब्रुवाथाम् ब्रूध्वम्, ब्रवै ब्रवावहै ब्रवामहै.

विध्यर्थ. प. ब्रूयात् ब्रूयाताम् ब्रूयुः, इत्यादि; आ. ब्रुवीत ब्रुवीयाताम् ब्रुवीरन्.

ब्रू प्रमाणेंच **सू** आ. चालतो. जसें, सूते सुवाते सुवते, इत्यादि.

१४४. जागृ प. जागें असणें. **वर्तमान.** जागर्ति जागृतः **जाग्रति** (१४० अ) इ.; **अनद्यतनभूत.** अजागः आजागृताम् **अजागरुः**, इ. **आज्ञार्थ** जागर्तु जागृताम् **जाग्रतु** इत्यादि.

विध्यर्थ. जागृयात् इत्यादि.

१४५. व्यंजनान्त धातु—आस् आ., **वस्** आ., आ + **शास्** आ. व **वच्** प. यांचीं रूपें सरळ होतात. **वच्** चें वर्तमान प्र. पु. ब. रूप नाहीं. आज्ञार्थ म. पु. ए. चा प्रत्यय (१६५ आ) प्रमाणें हि ऐवजीं धि होतो.

(अ) ध् कारादि प्रत्ययाच्या पूर्वीच्या स् चा लोप होतो.

वर्तमान. आस्--आस्ते आसाते आसते, आस्से आसाथे आध्वे, इ.

वच्--वक्ति वक्तः ०, वक्षि वक्थः वक्थ, वच्मि वच्वः वच्मः.

अनद्यतनभूत. आस्--आस्त आसाताम् आसत, आस्थाः आसाथाम् आध्वम्, इ. **वच्**--अवक् (ग्) अवक्ताम् अवचन्, अवक् (ग्) अवक्तम् अवक्त इत्यादि.

आज्ञार्थ. आस्--आस्ताम् आसाताम् आसताम्, आस्स्व आसाथाम् आध्वम्, इ. **वच्**--वक्तु वक्ताम् वचन्तु, वग्धि वक्तम् वक्त, इत्यादि.

विध्यर्थ. आस् आसीत आसीयाताम् आसीरन्, इ. **वच्**--वच्यात् इ. आस् प्रमाणेंच **वस्**, आ + **शास्** चालतात.

१४६. द्विष् उ. द्वेष करणें. यास अनद्यतनभूत प्र. पु. अन् प्रत्यया-बद्दल विकल्पानें उस् होतो. **ष् आणि ढ् यांच्यापुढें स् आला तर त्यांचा क् होतो. (षढोः कः सि ।)**

वर्तमान. प. द्वेष्टि द्विष्टः द्विषन्ति, द्वेक्षि (२४) द्विष्ठः द्विष्ठ, द्वेष्मि द्विष्वः द्विष्मः; आ. द्विष्टे द्विषाते द्विषते, द्विक्षे द्विषाते द्विड्ढ्वे, इ.

अनद्यतनभूत. प. अद्वेट् (ड्) अद्विष्टाम् अद्विषन्-अद्विषुः, अद्वेट् (ड्) अद्विष्टम् अद्विष्ट, अद्वेषम् अद्विष्व अद्विष्म; आ. अद्विष्ट अद्विषाताम् अद्विषत, इ.

आज्ञार्थ. प. द्वेष्टु द्विष्टाम् द्विषन्तु, द्विड्ढि द्विष्टम् द्विष्ट, द्वेषाणि द्वेषाव द्वेषाम; आ. द्विष्टाम् द्विषाताम्, द्विषताम्, द्विक्ष्व इ.

विध्यर्थ. प. द्विष्यात् द्विष्याताम् द्विष्युः, इ.; आ. द्विषीत, इत्यादि.

(अ) द्विष् प्रमाणेंच चक्ष् आ. चालतो.

शब्दाच्या अन्तीं असणाऱ्या जोड व्यंजनांतील पहिलें व्यंजन स् किंवा क् असून पुढें अनुनासिक व अन्तःस्थ याखेरीज कोणतेंहि व्यंजन आल्यास किंवा पदान्तीं त्या स् किंवा क् चा लोप होतो. (स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ।)

वर्तमान. चष्टे चक्षाते चक्षते, चक्षे चक्षाथे चड्ढ्वे, चक्षे चक्ष्वहे चक्ष्महे चक्ष्+ते=चष्+ते=चष्+टे (२०); असेंच चड्ढ्वे (२०, १७).

अनद्यतनभूत.अचष्ट अचक्षाताम् अचक्षत, अचष्ठः अचक्षाथाम् अचड्ढ्वम्, अचाक्षि अचक्ष्वहि अचक्ष्महि.

आज्ञार्थ. चष्टाम् चक्षाताम् चक्षताम्, चक्ष्व चक्षाथाम् चड्ढ्वम्, चक्षै चक्षावहै चक्षामहै. **विध्यर्थ**. चक्षीत चक्षीयाताम् चक्षीरन्, इ.

(आ) दुह् उ. दूध काढणें. नियम ३४ व ७० पहा.

वर्तमान. प. दोग्धि दुग्धः दुहन्ति, धोक्षि दुग्धः दुग्ध,दोह्मि दुह्वः दुह्मः. आ. दुग्धे दुहाते दुहते, धुक्षे, दुहाथे धुग्ध्वे, दुहेव दुह्वहे दुह्महे.

अनद्यतनभूत. प अधोक् (ग्) अदुग्धाम् अदुहन्, अधोक् (ग्) अदुग्धम् अदुग्ध, अदोहम् अदुह् अदुह्म; आ. अदुग्ध अदुहाताम् अदुहत, अदुग्धाः अदुहाथाम् अधुग्ध्वम्, अदुहि अदुह्वहि अदुह्महि.

आज्ञार्थ. प. दोग्धु दुग्धाम् दुहन्तु, दुग्धि दुग्धम् दुग्ध, दोहानि दोहाव दोहाम; आ. दुग्धाम् दुहाताम् दुहतान्, धुक्ष्व दुहाथाम् धुग्ध्वम्, दोहै दोहावहै दोहामहै.

विध्यर्थ. प. दुह्यात् दुह्याताम् दुह्युः, इ. आ. दुहीत दुहीयाताम् दुहीरन् इ. दुह् प्रमाणेंच दिह् चालतो.

(इ) लिह् उ. चाटणें. नियम ३१ व ७० पहा.

वर्तमान. प. लेढि लीढः लिहन्ति लेक्षि लीढः लीढ, लेह्मि लिह्वः लिह्मः, आ. लीढे लिहाते लिहते, लिक्षे लिहाते लीढ्वे, लिहे लिह्वहे लिह्महे.

अनद्यतनभूत. प. अलेट् (ड्) अलीढाम् अलिहन् अलेट् (ड्) अलीढम् अलीढ, अलेहम् अलिह्व अलिह्म; आ. अलीढ अलिहाताम् अलिहत, अलीढाः अलिहाथाम् अलीढ्वम्, इ.

आज्ञार्थ. प. लेढु लीढाम् लिहन्तु, लीढि लीढम् लीढः लीढ, लेहानि लेहाव लेहाम; आ. लीढाम् लिहाताम् लिहताम्, लिक्ष्व लिहाथाम् लीढ्वम्, लेहै लेहावहै लहामहै.

विध्यर्थ. प. लिह्यात्, इ.; आ. लिहीत इ

१४०. रुद्, स्वप्, श्वस्, अन्, जक्ष्, सर्व परस्मैपदी, हे धातु चालतांना व्यंजनादि प्रत्ययांपूर्वी इ लागतो. अनद्यतनभूताच्या प्रथम व मध्यम पुरुषीं एकवचनीं त् व स् प्रत्ययांपूर्वी ई किंवा अ लागतो.

वर्तमान. रुद्—रोदिति रुदितः रुदन्ति, इ. श्वस्--श्वसिति श्वसितः श्वसन्ति.

अनद्यतनभूत. अरोदीत्—अरोदत् अरुदिताम् अरुदन्, अरोदीः—अरोदः, इ. श्वस्—अश्वसीत्—अश्वसत्, अश्वसिताम् अश्वसन्, अश्वसीः -अश्वसः, इ.

आज्ञार्थ. रोदितु रुदिताम् रुदन्तु, रुदिहि...रोदानि, इ. श्वस्--श्वसितु श्वसिताम् श्वसन्तु.

विध्यर्थ. रुद्यात् रुद्याताम् रुद्युः, इ.; श्वस्--श्वस्यात् श्वस्याताम् श्वस्युः, इ. याचप्रमाणें **स्वप्**, **अन्** व **जक्ष** चालतात.

१४८. अद् प. खाणें याचीं अनद्यतनभूताचीं प्रथम व मध्यम पुरुषी एकवचनी रूपें आदत् व आदः अशीं होतात. याचीं इतर रूपें सरळ होतात.

वर्तमान. अत्ति अत्तः अदन्ति, अत्सि अत्थः अत्थ, इ. **अनद्यतनभूत.** आदत् आत्ताम् आदन्, इ. **आज्ञार्थ.** अत्तु अत्ताम् अदन्तु, अद्धि (१६५ आ) इ. **विध्यर्थ** अद्यात् अद्याताम् अद्युः, इ.

१४९. **ईश्** आ. व **ईड्** आ. यांना स्कारादि किंवा ध्कारादि प्रत्यया-पूर्वी इ आगम होतो. मात्र अनद्यतन भूत म. पु. ब. ध्वम् पूर्वी होत नाहीं.

वर्तमान. ईट्टे ईडाते ईडते, ईडिषे ईडाथे ईडिध्वे, ईडे ईड्वहे ईड्महे.

अनद्यतनभूत. ऐट्ट ऐडाताम् ऐडत, ऐट्ठाः ऐडाथाम् ऐड्ढ्वम् (२०), ऐडि ऐड्वहि ऐड्महि.

आज्ञार्थ. ईट्टाम् ईडाताम् ईडताम्, ईडिष्व ईडाथाम् ईडिध्वम्, ईडै ईडावहै ईडामहै.

विध्यर्थ. ईडीत ईडीयाताम् ईडीरन्, इ.

ईड् प्रमाणेंच ईश् चालतो. (६८ अ) नियमाप्रमाणें श् चा ष् होतो. वर्तमान प्र. पु. ए. ईष्टे; अनद्यतन भूत म. पु. ब. ऐड्ढ्वम् (२०, १७).

१५०. **चकास्** प. प्रकाशणें. नियम १४५ अ पहा. आज्ञार्थ म. पु.ए. चकाद्धि किंवा चकाधि.

वर्तमान. चकास्ति चकास्तः चकासति, इ. **अनद्यतनभूत.** अचकात् (द्) अचकास्ताम् अचकासुः, इ. **आज्ञार्थ.** चकास्तु चाकास्ताम् चकासतु, इ. **विध्यर्थ.** चकास्यात् चकास्याताम् चकास्युः इ.

१५१. **विद्** प. जाणणें. याला वर्तमान काळीं विकल्पानें परोक्षभूताचे प्रत्यय (१७२) लागतात. तसेंच आज्ञार्थी रूपें विकल्पानें विद् ला आम् लावून नंतर कृ चीं आज्ञार्थीचीं रूपें जोडून होतात.

वर्तमान. वेत्ति–वेद वित्तः-विदतुः विदन्ति-विदुः, वेत्सि-वेत्थ वित्थः-विदथुः वित्थ–विद, वेद्मि–वेद विद्वः विद्व विद्मः-विद्म.

अनद्यतनभूत. अवेत् (द्) अवित्ताम् अविदुः, अवेः-अवेत् (द्) अवित्तम् अवित्त, अवेदम् अविद्व अविद्म.

आज्ञार्थ. वेत्तु वित्ताम् विदन्तु, विद्धि वित्तम् वित्त, वेदानि वेदाव वेदाम; विदांकरोतु, विदांकुरुताम् विदांकुर्वन्तु, विदांकुरु विदांकुरुतम् विदांकुरुत, विदांकरवाणि विदांकरवाव विदांकरवाम.

विध्यर्थ. विद्यात् विद्याताम् विद्युः, इत्यादि.

१५२. अस् प. असणें.

आविकारक प्रत्ययांपूर्वी अस् च्या अ चा लोप होतो.

वर्तमान. अस्ति स्तः सन्ति, असि स्थः स्थ, अस्मि स्वः स्मः.

अनद्यतनभूत. आसीत् आस्ताम् आसन्, आसीः आस्तम् आस्त, आसम् आस्व आस्म.

आज्ञार्थ. अस्तु स्ताम् सन्तु, **एधि** स्तम् स्त, असानि असाव असाम.

विध्यर्थ. स्यात् स्याताम् स्युः, स्याः स्यातम् स्यात, स्याम् स्याव स्याम.

१५३. शास् प. सत्ता चालविणें. याला व्यंजनादि आविकारक प्रत्यय लागतांना शिस् आदेश होतो; मग (२४) नें स् चा ष् होतो.

वर्तमान. शास्ति शिष्टः शासति, शास्सि शिष्ठः शिष्ठ, शास्मि शिष्वः शिष्मः

अनद्यतनभूत. अशात् (द्) अशिष्टाम् अशासुः, अशाः--अशात् (द्) अशिष्टम् अशिष्ट, अशासम् अशिष्व अशिष्म.

आज्ञार्थ. शास्तु शिष्टाम् शासतु, शाधि शिष्टम् शिष्ट, शासानि शासाव शासाम.

विध्यर्थ. शिष्यात् शिष्याताम् शिष्युः, इत्यादि.

१५४. हन् प. ठार मारणें. अनुनासिक व अन्तःस्थ खेरीज करून कोणतेंहि व्यंजन आरंभीं असणाऱ्या प्रत्ययांपूर्वी हन् च्या न् चा लोप होतो. स्वरादि प्रत्ययांपूर्वी हन् च्या अ चा लोप होतो व तेव्हां ह चा घ् होतो.

वर्तमान. हन्ति हतः घ्नन्ति, हंसि हथः हथ, हन्मि हन्वः हन्मः

अनद्यतनभूत. अहन् अहताम् अघ्नन्, अहन् अहतम् अहत, अहनम् अहन्व अहन्म.

आज्ञार्थ. हन्तु हताम् घ्नन्तु, **जहि** हतम् हत, हनानि हनाव हनाम.

विध्यर्थ. हन्यात् हन्याताम् हन्युः, इ.

१५५. मृज् प. स्वच्छ करणें, धुणें. विकारक प्रत्ययांपूर्वी मृज् च्या ऋ ची वृद्धि व स्वरादि अविकारक प्रत्ययांपूर्वी विकल्पानें वृद्धि होते. शिवाय (६८अ) पहा.

वर्तमान. मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति--मार्जन्ति, मार्क्षि मृष्ठः मृष्ठ, मार्ज्मि मृज्वः मृज्मः, मृज् + ति=मार्ज्+ति=मार्ष्+ति (६८ अ) = मार्ष्टि (२०)

अनद्यतनभूत. अमार्ट् (ड्) अमृष्टाम् अमृजन्--अमार्जन्, अमार्ट् (ड्) अमृष्टम् अमृष्ट, अमार्जम् अमृज्व अमृज्म.

आज्ञार्थ. मार्ष्टु मृष्टाम् मृजन्तु--मार्जन्तु, मृड्ढि मृष्टम् मृष्ट, मार्जानि मार्जाव मार्जाम.

विध्यर्थ. मृज्यात्, मृज्याताम् मृज्युः, इत्यादि.

१५६. **वश्** प. इच्छिणें. यांच्या व चें अविकारक प्रत्ययांपूर्वी संप्रसारण होतें म्हणजे त्याचा उ होतो. शिवाय (६८ अ) पहा.

वर्तमान. वष्टि उष्टः उशन्ति, वक्षि उष्ठः उष्ठ, वश्मि उश्वः उश्मः.

अनद्यतनभूत. अवट् (ड्) औष्टाम् औशन्, अवट् (ड्) औष्टम् औष्ट अवशम् औश्व औश्म.

आज्ञार्थ. वष्टु उष्टाम् उशन्तु, उड्ढि उष्टम् उष्ट, वशानि वशाव वशाम.

विध्यर्थ. उश्यात् उश्याताम् उश्युः, इत्यादि.

१५७. **तिसरा (जुहोत्यादि) गण**—या गणांतील धातूंना अ (शप्) विकरण लागून त्याचा लोप होतो; आणि प्रत्यय लागतांना धातूंचें द्वित्व होतें. वर्तमान व आज्ञार्थ यांच्या परस्मैपदीं प्र. पु. व. अन्ति व अन्तु या प्रत्ययांच्या न् चा लोप होतो. अनद्यतनभूताच्या अन् ऐवजीं उस् लागतो आणि त्यापूर्वी अन्त्य आ चा लोप होतो व अन्त्य इ, उ, ऋ ऱ्हस्व किंवा दीर्घ यांचा गुण होतो.

(अ) धातूच्या अन्त्य इ किंवा ईच्या मागें जोडव्यंजन नसून धातूचें अंग अनेकाक्षरी असेल तेव्हां त्या इ किंवा ईचा स्वरादि अविकारक प्रत्ययापूर्वी य् होतो. (एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ।)

१५८. **द्वित्वासंबंधींचे सामान्य नियम**. द्वित्व म्हणजे दोनदां उच्चार. जसें, दा–दादा, जीव्–जीव्जीव्. धातूंचें द्वित्व केलें असतां त्याच्या पूर्व भागाला **अभ्यास** म्हणतात व दोनही भागांना मिळून **अभ्यस्त** म्हणतात. जसें, दादा यांतील पहिला दा हा अभ्यास होय; आणि दादा हें अभ्यस्त होय. (**पूर्वोऽभ्यासः । उभे अभ्यस्तम् ।**)

(१) धातु अनेकाक्षरी असून तो व्यंजनादि असेल तर त्याच्या पहिल्या अक्षराचें द्वित्व होतें व तो स्वरादि असल्यास दुसऱ्या अक्षराचें द्वित्व होतें.

जसें, जागृ–जाजागृ; ऊर्णु– ऊर्णुनु. (एकाचो द्वे प्रथमस्य । अजादेर्द्वितीयस्य । शिवाय नन्द्रा संयोगादयः । नियम २०० पहा.)

(२) अभ्यासांतील पहिलें व्यंजन मात्र राहून बाकीच्या व्यंजनांचा लोप होतो. जसें, जीव्–जीव्जीव्—जीजीव्; स्मृ–स्मृस्मृ–सस्मृ. (हलादिः शेषः ।)

(३) अभ्यासाचें पहिलें व्यंजन श्, ष् किंवा स् असून त्याच्यापुढें श्, ष्, स् यांखेरीज कोणतेंही कठोर व्यंजन असेल तर तें कठोर व्यंजन राहून पूर्वीच्या श्, ष् किंवा स् चा लोप होतो. जसें, स्पर्ध्–स्पर्ध्स्पर्ध्–पस्पर्ध्. (शर्पूर्वाः खयः ।)

(४) अभ्यासांत पांचांपैकीं कोणत्याहि वर्गांतील दुसरें व्यंजन असेल तर त्याचें पहिलें व चौथें असेल तर त्याचें तिसरें होतें. जसें, छिद्–छिद्छिद्–छिछिद्–छिच्छिद् (१८)–चिच्छिद्; धा–धाधा–दाधा. (अभ्यासे चर्च ।)

(५) अभ्यासांत असलेल्या कवर्गांतील व्यंजनाबद्दल अनुक्रमें चवर्गांतील व्यंजन होतें, व ह् बद्दल झ् होऊन वरील (४) नें ज् होतें. जसें, गम्–गम्गम्–गगम्–जगम्; खन्— खन्खन्–खखन्–कखन्–चखन्; हु–हुहु–जुहु. (कुहोश्चुः ।)

(६) अभ्यासांतील दीर्घ स्वर ह्रस्व होतो (ए, ऐ चा ह्रस्व इ आणि ओ, औचा ह्रस्व उ). जीव्–जीव्जीव्–जीजीव्–जिजीव्, भी–भीभी–बीभी–बिभी; सेव्–सेव्सेव्–सेसेव्–सिषेव् (२४); ढौक्–ढौक्ढौक्—ढौढौक्–डौढौक्–डुढौक्. (ह्रस्वः ।)

(७) अभ्यासांतील ऋ चा अ होतो. जसें, स्मृ–स्मृस्मृ–स्मृस्मृ–सस्मृ, कृ–कृकृ–चृकृ–चकृ. (उरत् ।)

१५९. हु प. हवन करणें. अंग जुहु.

वर्तमान. जुहोति जुहुतः जुह्वति (१५७), जुहोषि जुहुथः जुहुथ, जुहोमि जुहुवः जुहुमः.

अनद्यनभूत. अजुहोत् अजुहुताम् अजुहवुः, अजुहोः अजुहुतम् अजुहुत अजुहवम् अजुहुव अजुहुम.

आज्ञार्थ. जुहोतु जुहुताम् जुह्वतु, जुहुधि (१६५ आ) जुहुतम् जुहुत, जुहवानि जुहवाव जुहवाम.

विध्यर्थ. जुहुयात् जुहुयाताम् जुहुयुः, इत्यादि.

हु प्रमाणेंच ह्री प. चालतो. जसें, जिह्रेति जिह्रीतः जिह्रियति–१३१ (३). अजिह्रयुः, जिह्रियतु, जिह्रीयात्, इत्यादि.

१६०. दा उ. देणें व धा उ. ठेवणें यांच्या अंगाच्या अन्त्य आ चा अविकारक प्रत्ययांपूर्वी लोप होतो. अंगें ददा व दधा.

वर्तमान. प. ददाति दत्तः (१७) ददति, ददासि दत्थः दत्थ, ददामि दद्वः दद्मः; आ. दत्ते ददाते ददते, दत्से ददाथे दद्ध्वे, ददे दद्वहे दद्महे.

अनद्यतनभूत. प. अददात् अदत्ताम् अददुः, अददाः अदत्तम् अदत्त, अददाम् अदद्व अदद्म; आ. अदत्त अददाताम् अददत, अदत्थाः अददाथाम् अदद्ध्वम्, अददि अदद्वहि अदद्महि.

आज्ञार्थ. प. ददातु दत्ताम् ददतु, देहि दत्तम् दत्त, ददानि ददाव ददाम; आ. दत्ताम् ददाताम् ददताम्, दत्स्व ददाथाम् दद्ध्वम्, ददै ददावहै ददामहै.

विध्यर्थ. प. दद्यात् दद्याताम् दद्युः इ.; आ. ददीत ददीयाताम् इ. याच-प्रमाणें धा चालतो.

वर्तमानकाळ. दधाति धत्तः दधति, दधासि धत्थः धत्त, दधामि दध्वः दध्मः आ. धत्ते दधाते दधते, धत्से दधाते, धद्ध्वे, दधे दध्वहे दध्महे.

अनद्यतनभूत. प. अदधात् अधत्ताम् अदधुः, अदधाः अधत्तम् अधत्त, अदधाम् अदध्व अदध्म. आ. अधत्त अदधाताम् अदधत, अधत्थाः अदधाथाम् अधद्ध्वम्, अदधि अदध्वहि अदध्महि.

आज्ञार्थ. प. दधतु धत्ताम् दधतु, धेहि धत्तम् धत्त, दधानि दधाव दधाम, आ. धत्ताम् दधाताम् दधताम्, धत्स्व दधाथाम् धद्ध्वम्, दधै दधा-वहै दधामहै.

विध्यर्थ. प. दध्यात् दध्याताम् दध्युः, इ.; आ. दधीत दधीयाताम् दधीरन्, इ.

१६१. हा प. त्यागणें. याच्या अन्त्य आ चा स्वरादि अविकारक प्रत्यय व विध्यर्थाचे सर्व प्रत्यय यांपूर्वी लोप होतो व व्यंजनादि अविकारक प्रत्ययांपूर्वी अन्त्य आबद्दल इ किंवा ई आदेश होतो.

वर्तमान. जहाति जहितः–जहीतः जहति, जहासि जहिथः–जहीथः जहिथ–जहीथ, जहामि जहिवः–जहीवः–जहिमः जहीमः.

अनद्यतनभूत. अजहात् अजहिताम्–अजहीताम् अजहुः, इत्यादि.

आज्ञार्थ. जहातु जहिताम्–जहीताम् जहतु, **जहाहि–जहिहि–जहीहि**, इ.

विध्यर्थ. जह्यात् जह्याताम् जह्युः, इत्यादि.

१६२. मा आ. मोजणें, **हा** आ. जाणें, **भृ** उ. भरणें **पृ** व **ऋ** यांच्या अभ्यासांतील अ चा इ होतो; आणि **निज्, विज्** व **विष्** यांच्या अभ्यासांतील इ चा गुण होतो. **ऋ** चें अंग इयृ होतें. १७७ (३).

मा व हा ह्यांच्या अन्त्य आ चा व्यंजनादि अविकारक प्रत्ययांपूर्वी ई होतो व स्वरादि अविकारक प्रत्ययांपूर्वी त्याचा लोप होतो.

वर्तमान. मिमीते मिमाते मिमते; जिहीते जिहाते जिहते, इत्यादि.

अनद्यतनभूत. अमिमीत अमिमाताम् अमिमत; अजिहीत, इत्यादि.

आज्ञार्थ. मिमीताम् मिमाताम् मिमताम्; जिहीताम्, इ.

विध्यर्थ. मिमीत मिमीयाताम् मिमीरन्; जिहीत, इ.

भृ. उ. भरणें.

वर्तमान. बिभर्ति बिभृतः बिभ्रति, बिभर्षि बिभृथः बिभृथ, बिभर्मि बिभृवः बिभृमः; बिभृते बिभ्राते बिभ्रते, इ.

अनद्यतनभूत. अबिभः (३३) अबिभृताम् अबिभरुः, अबिभः अबिभृतम् अबिभृत, अबिभरम् अबिभृव अबिभृम; अबिभृत अबिभ्राताम् अबिभ्रत, इ.

आज्ञार्थ. बिभर्तु बिभृताम् बिभ्रतु, बिभृहि बिभृतम् बिभृत, बिभराणि बिभराव बिभराम; बिभृताम् बिभ्राताम् बिभ्रताम्, इ.

विध्यर्थ. बिभृयात् बिभृयाताम् बिभृयुः; बिभ्रीत, इ.

१६३. भी प. भिणें याचा अन्त्य ई व्यंजनादि अविकारक प्रत्ययापूर्वी विकल्पानें ऱ्हस्व होतो.

वर्तमान. बिभेति बिभितः—बिभीतः बिभ्यति (१५७ अ), इत्यादि.

अनद्यतनभूत. अबिभेत् अबिभिताम्–अबिभीताम् अबिभयुः, इ.

आज्ञार्थः— बिभेतु बिभिताम्–बिभीताम् बिभ्यतु, इ.

विध्यर्थ. बिभियात् बिभीयात्, इ.

१६४. पांचवा (स्वादि) गण—या गणांतील धातूंना नु हें विकरण लागून अंग बनतें. जसें, सु चें वर्तमान प्र.पु. ए. सु+नु +ति=सुनु+ति = =सुनो + ति (१३९) = सुनोति.

या गणांतील धातूंच्या अंगाच्या अन्त्य उ च्या मागें जोडव्यंजन नसलें तर त्या उ चा वकारादि व मकारादि अविकारक प्रत्ययापूर्वी विकल्पानें लोप होतो. जसें, सुनुवः–सुन्वः, सुनुमः–सुन्मः; पण आप्नुवः, आप्नुमः, कारण उ च्या मागें जोडव्यंजन आहे.

या गणांतील धातूंच्या अंगाच्या अन्त्य उ च्या मागें जोडव्यंजन असेल तर त्या उ चा स्वरादि अविकारक प्रत्ययापूर्वी उव् होतो. पण मागें जोड-व्यंजन नसेल तर उ चा व् होतो. हा १३१ (३) ला अपवाद होय. जसें आप् + नु + अन्ति = आप्नु + अन्ति =आप्नुव् + अन्ति=आप्नुवन्ति सु + नु + अन्ति=सुनु + अन्ति = सुन्वन्ति.

पांचव्या व आठव्या गणांतील धातूंच्या अंगाच्या अन्त्य उ मागें जोड व्यंजन नसल्यास आज्ञार्थ म. पु. ए. हि प्रत्ययाचा लोप होतो. जसें सु + नु + हि = सुनु; पण आप्नुहि.

सु उ. पिळून रस काढणें.

वर्तमान. प. सुनोति सुनुतः सुन्वन्ति,, सुनोषि सुनुथः सुनुथ, सुनोमि सुनुवः–सुन्वः सुनुमः–सुन्मः, आ. सुनुते सुन्वाते सुन्वते, सुनुषे सुन्वाथे सुनुध्वे, सुन्वे सुनुवहे–सुन्वहे सुनुमहे–सुन्महे.

अनद्यतनभूतकाळ. प. असुनोत् असुनुताम् असुन्वन्, असुनोः असु-नुतम् असुनुत, असुनवम् असुनुव-न्व असुनुम-न्म; आ. असुनुत असुन्वाताम् असुन्वत, असुनुथाः असुन्वाथाम् असुनुध्वम्, असुन्वि असुनुवहि-न्वहि असुनुमहि-न्महि.

आज्ञार्थ. प. सुनोतु सुनुताम् सुन्वन्तु, सुनु सुनुतम् सुनुत, सुनवानि सुनवाव सुनवाम; आ. सुनुताम् सुन्वाताम् सुन्वताम्, सुनुष्व सुन्वाथाम् सुनुध्वम्, सुनवै सुनवावहै सुनवामहै.

विध्यर्थ. प. सुनुयात् सुनुयाताम् सुनुयुः, इ.; आ. सुन्वीत सुन्वीयाताम् सुन्वीरन्, इ.

श्रु (शृ) प. ऐकणें–शृणोति (२३) शृणुतः शृण्वन्ति; अशृणोत् अशृणुताम् अशृण्वन्; शृणोतु शृणुताम् शृण्वन्तु, शृणु शृणुतम् शृणुत; शृणुयात् शृणुयाताम् शृणुयुः

आप् प. मिळविणें–आप्नोति आप्नुतः आप्नुवन्ति; आप्नोत् आप्नुताम् आप्नुवन्; आप्नोतु आप्नुताम् आप्नुवन्ति, आप्नुहि आप्नुतम् आप्नुत; आप्नुयात् आप्नुयाताम् आप्नुयुः

अश् आ. व्यापणें–अश्नुते अश्नुवाते अश्नुवते; आश्नुत अश्नुवाताम् आश्नुवत; इत्यादि.

१६५. सातवा (रुधादि) गण–या गणांतील धातूंना, धातूंतील स्वर व त्याच्या पुढील व्यंजन यांच्यामध्यें, न हें विकरण लागून अंग बनतें; परंतु अविकारक प्रत्ययापूर्वी या न मधील अ चा लोप होतो. जसें रुध् चें वर्तमान प्र. पु. ए. रुध् + ति = रुनध् + ति = रुणद्धि (२३, १९, १७), रुध् + तः = रुनध् + तः = रुन्ध् + तः = रुन्द्धः, रुध् + अन्ति = रुनध् + अन्ति = रुन्ध् + अन्ति = रुन्धन्ति.

(अ) या न विकरणापुढें धातूंतील अनुनासिक असेल तर त्याचा लोप होतो. जसें इन्ध् चें वर्तमान प्र. पु. ए, इन्ध् + ते = इनन्ध् + ते = इनध् + ते = इन्ध् + ते = इन्द्धे; भञ्ज् + ति = भनञ्ज् + ति = भनज् + ति = भनक्ति.

(आ) अंगाच्या अन्तीं अनुनासिक व अन्तःस्थ यांखेरीज कोणतेंहि व्यंजन असेल तर आज्ञार्थ प्र. पु. ए. चा प्रत्यय हि ऐवजीं धि लागतो. हु ३ प. धातूलाहि धि च लागतो. (हुझल्भ्यो हेर्धिः ।)

रुध् उ. अडविणें

वर्तमानकाळ

	परस्मैपद			आत्मनेपद		
	ए.	द्वि.	ब.	ए.	द्वि.	ब.
प्र.	रुणद्धि	रुन्द्धः	रुन्धन्ति	रुन्द्धे	रुन्धाते	रुन्धते
म.	रुणत्सि	रुन्द्धः	रुन्द्ध	रुन्त्से	रुन्धाथे	रुन्द्ध्वे
उ.	रुणध्मि	रुन्ध्वः	रुन्ध्मः	रुन्धे	रुन्ध्वहे	रुन्ध्महे

अनद्यतनभूतकाळ

	परस्मैपद			आत्मनेपद		
प्र.	अरुणत्	अरुन्द्धाम्	अरुन्धन्	अरुन्द्ध	अरुन्धाताम्	अरुन्धत
म.	अरुणत्-अरुणः	अरुन्द्धम्	अरुन्द्ध	अरुन्द्धाः	अरुन्धाथाम्	अरुन्द्ध्वम्
उ.	अरुणधम्	अरुन्ध्व	अरुन्ध्म	अरुन्धि	अरुन्ध्वहि	अरुन्ध्महि

आज्ञार्थ

प्र.	रुणद्धु	रुन्द्धाम्	रुन्धन्तु	रुन्द्धाम्	रुन्धाताम्	रुन्धताम्
म.	रुन्द्धि	रुन्द्धम्	रुन्द्ध	रुन्त्स्व	रुन्धाथाम्	रुन्द्ध्वम्
उ.	रुणधानि	रुणधाव	रुणधाम	रुणधै	रुणधावहै	रुणधामहै

विध्यर्थ

प्र.	रुन्ध्यात्	रुन्ध्याताम्	रुन्ध्युः	रुन्धीत	रुन्धीयाताम्	रुन्धीरन्
म.	रुन्ध्याः	रुन्ध्यातम्	रुन्ध्यात	रुन्धीथाः	रुन्धीयाथाम्	रुन्धीध्वम्
उ.	रुन्ध्याम्	रुन्ध्याव	रुन्ध्याम	रुन्धीय	रुन्धीवहि	रुन्धीमहि

अञ्ज् प.—अनक्ति अङ्क्तः अञ्जन्ति; आनक्-ग् आङ्क्ताम् आञ्जन्; अनक्तु अङ्क्ताम् अञ्जन्तु, अङ्ग्धि; अञ्ज्यात् अञ्ज्याताम् अञ्ज्युः.

पिष् प.—पिनष्टि पिंष्टः पिंषन्ति, पिनक्षि; अपिनट्—ड् अपिंष्टाम् अपिंषन्. पिनष्टु पिंष्टाम् पिंषन्तु, पिण्ड्ढि पिंष्टम्, पिंष्ट, पिनषाणि (२३), इ. पिंष्यात्, इ.

१६६. आठवा (तनादि) गण—या गणांतील धातूंचें अंग धातूंना उ विकरण लागून बनतें. जसें, **तन्** उ. धातूचें वर्तमान प्र. पु. ए. **तन्** + उ + ति = तनु + ति = तनोति (१३९); तन् + उ + ते = तनुते.

पांचव्या गणाप्रमाणेंच व्कारादि व म्कारादि अविकारक प्रत्ययापूर्वी अंगाच्या अन्त्य उ चा विकल्पानें लोप होतो.

तन् उ. ताणणें, पसरणें.

वर्तमान. प. तनोति तनुतः तन्वन्ति, तनोषि तनुथः तनुथ, तनोमि तनुवः—न्वः तनुमः—न्मः आ. तनुते तन्वाते तन्वते, तनुवहे—न्वहे इत्यादि.

अनद्यतनभूत. अतनोत् अतनुताम् अतन्वन्, अतनोः अतनुतम् अतनुत, अतनवम् अतनुव—न्व अतनुम—न्म; आ. अतनुत अतन्वाताम् अतन्वत, अतनुवहि—न्वहि इत्यादि.

आज्ञार्थ. तनोतु तनुताम् तन्वन्तु, तनु तनुतम् तनुत, तनवानि, इ.; आ. तनुताम्, तनवै तनवावहै, इ.

विध्यर्थ. तनुयात् तनुयाताम् तनुयुः; आ. तन्वीत तन्वीयाताम् तन्वीरन् इत्यादि.

१६७. कृ धातूचें अंग विकारक प्रत्ययांपूर्वी करु व अविकारक प्रत्ययांपूर्वी कुरु असें होतें. आणि वकारादि, मकारादि व यकारादि अविकारक प्रत्ययांपूर्वी उ चा लोप होतो.

कृ उ. करणें.

वर्तमानकाळ. प. करोति कुरुतः कुर्वन्ति, करोषि कुरुथः कुरुथ, करोमि कुर्वः कुर्मः; आ. कुरुते कुर्वाते कुर्वते, कुरुषे कुर्वाथे कुरुध्वे, कुर्वे कुर्वहे कुर्महे.

अनद्यतनभूतकाळ. अकरोत् अकुरुताम् अकुर्वन्, अकरोः अकुरुतम् अकुरुत, अकरवम् अकुर्व अकुर्म; अकुरुत अकुर्वाताम् अकुर्वत, अकुरुथाः अकुर्वाथाम् अकुरुध्वम्, अकुर्वि अकुर्वहि अकुर्महि.

आज्ञार्थ. करोतु कुरुताम् कुर्वन्तु; कुरु कुरुतम् कुरुत; करवाणि करवाव करवाम; कुरुताम् कुर्वाताम् कुर्वताम्; कुरुष्व कुर्वाथाम् कुरुध्वम्; करवै करवावहै करवामहै.

विध्यर्थ. कुर्यात् कुर्याताम् कुर्युः इ.; कुर्वीत कुर्वीयाताम् कुर्वीरन् इ.

(अ) सम्, परि व उप ह्या उपसर्गांनीं युक्त अशा कृ धातूचा 'भूषविणें' इत्यादि विशिष्ट अर्थ असतां त्या कृ च्या मागें स् लागतो. जसें, संस्करोति, समस्करोत्, संस्करोतु, संस्कुर्यात्. याचप्रमाणें परिष्करोति, उपस्करोति, पर्यष्करोत् (किंवा पर्यस्करोत्), उपास्करोत् इत्यादि.

१६८. नववा (क्र्यादि) गण—या गणांतील धातूंना ना हें विकरण लागून अंग बनतें; परंतु व्यंजनादि अविकारक प्रत्ययांपूर्वी ना तील आ चा ई होतो व स्वरादि अविकारक प्रत्ययांपूर्वी ना तील आ चा लोप होतो. जसें, **क्री** उ. धातूंचीं वर्तमान प्र. पु. रूपें क्री+ना+ति=क्रीणाति (२३), क्री+ना+तः=क्री+नी+तः=क्रीणीतः, क्री+ना+अन्ति क्री+न्+अन्ति= क्रीणन्ति.

या गणांतील व्यंजनान्त धातूंना लागलेल्या ना विकरणाला आज्ञार्थ म. पु. ए. हि प्रत्ययापूर्वी आन असा आदेश होतो व हि प्रत्ययाचा लोप होतो. जसें, **मुष्** प.–मुषाण.

या गणांतील ई, ऊ किंवा ॠ अन्तीं असणाऱ्या बऱ्याच धातूंचा अन्त्य स्वर ह्रस्व होतो. जसें, **ली** प.–लिनाति, इ. **पू** उ.– पुनाति, पुनीते, इ. **गॄ** प.–गृणाति.

या गणांतील बन्ध्, स्तम्भ्, मन्थ् इत्यादि कांहीं धातूंच्या उपान्त्य अनुनासिकाचा लोप होतो. जसें, **बन्ध्** प.–बध्नाति; **स्तम्भ्** प.–स्तभ्नाति; **मन्थ्** प.–मथ्नाति.

तसेंच कांहीं धातूंना विशिष्ट आदेश होतात. जसें, **ज्ञा** ला जा, **ग्रह्** ला गृह्, इ. **ज्ञा**–जानाति; **ग्रह्**–गृह्णाति.

क्री उ. विकत घेणें

वर्तमानकाळ

परस्मैपद			आत्मनेपद		
क्रीणाति	क्रीणीतः	क्रीणन्ति	क्रीणीते	क्रीणाते	क्रीणते
क्रीणासि	क्रीणीथः	क्रीणीथ	क्रीणीषे	क्रीणाथे	क्रीणीध्वे
क्रीणामि	क्रीणीवः	क्रीणीमः	क्रीणे	क्रीणीवहे	क्रीणीमहे

अनद्यतनभूतकाळ

अक्रीणात्	अक्रीणीताम्	अक्रीणन्	अक्रीणीत	अक्रीणाताम्	अक्रीणत
अक्रीणाः	अक्रीणीतम्	अक्रीणीत	अक्रीणीथाः	अक्रीणाथाम्	अक्रीणीध्वम्
अक्रीणाम्	अक्रीणीव	अक्रीणीम	अक्रीणि	अक्रीणीवहि	अक्रीणीमहि

आज्ञार्थ

क्रीणातु	क्रीणीताम्	क्रीणन्तु	क्रीणीताम्	क्रीणाताम्	क्रीणताम्
क्रीणीहि	क्रीणीतम्	क्रीणीत	क्रीणीष्व	क्रीणाथाम्	क्रीणीध्वम्
क्रीणानि	क्रीणाव	क्रीणाम	क्रीणै	क्रीणावहै	क्रीणामहै

विध्यर्थ

क्रीणीयात् क्रीणीयाताम् क्रीणीयुः, क्रीणीत क्रीणीयाताम् क्रीणीरन्, इ.

ज्ञा (जा) उ. जाणणें—जानाति जानीतः जानन्ति; जानीते जानाते जानते; अजानात् अजानीताम् अजानन्; अजानीत अजानाताम् अजानत; जानातु जानीताम् जानन्तु, जानीहि; जानीताम् जानाताम् जानताम्, इ. जानीयात्, इ.; जानीत. इ.

ग्रह् (गृह्) उ. घेणें—गृह्णाति गृह्णीतः गृह्णन्ति; गृह्णीते गृह्णाते गृह्णते, इ.; अगृह्णात् अगृह्णीताम् अगृह्णन्, इ.; अगृह्णीत अगृह्णाताम् अगृह्णत, इ.; गृह्णातु गृह्णीताम् गृह्णन्तु, गृहाण इ.; गृह्णीयात्, इ.; गृह्णीत, इत्यादि.

बन्ध् (बध्) प. बांधणें—बध्नाति बध्नीतः बध्नन्ति; अबध्नात् अबध्नीताम् अबध्नन्; बध्नातु बध्नीताम् बध्नन्तु, बधान; बध्नीयात् इ.

लू (लु) उ. कापणें—लुनाति लुनीतः लुनन्ति; अलुनात् अलुनीताम् अलुनन्; लुनातु लुनीताम् लुनन्तु, लुनीहि; लुनीयात्, इ.

गणनिरपेक्षकाळ व अर्थ

१६९. परोक्षभूतकाळ, अनद्यतन भविष्यकाळ, सामान्य भविष्यकाळ क्रियातिपत्त्यर्थ, सामान्य भूतकाळ व आशीर्वादार्थ या काळीं व अर्थीं धातूंना पुरुषवाचक प्रत्ययांपूर्वीं गणविकरणें लागत नाहींत; म्हणून हे काळ व अर्थ गणनिरपेक्ष आहेत (१२६).

१७०. गणसापेक्ष काळ व अर्थ यांच्या व वर्तमान धातुसाधिताच्या प्रत्ययांखेरीज कोणत्याही प्रत्ययापूर्वीं धातूंतील अन्त्य ए, ऐ व ओ यांना आ आदेश होतो. जसें, धे–धा; गै–गा, ध्यै–ध्या; सो–सा. (**आदेच उपदेशेऽशिति ।**)

१७१. धातूंचीं गणनिरपेक्ष काळीं व अर्थीं रूपें करतांना आणि धातुसाधितें बनवितांना बहुतेक धातूंना लागणाऱ्या व्यंजनादि (यकारादि प्रत्यय सोडून) प्रत्ययामागें इ (इट्) आगम होतो त्यांना ‘ सेट् ’ (स + इट्= इ आगम होणारे) धातु म्हणतात. कांहीं धातूंना हा इ आगम होत नाहीं. त्यांना ‘ अनिट् ’ (अन् + इट् = इ आगम न होणारे) धातु म्हणतात. व कांहीं थोड्या धातूंना हा इ आगम विकल्पानें होतो त्यांना ‘ वेट् ’ (वा + इट् = इ आगम विकल्पानें होणारे) धातु म्हणतात. विशिष्ट प्रसंगीं अनिट् धातु सेट् होतात व सेट् धातु अनिट् होतात. ते त्या त्या स्थळीं सांगितले आहेत.

अनिट् व वेट् धातूंची यादी पुढें दिली आहे; ते सोडून बाकीचे धातु सेट् आहेत.

(१) ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीस्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः ।
वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥

अन्तीं ऊ व ॠ असणारे धातु, तसेच यु, रु, क्ष्णु, शी, स्नु, नु, क्षु, श्वि, डी, श्रि, वृ ९ आ. आणि वृ ५ उ. हे धातु खेरीजकरून बाकीचे सर्व एकाक्षरी स्वरान्त धातु अनिट् (=निहत) आहेत. अनेकाक्षरी धातु सेट् असतात.

(२) शक्लृ पच् मुचि रिच् वच् विच् सिच् प्रच्छि त्यज् निजिर् भजः ।
भञ्ज् भुज् भ्रस्ज् मस्जि यज् युज् रुज् रञ्ज् विजिर् स्वञ्जि सञ्ज् सृजः ॥

अद् क्षुद् खिद् छिद् तुदि नुदः पद्य भिद् विद्यतिर् विनद् । शद् सदी स्विद्यतिः स्कन्दि हदी क्रुध् क्षुधिबुध्यती ॥ बन्धिर् युधि रुधी राधि व्यध् शुधः साधिसिध्यती । मन्य हन् आप् क्षिप् छुपि तप् तिपस्तृप्यतिदृप्यती ॥ लिप् लुप् वप् शप् स्वप् सृपि यभ् रभ् लभ् गम् नम् यमो रमिः । क्रुशिर् दंशि दिशी दृश् मृश् रिश् रुश् लिश् विश् स्पृशः कृषिः ॥ त्विष् तुष् द्विष् दुष् पुष्य पिष् विष् शिष् शुष् श्लिष्यतयो घसिः । वसतिर् दह् दिहि दुहो नह् मिह् रुह् लिह् वहिस्तथा ॥ अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् । व्यंजनान्त धातूंपैकीं ह्या कारिकांमध्यें दिलेले १०२ धातु अनिट् (=अनुदात्त) आहेत. बाकीचे सेट् आहेत. ह्या कारिकांत वृत्ताच्या सोयीसाठीं कांहीं धातूंना इ जोडला आहे व कांहींना गणविकरण व ति जोडले आहेत.

(३) सू २,४ आ. धू, स्यन्द्, क्षम्, नश्, द्रुह्, मुह्, स्निह् इत्यादि कांहीं धातु वेट् आहेत.

परोक्षभूतकाळ

१७२. प्रत्यय

	परस्मैपद			आत्मनेपद		
	ए.	द्वि.	ब.	ए.	द्वि.	ब.
प्र.	अ	अतुस्	उस्	ए	आते	इरे
म.	थ	अथुस्	अ	से	आथे	ध्वे
उ.	अ	व	म	ए	वहे	महे

१७३. हे प्रत्यय लागतांना बहुतेक धातूंचें द्वित्व होऊन अंग बनतें. द्वित्वासंबंधाचे **सामान्य नियम** (१५८) मध्यें दिले आहेत. ज्या धातूंचें द्वित्व न होतां निराळ्या प्रकारें अंग बनतें ते (१८०) मध्यें दिले आहेत.

(अ) वरील प्रत्ययांपैकीं फक्त परस्मैपदी एकवचनी तीन प्रत्यय विकारक असून बाकीचे सर्व अविकारक आहेत. विकारक प्रत्यय लागतांना धातूंतील अन्त्य ह्रस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ ची व उपान्त्य अ ची वृद्धि होते, आणि उपान्त्य ह्रस्व इ, उ, ऋ, ऌ चा गुण होतो.

(आ) परंतु म. पु. ए. थ प्रत्ययापूर्वी अन्त्य स्वराचा गुण होतो व उपान्त्य अ चा वृद्धि होत नाहीं. तसेंच उ. पु. ए. अ प्रत्ययापूर्वी अन्त्य स्वराची व उपान्त्य अ ची विकल्पानें वृद्धि होते; व वृद्धि होत नाहीं तेव्हां अन्त्य स्वराचा गुण होतो.

परोक्षभूतकाळाचीं प्रायः फक्त प्र. पु. चींच रूपें वाङ्मयांत येतात; म्हणून तेवढींच दिलीं आहेत.

१७४. आकारान्त धातु—आकारान्त धातूंना लागतांना प्र. पु. ए. अ प्रत्ययाला औ आदेश होतो, आणि अविकारक प्रत्ययांपूर्वी ह्या धातूंच्या अन्त्य आ चा लोप होतो. जसें, **दा**–ददा + अ = ददा + औ = ददौ (११). ददा + अतुस् = दद् + अतुस् = ददतुः. (**आत औ णलः । आतो लोप इटि च ।**)

दा उ.–ददौ ददतुः ददुः, ददे ददाते ददिरे; **स्था** प.–तस्थौ तस्थतुः तस्थुः **ध्यै** प.–दध्यौ दध्यतुः दध्युः; **वा** प.–ववौ ववतुः ववुः. **ज्ञा** उ.–जज्ञौ जज्ञतुः जज्ञुः; जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे.

१७५. इकारान्त व उकारान्त धातु— इकारान्त व उकारान्त धातु चालतांना १३१ (३) व १५७ अ लागू होतात. जसें, **श्रि** + अ=शिश्रि + अ = शिश्रै + अ = शिश्राय (१३); **श्रि** + अतुस् = शिश्रि + अतुस् = शिश्रिय् + अतुस् = शिश्रियतुः, **नी** - निनी + अतुस् = निन्यतुः.

श्रि उ. शिश्राय शिश्रियतुः शिश्रियुः; शिश्रिये शिश्रियाते शिश्रियिरे.

नी उ.—निनाय निन्यतुः निन्युः; निन्ये निन्याते निन्यिरे.

क्री उ.—चिक्राय चिक्रियतुः चिक्रियुः; चिक्रिये चिक्रियाते चिक्रियिरे.

जि प.—(जिगि असें अनियमित अंग होतें)–जिगाय जिग्यतुः जिग्युः.

हु प.—जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः; **नु** प.–नुनाव नुनुवतुः नुनुवुः.

स्तु उ.—तुष्टाव (२४) तुष्टुवतुः तुष्टुवुः; तुष्टुवे तुष्टुवाते तुष्टुविरे.

लू उ. लुलाव लुलुवतुः लुलुवुः; **श्रु** प.—शुश्राव शुश्रुवतुः शुश्रुवुः.

१७६. ऋकारान्त धातु—धातूंतील अन्त्य ऋ च्या मागें जोडव्यंजन असेल तर त्या ऋ चा व अन्त्य ऋ चा अविकारक प्रत्ययांपूर्वी गुण होतो. तसेंच जागृ, ऋ १ प. जाणें यांच्या अन्त्य ऋ चा व ऋच्छ् ६ प. च्या ऋ चा गुण होतो.

कृ उ.—चकार चक्रतुः चक्रुः; चक्रे चक्राते चक्रिरे. स्मृ प.—सस्मार सस्मरतुः सस्मरुः गृ प.—जगार जगरतुः जगरुः मृ (सामान्यभूत व आशीर्वादार्थ यांखेरीज इतर गणनिरपेक्ष काळीं प. होतो)—ममार मम्रतुः मम्रुः

१७७. व्यजनान्त धातु

हस् प.—जहास जहसतुः जहसुः; शास्—प.—शशास शशासतुः शशासुः.
भिद् उ.—बिभेद बिभिदतुः बिभिदुः; बिभिदे बिभिदाते बिभिदिरे.
पुष् प.—पुपोष पुपुषतुः पुपुषुः दृश् प. ददर्श ददृशतुः ददृशुः.
दुह् उ.—दुदोह दुदुहतुः दुदुहुः; दुदुहे दुदुहाते दुदुहिरे.
पूर् आ.—पुपूरे पुपूराते पुपूरिरे.
क्लृप् आ.—चक्लृपे चक्लृपाते चक्लृपिरे.
सेव् आ.—सिषेवे (२४) सिषेवाते सिषेविरे.

(अ) ज्या धातूंमध्यें अ असून त्या अ च्या मागें व पुढें एकेकच व्यंजन असतें व आद्य व्यंजन 'अभ्यासांत' तसेंच राहतें, त्यांच्या 'अभ्यासा' चा अविकारक प्रत्ययांपूर्वी लोप होऊन धातूंतील अ चा ए होतो. परंतु वकारादि धातूंना हा नियम लागू नाहीं. जसें,

तन् + अतुस् = ततन् + अतुस् = तेन् + अतुस् = तेनतुः; तन् + उस् = तेनुः.

तन् उ.—ततान तेनतुः तेनुः; तेने तेनाते तेनिरे.
पत् प. पपात पेतुतः पेतुः; चर् प.—चचार चेरतुः चेरुः
नश् प.—ननाश नेशतुः नेशुः पद् आ. पेदे पेदाते पेदिरे.
पण गद्—जगाद जगदतुः जगदुः; नन्द् पं.—ननन्द ननन्दतुः ननन्दुः; वम् प. ववाम ववमतुः ववमुः.

अपवाद. तॄ, फल्, भज्, त्रप्, राध् या धातूंनाहि वरील नियम लागतो आणि जॄ भ्रम्, त्रस्, फण्, राज्, भ्राज्, भ्लाश्, स्वन् या धातूंना विकल्पानें लागतो. जसें, तॄ + अतुस् = ततॄ + अतुस् = ततर् + अतुस् (१७६). तेर् + अतुस् = तेरतुः; तॄ—ततार तेरतुः तेरुः; भज्—बभाज भेजतुः भेजुः; त्रप् आ.—त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे; भ्रम्—बभ्राम बभ्रमतुः–भ्रेमतुः बभ्रमुः–भ्रेमुः; राज्—रराज रराजतुः–रेजतुः रराजुः रेजुः.

(आ) स्वरादि व्यंजनान्त धातु–(१) 'अभ्यासांत' आरंभीं अ असेल तर त्याचा आ होतो. जसें, अट्+अ = अट्अट् + अ = अअट् + अ = आ अट्+ अ = आ आट् + अ (१७३ अ) = आट् + अ (९) = आट; अट् + अतुस् = आटतुः. (अट्अट्–अ अट्–आ अट् आट्).

अद् प.–आद आदतुः आदुः १७९ (इ) पहा.

अश् ९ प. खाणें–आश आशतुः आशुः.

अन् प.–आन आनतुः आनुः, अस् २, ४ प.–आस आसतुः आसुः.

(२) अन्तीं जोडव्यंजन असणारे अकारादि धातु, तसेंच ऋकारादि धातु व अश् व्यापणें यांच्या 'अभ्यासा' पुढें न् आगम होतो. जसें, अर्ह् + अ = अर्ह् अर्ह् + अ = अ अर्ह् + अ = आ अर्ह् + अ = आन् अर्ह् + अ = आनर्ह आनर्हतुः आनर्हुः.

अञ्ज् प.–आनञ्ज आनञ्जतुः आनञ्जुः; अर्द् प.–आनर्द आनर्दतुः आनर्दुः; ऋध् व.–आनर्ध आनृधतुः आनृधुः, ऋज् आ.–आनृजे आनृजाते आनृजिरे; अश् ५ आ.–आनशे आनशाते आनशिरे.

ऋच्छ् प.–आनर्च्छ आनर्च्छतुः आनर्च्छुः

आप् प.–आप आपतुः आपुः

(३) इकारादि व उकारादि व्यंजनान्त धातु–अभ्यासांतील इ च्या व उ च्या पुढें असवर्ण स्वर आला तर त्यांना अनुक्रमें इय् व उव् आदेश होतात. जसें, इष् + अ = इष् इष् + अ = इ इष् + अ = इ एष् + अ = इय् + एष् + अ = इयेष, इष् + अतुस् = इइष् + अतुस् = ईष् + अतुस् (९) = ईषतुः

उष् प.–उष्उष् + अ = उउष् + अ = उओष् + अ = उव् ओष् + अ = उवोष; पण उउष + अतुस् = ऊष् + अतुस् = ऊषतुः.

इष् प.–इयेष ईषतुः ईषुः; उष् प.–उवोष ऊषतुः ऊषुः; इ.

१७८. यज्, वद्, वच्, वह्, व्यध्, स्वप्, ग्रह् इत्यादि कांहीं धातूंतील य्, व्, र् यांना अविकारक प्रत्ययांपूर्वी संप्रसारण होतें, म्हणजे त्यांबद्दल अनुक्रमें इ, उ, ऋ आदेश होतात (६) व संप्रसारणाच्या पुढील स्वराचा लोप

होतो. जसें, यज् – इअज्–इज्, वच् – उअच् –उच्, स्वप्—सुप्, ग्रह् –गृह्. जेथें दोन वर्णांचें संप्रसारण एकदम संभवेल तेथें पहिल्याचें न होतां दुसऱ्याचें होतें. जसें व्यध् – व इ अध्–विध्.

यज् + अतुस् = इज्इज् + अतुस् = इइज् + अतुस् = ईज् + अतुस् = ईजतुः.

(अ) वरील धातूंना परोक्षभूतकाळाच्या विकारक प्रत्ययांपूर्वी फक्त अभ्यासांत सम्प्रसारण होतें. जसें, वच् + अ = ववच् + अ = उवच्+अ = उवाच् + अ = उवाच.

वच् प.–उवाच ऊचतुः ऊचुः; यज् उ.–इयाज ईजतुः ईजुः, इजे इ.

स्वप् प.–सुष्वाप सुषुपतुः सुषुपुः; वस् १ प.–उवास ऊषतुः ऊषुः

ग्रह् उ. जग्राह जगृहतुः जगृहुः; जगृहे जगृहाते जगृहिरे.

व्यध् प.–विव्याध विविधतुः विविधः

पण वस् २ आ.–ववसे ववसाते ववसिरे; व्रज् प.-वव्राज वव्रजतुः वव्रजुः. व्यथ् आ. चें सर्व प्रत्ययांपूर्वी फक्त अभ्यासांत संप्रसारण होतें; विव्यथे विव्यथाते विव्यथिरे.

ह्वे उ. चें सर्व प्रत्ययांपूर्वी संप्रसारण होऊन जुहु असें अंग होतें व श्वि चें शु असें संप्रसारण होऊन शुशु असें अंग विकल्पानें होतें.

ह्वे–जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः; जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे.

श्वि—शिश्वाय-शुशाव शिश्वियतुः-शुशुवतुः शिश्वियुः-शुशुवुः.

१७९. अनियमित. (अ) भू चें बभूव् असें अंग होतें. बभूव बभूवतुः बभूवुः.

(आ) जि चें जिगि, हि चें जिघि, चि चें विकल्पानें चिकि, हन् चें जघन् अशीं परोक्षभूतकाळीं अंगें होतात.

(इ) गम्, हन्, जन्, खन् व घस् (अद् ला घस् असा विकल्पानें आदेश होतो) या धातूंतील अ चा अविकारक प्रत्ययांपूर्वी लोप होतो.

गम्–जगाम जग्मतुः जग्मुः; हन्–जघान जघ्नतुः जघ्नुः

जन् आ.–जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे (जजन् + ए = जज्न् + ए = जज्ञ्+ए (२०) = जज्ञे; अद् (घस्)-घस्+ अतुस्=जघस् + अतुस् = जघ्स् + अतुस् =जक्स् + अतुस् (१७)= जक्ष् + अतुस् (२४) = जक्षतुः

(ई) परोक्षभूतांत ब्रू ला वच् आणि अस् ला भू आदेश होतात.

(उ) इ २ प. धातूच्या अभ्यासांतील इ अविकारक प्रत्ययांपूर्वीं दीर्घ होतो. इ २ प.–इयाय ईयतुः ईयुः

(ऊ) अधि + इ आ. ला गा आदेश होतो. अधिजगे अधिजगाते अधिजगिरे.

१८०.इ पासून औ पर्यंतच्या स्वरांपैकीं कोणताही गुरु[1] स्वर ज्यांच्या आरंभीं आहे अशा (ऋच्छ् खेरीज) धातूंचें परोक्षभूतकाळाचें अंग आम् प्रत्यय लागून बनतें व या अंगाला भू किंवा अस् धातूचीं परोक्षभूताचीं रूपें जोडलीं म्हणजे धातूंचीं परोक्षभूताचीं रूपें होतात. अनेकाक्षरी धातु, दहाव्या गणाचे धातु व साधित धातु (१२५) ह्यांचींहि परोक्षभूताचीं रूपें वरीलप्रमाणेंच बनतात.

आत्मनेपदी धातूंना कृ चीं आत्मनेपदी रूपें जोडतात व परस्मैपदी धातूंना कृ चीं परस्मैपदी रूपें जोडतात.

आम् प्रत्ययापूर्वीं धातूंतील अन्त्य ऱ्हस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ चा व उपान्त्य ऱ्हस्व इ, उ, ऋचा गुण होतो. विद् चा मात्र होत नाहीं.

कांहीं धातूंचीं रूपें नमुन्याकरितां पुढें दिलीं आहेतः—

इन्ध् आ. इन्धांचक्रे इन्धांचक्राते इन्धांचक्रिरे, इन्धांबभूव-इन्धामास, इ.

ईक्ष् आ. ईक्षांचक्रे ईक्षांचक्राते ईक्षांचक्रिरे, ईक्षांबभूव–ईक्षामास, इ.

उक्ष् प. उक्षांचकार उक्षांचक्रतुः उक्षांचक्रुः, उक्षांबभूव–उक्षामास, इ.

एध् आ.–एधांचक्रे–एधांबभूव–एधामास, इत्यादि.

चकास् प.–चकासांचकार–चकासांबभूव–चकासामास, इत्यादि.

---

१. दीर्घस्वर व जोडव्यंजनापूर्वीचा ऱ्हस्व स्वर यांस गुरु म्हणतात.

चुर् १० प.–चोरयांचकार–चोरयांबभूव–चोरयामास, इत्यादि.

कृ (प्रयोजक)–कारयामास–कारयांबभूव–कारयांचकार, इ.

(अ) दय्, अय्, कास् व आस् (सर्व आत्मनेपदी) या धातूंचीं परोक्षभूताचीं रूपें आम् प्रत्यय लागून बनतात. जसें. दय्–दयांचक्रे–दयांबभूव–दयामास, इ.

(आ) उष्, विद् व जागृ यांना विकल्पानें आम् लागतो. जसें, उष्–ओषांचकार–ओषांबभूव–ओषामास, इ.; विद्–विदांचकार–बभूव–आस, इ. जागृ–जागरांचकार–बभूव–आस, इ. शिवाय यांचीं उवोष ऊषतुः ऊषुः, (१७७ आ (३)) विवेद विविदतुः विविदुः, जजागार जजागरतुः जजागरुः अशीं रूपें होतात.

(इ) भी, ह्री, भृ आणि हु यांचीं रूपेंहि विकल्पानें आम् प्रत्यय लागून बनतात; परंतु यांचें अंग गणसापेक्ष काळांप्रमाणेंच बनतें; नंतर त्याला आम् प्रत्यय लागतो. जसें,

भी – बिभी + आम् + चकार = बिभयांचकार; ह्री-जिह्रयांचकार; भृ–बिभरांचकार; हु–जुहवांचकार. यांशिवाय बिभाय बिभ्यतुः बिभ्युः, जिह्राय जिह्रियतुः जिह्रियुः, बभार बभ्रतुः बभ्रुः, जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः अशीं रूपें होतात.

अनद्यतन भविष्यकाळ

१८१. प्रत्यय

	परस्मैपद			आत्मनेपद		
प्र.	ता	तारौ	तारः	ता	तारौ	तारः
म.	तासि	तास्थः	तास्थ	तासे	तासाथे	ताध्वे
उ.	तास्मि	तास्वः	तास्मः	ताहे	तास्वहे	तास्महे

१८२. हे प्रत्यय विकारक आहेत. म्हणून धातूंतील अन्त्य ह्रस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ चा व उपान्त्य ह्रस्व इ, उ, ऋ, ऌ चा गुण होतो.

१८३. सेट् धातूंना लागतांना ह्या प्रत्ययांमागें इ आगम होतो व वेट् धातूंना लागतांना इ आगम विकल्पानें होतो.

भू–भविता भवितारौ भवितारः, भवितासि भवितास्थः भवितास्थ, भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः; लिख्–लेखिता, लेखितासि, लेखितास्मि; रुद्–रोदिता, इ.

जि–जेता जेतारौ जेतारः; जेतासि जेतास्थः जेतास्थ, जेतास्मि, इ.

दा–प. दाता दातारौ दातारः, दातासि दातास्थः दातास्थ, इ; आ. दाता दातारौ दातारः, दातासे दातासाथे दाताध्वे, दाताहे दातास्वहे दातास्महे.

गै–गाता (१७०), गातासि, गातास्मि, कृ–कर्ता, कर्तासि, कर्तास्मि; गम्–गन्ता (२७); गन्तारौ गन्तारः, गन्तासि गन्तास्थः गन्तास्थ; गन्तास्मि इ.

शब्दाच्या पोटांतील न्, म् चा ' झल् ' (३) पूर्वी अनुस्वार होतो.

(अ) इष्, सह्, लुभ्, रुष् व रिष् हे सेट् धातु ह्या काळीं विकल्पानें सेट् होतात. जसें, इष्–एषिता–एष्टा, एषितारौ–एष्टारौ, एषितारः–एष्टारः, इ. लुभ्–लोभिता–लोब्धा, लोभितासि–लोब्धासि इ.

१८४. ऋकारान्त धातु व वृ यांना होणारा इ आगम परोक्षभूत, आशीर्वादार्थ आ. व सामान्यभूत प. यांखेरीज बाकीच्या गणनिरपेक्षकाळीं व अर्थीं विकल्पानें दीर्घ होतो. जसें, तॄ--तरिता--तरीता, इ. वृ--वरिता--वरीता, इ. ग्रह् ला होणारा इ आगम परोक्षभूताखेरीज कोणत्याहि गणनिरपेक्ष काळीं व अर्थीं दीर्घ होतो. जसें, ग्रहीता, ग्रहीतासि, ग्रहीतास्मि इ.

अनियमित. नश्--नशिता--नंष्टा, इ. मस्ज्--मङ्क्ता इ.

१८५. उपान्तीं ऋ असणाऱ्या अनिट् धातूंतील ऋ चा अनुनासिक व अन्तःस्थ यांखेरीज कोणतेंही व्यंजन आरंभीं असणारा विकारक प्रत्यय लागतांना विकल्पानें र होतो. आणि सृज् व दृश् यांतील ऋचा नित्य र होतो. (अनुदात्तस्य च ऋदुपधस्यान्यतरस्याम् ।)

जसें; स्पृश + ता =स्प्रश् + ता =स्प्रष् + ता (६८ अ) स्प्रष् + टा (२२) = स्प्रष्टा, स्पर्ष्टा. सृज्–स्रष + ता (६८ अ) स्रष्टा (२०). तृप् (वेट्)–त्रप्ता–तर्प्ता–तर्पिता, इ.

१८६. सह् व वह् चा (७०) प्रमाणें ढ् होऊन त्या ढ् चा जेव्हां लोप होतो तेव्हां धातूंतील अ चा ओ होतो. जसें, सह् + ता = सढ् + ता (७०) = सढ् + धा (१९) = सढ् + ढा (२०) = स + ढा (३१) = सोढा, सोढारौ सोढारः, सोढासे इ. तसेंच वह्-वोढा, वोढासि, वोढास्मि.

सामान्य भविष्यकाळ

१८७. ह्या काळीं धातूंना स्य विकरण लागून त्यांचें अंग अकारान्त बनतें व पहिल्या गणांतील धातूंच्या वर्तमानकाळाच्या रूपांप्रमाणें रूपें होतात. स्य विकरण विकारक आहे म्हणून धातूंतील अन्त्य ह्रस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ व उपान्त्य ह्रस्व इ, उ, ऋ, ऌ यांचा गुण होतो.

१८८. धातूच्या अन्त्य स् चा, पुरुषवाचक प्रत्यय, गणविकरणें आणि वर्तमानधातुसाधितांचे प्रत्यय खेरीज करून कोणत्याहि स् कारादि प्रत्ययापूर्वी, त् होतो. जसें, वस् प.-वस्+स्य-वत्स्य-वत्स्यति.

१८९. सेट् धातूंना स्य विकरणामागें इ आगम होतो व वेट् धातूंना विकल्पानें होतो.

भू-भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति, भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ, भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः.

जि-जेष्यति जेष्यतः जेष्यन्ति, इ. श्रु श्रोष्यति इत्यादि.

दा-दास्यति दास्यतः दास्यन्ति इ.; दास्यते दास्येते दास्यन्ते, दास्यसे, दास्येथे दास्यध्वे, दास्ये दास्यावहे दास्यामहे.

छिद् उ.-छेत्स्यति छेत्स्यतः छेत्स्यन्ति, छेत्स्यते इ. मुद्-मोदिष्यते, मोदिष्यसे, मोदिष्ये इ. वस् प.-वत्स्यति वत्स्यतः वत्स्यन्ति.

यज्-यक्ष्यति (६८ अ) यक्ष्यतः यक्ष्यन्ति, आ. यक्ष्यते, यक्ष्यसे, यक्ष्ये इत्यादि.

दृश्—द्रक्ष्यति (५८ अ); स्पृश्—स्प्रक्ष्यति—स्पर्क्ष्यति (१८५).

वह्—वक्ष्यति (७०, १४६, २४) वक्ष्यतः वक्ष्यन्ति इ.

वच्—वक्ष्यति (३२, ३४) वक्ष्यतः वक्ष्यन्ति इत्यादि.

तॄ—तरिष्यति—तरीष्यति, इ. ग्रह् उ.—ग्रहीष्यति—ते, इ.

दह्-धक्ष्यति (७० अ, ३४) धक्ष्यतः धक्ष्यन्ति, इत्यादि.

१९०. ऋकारान्त धातु व गम् (परस्मैपदी असेल तेव्हांच) आणि हन् हे अनिट् धातु ह्या काळीं सेट् होतात. जसें:—

कृ उ.- करिष्यति करिष्यतः करिष्यन्ति, इ; करिष्यते इत्यादि.

गम् प.-गमिष्यति, गमिष्यसि, गमिष्यामि, इ. पण सम् + गम् आ. संगंस्यते इत्यादि.

हन्—हनिष्यति हनिष्यसि हनिष्यामि, इ.

१९१. क्लृप्, वृत्, वृध्, शृधू व स्यन्द् हे धातु सामान्यभविष्य, क्रियातिपत्त्यर्थ व आशीर्वादार्थ यांमध्यें विकल्पानें परस्मैपदी होतात; व परस्मैपदी होतात तेव्हां त्यांना इ आगम होत नाहीं. जसें:—

क्लृप् (वेट्)—कल्पिष्यते–कल्प्स्यते; कल्प्स्यति, इ.

वृत्—वर्तिष्यते--वर्त्स्यति, इ. वृध--वर्धिष्यते--वर्त्स्यति, इ.

अनियमित. नश्—नशिष्यति--नङ्क्ष्यति, इ. मस्ज्—मङ्क्ष्यति, इ.

क्रियातिपत्त्यर्थ

१९२. सामान्य भविष्यकाळीं धातूंचें जें अंग बनतें तेंच क्रियातिपत्त्यर्थीहि बनतें व पहिल्या गणांतील धातूंच्या अनद्यतनभूताच्या रूपांप्रमाणें रूपें बनतात. जसें, भू--भविष्य- अभविष्यत्.

भू—अभविष्यत् अभविष्यताम् अभविष्यन्, अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत, अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम.

कृ—अकरिष्यत् अकरिष्यताम् अकरिष्यन्, इ.; अकरिष्यत अकरिष्येताम् अकरिष्यन्त, इ.

आप्—आप्स्यत्, आप्स्यः, आप्स्यम्, इ.

ईक्ष्—ऐक्षिष्यत–११३ (३) ऐक्षिष्येताम् ऐक्षिष्यन्त, इ.

सामान्यभूतकाळ

१९३. अनद्यतन भूतकाळाप्रमाणेंच ह्या काळींहि धातूच्या मागें अ (आ) आगम (नियम १२२ पहा.) लागतो. ह्या काळीं कांहीं धातूंचें अंग अका-

रान्त बनतें व कांहींचें अकारान्ताहून भिन्न बनतें. तेव्हां येथें अकारान्त अंगाचे व अकारान्ताहून भिन्न अंगाचे असे धातूंचे दोन वर्ग होतात. पहिल्या वर्गांत, अ (अङ्) विकरणात्मक, अ (चङ्) विकारणात्मक आणि स (क्स) विकारणात्मक धातूंचा अन्तर्भाव होतो व दुसऱ्या वर्गांत स् (सिच्) विकरणात्मक धातु येतात.

पहिला वर्ग (अकारान्त अंगाचा)

१९४. अ (अङ्) विकरणात्मक धातु—या प्रकारांतील धातूंना अ (अङ्) विकरण लागून अंग बनतें व पृष्ठ ६४ वरील अनद्यतनभूत काळाचे प्रत्यय लागून सहाव्या गणांतील धातूंच्या अनद्यतनभूताच्या रूपांप्रमाणें रूपें होतात. थोडे अपवाद सोडून हा प्रकार परस्मैपदी आहे.

ह्या विकरणापूर्वी धातूंतील उपान्त्य अनुनासिकाचा लोप होतो.

(अ) पुष्, तुष्, शुष्, सिध्, नश्, अस् (अस्थ्), शम् इत्यादि चतुर्थ गणांतील कांहीं धातूंना हें विकरण लागतें.

(आ) द्युत्, रुच्, शुभ्, स्रंस्, वृत्, वृध्, ध्वंस्, भ्रंश्, क्षुभ् स्पन्द्, क्लृप् व स्विद् हे पहिल्या गणांतील आत्मनेपदी धातु सामान्य भूतकाळीं विकल्पानें परस्मैपदी होतात व तेव्हां त्यांना हें विकरण लागतें.

(इ) आप्, गम्, पिष्, मुच्, विद् ६, पत् (पप्त्), सद्, शास् (शिष्), सृप् इत्यादि कांहीं धातूंना हें विकरण लागतें.

(ई) दृश् (दर्श्), रुद्, छिद्, रुध्, भिद्, युज्, स्तम्भ्, स्कन्द्, श्वि (श्व्) इत्यादि कांहीं धातूंना परस्मैपदामध्यें हें विकरण विकल्पानें लागतें.

(उ) वच् (वोच्), ख्या (ख्य्), अस् (अस्थ्) यांना दोनहि पदांमध्यें हें विकरण लागतें.

(ऊ) लिप्, सिच्, ह्वे (ह्व) यांना परस्मैपदांत नित्य व आत्मनेपदांत विकल्पानें हें विकरण लागतें.

पुष्—अपुषत् अपुषताम् अपुषन् १३३ (१), अपुषः अपुषतम् अपुषत, अपुषम् अपुषाव १३३ (१) अपुषाम; **स्रंस्**—अस्रसत्, इ.

द्युत्—अद्युतत् अद्युतताम् अद्युतन्; **वृत्**—अवृतत् अवृतताम् अवृतन्.

गम्=अगमत्; पत्—अपप्तत्; आप्—आपत्; शास्—आशिषत्; दृश्—अदर्शत्; अस् ४ प.—आस्थत्, निरास्थत्; वच् अवोचत्—अवोचत; ख्या—अख्यत्—अख्यत; सिच्—असिचत्—असिचत; ह्वे—अह्वत्—अह्वत.

१९५. अ (चङ्) विकरणात्मक धातु—दहाव्या गणाच्या धातूंना अ (चङ्) विकरण लागून अंग बनतें व पृष्ठ ६४ वरील अनद्यतनभूत काळाचे प्रत्यय लागतात. हें विकरण लागतांना इ प्रत्ययाचा (पृष्ठ ६६ वरील टीप पहा; हा इ प्रत्यय विकारक आहे. अर्थात् कलम १३२ प्रमाणें धातूंत जे फेरफार व्हावयाचे ते होतातच.) लोप होतो व धातूंतील उपान्त्य स्वर ऱ्हस्व होतो. (ए, ऐ चा ऱ्हस्व इ आणि ओ औ चा ऱ्हस्व उ होय.) नंतर धातूंचें द्वित्व होतें. कलम १५८ पहा.

१९६. अभ्यासाच्या पुढील स्वर लघु असेल तर अभ्यासामध्यें पुढील फेरफार होतातः—(१) अ चा इ होतो; व (२) लघु स्वर दीर्घ होतो.

१९७. धातूंतील उपान्त्य ऋ विकल्पानें तसाच राहतो व तो दीर्घ असल्यास ऱ्हस्व होतो.

तड्—ताडि—ताड्—तड्—ततड्—तितड्—तीतड्; अ + तीतड् + अ + त् = अतीतडत्, अतीतडताम् अतीतडन् इत्यादि.

तिज्—तेजि—तेज्—तिज्—तितिज्—तीतिज्; अ + तीतिज् + अ + त् = अतीतिजत् इत्यादि.

चुर्—चोरि—चोर्—चुर्—चुचुर्—चूचुर्—अचूचुरत् इ.

धृ—धारि—धार्—धर्—दधर्—दिधर्—दीधर्—अदीधरत् इ.

पण दण्ड्—दण्डि—दण्ड्—ददण्ड्—अददण्डत्, इ.

मन्त्र्—अममन्त्रत; चिन्त्—अचिचिन्तत्; पूज्—अपुपूजत् इ.

मृष्—अमीमृषत्—त किंवा अममर्षत्—त; कृत्—अचीकृतत्—अचिकीर्तत्

१९८. १३२ (१) नियमाखालीं येणाऱ्या धातूंतील स्वर तसाच राहतो. जसें, कथ्—अचकथत्, अपस्पृहत्.

१९९. श्रि, द्रु, स्रु ह्या धातूंना हें अ (चङ्) विकरण लागतें व धे, श्वि यांना विकल्पानें लागतें.

श्रि—अशिश्रियत् आशिश्रियताम् आशिश्रियन्, इ.

धे (धा)-अदधत् अदधताम् अदधन्, श्वि–आशिश्वियत्, इ.

अनियमित-गण्–अजगणत्-अजीगणत्, पीड्–अपिपीडत् अपीपिडत्.

२००. धातु अनेकाक्षरी असून स्वरादि असल्यास त्याच्या दुसऱ्या अक्षराचें द्वित्व होतें. १५८ (१) पहा. परंतु आद्य स्वरापुढें जोडव्यंजन असून त्यांतील पहिलें व्यंजन न्, द् किंवा र् असेल तर दुसऱ्या व्यंजनाचें पुढील स्वरासह द्वित्व होतें. (नन्द्राः संयोगादयः ।)

(अ) १० व्या गणाचा धातु स्वरादि असल्यास त्याचीं सामान्य भूतकाळचीं रूपें बनतांना आधीं द्वित्व होऊन मग (१९५) मध्यें सांगितलेला इ चा लोप होतो. जसें, ईर्-ईरि-ईरिरि-ईरिर्-ऐरिरत्; अर्ज्-अर्जि-आर्जिजि-आर्जिज्-आर्जिजत्;. अर्ह्-आर्जिहत् १५८ (५).

२०१. स (क्स) विकरणात्मक धातु–अन्तीं श्, ष्, स्, ह् यांपैकीं कोणतेंही व्यंजन असून उपान्तीं इ, उ किंवा ऋ आहे अशा अनिट् धातूंनाच हें स (क्स) विकरण लागतें व (१३८) मध्यें दिलेल्या दुसऱ्या वर्गांतील गुणांना लागणारे अनद्यतनभूतकाळाचे प्रत्यय लागतात. फक्त आ. अत ऐवजीं अन्त लागतो.

(अ) दृश् ला हें विकरण लागत नाहीं; आणि स्पृश्, कृष् व मृश् यांना विकल्पानें लागतें.

(आ) दुह्, दिह्, लिह् व गुह् यांना दन्त्य व्यंजन आरंभीं असणारे प्रत्यय लागतांना स विकरणाचा विकल्पानें लोप होतो.

दिश् प.–अदिक्षत् ६८ अ, १३३ (२) अदिक्षताम् अदिक्षन्, अदिक्षः अदिक्षतम् अदिक्षत, अदिक्षम् अदिक्षाव अदिक्षाम; आ. अदिक्षत अदिक्षाताम् अदिक्षन्त, अदिक्षथाः अदिक्षाथाम् अदिक्षध्वम्, अदिक्षि[1] अदिक्षावहि अदिक्षामहि.

दुह्–प. अधुक्षत् अधुक्षताम् अधुक्षन्, इत्यादि; आ. अधुक्षत–अदुग्ध अधुक्षाताम् अधुक्षन्त, अधुक्षथाः–अदुग्धाः अधुक्षाथाम् अधुक्षध्वम् अधुग्ध्वम् (३४, ७० अ), अधुक्षि अधुक्षावहि अधुक्षामहि.

---

१ या इ प्रत्ययापूर्वीं स तील अ चा लोप होतो.

सामान्यभूत–दुसरा वर्ग (अकारान्ताहून भिन्न अंगाचा)

२०२. दुसऱ्या वर्गांत स् (सिच्) विकरणात्मक धातु येतात. कित्येक धातूंना हें विकरण लागून त्याचा लोप होतो व कांहींना हें लागतांना ह्यास सिस् असा आदेश होतो. तेव्हां लोप होणारे, सिस् आदेश होणारे व बाकीचे स् (सिच्) विकरणात्मक असे या वर्गांतील धातूंचेहि तीन प्रकार होतात.

या वर्गांतील धातूंना दुसऱ्या वर्गाचे अनद्यतनभूतकाळाचे प्रत्यय (१३८) लागतात. फक्त प. अन् ऐवजीं उस् लागतो.

२०३ स् विकरणाचा लोप होणारे धातु–हा प्रकार परस्मैपदी आहे. उस् पूर्वी धातूंतील अन्त्य आ चा लोप होतो.

पा (पिणें), स्था, भू, इ २ प. (गा), दा, धा व दा धा अशीं रूपें होणारे (दा कापणें व दै सोडून) धातु यांना स् विकरण लागून त्याचा लोप होतो आणि घ्रा, धे, सो, छो व शो यांना लागणाऱ्या स् चा विकल्पानें लोप होतो.

पा (पिणें)—अपात् अपाताम् अपुः, अपाः अपातम् अपात, अपाम् अपाव अपाम. **दा**-अदात्, इ. **स्था**-अस्थात् इ. इ २ प. (**गा**) अगात्, इ.

घ्रा–अघ्रात्, इ. **धे**–धा–अधात्, इ.

भू ला स्वरादि प्रत्ययापूर्वी व् आगम होतो व अन् चा उस् होत नाहीं.

अभूत् अभूताम् **अभूवन्**, अभूः अभूतम् अभूत, **अभूवम्** अभूव अभूम.

२०४. सिस् विकरणात्मक धातु–हा प्रकार परस्मैपदी आहे. कलम २३३ मधील आकारान्त धातूंखेरीज इतर सर्व आकारान्त धातु आणि यम् रम् व नम् ह्यांना स् ऐवजीं सिस् विकरण लागतें.

२०५. ह्या व पुढील प्रकारांतील धातूंना त् व स् हे प्रत्यय लागतांना त्यापूर्वी ई लागून ते ईत् व ईस् होतात व त्यांच्यापूर्वी सिस् च्या स् चा लोप होतो. जसें **या** – अ + या + सिस् + ईत् = अयासि + ईत् = अयासीत्.

या–अयासीत् अयासिष्टाम् (२४, २०). अयासिषुः, अयासीः अयासिष्टम् अयासिष्ट, अयासिषम् अयासिष्व अयासिष्म.

वि + **रम्** प. व्यरंसीत् व्यरंसिष्टाम् व्यरंसिषुः इ. **रम्** प्रमाणेंच यम् आणि नम् चालतात.

२०६. स् विकरणात्मक धातु–मागील पांचहि प्रकारांमध्यें न आलेले धातु या प्रकारांत येतात. तसेंच पूर्वींच्या प्रकारांमध्यें विकल्पानें आलेल्या धातूंचीं रूपें त्या त्या प्रकाराप्रमाणें होऊन शिवाय ह्या शेवटल्या प्रकाराप्रमाणेंहि होतात. त्याचप्रमाणें पूर्वींच्या प्रकारांमध्यें फक्त परस्मैपदांत येणारे किंवा आत्मनेपदांत विकल्पानें येणारे धातु आत्मनेपदांत या प्रकारांत नित्य येतात. ह्या स् विकरणापूर्वीं सेट् धातूंना इ आगम नित्य होतो व वेट् धातूंना विकल्पानें होतो.

२०७. ह्या स् विकरणामागें ह्रस्व स्वर असून पुढें अनुनासिक आणि अन्तःस्थ यांखेरीज कोणतेंहि व्यंजन आल्यास त्या स् चा लोप होतो. जसें, कृ–आत्मनेपदी प्र. पु. ए. अ + कृ + स् + त = अकृत.

२०८. स् विकरणामागें व पुढें अनुनासिक आणि अन्तःस्थ यांखेरीज कोणतेंहि व्यंजन आल्यास त्या स् चा लोप होतो. जसें क्षिप्-.आत्मनेपदी म. पु. ए. अ + क्षिप्+स्+थास्=अक्षिप्थाः; पण कृ–परस्मैपदी म. पु. द्वि. अ+ कृ + स् + तम् = अकार् + स् + तम् = अकार्ष्टम् (२०९, २४, २०.)

२०९. परस्मैपदी प्रत्ययांपूर्वीं (१) अनिट् धातूंतील स्वराची वृद्धि होते, (२) सेट् धातूंतील अन्त्य ह्रस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ ची वृद्धि होते व उपान्त्य ह्रस्व इ, उ, ऋ चा गुण होतो. (३) र्‌कारान्त व ल्‌कारान्त सेट् धातु आणि वद्, व्रज् हे सेट् धातु यांतील उपान्त्य अ ची वृद्धि होते, (४) व्यंजनादि सेट् धातूंच्या अन्तीं र् व ल् खेरीज कोणतेंहि व्यंजन असेल तर त्यांतील उपान्त्य अ ची विकल्पानें वृद्धि होते, जसें:—

(१) जि-अजैषीत् अजैष्टाम् अजैषुः, अजैषीः अजैष्टम् अजैष्ट, अजैषम् अजैष्व अजैष्म; नी अनैषीत् अनैष्टाम् अनैषुः इ.; श्रु–अश्रौषीत् अश्रौष्टाम् अश्रौषुः, इ.; कृ–अकार्षीत् अकार्ष्टाम् अकार्षुः इ.; छित्-अछैत्सीत् अच्छैत्ताम् अछैत्सुः इ.; रुध्–अरौत्सीत् अरौत्ताम् [२०८, १७] अरौत्सुः इ.; स्वप्-अस्वाप्सीत् अस्वाप्ताम् आस्वाप्सुः इ.; दह्- अधाक्षीत् [२४, ७० अ, २४] अदाग्धाम् अधाक्षुः इ.; भञ्ज् अभाङ्क्षीत् अभाङ्क्ताम् अभङ्क्षुः इ.; बंन्ध् अभान्त्सीत् [७० अ, १७] अबान्द्धाम् [१९, १७] अभान्त्सुः

इ.; वस्- अवात्सीत् [१८८] अवात्ताम्. [१८८, २०८] अवात्सुः इ.; प्रच्छ् अप्राक्षीत् [६८ अ, १४६, २४] अप्राष्टांम् [६८ अ, २०] अप्राक्षुः इ.; दृश्--अद्राक्षीत् [१८५] अद्रांष्टाम् अद्राक्षुः इ.; स्पृश्--अस्प्राक्षीत्--अस्पार्क्षीत् [१८५] अस्प्राष्टाम्--अस्पार्ष्टाम् अस्प्राक्षुः--अस्पार्क्षुः इ.;

(२) यु--अयावीत् अयाविष्टाम् अयाविषुः इ.; लू- अलावीत् अलाविष्टाम् अलाविषुः इ.; वृ--अवारीत् अवारिष्टाम् अवारिषुः इ.; तृ- अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिषुः इ.;

बुध्-अबोधीत् अबोधिष्टाम् अबोधिषुः इ.; नृत् -अनर्तीत् अनर्तिष्टाम् अनर्तिषुः इ.; लिख्--अलेखीत् अलेखिष्टाम् अलेखिषुः इ.;

(३) ज्वल्--अज्वालीत् अज्वालिष्टाम् अज्वालिषुः इ.; क्षर्- अक्षारीत् अक्षारिष्टाम् अक्षारिषुः इ.; वद् अवादीत् अवादिष्टाम् अवादिषुः इ.;

(४) पठ्--अपठीत्--अपाठीत् अपठिष्टाम्- अपाठिष्टाम् अपठिषुः--अपाठिषुः इ.; गद्- अगदीत् -अगादीत् इ.

२१०. आत्मनेपदी प्रत्ययांपूर्वी (१) अनिट् धातूंतील फक्त अन्त्य ऱ्हस्व किंवा दीर्घ इ, उ चा गुण होतो, (२) सेट् धातूंतील अन्त्य ऱ्हस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ चा व उपान्त्य ऱ्हस्व इ, उ, ऋ, लृ चा गुण होतो.

(अ) ऋकारान्त धातुच्या ऋ पूर्वी ओष्ठ्य व्यंजन असेल तर त्या ऋ चा अविकारक प्रत्ययापूर्वी उर् होतो. (उदोष्ठ्यपूर्वस्य) शिवाय कलम १३१ (२) व १३० (१) पहा. वृ-अवूर्ष्ट.

(आ) परोक्षभूत, सामान्यभूत व आशीर्वादार्थ यांच्या म. पु. ब. ध्वे, ध्वम् व षीध्वम् प्रत्ययांपूर्वी अ, आ खेरीज कोणताहि स्वर किंवा य्, र्, ल्, व्, ह्, यांपैकीं कोणतेंहि व्यंजन आलें तर त्यांच्या ध् चा ढ् होतो. या प्रत्ययांपूर्वी इ आगम आला असून त्या इ मागें वरील व्यंजनांपैकीं कोणतेंहि व्यंजन असेल तर ध् चा ढ् विकल्पानें होतो.

(१) वि+जि आ.--व्यजेष्ट व्यजेषाताम् व्यजेषत, व्यजेष्ठाः व्यचेषाथाम् व्यजेढ्वम् , व्यजेषि व्यजेष्वहि व्यजेष्महि.

नी–अनेष्ट अनेषाताम् अनेषत इ.; कृ–अकृत अकृषाताम् अकृषत, अकृथाः अकृषाथाम् अकृढ्वम्, अकृषि अकृष्वहि अकृष्महि; क्षिप्–अक्षिप्त अक्षिप्साताम् अक्षिप्सत इ.

युज्–अयुक्त अयुक्षाताम् अयुक्षत इ.; लभ्- अलब्ध अलप्साताम्, अलप्सत इ.; रम्–अरंस्त अरंसाताम् अरंसत इ.; मन्–अमंस्त.

(२) शी- अशयिष्ट अशयिषाताम् अशयिषत, अशयिष्ठाः अशयिषाथाम् अशयिध्वम्–ढ्वम्, अशयिषि अशयिष्वहि अशयिष्महि.

लू–अलविष्ट अलविषाताम् अलविषत इ.; वृ–अवरिष्ट–अवरीष्ट (१८४) अवरिषाताम्–अवरीषाताम् अवरिषत-अवरीषत; वृत्–अवर्तिष्ट अवर्तिषाताम् अवर्तिषत इ.; सह्–असहिष्ट इ

२११. दा, धा व स्था यांच्या आ चा आत्मनेपदामध्यें इ होतो. जसें; दा–अदित अदिषाताम् अदिषत, अदिष्ठाः इ.; प्र+स्था आ–प्रास्थित.

२१२. दीप्, जन्, बुध् ४ आ., पूर् ४ आ., ताय्, प्याय् यांच्या प्र. पु. ए. मध्यें स् विकरणाबद्दल विकल्पानें इ आदेश होऊन पुढील त प्रत्ययाचा लोप होतो. पद् च्या प्र. पु. ए. मध्यें हा फेरफार नित्य होतो ह्या इ पूर्वी धातूंमध्यें १० व्या गणाच्या धातूंप्रमाणें फरक होतो (१३२). जसें जन्–अजनि-अजनिष्ट अजनिषाताम् अजनिषत इ.; बुध्–अबोधि–अबुद्ध; पद् अपादि अपत्साताम् अपत्सत इ.

आशीर्वादार्थ

२१३. प्रत्यय

	परस्मैपद			आत्मनेपद		
	ए.	द्वि.	ब.	ए.	द्वि.	ब.
प्र.	यात्	यास्ताम्	यासुस्	सीष्ट	सीयास्ताम्	सीरन्
म.	यास्	यास्तम्	यास्त	सीष्ठाः	सीयास्थाम्	सीध्वम्
उ.	यासम्	यास्व	यास्म	सीय	सीवहि	सीमहि

२१४. परस्मैपदी प्रत्यय अविकारक आहेत व हे यकारादि असल्यामुळें कोणत्याहि धातूला लागतांना ह्यांच्यामागें इ आगम होत नाहीं [१७१].

भू–भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः, भूयाः भूयास्तम् भूयास्त, भूयासम् भूयास्व भूयास्म. तॄ-तीर्यात्–१३१ (२), १३० (१), तीर्यास्ताम् तीर्यासुः; पॄ–पूर्यात् (२१०). जीव्–जीव्यात् जीव्यास्ताम् जीव्यासुः, इत्यादि.

२१५. धातूंतील अन्त्य इ व उ दीर्घ होतात. जसें, जि–जीयात् जीयास्ताम् जीयासुः, इ. स्तु–स्तूयात्, स्तूयाः, स्तूयासम्, इ.

२१६. धातूंतील अन्त्य ऋ चा रि होतो; परंतु त्याच्यामागें जोडव्यंजन असल्यास गुण होतो. जसें, कृ–क्रियात्; स्मृ–स्मर्यात्.

२१७. दा, धा व ह्रीं रूपें धारण करणारे धातु (२०३), मा, स्था, गै, पा (पिणें), हा (त्यागणें) व सो यांच्या अन्त्य स्वराचा ए होतो. इतर आकारान्त धातूंच्या अन्त्य आ मागें जोडव्यंजन असल्यास त्या आ चा विकल्पानें ए होतो. जसें, दा–देयात्, पा–पेयात्, गै–गेयात्, स्था–स्थेयात्; ग्लै–ग्लेयात्;-ग्लायात्; घ्रा–घ्रेयात्-घ्रायात्; पण पा (रक्षणें) =पायात्.

२१८. दहाव्या गणांतील धातूंना लागणाऱ्या इ प्रत्ययाचा (तन्निमित्तक गुणवृद्धि कार्यें होऊन) लोप होतो. जसें, चुर् चोरि-चोर्-चोर्यात् इ.

२१९. अञ्च्, अञ्ज्, भञ्ज्, रञ्ज्, सञ्ज्, स्वञ्ज्, ग्रन्थ्, मन्थ्, स्यन्द्, स्कन्द्, इन्ध्, बन्ध्, दम्भ्, दंश्, भ्रंश्, ध्वंस्, शंस्, स्रंस्, ह्या धातूंतील उपान्त्य अनुनासिकाचा लोप होतो. जसें, बन्ध्–बध्यात्; रञ्ज्–रज्यात् इ.

२२०. संप्रसारण होणाऱ्या धातूंचें (१७८) संप्रसारण होतें. जसें, यज्-इज्यात्, ग्रह्-गृह्यात्; स्वप्-सुप्यात्, व्यध्–विध्यात्.

अनियमित. शास् चें शिस् होऊन शिष्यात् (२४) इ. रूपें होतात.

२२१. आत्मनेपदी प्रत्यय विकारक आहेत. हे प्रत्यय सेट् धातूंना लागतांना ह्यांच्यामागें इ आगम होतो व वेट् धातूंना लागतांना विकल्पानें इ आगम होतो (१७१).

(अ) ऋकारान्त धातु, अन्त्य ऋ च्या मागें जोड व्यंजन असणारे धातु व वृ यांना इ आगम विकल्पानें होतो.

२२२. हे प्रत्यय लागतांना सेट् धातूंतील अन्त्य ह्रस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ चा आणि उपान्त्य ह्रस्व इ, उ, ऋ, ऌ चा गुण होतो. अनिट् धातूंतील फक्त अन्त्य ह्रस्व किंवा दीर्घ इ, उ चा गुण होतो.

शी–शयिषीष्ट शयिषीयास्ताम् शयिषीरन्, शयिषीष्ठाः शयिषीयास्थाम् शयिषीध्वम्, शयिषीय शयिषीवहि शयिषीमहि; नी–नेषीष्ट नेषीयास्ताम् नेषीरन्, इ. पू-पविषीष्ट; कृ–कृषीष्ट; वृ–वरिषीष्ट–वृषीष्ट; दा–दासीष्ट; मुच्-मुक्षीष्ट; मुद्-मोदिषीष्ट; यज्–यक्षीष्ट; वह्–वक्षीष्ट; वृत्–वर्तिषीष्ट.

साधित किंवा प्रत्ययान्त धातु

२२३. साधित किंवा प्रत्ययान्त धातु (कलम १२५ पहा) चार प्रकारचे आहेत. सिद्ध धातूंना (१) 'प्रेरणा' (२) 'इच्छा', (३) 'पौनःपुन्य किंवा 'अतिशय' या अर्थी विशिष्ट प्रत्यय लागून अनुक्रमें (१) प्रयोजक, (२) इच्छार्थक व (३) पौनःपुन्यार्थक किंवा अतिशयार्थक धातु बनतात. त्याचप्रमाणें नामांना 'इच्छा,' 'आचार,' इत्यादि अर्थी विशिष्ट प्रत्यय लागून (४) नामधातु बनतात. हे साधित धातु कसे बनतात हें पुढें सांगितलें आहे.

प्रयोजक धातु (णिजन्त)

२२४. कोणत्याहि धातूला प्रेरणार्थी इ हा प्रत्यय लागून प्रयोजक धातु बनतात व मूळ धातूनें दर्शविलेली 'क्रिया करविणें' असा ह्या धातूंचा अर्थ होतो हे धातु उभयपदी असतात.

२२५. ह्या इ प्रत्ययापूर्वी दहाव्या गणांतील धातूंप्रमाणें (१३२) धातूंतील अन्त्य ह्रस्व दीर्घ इ, उ, ऋ ची व उपान्त्य अ ची वृद्धि होते आणि उपान्त्य ह्रस्व इ, उ, ऋ, ऌ चा गुण होतो. जसें भू + इ = भौ + इ = भावि (१३), कृ + इ=कार् + इ = कारि, बुध् + इ=बोधि; यज् + इ = याजि.

२२६. दहाव्या गणांतील धातूंचें प्रयोजक रूप मूळ धातूंप्रमाणेंच होतें.

२२७. शम् (पाहणें) चम्, कम् यांखेरीज म् कारान्त धातु व घट्, व्यथ्, जन्, ज्वल्, त्वर्, ज्वर्, मद्, त्रप्, जॄ ४ प. इत्यादि कांहीं धातूंच्या प्रयोजक धातूंचा उपान्त्य स्वर ह्रस्व होतो. जसें जन् + इ = जानि–जनि, जॄ + इ=

जारि–जरि. वम्, नम्, ज्वल् हे उपसर्गरहित असतांना यांचा उपान्त्य स्वर विकल्पानें ऱ्हस्व होतो. जसें, ज्वल्–ज्वलि–ज्वालि.

२२८. आकारान्त धातु आणि ऋ, ह्री इत्यादि कांहीं धातूंना लागतांना ह्या इ पूर्वी प् आगम होतो. जसें, **दा** + इ = दा + प् + इ=दापि, **स्था**–स्थापि, **गै**- गा (१७०)–गापि, **ऋ**–अर्पि, **ह्री**–ह्रेपि. (**अर्तिह्री-ब्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ।**)

(अ) ग्लै (ग्ला) व स्ना हे उपसर्गरहित असतांना यांच्या आ चा विकल्पानें अ होतो. जसें–**स्ना**–स्नापि किंवा स्नपि.

(**आ**) जि, क्री व अधि+इ (अध्ययन करणें) यांतील स्वराचा आ होतो- जसें, **जि**–जा+इ = जापि, अधि + इ–अध्यापि.

२२९. शो, छो, सो, ह्वे, व्ये, वे; पा (पिणें) यांना प्रेरणार्थी लागणाऱ्या इ पूर्वी य् आगम होतो. जसें, **सो**–सा (१७०)+इ=सायि, **पा**+इ=पायि.

अनियामित. रुह्–रोहि किंवा रोपि, पा· (रक्षणें)–पालि. भिवविणाराच भयाचें कारण असतांना भी चें भीषि किंवा भापि असें प्रयोजक रूप होतें व नित्य आत्मनेपदी प्रत्यय लागतात; एरवीं भायि असें सरळ रूप होतें. **स्मि**-स्मायि किंवा स्मापि, **हन्**–घाति, **रभ्**–रम्भि, **लभ्**–लम्भि इ.

२३०. प्रयोजक धातूंना गणसापेक्षकाळीं व अर्थी (१२६ पहा) अ(शप्) हें विकरण लागतें व ते दहाहि काळीं व अर्थी दहाव्या गणांतील धातूप्रमाणें चालतात. जसें, कृ–कारि + अ + ति=कारयति.

कृ–कारि–कारयति–ते, अकारयत्, कारयतु, कारयेत्, कारयामास, कारयिता, कारयिष्यति, अकारयिष्यत्, अचीकरत्, कार्यात् इ.

दा–दापि–दापयति–ते, अदापयत्, दापयतु, दापयेत्, दापयामास, दापयिता, दापयिष्यति, अदापयिष्यत्, अदीदपत्, दाप्यात्

वुध्–वोधि–बोधयति–ते इ.

२३१. प्रयोजक धातु सामान्यभूतकाळीं दहाव्या गणांतील धातूंप्रमाणेंच चालतात. मात्र (२३५) नें अभ्यासांतील उ किंवा ऊ चा इ होतो.

नी–नायि–अनीनयत्–त इ. **कृ**-कारि अचीकरत्–त; **पत्**–पाति–अपीपतत्; **भिद्**–भेदि–अबीभिदत्; **तुद्**–तोदि–अतूतुदत्–त; **नु**–नुनु + इ–नुनावि–

नुनाव्–नुनव्– नूनव्–अनूनवत्; लू–लुलू + इ – लुलावि–लिलावि २३५ (२) लिलाव्–लिलव् – अलीलवत्, भू – अबीभवत् , पू–अपीपवत्, अञ्ज् आञ्जिजत्.[1]

शास्, याच्, लोक्, लोच्, बाध्, सेव्, वेप्, राज् इत्यादि कांहीं धातूंतील स्वर तसाच राहतो. जसें, शास्–अशशासत्.

जीव्, दीप् पीड्, भाष्, भास्, भ्राज्, मील्, लुप्, भण् इत्यादि कांहीं धातूंतील स्वर विकल्पानें तसाच राहतो. जसें, जीव्–अजीजिवत्–अजिजीवत्; भाष्–अबीभषत्–अबभाषत्.

श्रु, द्रु, प्लु, च्यु, प्रु यांच्या अभ्यासांतील उ चा विकल्पानें इ होतो. जसें, श्रु–अशुश्रवत्–अशिश्रवत्.

इच्छार्थक धातु (सनन्त)

२३२. धातूला इच्छार्थी स प्रत्यय लागून इच्छार्थक धातु बनतात व मूळ धातूनें दर्शविलेली 'क्रिया करूं इच्छिणें' असा ह्या इच्छार्थक धातूचा अर्थ होतो. मूळ धातूचा जो कर्ता तोच इच्छार्थक धातूचा कर्ता असावा लागतो. 'त्यानें जावें असें मी इच्छितों' याबद्दल गम् धातूचा इच्छार्थक धातु वापरतां येणार नाहीं. (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा।)

२३३. ह्या स प्रत्ययापूर्वी सेट् धातूंना इ आगम नित्य होतो व वेट् धातूंना तो विकल्पानें होतो. जसें, पठ् + स–पठ् + इस; तृप् (वेट्)– तृप् + स–तृप् + इस; पा + स–पास; भुज् + स–भुक्ष.

२३४. ग्रह्, गुह् आणि ह्रस्व किंवा दीर्घ उकारान्त धातूंना स पूर्वी इ आगम होत नाहीं. जसें, ग्रह् + स; भू + स (सनि ग्रह गुहोश्च।)

(अ) ऋ, कॄ, गॄ, दॄ, धृ, स्मि, पू, अञ्ज्, प्रच्छ्, अश् यांना स पूर्वी इ आगम होतो.

(आ) ॠकारान्त धातु, इव् अन्तीं असणारे धातु आणि श्रि, यु, वृ,

---

१ उकारान्त धातूंच्या प्रयोजकाचीं सामान्यभूतकाळीं रूपें करतांना आधीं द्वित्व करून नंतर प्रयोजकाच्या इ चीं कार्ये करावीं.

वृ, दम्भ्, पत्; नृत् इत्यादि कांहीं धातूंना इ आगम विकल्पानें होतो.

२३५. स प्रत्यय लागल्यावर धातूंचें द्वित्व होतें. द्वित्वाचे सामान्य नियम कलम (१५८) मध्यें पहा. शिवाय अभ्यासामध्यें पुढील फेरफार होतातः— (१) अभ्यासांतील अ चा इ होतो. (२) त्याचप्रमाणें अभ्यासांतील उ च्या पुढें पवर्ग, अन्तःस्थ आणि जकार यांपैकीं कोणतेंहि व्यंजन असून त्याच्यापुढें अ असेल तर त्या उ चा इ होतो. (सन्यतः। ओः पुयण्ज्यपरे।)

२३६. इ आगमरहित स पूर्वी अन्त्य इ, उ, ऋ दीर्घ होतात. जसें, नु–नुस–नूस–नुनूष.　　(अज्झनगमां सनि ।)

२३७. इ आगमयुक्त स विकारक आहे; तेव्हां त्यापूर्वी धातूंतील अन्त्य व उपान्त्य ह्रस्व स्वराचा गुण होतो.

२३८. ज्या व्यंजनादि धातूंच्या उपान्तीं इ किंवा उ असून अन्तीं य् आणि व् खेरीज कोणतेंहि व्यंजन आहे अशा धातूंच्या उपान्त्य इ किंवा उ चा इ आगमयुक्त स पूर्वी विकल्पानें गुण होतो. (रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ।) रुद्, विद्, मुष् यांच्या उपान्त्याचा गुण मुळींच होत नाहीं.

(अ) ग्रह्, स्वप्, प्रच्छ् यांचें संप्रसारण होतें.

२३९. इच्छार्थक धातूंना गणसापेक्ष काळीं व अर्थीं अ (शप्) हें विकरण लागून ते पहिल्या गणांतील धातूंप्रमाणें चालतात. कलम १३३ (२) पहा. त्यांचें परोक्षभूतकाळीं आम् प्रत्ययान्त अंग बनून रूपें होतात (१८०). इतर गणनिरपेक्ष काळीं व अर्थीं ते सेट् धातूंप्रमाणें चालतात. इ आगमापूर्वी अन्त्य अ चा लोप होतो. इच्छार्थक धातूंचें पद मूळ धातूंप्रमाणें असतें.

पा–पास–पपास–पिपास–पिपासति, अपिपासत् इ.; पिपासांचकार, पिपासिष्यति, अपिपासीत्, पिपास्यात् इ.

नी–नीस–निनीस–निनीषति–ते, अनिनीषत्–त, निनीषतु–ताम्, इ.

द्रु–द्रुस–द्रूस–दुद्रूष–दुद्रूषति इ.

भू–भूस–बुभूस बुभूषति, बुभूषांचकार, बुभूषिष्यति इ.

सं. ८

कृ—कृस—कृस—१३१ (२) नें किर्स—कीर्स (१३०·(१))—चिकीर्ष (२४) चिकीर्षति इ. तॄ—तॄस—तीर्स—तितीर्ष—तितीर्षति, तितीर्षांचकार इ.

मृ—मृस—मृस—मुर्स—(२१० अ) मूर्स—मुमूर्ष—मुमूर्षति (१७६) इ.; पॄ—पुपूर्षति.

पच्—पच्स—पपच्स—पिपक्ष—पिपक्षति; यज्—यज्स—ययज्स—यियक्ष—यियक्षति—ते. वच्—विवक्षति; भिद्—बिभित्सति, मुच्—मुमुक्षति; भुज्—बुभुक्षति, दुह्—दुधुक्षति (७० अ, ३४).

ग्रह्—ग्रह्स—गृह् स—जगृह्स—जिगृह्स—जिघृक्ष (७०, ३४, १४६, २४) —जिघृक्षति; स्वप्—सुषुप्सति.

पठ्—पठ्स—पठ्इस पपठ्इस—पिपठ्इस—पिपठिष—पिपठिषति.

दिव्—दिदेविषति; मुद्—मुमुदिषते (२३८)-मुमोदिषते; स्मि-सिस्मयिषते; यु—यिप्रविषति (२३७)—युयूषति; पू आ.—पिपविषते २३५ (२); धृ-दिधरिषते; गॄ जिगरिषति.

तॄ (२३४ आ)—तितरिषति-तितरीषाति (१८४); प्रच्छ्—पिपृच्छिषति-विद् ६ उ.—विविदिषति—ते; जीव्—जिजीविषति.

२४०. मि, मी, मा, दा, धा, दा धा रूप धारण करणारे धातु आणि रभ्, लभ्, शक्, पत्, पद् यांतील स्वराचा स पूर्वी इस् होतो व यांच्या अभ्यासाचा लोप होतो.

दा—दा स—दिस्स-दिदिस् स—दिस् स—दित्स (१८८)-दित्सति-ते.

रभ्—रभ् स—रिस्भ् स—रिरिस्भ् स—रिस्भ् स—रिभ् स (१४६ अ) —रिप्स (१७)—रिप्सते; पत्—पित्सति—(पिपतिषति); लभ्-लिप्सते; शक्—शिक्षति; पद्—पित्सते.

(अ) वृत् वृध्, शृध्, क्लृप् व स्यन्द् हे विकल्पानें परस्मैपदी होतात व तेव्हां यांना स पूर्वी इ लागत नाहीं. मात्र स्यन्द् ला विकल्पानें लागतो. जसें, वृत्—विवृत्सति—विवर्तिषते.

२४१. चुर्—चोरि इस—चुचोरि इस—चुचोरयिष-चुचोरयिषति.

भू प्रयोजक भूइ इस--वुभूइ इस--वुभावि इस--विभावि इस २३५ (२) --विभावे इस--विभावयिष--विभावयिषति--ते; पण नु प्रयोजक--नुनावयिषति.

२४२. ह्या स प्रत्ययाचा कलम २४ नें ष होत असल्यास व धातूंतील स् चाहि २४ नें ष् होण्यासारखा असल्यास तो फक्त प्रयोजक धातूंतील स् चा होतो, इतर धातूंतील स् चा होत नाहीं. (स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ।) जसें, सिच्--सिसिक्षति; सिध् प्रयोजक--सिषाधयिषति.

अनियमित. स्तु--तुष्टूषति.

२४३. वकारान्त धातूच्या अन्त्य व् चा अनुनासिक व अन्तःस्थ यांखेरीज कोणतेंहि व्यंजन आरंभीं असणाऱ्या अविकारक प्रत्ययापूर्वीं ऊ होतो. जसें, दिव्--दिव्स- दिऊस--द्यूस (१२)--दुद्यूषति (२३४ आ).

२४४. स्वरादि धातूंचें द्वित्व होतांना कलम २०० लागू पडतें.

अट्--अट् इस--अटिस--अटिटिष--अटिटिषति.

इष्--इष् इस--एषिस--एषिषिष--एषिषिषति.

ईक्ष्--ईचिक्षिषते; अञ्ज्--अञ्जिजिषति--ते; ऋज्--अर्जिजिषति.

२४५. गुप्, तिज्, कित्, मान्, बध् ह्या धातूंचीं अंगें ह्या स प्रत्यय विशिष्ट अर्थीं लागून बनतात व त्यांना स्वतंत्र धातु मानतात. जसें, जुगुप्स निंदणें--जुगुप्सते; तितिक्ष सहन करणें--तितिक्षते; चिकित्स उपचार करणें --चिकित्सति--ते; मीमांस विचार करणें--मीमांसते; बीभत्स वीट येणें--बीभत्सते. ह्या धातूंपासून पुनः यांचे इच्छार्थक धातु बनतात. जसें, जुगुप्सिषते.

२४६. अनियमित. जि--जिगीषति; हि--जिघीषति; हन्--जिघांसति; चि---चिचीषति--ते होऊन शिवाय चिकीषति--ते होतात; आप्--ईप्सति.

(आ) ज्ञा, श्रु, स्मृ, दृश् यांचे इच्छार्थक धातु आत्मनेपदी होतात.

पौनःपुन्यवाचक किंवा अतिशयार्थक धातु

२४७. पहिल्या नऊ गणांतील कोणत्याहि व्यंजनादि एकाक्षरी धातूला 'पौनःपुन्य' किंवा 'अतिशयपणा' या अर्थीं य प्रत्यय लागून हे धातु बनतात व मूळ धातूनें दर्शविलेली 'क्रिया पुनःपुनः किंवा अतिशय करणें' असा ह्या

धातूंचा अर्थ होतो. (धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्।)

(अ) हा लागण्यापूर्वी मूळ धातूंत २१५, २१६, २१७, २१९, २२० या कलमांत सांगितलेले फेरफार होतात.

२४८. हा पौनःपुन्यवाचक य प्रत्यय लागल्यानंतर धातूंचें द्वित्व होतें आणि अभ्यासांतील अ ची वृद्धि होते व इ, उ, ऋ चा गुण होतो. जसें, वद् य –ववद् य–वावद्य; लप् य-लालप्य; दीप् य–दिदीप् य–देदीप्य; लिह् य–लिलिह् य–लेलिह्य; भू य–बुभू य–बोभूय. (गुणो यङ्लुकोः । दीर्घोऽकितः)

२४९. अनुनासिकान्त धातूंचें द्वित्व होतांना वरील नियमाप्रमाणें अभ्यासांतील अ चा आ न होतां अभ्यास अनुस्वारयुक्त होतो. जसें, क्रम् य – चंक्रम्य; नम् य – नंनम्य; जन्–जंजन्य. (नुगतोऽनुनासिकान्तस्य।)

२५०. उपान्तीं ऋ असणाऱ्या धातूंचा अभ्यास व धातु यांच्यामध्यें री येतो. जसें, दृश् य–ददृश् य–दरीदृश्य; नृत् य–ननृत् य–नरीनृत्य; वृत् य–ववृत् य – वरीवृत्य. (रीगृदुपधस्य च।)

२५१. ह्या धातूंचीं गणसापेक्ष काळांचीं व अर्थांचीं रूपें पृष्ठ ७१ वरील आत्मनेपदी प्रत्यय लागून बनतात. कलम १३३ (२) पहा. गणनिरपेक्षकाळीं हे धातु सेट् धातूंप्रमाणें चालतात आणि य प्रत्ययापूर्वी व्यंजन असेल तर त्या य चा लोप होतो.

लिह्—लेलिह्य–लेलिह्यते लेलिह्येते लेलिह्यन्ते; अलेलिह्यत; लेलिह्यताम्; लेलिह्येत; लेलिहांचक्रे–बभूव–आस; लेलिहिता; लेलिहिष्यते.

दृश्—दरीदृश्य–दरीदृश्यते; दीप्–देदीप्य–देदीप्यते; क्रम्–चंक्रम्य–चंक्रम्यते; सृप्–सरीसृप्य–सरीसृप्यते; ज्वल्–जाज्वल्य–जाज्वल्यते; गम्–जंगम्य–जंगम्यते.

२५२. ह्या य प्रत्ययाचा लोप होऊनहि अतिशयार्थक धातूंचीं रूपें होतात. य चा लोप होतो तेव्हां २५० नें धातूंत किंवा अभ्यासांत होणारे फेरफार तसेच राहातात. पृष्ठ ७१ वरील परस्मैपदी प्रत्यय लागतात. व्यंजनादि विकारक प्रत्यय

लागतांना त्यांच्यामागें विकल्पानें ई लागतो. ह्या ई पूर्वी व्यंजनान्त अंगाच्या उपान्त्य ऱ्हस्व स्वराचा गुण होत नाहीं.

भू–बोभवीति–बोभोति; वद्–वावदीति–वावत्ति; वृत्–वरीवृतीति–वरीवर्ति; सृप्–सरीसृपीति–सरीसर्प्ति; यज्–यायजीति–यायष्टि.

२५३. अनियमित. चर्–चंचूर्यते–चंचुरीति; दंश्–दंदश्यते–दंदशीति; दह्–दंदह्यते, दंदहीति; जप्–जंजप्यते.

नामधातु

२५४. य (क्यच्), काम्य (काम्यच्), य (क्यङ्), इ (णिच्) हे प्रत्यय नामांना लागून नामधातु बनतात.

२५५. य (क्यच्) व काम्य हे प्रत्यय 'इच्छा' या अर्थी सामान्यतः कोणत्याहि नामाला लागतात; मात्र त्या नामानें दर्शविलेला पदार्थ इच्छा करणाऱ्यानें इच्छिलेला असला पाहिजे. (**सुप आत्मनः क्यच् । काम्यच ।**) य प्रत्यय लागतांना नामाचा अन्त्य अ व आ यांचा ई होतो, अन्त्य इ व उ दीर्घ होतात व अन्त्य ऋ चा री होतो. न् कारान्त नामांच्या अन्त्य न् चा लोप होतो. (**क्यचि च । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । रीङ् ऋतः न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।**) जसें, आत्मनः **पुत्रं** इच्छति–पुत्र + य –पुत्रीय–पुत्रीयति; आत्मनः **मालां** इच्छति–मालीयति; **अग्नि**–अग्नीयति **वसु**–वसूयति; **राजन्**–राजीयति; **स्वामिन्**–स्वामीयति; **समिध्**+ समिध्यति; **दातृ**=दात्रीयति; **पुत्र** + काम्य = पुत्रकाम्यति (आत्मनः पुत्रं इच्छति); **यशस्**–यशस्काम्यति.

२५६. या धातूंना १२८ मधील परस्मैपदी प्रत्यय लागतात व ते गणसापेक्ष काळीं व अर्थी पहिल्या गणाप्रमाणें चालतात. १३१ (२) पहा. व गणनिरपेक्ष काळीं व अर्थी इच्छार्थक धातूंप्रमाणें चालतात. कलम २३९ पहा.

२५७. य (क्यच्)-हा प्रत्यय उपमानदर्शक अशा कर्मवाचक व अधिकरणवाचक शब्दांना 'वागणें,' 'आचरणें,' 'मानणें' या अर्थीहि लागतो. (**उपमानादाचारे ।**) जसें, छात्रं **पुत्रं इव** आचरति-पुत्रीयति; **प्रासादे इव**

कुट्यामाचरति--प्रासादीयति. यांचे वाक्यांत प्रयोग--पुत्रीयति छात्रं गुरुः। प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । प्रावारीयति कम्बलम् ।

२५८. य (क्यङ्)-हा प्रत्यय उपमानवाचक प्रथमान्त कर्त्याला 'वागणें' आचरणें' या अर्थी लागतो. (**कर्तुः क्यङ् सलोपश्च** ।) हा प्रत्यय लागतांना वरील य प्रत्ययापूर्वीप्रमाणेंच प्रकृतींत फेरफार होतात. मात्र अन्त्य अ चा आ होतो व १२८मधील आत्मनेपदी प्रत्यय लागतात. अन्त्य स् चा विकल्पानें लोप होतो. स्त्रीप्रत्ययान्त नाम असल्यास त्याचें रूप पुलिंगासारखें होतें. (**क्यङ् मानिनोश्च**) जसें, **गरुडः इव आचरति--गरुड + य--** गरुडायते; **तरुण**--तरुणायते; **जल**--जलायते (पाण्याप्रमाणें शीतल होतो); **अग्नि**--अग्नीयते (अग्नीप्रमाणें प्रखर भासतो); **धेनु**--धेनूयते; **राजन्**-राजायतें; **दातृ**--दात्रीयते; **यशस्** (यशस्वी अर्थी) य[illegible]-यशस्यते (यशस्वी होतो); **कुमारी**--कुमारायते (कुमारीप्रमाणें वागतो); **सपत्नी**-सपत्नायते (सवतीप्रमाणें वागतो, मत्सर करतो).

२५९. **अनियमित. ओजस्**--ओजायते; **अप्सरायते.** भृश, शीघ्र, चपल, मंद, पंडित, उत्सुक, सुमनस्, दुर्मनस्, उन्मनस्, रहस् इत्यादि कांहीं शब्दांना हा य (क्यङ्) प्रत्यय ' नसलेलें होणें ' ह्या अर्थी लागतो. जसें, अपंडितः पंडितः भवति--पंडितायते (पंडित होतो); शीघ्रायते; मन्दायते.

२६०. हा प्रत्यय निरनिराळ्या अर्थी लागतो:--**बाष्प**-बाष्पायते (अश्रु टाकतो--ढाळतो), **उष्मन्**--उष्मायते (वाफ बाहेर टाकतो); **शब्द**-शब्दायते (आवाज करतो), **फेन**--फेनायते (फेंस टाकतो), **वैर**-वैरायते (वैर करतो) **कलह**--कलहायते, **सुख**--सुखायते (सुख अनुभवतो), **दुःख**--दुःखायते (दुःख अनुभवतो).

२६१. इ (णिच्) हा प्रत्यय कांहीं द्वितीयान्त नामांला 'करणें' या अर्थी लागून नामधातु बनतात. हा प्रयत्य लागतांना नामामध्यें इष्ठ तद्धित प्रत्ययांपूर्वी होणारे फेरफार [११४] होतात व हे धातु गणसापेक्ष काळीं दहाव्या गणांतील धातूंप्रमाणें चालतात. जसें,आविलं करोति-आविल+अय+ति=

ल्यति (गड्बड करतो), लघु + अय + ति = लघयति, दृढ + अय + ति = द्रढयति, मिश्र + अय + ति = मिश्रयति.

कर्मणि व भावे क्रियापदें

२६२. धातूंना त्या त्या काळाचे व अर्थाचे आत्मनेपदी प्रत्यय लागून दहाहि काळांचीं व अर्थांचीं कर्मणि व भावे क्रियापदें बनतात. हे प्रत्यय सकर्मक धातूंना लागतात तेव्हां त्या रूपांवरून कर्माचा बोध होतो व अकर्मक धातूंना लागतात तेव्हां भावाचा (धात्वर्थाचा–धातूनें दर्शविलेल्या क्रियेचा) बोध होतो. भावे क्रियापदें केवळ क्रियावाचक असल्यामुळें तीं नेहमीं प्रथमपुरुषी एकवचनीच असतात. (**भावकर्मणोः ।**)

२६३. वर्तमानकाळ, अनद्यतन भूतकाळ, आज्ञार्थ व विध्यर्थ या काळीं व अर्थीं कर्मणि व भावे क्रियापदें बनतांना धातूंना य विकरण लागतें व नंतर कलम १२८ मधील त्या त्या काळाचे व अर्थाचे आत्मनेपदी प्रत्यय लागतात. जसें, **नी**–नीय–नीयते, अनीयव, नीयताम्, नीयेत; **भू**–भूयते, अभूयत, भूयताम्, भूयेत; **जीव्**–जीव्यते, अजीव्यत, जीव्यताम्, जीव्येत इ. (**सार्वधातुके यक् ।**)

२६४. ह्या य विकरणापूर्वीं धातूंमध्यें पुढीलप्रमाणें फेरफार होतातः—

(१) अन्त्य इ, उ दीर्घ होतात. जसें, **जि**–जीयते, अजीयत, जीयताम्, जीयेत; **श्रु**–श्रूयते, अश्रूयत, श्रूयताम्, श्रूयेत.

(२) अन्त्य ऋ चा रि होतो; पण अन्त्य ऋ च्या मागें जोड व्यंजन असल्यास ऋचा गुण होतो. जसें, **कृ**–क्रियते, अक्रियत, क्रियताम्, क्रियेत; **स्मृ**–स्मर्यते, अस्मर्यत; इ.

(३) अन्त्य ॠ चा १३१ (२) व १३० (१) नें ईर् होतो; पण अन्त्य ॠ च्या मागें ओष्ठ्य व्यंजन असल्यास ॠ चा ऊर् होतो (२१० अ). जसें, **तॄ**–तीर्यते, अतीर्यत, तीर्यताम्, तीर्येत; **पॄ**–पूर्यते, अपूर्यत, पूर्यताम् इ.

(४) दा (देणें), दे, दो, धा, धे, मा, स्था, गै, पा (पिणें), सो व हा (त्यागणें) ह्यांच्या अन्त्य आ चा ई होतो. जसें, **दा**–दीयते, अदी-

यत, दीयताम्, दीयेत; गै (गा) (१७०)–गीयते इ.; पण ज्ञा–ज्ञायते इ.; ध्यै–ध्यायते इ.

(५) बन्ध्, मन्थ्, भञ्ज्, शंस् इत्यादि कांहीं धातूंतील (२१९) उपान्त्य अनुनासिकाचा लोप होतो. जसें, बन्ध्–बध्यते, अबध्यत, बध्यताम्, बध्येत.

(६) संप्रसारण होणाऱ्या धातूंचें संप्रसारण होतें (६, १७८). जसें, वह्–उह्यते, औह्यत १३३ (२), उह्यताम्, उह्येत; वस् १ प. उष्यते इ.; पण वस २ आ. वस्यते इ.

(७) दहाव्या गणांतील धातु व प्रयोजक धातु यांच्या इ प्रत्ययाचा लोप होतो व त्यापूर्वी झालेले धातूंतील फेरफार तसेच राहतात. जसें, चुर्–चोर्यते, अचोर्यत, चोर्यताम्, चोर्येत; तड्–ताड्यते इ. कृ–प्रयोजक कारि–कार्यते इ.

२६५. **अनियमित.** (१) खन्, जन्, तन् यांच्या न् चा विकल्पानें लोप होतो व त्यावेळीं अ चा आ होतो. जसें, खन्–खन्यते, खायते इ. (२) शी–शय्यते इ. (३) शास्–शिष्यते, इ. (४) ब्रू आणि अस् यांना वच् व भू हे आदेश होतात. जसें, ब्रू–उच्यते; अस्–भूयते.

२६६. सामान्यभूत खेरीज कोणत्याहि गणनिरपेक्ष काळीं व अर्थीं कर्मणि व भावे रूपें त्या त्या काळाच्या व अर्थाच्या कर्तरि आत्मनेपदी रूपांप्रमाणेंच होतात.

२६७. परंतु स्वरान्त धातूंचीं अनद्यतन व सामान्य भविष्य, क्रियातिपत्त्यर्थ व आशीर्वादार्थ या काळीं व अर्थीं कर्मणि व भावे रूपें बनतांना विकल्पानें अन्त्य स्वराची वृद्धि होते. व वृद्धि होते त्यावेळीं प्रत्ययांपूर्वी इ आगम होतो. आकारान्त धातूंना ह्या इ पूर्वीं य् लागतो. जसें, दा–दाता–दायिता [दा य् इ ता], दास्यते–दायिष्यते, अदास्यत–अदायिष्यत, दासीष्ट–दायिषीष्ट; नी–नेता–नायिता–नेष्यते, नायिष्यते, इ.

अनियमित. हन्, ग्रह्, दृश् यांचीं हन्ता–घानिता, हनिष्यते, घानिष्यते, वधिषीष्ट, घानिषीष्ट; ग्रहीता, ग्राहिता, ग्रहीष्यते–ग्राहिष्यते, ग्रहिषीष्ट–ग्राहिषीष्ट; द्रष्टा दर्शिता, द्रक्ष्यते दर्शिष्यते अशीं रूपें होतात.

२६८. सामान्यभूतकाळीं सर्व धातूंचें कर्मणि प्र. पु. ए. रूप धातूंना इ प्रत्यय लागून बनतें (२१२). ह्या इ प्रत्ययापूर्वी धातूंतील (१) अन्त्य स्वराची वृद्धि होते; (२) अम् अन्तीं असणारे सेट् धातु व जन् यांखेरीज इतर धातूंतील उपान्त्य अ ची वृद्धि होते; (३) उपान्त्य ह्रस्व इ, उ, ऋ, ऌ चा गुण होतो. जसें, (१) नी--अनायि, श्रु--अश्रावि, कृ--अकारि इ.; (२) पद्--अपादि, गम्--अगामि; पण दम् (सेट्)- अदमि, जन्--अजनि; (३) भिद्--अभेदि, मुच्--अमोचि, दृश्--अदर्शि, चुर्--अचोरि, रच्--अरचि १३२ (१), कृ--प्रयोजक कारि-अकारि. (४) आकारान्त धातूंना (१७० पहा) ह्या इ पूर्वी य् लागतो. जसें, दा--अदायि, गै--अगायि.

(अ) अनियमित. रभ्--अरम्भि, लभ्- अलम्भि- अलाभि, पॄ-अपूरि; हन् (वध्)--अवधि, आचम्--आचामि, कम्--अकामि.

२६९. स (क्स) विकरणात्मक धातूंचीं सामान्य भूतकाळचीं बाकीचीं कर्मणि व भावे रूपें कर्तरि आत्मनेपदी रूपांप्रमाणेंच होतात. सामान्यभूताच्या इतर प्रकारांतील धातूंचींहि कर्मणि व भावे रूपें ह्याच दोन प्रकारांतील आत्मनेपदी रूपांच्या नियमाप्रमाणें होतात.

परस्मैपद व आत्मनेपद यासंबंधीं नियम

२७०. (१) विशिष्ट उपसर्गांमुळें, (२) धातूंचा विशिष्ट अर्थ असतांना किंवा (३) विशिष्ट काळीं चालतांना धातूंचें मूळचें पद बदलतें.

(१) उपसर्गनिमित्तानें पदांत बदलः—विश् ६ प.- विशति, निविश् आ.--निविशते; गम् १ प.--गच्छति, सम्+गम् आ.--संगच्छते; जि १ प. जयति, वि -परा--जि आ.--विजयते, पराजयते; स्था १ प.--तिष्ठति, सम्--अव--प्र--वि--स्था आ.--संतिष्ठते, अवतिष्ठते, प्रतिष्ठते, वितिष्ठते; शास् १ प.-आशास् आ.-आशास्ते; युज् ७ उ.--युनक्ति-युङ्क्ते, प्र- उप--युज् आ. प्रयुङ्क्ते; स्वरान्त उपसर्ग लावला असतांहि युज् आत्मनेपदींच चालतो. नियुङ्क्ते; रम् १ आ.- रमते, वि--आ-परि रम् प.--विरमति, आरमति, परिरमति; वद् १

उ.--वहति-ते, प्रवह् प.--प्रवहति; कृ ८ उ.-करोति कुरुते, अनु-परा कृ प.--अनुकरोति, पराकरोति. प्रच्छ् ६ प.--पृच्छति, आप्रच्छ् आ.--आपृच्छते.

(२) विशिष्ट अर्थी पदांत बदलः—भुज् ७ आ. ('रक्षणें' याखेरीज इतर अर्थी)-भुङ्क्ते, भुज् प. (रक्षणें)-भुनक्ति; यम् १ प.--यच्छति, उपयम् आ. (लग्न करणें)-उपयच्छते; ह्वे १ उ--ह्वयति-ते, आह्वे आ. (आव्हान करणें)-आव्हयते; कॄ ६ प. किरति, अप+कॄ=अपस्कॄ आ. (उकरणें)-अपस्किरते; क्रम् १ प. क्रामति, क्रम् आ. (अप्रतिहत चालणें, उत्साहानें झटणें, वाढ पावणें)-क्रमते, आक्रम् आ. (सूर्य इ. चें उगवणें)-आक्रमते, प्र--उप क्रम् आ. आरंभणें --प्रक्रमते, उपक्रमते.

(३) काळनिमित्तानें पदांत बदलः—मृ ६ आ.-म्रियते, पण परोक्षभूत —ममार, भविष्य-मरिष्यति इ. (१७६). शिवाय १९१, १९४ आ. २४६ अ. हीं कलमें पहा.

उपसर्ग

२७१. प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस् (निर्), दुस् (दुर्), वि, आ, नि, अधि, अपि, अति, सु, उद्, अभि, प्रति, परि, उप हीं अव्ययें धातूंना जोडलीं असतां ह्यांना **उपसर्ग** म्हणतात आणि हे धातूंच्या मागें जोडतात. कांहीं उपसर्गांचे प्रमुख अर्थ पुढें दिले आहेत. अति=फार, मर्यादेबाहेर, अनु=मागून, अप=दूर, अव=खालीं, आ--कडे, जवळ, उलट; उद्=वर, उप=जवळ, परि=सभोंवतीं, वि=विरुद्ध, उलट, फार; सम् = सहित, बरोबर.

२७२. धातूंना उपसर्ग जोडल्यानें (१) उपसर्गांच्या अर्थाची धातूंच्या अर्थांत भर पडते व (२) पुष्कळदां उपसर्गांच्या योगानें धातूंच्या अर्थांत विलक्षण बदल होतो. जसें, (१) नी १ उ. (नेणें)--नयति - ते, अपनी--अपनयति-ते (दूर नेतो), आनी-आनयति (आणतो), पत् १ प. (पडणें)-पतति, उत्पत् --उत्पतति (उडतो); स्मृ १ प. (स्मरणें)-स्मरति, विस्मृ--विस्मरति (विसरतो); (२) गम् १ प. (जाणें)--गच्छति, आगम्--आगच्छति (येतो); नी १ उ.

(नेणें), उपनी--उपनयति (मुंज करतो), परिणी (२३)--परिणयति (लग्न करतो), यम् १ प. (आवरून धरणें)--यच्छति, उपयम् आ.--उपयच्छते (लग्न करतो); हृ १ उ. (हरण करणें)--हरति, विहृ-विहरति (क्रीडा करतो); अनुहरति (अनुकरण करतो); विशति (शिरतो), संविशति (निजतो).

(३) कित्येकदां उपसर्ग लागूनहि अर्थांत मुळींच बदल होत नाहीं. जसें विश् ६ प.--विशति (शिरतो), प्रविशति (शिरतो).

(४) धातूंना एकाच वेळीं वरील तीनहि प्रकारांनीं अनेक उपसर्ग लावतां येतात. जसें, उप आ विश्--उपाविशति (वसतो), समुपाविशति, समभिव्याहृ -- समभिव्याहराति (बोलतो, सांगतो), अभ्यवहृ--अभ्यवहरति (खातो).

(५) उपसर्गनिमित्तानें पुष्कळ वेळां अकर्मक धातु सकर्मक होतात. जसें, भू १ प.- भवति (होतो), सुखं अनुभवति; वृत् १ आ; वर्तते (होतो), पितरं अनुवर्तते (अनुसरतो, वळणावर जातो).

(६) उपसर्गांमुळें पुष्कळदां धातूंचें पदहि बदलतें (२७०).

धातुसाधित शब्द (कृदन्त)

---:o:---

२७३. धातूंना निरनिराळे प्रत्यय लागून धातुसाधित शब्द बनतात. या प्रत्ययांना ' कृत् ' प्रत्यय म्हणतात. एकाच धातूपासून अनेक धातुसाधितें होऊं शकतात. जसें, कृ--कुर्वत्, क्रियमाण, करिष्यत्, करिष्यमाण, कृत, कृतवत्, चकृवस्, कृत्वा, कर्तुम्, कारंकारं,कार्य, कर्तव्य, करणीय, कर्तृ, कारक, करण, (कुंभ) कार, ०कारिन्, ०कृत्, इत्यादि.

कालवाचक धातुसाधितें

२७४. वर्तमानधातुसाधितें--परस्मैपदी धातूंना अत् (शतृ) आणि आत्मनेपदी धातूंना आन (शानच्) लागून कर्तरि वर्तमान धातुसाधितें बन-

तात. वर्तमान प्र. पु. ब. प्रत्ययापूर्वी धातूंचें जें अंग बनतें तेंच अंग ह्या अत् व आन पूर्वी बनतें. अंगाच्या अन्तीं अ असल्यास त्याचा अत् पूर्वी लोप होतो १३२ (२) आणि आन प्रत्ययास मान असा आदेश होतो. (**लटः शतृ-शानचौ । आने मुक् ।**) जसें, भू १ प.–भवत् (होणारा, असणारा), गम् १ प.–गच्छत् (जाणारा), अस् २ प.–सत्, हन् २ प.–घ्नत्, दा ३ उ.–ददत्, पुष् ४ प.–पुष्यत्, विश् ६ प.–विशत्, सु. ५ उ.–सुन्वत्, युज् ७ उ.–युञ्जत्, कृ ८ उ.–कुर्वत्, ग्रह् ९ उ.–गृह्णत्, चुर् १० प.–चोरयत्, कृ प्रयोजक–कारयत्, जीव् इच्छार्थक–जिजीविषत्, पुत्रीयत्; वृध् १ आ. वर्धमान, विद् ४ आ.–विद्यमान, कृ ८ उ.–कुर्वाण, भुज् ७ आ. (खाणें)–भुञ्जान, धा उ.–दधान, ईश्–ईशान, ग्रह् उ.–गृह्णान, लिह् पौनःपुन्यवाचक–लेलिह्यमान.

अनियमित. विद् २ प.–विदत् व **विद्वस्**; आस् २ आ.–आसीन.

(अ) कर्मणि वर्तमानधातुसाधितें–वर्तमानकाळीं धातूचीं कर्मणि रूपें बनतांना जें अंग होतें त्याला मान प्रत्यय लागून बनतात. जसें, नी १ उ. नीय –नीयमान, कृ–क्रियमाण, दा–दीयमान इत्यादि.

२७५. **भविष्यधातुसाधितें**—सामान्यभविष्यकाळीं धातूंचें जें अंग बनतें त्याला धातु परस्मैपदी असल्यास **अत्** व आत्मनेपदी असल्यास **मान** लागून कर्तरि भविष्यधातुसाधितें बनतात. अत् पूर्वी अंगाच्या अन्त्य अ चा लोप होतो. जसें, भू–भविष्यत्, या–यास्यत्, जि–जेष्यत्, कृ–करिष्यत्–करिष्यमाण, युध्–योत्स्यमान

(अ) कर्मणि भविष्यधातुसाधितें कर्तरि आत्मनेपदी भविष्यधातुसाधितां-प्रमाणेंच होतात. जसें, कृ–करिष्यमाण.

२७६. **भूतकालवाचक धातुसाधितें**—धातूंना **त** (क्त) प्रत्यय लागून कर्मणि व भावे भूतकालवाचक आणि **तवत्** (क्तवतु) प्रत्यय लागून कर्तरि भूतकालवाचक धातुसाधितें बनतात. जसें, कृ–कृत (केलेलें)–कृतवत् (ज्यानें केलें आहे असा). संधि व इतर फेरफार दोहोंपूर्वी सारखेच होतात. म्हणून फक्त कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधितांचींच उदाहरणें येथें दिलीं आहेत. यांनाच पुढें वत् जोडला कीं कर्तरि रूपें होतात.

(अ) दहाव्या गणांतील धातु व प्रत्ययान्त धातु यांना आणि इतरहि बऱ्याच सेट् धातूंना त व तवत् प्रत्ययांपूर्वी इ आगम होतो. इ पूर्वी दहाव्या गणाचा इ (पान ६६ टीप), प्रयोजक धातूंचा इ, पौनःपुन्यवाचक धातूंचा य, आणि इच्छार्थक धातु व नामधातु यांचा अन्त्य अ यांचा लोप होतो.

या--यात, जि--जित, नी--नीत, श्रु--श्रुत, भू--भूत, कृ--कृत, मुच् मुक्त (३२), त्यज्--त्यक्त, रुह्--रूढ (७०, २०, ३१) दह्--दग्ध (७० अ, १९, १७), मुह्--मूढ, मुग्ध (७० आ), सृज्--सृष्ट (६८ अ, २०) दृश्--दृष्ट (६८ अ, २०), लभ्--लब्ध (१९, १७), जीव्--जीवित, चुर् --चोरित, गण्--गणित; कृ प्रयोजक कारि--कारित, भुज् इच्छार्थक--बुभुक्षित, लिह् पौनःपुन्यार्थक लेलिह्य--लेलिहित, गरुड--गरुडाय--गरुडायित.

(आ) द्कारान्त व ऱ्कारान्त धातूंना लागतांना त व तवत् (इ आगम रहित असतील तेव्हां) यांच्या आद्य त् चा न् होतो. जसें, भिद्--भिन्न (१८) सद्--सन्न, स्तॄ--स्तीर्ण १३१ (३), १३० (१); पॄ--पूर्ण २१० अ, १३० (२), क्षुद्--क्षुण्ण (२७, २३ २०).

(इ) य्, र्, ल् किंवा व् ज्यांत आहे असें जोडव्यंजन आरंभीं असणाऱ्या आकारान्त धातूंना आणि तसेंच आणखी कांहीं धातूंना लागतांना इ आगमरहित अशा त चा न होतो. जसें, म्लै म्लान (१७०) द्रा--द्राण (२३), स्त्यै--स्त्यान (१७०), ली--लीन, लू--लून, भञ्ज्--भग्न (३२ व खालील उ नियम पहा).

(ई) संप्रसारण होणाऱ्या धातूंचें संप्रसारण होतें (६, १७८). जसें, वच्--उक्त, स्वप्--सुप्त, प्रच्छ्--पृष्ट (६८ अ, २०), व्यध्--विद्ध, वस्--उषित.

(उ) कांहीं धातूंच्या (२१९) उपान्त्य अनुनासिकाचा ह्या प्रत्ययांपूर्वी लोप होतो. जसें, बन्ध्--बद्ध (१९) भञ्ज्--भग्न; ग्रन्थ्--ग्रथित.

(ऊ) इ आगमरहित त पूर्वी अनुनासिकान्त धातूंतील उपान्त्य स्वर प्रायः दीर्घ होतो. जसें, शम्--शान्त, श्रम्--श्रान्त. परंतु गम्, नम्, यम्, रम्, मन्, हन् व ८ व्या गणांतील सर्व अनुनासिकान्त धातु यांचा उपान्त्य स्वर दीर्घ न होतां अन्त्य अनुनासिकाचा लोप होतो. जसें, गम्--गत, नम्--नत, तन्--तत, क्षण्--क्षत.

(ऋ) व् कारान्त धातूंच्या अन्त्य व् चा २४३ प्रमाणें इ आगमरहित त प्रत्ययापूर्वी ऊ होतो. जसें, दिव्–द्यूत; पण सेव्–सेवित.

(ॠ) **अनियमित**. स्था–स्थित, मा–मित, सो–सित, शो–शित, धा–हित; पा–पीत, गै–गीत; दा–दत्त; आदा–आत्त, उपआदा–उपात्त, जन्–जात, खन्–खात; अद्–जग्ध; स्फाय्–स्फीत; प्याय्–प्यान, पीन; धाव् (धुणें)–धौत; पच्–पक्व; शुष्–शुष्क; कृश्–कृश, फल्–फुल्ल; हा–हीन, हा (जाणें) हीन इत्यादि.

(ऌ) हा त (क्त) प्रत्यय गतिवाचक धातु आणि अकर्मक धातु व स्था, रुह् अशा कांहीं धातूंना **कर्तरिसुद्धां** लागतो.

(ए) हा त प्रत्यय कांहीं धातूंना **वर्तमानकालार्थींहि** लागतो. जसें, राज्ञः मतः पूजितः = राजाला मान्य पूज्य असणारा. इ.

२७७. परोक्षभूत धातुसाधितें–परस्मैपदी धातूंना वस् प्रत्यय लागून कर्तरि परोक्षभूत धातुसाधितें बनतात व परोक्षभूतकाळीं अविकारक प्रत्ययापूर्वी धातूंचें जें अंग बनतें तेंच ह्या वस् पूर्वी बनतें. (**क्वसुश्च**।) जसें, श्रु शुश्रु–शुश्रुवस्, कृ–चकृ–चकृवस्, भिद्–बिभिद्–बिभिद्वस्; इ ईय्–ईयिवस्, चोरयांचकृवस् आसिवस् बभूवस्.

(अ) आकारान्त धातु (१७०) व द्वित्व झाल्यावर एकाक्षरी अंग बनणारे धातु यांना वस् पूर्वी इ आगम होतो. जसें, स्था-तस्थ्-तस्थिवस्, सद्-सेद्–सेदिवस्, वच्-ऊच्–ऊचिवस्.

आनियमित. गम्–जग्मिवस्–**जगन्वस्**, हन्–जघ्निवस् **जघन्वस्**, इ. ॠकारान्त धातूंमध्यें १३१ (२), २१० अ, १३० (१) प्रमाणें फेरफार झाल्यावर मग द्वित्व होऊन हा वस् प्रत्यय लागतो. तसें तॄ–तीर्–तितीर्–तितीर्वस्, पॄ–पुपूर्वस्.

आत्मनेपदी धातूंना आन प्रत्यय लागून कर्तरि परोक्षभूत धातुसाधितें बनतात, आणि धातूंचें परोक्षभूतकाळीं जें अंग होतें तेंच ह्या आन पूर्वी होतें. जसें, कृ चक्राण (१२), नी–निन्यान (१५७ अ), दा–ददान, स्तु–तुष्टुवान [१३१ (३)], भिद्–बिभिदान, यज्–ईजान, वच्–ऊचान.

कर्मणि परोक्षभूत धा. सा. अर्थात् आत्मनेपदी कर्तरि धा. सा. प्रमाणें.

धातुसाधित अव्ययें

२७८. पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्ययें—एकाच कर्त्याच्या अनेक क्रियांपैकीं पूर्वींच्या एक किंवा अनेक क्रिया दर्शविणाऱ्या धातूंना त्वा प्रत्यय लागून पूर्वकालवाचक अव्ययें बनतात. त(क्त)प्रत्ययांपूर्वी धातूचें जें अंग होतें प्रायः तेंच त्वा पूर्वी होतें. जसें, भुक्त्वा व्रजति (जेवून जातो); स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति; त्रै-त्रात्वा (१७०), जि-जित्वा, श्रु–श्रुत्वा, भू–भूत्वा, हन्–हत्वा, तॄ--तीर्त्वा, पॄ-पूर्त्वा (**समानकर्तृकयोः पूर्वकाले।**)

(१) दहाव्या गणांतील धातु व प्रत्ययान्त धातु आणि श्वि, डी, शी, पू, जॄ हे स्वरान्त धातु व व्यंजनान्त सेट् धातु यांना त्वा पूर्वी इ आगम होतो; वेट् धातूंना व अन्, अम् अन्ताच्या पुष्कळ धातूंना व इतर कांहीं धातूंना इ आगम विकल्पानें होतो. त्वा प्रत्यय अविकारक आहे; पण इ आगमयुक्त त्वा पूर्वी धातूंतील अन्त्य स्वराचा व उपान्त्य ह्रस्व स्वराचा गुण होतो. मात्र व् खेरीज कोणतेंहि व्यंजन अन्तीं असणाऱ्या व्यंजनादि धातूंच्या उपान्त्य इ, उ चा विकल्पानें गुण प्रायः होतो. दहाव्या गणांतील धातु व प्रयोजक धातु यांच्या इ चा त्वा पूर्वी लोप होत नाहीं. जसें,जीव्-जीवित्वा, शी-शयित्वा, चुर्-चोरि-चोरयित्वा, कृ प्रयोजक कारि-कारयित्वा, तन्-तनित्वा-तत्वा, खन्-खनित्वा-खात्वा,दम्-दमित्वा-दान्त्वा; लिख्-लिखित्वा-लेखित्वा; द्युत्–द्युतित्वा, द्योतित्वा; पण दिव्–देवित्वा.

(२) न खेरीज कोणतेंहि अव्यय पूर्वपद असून त्याचा त्वा प्रत्ययान्त धातुसाधिताशीं समास होत असेल तर त्वा ला य आदेश होतो; आणि धातूच्या अन्तीं ह्रस्व स्वर असेल तर य पूर्वी त् आगम होतो. जसें, आनीय, वियुज्य, अधिकृत्य, अधीत्य, प्रतिश्रुत्य, अलंकृत्य, नमस्कृत्य, अन्तर्धाय, द्विधाभूय; पण अकृत्वा (३४० आ).

(३), दा, धा किंवा हीं रूपें धारण करणारे धातु व मा, स्था, गै (गा), पा, हा (टाकणें), सो (सा)यांचा आ ह्या य पूर्वी तसाच राहतो. जसें, आदाय, प्रस्थाय, विहाय; पण दत्त्वा स्थित्वा, हित्वा इ.

(४) २७६ (ऊ) मध्यें सांगितलेले धातु उपसर्गयुक्त असतां त्यांच्या अन्त्य अनुनासिकाचा ह्या य पूर्वी विकल्पानें लोप होतो व लोप होतो तेव्हां मागें

ह्रस्व स्वर असल्यास वरील (२) प्रमाणें य ला त् आगम होतो. जसें, प्रणम्य-प्रणत्य, निहन्य--निहत्य.

(५) १० व्या गणांतील धातूंच्या व प्रयोजक धातूंच्या इ चा य पूर्वी लोप होतो; पण इ मागचा स्वर लघु असल्यास इचा अय् होतो. जसें, विगणय्य, प्रबुध् प्रयोजक प्रबोधि--प्रबोध्य, प्रशमय्य.

२७९. पौनःपुन्यार्थक धातुसाधित अव्ययें—धातूंना त्वा किंवा अम् प्रत्यय लागून पूर्वकालवाचक पौनःपुन्यार्थक अव्ययें बनतात व त्यांचें द्वित्व होतें. सामान्यभूतकाळीं धातूंचें कर्मणि प्र. पू. ए. मध्यें जें अंग बनतें (२७०) तेंच ह्या अम् प्रत्ययापूर्वी बनतें. अर्थात् अ आगमरहित अंग घ्यावयाचें. जसें, स्मृ—स्मारंस्मारं किंवा स्मृत्वास्मृत्वा = वारंवार स्मरून, भुज्—भोजं भोजं—भुक्त्वाभुक्त्वा, पा—पायंपायं—पित्वापीत्वा, श्रु—श्रावंश्रावं—श्रुत्वाश्रुत्वा, कृ—कारंकारं--कृत्वाकृत्वा.

कांहीं विशिष्ट उपपदें मागें असतां धातूंना हा अम् प्रत्यय लागतो व तेव्हां त्याचें द्वित्व होत नाहीं. जसें, अग्रेभोजं व्रजति = आधीं जेवून मग जातो; समूलघातं हन्ति = समूळ नाश करतो, यावज्जीवं, इ.

२८०. हेत्वर्थक धातुसाधित अव्ययें—धातूंना तुम् प्रत्यय लागून हेत्वर्थक अव्ययें बनतात. अनद्यतन भविष्यकाळीं धातूंचें जें अंग बनतें (१८१ तें १८६) तेंच ह्या तुम् पूर्वी बनतें. जसें, दा—दातुं, जि—जेतुं, तॄ—तरितुं,—तरीतुं, गै—गातुं, वह्—वोढुं, चुर्—चोरयितुं, जीव्—जीवितुं, शम्—शमयितुं, दृश्—द्रष्टुं. (**तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ।**)

२८१. विध्यर्थक धातुसाधित विशेषणें—धातूंना तव्य, अनीय आणि य हे प्रत्यय लागून विध्यर्थक विशेषणें बनतात. तीं ‘ योग्यता, आवश्यकता, शक्यता ’ हेहि अर्थ दर्शवितात. हे तीनहि प्रत्यय सकर्मक धातूंना कर्मणि व अकर्मक धातूंना भावे लागतात.

(क) तव्य प्रत्ययापूर्वी धातूंचें अनद्यतन भविष्यकाळाप्रमाणेंच अंग बनतें (१८१ ते १८६). जसें, जि—जेतव्य, श्रु—श्रोतव्य, भू—भवितव्य, कृ—कर्तव्य, छिद्--छेत्तव्य, दृश्--द्रष्टव्य (६८ अ, २०), गम्--गन्तव्य, चुर्--चोरयितव्य, पातयितव्य, बुभुक्षितव्य, पा पेपीय पेपीयितव्य इ.

(ख) **अनीय** प्रत्ययापूर्वी धातूंतील अन्त्य ऱ्हस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ चा व उपान्त्य ऱ्हस्व इ, उ, ऋ, ऌ चा गुण होतो. जसें, श्रु–श्रवणीय, कृ–करणीय, छिद्–छेदनीय, गम्–गमनीय, दृश्–दर्शनीय, पा–पानीय, इ.

ह्या अनीयपूर्वी १० व्या गणांतील धातु व प्रयोजक धातु यांच्या इ प्रत्ययाचा (धातूंतील तन्निमित्तक फेरफार कायम राहून) व इच्छार्थक धातूंच्या अन्त्य अ चा लोप होतो. तसेंच पौनःपुन्यार्थक धातूंच्या य प्रत्ययामागें स्वर असल्यास अन्त्य अ चा व य मागें व्यंजन असल्यास य चा लोप होतो. जसें, तड्–ताडनीय, पत् प्रयोजक–पातनीय, पा इच्छार्थक–पिपासनीय, पा–पेपीय–पेपीयनीय, लिह्–लेलिह्य–लेलिहनीय.

(ग) य प्रत्यय लागतांना स्वरान्त धातूंत पुढील फरक होतातः—(१) अन्त्य आ चा (१७०) ए होतो. जसें, दा–देय, गै–गेय, धे--धेय, सो–सेय. (२) अन्त्य इ, ई चा गुण होतो. जसें, जि–जेय, नी–नेय. (३) अन्त्य ऋ, ॠ ची वृद्धि होते. जसें, कृ–कार्य, तॄ–तार्य. (४) अन्त्य उ, ऊ चा गुण होतो, पण य प्रत्ययान्त धातुसाधित जर ' आवश्यकता ' दर्शवीत असेल तर वृद्धि होते. जसें, श्रु–श्रव्य (ऐकण्याजोगें); श्राव्य–(अवश्य ऐकण्याजोगें); लू–लव्य, लाव्य.

(घ) य लागतांना व्यंजनान्त धातूंत पुढील फेरफार होतातः—(१) उपान्त्य ऱ्हस्व इ, उ, ऌ चा गुण होतो. जसें, भिद्–भेद्य, बुध्–बोध्य, क्लृप्–कल्प्य; पण पूज्–पूज्य, कृष्–कृष्य, नृत् नृत्य, निन्द्–निन्द्य.(२) उपान्त्य अ ची वृद्धि होते, परंतु अन्त्य व्यंजन प वर्गांतील असल्यास अ तसाच राहतो. जसें, पठ्–पाठ्य, वच्–वाच्य, त्यज्–त्याज्य, ग्रह्–ग्राह्य; पण क्षम्–क्षम्य, शप्–शप्य, लभ्–लभ्य, रम्–रम्य.

(ङ) ह्या य प्रत्ययापूर्वी प्रायः अन्त्य च् चा क्, ज् चा ग् होतो. जसें, वच्–वाच्य, वाक्य, पच्--पाक्य, सिच्--सेक्य, युज्--योग्य, योज्य; भज्–भाग्य, भाज्य; भुज्--भोग्य, भोज्य.

(च) **अनियमित**. कृ—कार्य, कृत्य. भृ–भृत्य, मृज्--मृग्य–मार्ग्य (३२), शंस्--शंस्य, शस्य, शास्--शिष्य, स्तु--स्तुत्य, हन्--वध्य, घात्य, जन्--जन्य, सह्–सह्य, गद्--गद्य, शक्--शक्य.

धातुसाधित नामें व विशेषणें

२८२. अ (अच्, अप्) हा प्रत्यय धातूंना लागून कर्तृभिन्न कारक किंवा क्रियावाचक पुंल्लिंगी नामें बनतात. ह्या अ पूर्वी धातूंच्या अन्त्य इ,उ,ऋ चा व उपान्त्य ऱ्हस्व इ, उ, ऋ, ऌ चा गुण होतो. जसें, जि--जय, नी--नय, स्तु--स्तव, भू--भव, ग्रह्--ग्रह, जप्--जप, छिद्--छेद, बुध्--बोध, स्पृश्--स्पर्श, क्लृप्--कल्प, उद् इ--उदय, भी--भयं. (एरच् । ऋदोरप्)

(अ) अ (घञ्) हा प्रत्यय धातूंना लागून प्रायः क्रियावाचक पुँल्लिंगी नामें बनतात. ह्या अ पूर्वी ऱ्हस्व किंवा दीर्घ अन्त्य इ, उ, ऋ ची व उपान्त्य अ ची वृद्धि होते, आणि उपान्त्य ऱ्हस्व इ, उ, ऌ चा गुण होतो. व अन्त्य च, ज्चे क्, ग् प्रायः होतात. जसें, स्रु--स्राव, भू--भाव, तॄ-तार, नश्--नाश, पच्--पाक, रञ्ज्--राग, रंग, भज् --भाग, भिद्--भेद, भुज्--भोग, युज् -योग.

(आ) कांहीं धातूंना अ (अच्, अप्) आणि अ (घञ्) हे दोनहि प्रत्यय लागतात. जसें, ग्रह्-ग्रह, ग्राह; स्वन्--स्वन, स्वान, चर्--चर, चार, नद्--नद, नाद.

२८३. उपपद जवळ असतां अ प्रत्यय लागून धातुसाधितें बनतात, आणि उपपदांचा व त्यांचा समास होतो. ह्या अ पूर्वी कांहीं धातूंच्या अन्त्य स्वराची व उपान्त्य अ ची वृद्धि होते, कांहीं धातूंतील अन्त्य स्वराचा व उपान्त्य ऱ्हस्व स्वराचा गुण होतो, अकारान्त धातूंच्या अन्त्य आ चा लोप होतो, व हा अ प्रत्यय लागून बनलेल्या कांहीं धातुसाधितांचा व उपपदांचा समास होतांना उपपदांच्या अन्तीं म् आगम होतो. जसें, कुम्भकार (कुम्भं करोति इति), कर्णधार, पुरःसर (पुरः सरति इति), पादप (पादैः--मूलैः पिबति इति), पयोद, कच्छप, विषमस्थ, विश्वंभर, (विश्वं भरति इति), भयंकर, विधुंतुद, अभ्रंलिह, पतिंवरा.

ईषत्, दुस् व सु हीं उपपदें जवळ असतां हा अ कर्मणि व भावे लागून धातुसाधितें बनतात. जसें, ईषत्कर, सुकर, दुष्कर, सुलभ, दुर्लभ.

२८४. अ (अच्), अक (ण्वुल्) प्रत्यय कर्तरि लागून विशेषणें किंवा नामें बनतात. ह्या अकपूर्वी सामान्यभूतकाळच्या कर्मणि प्र. पु. ए. प्रमाणेंच

धातूचें अंग बनतें (२६८). जसें, कृ–कर, शॄ–शर, चर्–चर, दिव्–देव; गै–गायक(१७०),नी–नायक, कृ–कारक, पू–पावक, भिद्–भेदक,वुध्–बोधक.

२८५. तृ–हा प्रत्यय धातूंना कर्तरि लागून नामें व विशेषणें बनतात. ह्या तृ पूर्वीं धातूंत अनद्यतन भविष्यकाळाप्रमाणेंच (१८३ते१८६) फेरफार होतात जसें, जि–जेतृ, दा–दातृ, कृ–कर्तृ, सृज्–स्रष्टृ, गम्–गन्तृ, जन्–जनितृ.

(अ) कधीं कधीं हा तृ प्रत्यय धातूनें दर्शविलेली क्रिया ' नेहमीं करणें, ' 'चांगलें करणें,' 'तसा धर्म असणें' ह्या अर्थींहि लागतो. जसें, कर्ता कटान्.

२८६. इन् हा प्रत्यय धातूंच्या मागें उपपद असेल तर 'नेहमीं करणारा' ह्या अर्थीं लागतो. सामान्यभूतकाळीं कर्मणि प्र. पु. ए. मध्यें धातूंचें जें अंग बनतें, (२६८) तेंच ह्या इन् पूर्वीं बनतें. जसें, अनुया–अनुयायिन्, नगर-वासिन् इ०

(अ) उपमानवाचक उपपद असतांनाहि हा प्रत्यय लागतो. जसें, सिंह-नादिन् (सिंह इव नदति इति), इ.

२८७. क्विप् (०) हा प्रत्यय धातूंना कर्तरि लागून त्याचा लोप होतो व कर्ता, क्रिया किंवा साधन दर्शविणारीं नामें बनतात. जसें, द्विष्, क्षुध्, दृश् इत्यादि. धातु ऱ्हस्वस्वरान्त असल्यास अन्तीं त् आगम् होतो. जसें, विश्वजित्, कर्मकृत्, इ–इत् (जाणणारा) (३) मर्थाल टीप पहा.

२८८. अन हा प्रत्यय धातूंना कर्तरि लागून पुल्लिंगी नामें व विशेषणें बन-तात. ह्या अन पूर्वीं धातूंतील अन्त्य स्वराचा व उपान्त्य ऱ्हस्व स्वराचा गुण होतो. जसें, रम्–रमण, नन्द्–नन्दन, तप्–तपन, वृध्–वर्धन.

(अ) परंतु हा अन प्रत्यय जेव्हां क्रिया, साधन किंवा स्थल या अर्थीं लागतो तेव्हां नपुंसकलिंगी नामें बनतात. जसें, दा–दानं, गै–गानं, ध्यै–ध्यानं, या–यानं, नी–नयनं, शी–शयनं, गम्–गमनं, भुज्–भोजनं, दृश्–दर्शनं भू–भवनं, तप्—तपनं, वृध्–वर्धनं इ.

(आ) प्रयोजकधातूंना व आणखी कांहीं धातूंना हा प्रत्यय लागून स्त्रीलिंगी नामें बनतात. जसें, घट्—घटना, वेदना, याचना.

२८९. त (क्त) हा प्रत्यय लागून क्रियावाचक व स्थलवाचक नपुंसक

नामें बनतात. जसें, गै–गीतं (गाणें), गम्–गतं, हस्–हसितं, जीव्–जीवितं इ.; आसितं (बसायची जागा), शयितं (निजण्याची जागा) इत्यादि.

२९०. ति हा प्रत्यय धातूंना लागून क्रियावाचक स्त्रीलिंगी नामें बनतात. ह्या ति पूर्वी (२७६) प्रमाणेंच प्रायः फेरफार होतात. जसें, कृ–कृति, स्तु–स्तुति, गम्–गति, नी–नीति, बुध्–बुद्धि, वच्–उक्ति, स्था–स्थिति, गै–गीति, ज्ञा–ज्ञाति, रुह्–रूढि. क्वचित् ति मधील त् चा न् होतो. जसें, ग्लानि.

२९१. आ हा प्रत्यय प्रयोजक धातूंखेरीज (२८८ आ) इतर प्रत्ययान्त धातूंना व व्यंजनांत गुरुस्वरात्मक व इतरहि कांहीं धातूंना लागून स्त्रीलिंगी नामें बनतात. जसें,पा इच्छार्थक–पिपासा,बुभुक्षा,पुत्रकाम्या,लू पौनःपुन्यवाचक–लोलूया, ईह्–ईहा, ईक्ष्–ईक्षा, चिन्ता, पूजा, निन्दा, पीडा, कथा, जॄ–जरा.

२९२. या–क्रियावाचक. विद्–विद्या, चर्–चर्या, कृ–क्रिया, यज्–इज्या

२९३ उ हा प्रत्यय इच्छार्थक धातूंना व इतरहि थोड्या धातूंना कर्त्रर्थी लागून विशेषणें बनतात. जसें, तॄ–तितीर्षु, पा–पिपासु, ज्ञा–जिज्ञासु, मृ–मुमूर्षु, इष्–इच्छु.

२९४. मन्, त्र, इत्र, अथु, स्नु, इष्णु, वर, उक, अस् हे प्रत्यय कांहीं विशिष्ट धातूंना लागून धातुसाधितें बनतात. क्रमानें उदाहरणें–जन्मन्, कर्मन्,–भर्मन्, वर्मन्, छद्मन्; पा–पात्रं, श्रु–श्रोत्रं, शस्–शस्त्रं, नी–नेत्रं, मिह्–मेढ्रं, शास–शास्त्रं, खन्–खनित्रं, चर्–चरित्रं, पू–पवित्रं, श्वि–श्वयथु, वेप्–वेपथु, स्फूर्ज्–स्फूर्जथु; स्थास्नु, अलंकरिष्णु; स्थावर; हन्–घातुक, भू–भावुक; मन्–मनस्, वच्–वचस्, नम्–नमस्, चित्–चेतस्.

वाक्यविचार

---

२९५. संस्कृतमध्यें वाक्यांतील शब्दांची जुळणी अमुक प्रकारचीच असावी असा म्हणण्यासारखा निर्बंध नाहीं[1]. शब्दांची जुळणी वाटेल तशी

---

१. ‘ संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबंधो भवति। तद्यथा—आहर पात्रं, पात्रमाहरेति । ’–पातञ्जलमहाभाष्य.

केलेली असली तरी कोणत्या शब्दाचा कोणत्या शब्दाशीं संबंध आहे हें त्या शब्दाचा अर्थ, लिंग, वचन, विभक्ति, पुरुष व संदर्भ यांवरून ओळखतां येतें.

वाक्यांतील क्रियापद प्रथम शोधावें. त्याच्या रूपावरून प्रयोग ओळखावा. तसेंच क्रियापदाच्या रूपावरून (म्हणजे त्याचा पुरुष व वचन यांवरून) उद्देश्याचा पुरुष व वचन हीं ओळखतां येतात. उद्देश्याची नेहमीं प्रथमा विभक्ति असते. कर्तरिप्रयोगांत कर्ता हाच उद्देश्य असतो; अर्थात् प्रथमान्त नाम (किंवा सर्वनाम) हें त्या वाक्यांतील कर्ता होय; क्रियापद सकर्मक असल्यास कर्माची द्वितीया असते, म्हणून द्वितीयान्त नाम हें कर्म होय. कर्मणिप्रयोगांत कर्म हेंच उद्देश्य असतें, तेव्हां त्यांतील प्रथमान्त नाम हें कर्म समजावें; आणि कर्त्याची तृतीया असते तेव्हां तृतीयान्त नाम हा कर्ता होय. विशेष्याचें लिंग, वचन व विभक्ति यांप्रमाणेंच विशेषणाचें लिंग, वचन व विभक्ति हीं होत असल्यानें त्याचा अन्वय सहज लावतां येतो. अर्थात् प्रथमान्त विशेषणाचा उद्देश्याशीं अन्वय होतो. कर्तरि प्रयोगांत द्वितीयान्त विशेषणाचा अन्वय कर्माशीं व कर्मणि प्रयोगांत तृतीयान्त विशेषणाचा अन्वय कर्त्याशीं होतो. भावे प्रयोगांत प्रथमान्त नाम नसतें; तृतीयान्त नाम हें क्रियेचा कर्ता असतें. कर्ता व कर्म यांशिवाय विभक्त्यांचे आणखीहि अर्थ असतात. त्या अर्थांच्या अनुरोधानें विभक्त्यांचे संबंध क्रियापदाशीं किंवा इतर शब्दांशीं लावावे लागतात. कोणत्या विभक्तीचा संबंध कोणीकडे आहे हें पुढें जे निरनिराळ्या विभक्त्यांचे अर्थ सांगितले आहेत, त्यांवरून ओळखावें. निरनिराळ्या विभक्तींतील विशेषणांचा अन्वय अर्थात् त्या त्या विभक्तींतील विशेष्यांकडे लावावा. अव्ययांचा संबंध वाटेल त्या शब्दाशीं असूं शकतो. तो अर्थाच्या अनुरोधानें जाणावा.

२९६. पुष्कळदां वाक्यामध्यें उद्देश्य वापरलेलें नसतें. अशा वेळीं क्रियापदाचें रूप किंवा संदर्भ यावरून तें ओळखतां येतें. जसें, अद्य ग्रामं गच्छामि ।। किं करोषि । अहरहः सन्ध्यामुपासीत । या वाक्यांमध्यें अनुक्रमें अहं, त्वं, द्विजः हे उद्देश्य होत. तसेंच कित्येक वेळां वाक्यांत

क्रियापदहि वापरलेलें नसतें. अशा वेळीं अस्, भू इत्यादि अस्तित्ववाचक धातूंचें योग्य तें रूप अध्याहृत घेतात. जसें, यः क्रियावान् (अस्ति) स पण्डितः (अस्ति) । निःस्पृहस्य तृणं जगत् ।

२९७. हि, च, वा, तु, चेत्, नु, एव, इव हीं अव्ययें वाक्यारंभीं किंवा पद्याच्या चरणारंभींहि वापरीत नाहींत.

तसेंच अपि, एव, इव ह्या अव्ययांचा ज्या शब्दाशीं संबंध असेल त्या शब्दाजवळच तीं योजतात. जसें, प्रासादशिखरारूढः काकोऽपि गरुडायते । कर्मण्येवाधिकारस्ते । आदित्य इव तेजसा ।

यद् (जो) व तद् (तो) यांचा नित्य संबंध असल्यानें तीं जोडीनें वापरतात. जसें, बुद्धिर्यस्य बलं तस्य ।

लिंग

२९८. पुष्कळ संस्कृत नामांचें लिंग त्यांच्या व्युत्पत्तीवरून ठरतें. नामसाधित शब्द व धातुसाधित शब्द या प्रकरणांमध्यें या संबंधाची माहिती जागोजाग दिली आहे. उदाहरणार्थ, इमन् ११२ (३), अ (२८२) इत्यादि प्रत्यय लागून बनलेलीं ना. सा. व धा. सा. पुंल्लिंगी असतात. ता ११२ (१) व ता, या (११९), ति (२९०), आ, या २९१ (२) इ. प्रत्यय लागून बनलेलीं ना. सा. व धा. सा. स्त्रीलिंगी असतात; तसेंच त्व, य, अ (११२), य (११८), अ, अक (११९), अन २८८ (अ). त (२८९) इत्यादि प्रत्यय लागून बनलेलीं ना. सा. व धा. सा. नपुंसकलिंगी असतात.

(अ) कांहीं संस्कृत नामांचें लिंग मराठीहून भिन्न असतें. जसें, राशि पुं., मित्र (स्नेही) न., विघ्न पुं. इत्यादि.

(आ) कांहीं संस्कृत नामें भिन्न अर्थीं भिन्न लिंगाचीं असतात. जसें, आम्र पुं. = आंब्याचें झाड, आम्र न. = आंवा (फळ); बदरी, बदरं; आमलकी=आंवळी, आमलकं=आंवळा.

(इ) कांहीं संस्कृत नामांनीं दर्शविलेली व्यक्ति पुरुष किंवा स्त्री असून त्या नामांचें लिंग मात्र त्याहून भिन्न असतें. जसें, कलत्रं न. = पत्नी; दाराः [दार पुं.] = पत्नी; बन्दि-वन्दी स्त्री. = कैदी; व्यक्ति स्त्री. = व्यक्ति.

वचन

२९९. संस्कृतामध्यें एकवचन, द्विवचन व वहुवचन अशीं तीन वचनें आहेत. द्विवचन दोन व्यक्ति दर्शवितें व वहुवचन तीन किंवा तिर्हीपेक्षां अधिक व्यक्ति दर्शवितें.

कांहीं नामें नित्य द्विवचनी असतात. जसें, अश्विनौ, दम्पती, यमौ.

कांहीं नामें नित्य बहुवचनी असतात. जसें, वर्षाः स्त्री. =पावसाळा;अक्षताः पुं. = तांदूळ (पूजेचे), दाराः पुं. = पत्नी, आपः स्त्री. = पाणी.

मराठीप्रमाणेंच कधीं कधीं वहुवचन बहुमानार्थीं वापरतात. जसें, श्रुतं भवद्भिः । एष देवपादान् विज्ञापयति । इति श्रीशंकराचार्याः ।

कधीं कधीं बोलणारा (विशेषतः तो श्रेष्ठ दर्जाचा असल्यास) स्वतःसंबंधाचा उल्लेख बहुवचनानें करतो. जसें, साधयामो वयम् । वयं ब्रूमः । अस्मान्साधु विचिन्त्य इ. । शा. ४.

देशांचीं नांवें प्रायः त्या त्या देशांत राहणाऱ्या लोकांवरून पडलेलीं असतात म्हणून तीं नित्य बहुवचनी असतात. जसें, वङ्गाः (बंगाल), आन्ध्राः (तेलंगण). पण त्या नांवांना देश, विषय इत्यादि शब्द जोडले असल्यास एकवचन होतें. जसें, वङ्गदेशः.

कुलांतील एखाद्या प्रख्यात पुरुषावरून पडलेलीं कुलांचीं नांवें बहुवचनीं वापरतात. जसें, जनकानां रघूणां च संवन्धः कस्य न प्रियः ।

जातिवाचक नामाचा प्रयोग बहुवचनीं केला तरी चालतो. जसें, ब्राह्मणः पूज्यः किंवा ब्राह्मणाः पूज्याः । येथें ब्राह्मणाः =ब्राह्मण जात; संपन्नो व्रीहिः किंवा संपन्ना व्रीहयः।

पुरुष

३००. संस्कृतमध्यें प्रथम, मध्यम व उत्तम असे तीन पुरुष आहेत (१२८). प्रथमपुरुषी प्रत्यय ‘ तो, ते ’ या अर्थीं लागतात, मध्यमपुरुषी

प्रत्यय ‘ तूं, तुम्ही ’ या अर्थी आणि उत्तमपुरुषी प्रत्यय ‘ मी, आम्ही ’ या अर्थी लागतात. जसें, गच्छति=तो जातो, गच्छन्ति = ते जातात, गच्छसि= तूं जातोस, गच्छामि = मी जातों, गच्छामः = आम्ही जातों.

प्रचलित मराठी व्याकरणांतील पुरुषांबद्दलची परिभाषा इंग्रजीवरून घेत-लेली आहे. परंतु ती पूर्वपरंपरेस सोडून आहे.

प्रयोग

३०१. क्रियापदाचा पुरुष व वचन हीं उद्देश्याचा पुरुष व वचन यां-प्रमाणें असतात. कर्तरिप्रयोगांत कर्ता उद्देश्य असतो, म्हणून क्रियापदाचा पुरुष व वचन हीं कर्त्याप्रमाणें असतात. जसें, कटं करोति देवदत्तः । ग्रामं गच्छामो वयम् । कर्मणिप्रयोगांत कर्म उद्देश्य असतें, म्हणून क्रियापदाचा पुरुष व वचन हीं कर्माप्रमाणें असतात. कर्माची प्रथमा व कर्त्याची तृतीया असते. जसें, जलं पीयते रामेण। पादौ प्रक्षाल्येते । त्वं सेव्यसे जनैः । भावेप्रयोगांत केवळ भाव म्हणजे क्रियाच उद्देश्य असते, म्हणून क्रियापद नेहमीं प्रथमपुरुषी एकवचनी असतें. जसें, जीव्यते मनुष्यैः मनुष्येण वा ।

३०२. कर्तरिप्रयोगांत निरनिराळे पुरुष दर्शविणारे अनेक कर्ते असले तर धातूला उत्तमपुरुषी प्रत्यय लागतात व उत्तमपुरुषी कर्ता नसेल तर मध्यम-पुरुषी प्रत्यय लागतात. कर्मणिप्रयोगाला हाच नियम लागू आहे; मात्र कर्त्या-ऐवजीं कर्मावरून पुरुष ठरतो. दोनहि प्रयोगांत क्रियापदाचें वचन उद्देश्यांच्या एकंदर संख्येवरून ठरतें. जसें, त्वमहं देवदत्तश्च गच्छामः। त्वमहं च गच्छावः। देवदत्तस्त्वमहं चाहूयामहे आचार्येण । इत्यादि.

मराठींत कर्त्याच्या किंवा कर्माच्या लिंगाप्रमाणें क्रियापदाचें रूप बदलतें तसें संस्कृतांत बदलत नाहीं. जसें, वृक्षः—शाखा—फलं पतति ।

३०३. दुह्, याच्, प्रच्छ्, दण्ड् ह्या किंवा ह्या अर्थाच्या कांहीं द्विकर्मक धातूंच्या (३१४) व गतिवाचक धातूंच्या प्रयोजकाच्या गौण कर्माची कर्म-णिप्रयोगांत प्रथमा होते. जसें, माणवकं मार्गं पृच्छति देवदत्तः । माणवको मार्गं पृच्छ्यते देवदत्तेन । कृष्णो गोविंदं ग्रामं गमयति। कृष्णेन गोविंदो ग्रामं गम्यते.

(अ) परंतु नी, हृ, कृष्, वह् ह्या किंवा या अर्थाच्या धातूंच्या प्रधान कर्माची कर्मणिप्रयोगांत प्रथमा होते. जसें, ग्राममजां नयति कृष्णः। ग्राममजा नीयते कृष्णेन.

(आ) तसेंच ज्ञान,भक्षण व अध्ययन या अर्थाच्या धातूंच्या प्रयोजकाचा कर्मणिप्रयोग करतांना इच्छेप्रमाणें गौण किंवा प्रधान कर्म प्रथमान्त करतां येतें. जसें, बोधयति माणवकं धर्ममाचार्यः। बोध्यते माणवको धर्मं आचार्येण किंवा बोध्यते माणवकं धर्मः आचार्येण। भोजयति पुत्रमपूपाञ्जननी। भोज्यते पुत्रोऽपूपाञ्जनन्या किंवा भोज्यन्ते पुत्रमपूपा जनन्या। अध्याप्यते शिष्यो न्यायमाचार्येण किंवा अध्याप्यते शिष्यं न्याय आचार्येण।

३०४. जेव्हां क्रियेचें अतिसौकर्य दाखवावयाचें असतें तेव्हां कर्त्याखेरीज इतर कारकांना म्हणजे साधन, आधार इत्यादींना कर्तृत्व येतें. जसें, साधु असिश्छिनत्ति (तरवार चांगली कापते)। येथें असिः या साधनाला कर्तृत्व आलें आहे. साधु स्थाली पचति (तपेली चांगली शिजवते म्हणजे तपेलींत भात इ. चांगला होतो) येथें स्थाली या आधाराला कर्तृत्व आलें आहे.

परंतु कर्मास जेव्हां कर्तृत्व येतें तेव्हां सकर्मक क्रियापदें अकर्मक होतात, मात्र त्यांचीं रूपें कर्मणि रूपांप्रमाणें होतात. याला **कर्मकर्तरि** प्रयोग म्हणतात. जसें, पच्यते ओदनः (भात) शिजतो)। भिद्यते काष्ठं स्वयमेव(लांकूड आपोआप फुटतें)। याचा भावे प्रयोगहि होतो. जसें, पच्यते ओदनेन। भिद्यते काष्ठेन।

विशेषण

३०५. संस्कृतांत विशेषणाचें लिंग, वचन व विभक्ति हीं विशेष्याचें लिंग वचन व विभक्ति यांप्रमाणें असतात. जसें, श्रुतं पुराणं, श्रुता कथा, श्रुतो वृत्तान्तः, मधुरया गिरा, नवे भाजने, सकलासु कलासु, मधुराणां आकृतीनाम्, अवनताभिः शाखाभिः, मलिनैः वस्त्रैः.

(अ) पुष्कळदां नाम विधेयाप्रमाणें वापरतात; अशा विधेयवाचक नामाचा प्रयोग विशेषणासारखा होतो.अशा वेळीं त्याची विभक्ति तेवढी त्याच्या विशेष्या-(उद्देश्यवाचक नामा-) प्रमाणें होते, व त्याचें मूळचें लिंग व वचन हीं तशींच

राहतात. जसें, भवत्यधर्मो धर्मः । त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयम् । भवान्मम परमं मित्रं (अस्ति) । भवन्तः अत्र प्रमाणं (सन्ति) । माता शत्रुः (अस्ति) पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।

आणखींहि कित्येक प्रसंगीं नामांचा विशेषणासारखा प्रयोग करतात. जसें, मुनिः कुक्कुरं व्याघ्रं कृतवान् । जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषम् । अमरान्वै निबोधास्मान् । अधर्मं धर्मं मन्यते । तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने । नलं राजानमब्रवीत् सा । आम्रः वृक्षः । वरील वाक्यांत व्याघ्रं, प्रकृतिपुरुषं, अमरान्, धर्मं, पतिं, राजानं, आम्रः ह्या नामांचा प्रयोग विशेषणाप्रमाणें केलेला आहे; (मराठीच्या मानानें संस्कृतांतील विशेषण शब्द व्यापक आहे.) अर्थात् कर्मणिप्रयोगांत यांची विभक्ति विशेष्याप्रमाणेंच म्हणजे प्रथमा होईल. मुनिना कुक्करो व्याघ्रः कृतः । ज्ञायसे त्वं प्रकृतिपुरुषः । अमरा वै निबुध्यामहे वयम् तेन अधर्मो धर्मो मन्यते । तेषाममन्यतमो देवः पतिः वर्यताम् । नलो राजा औच्यत ।

द्रोणो व्रीहिः (अदमण भात) येथें सुद्धां द्रोण ह्या नामाचा विशेषणासारखा प्रयोग झाला आहे.

३०६. जेव्हां एकाच विशेषणाचा दोन किंवा अधिक विशेष्यांशीं संबंध असतो तेव्हां त्याचें वचन एकंदर विशेष्यांच्या वचनाप्रमाणें होतें. तीनहि लिंगांचीं विशेष्यें असल्यास विशेषण नपुंसकलिंगीं वापरतात. विशेष्यें पुँल्लिंगी व स्त्रीलिंगी असल्यास विशेषण पुँल्लिंगीं वापरतात, पुँल्लिंगी व नपुंसकलिंगी किंवा स्त्रीलिंगी व नपुंसकलिंगी असल्यास विशेषण नपुंसकलिंगी वापरतात. जसें, मृगयाक्षास्तथा पानं गर्हितानि महीभुजाम् । वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । भर्तव्या... ।

परंतु पुष्कळदां विशेषणाचें रूप अगदीं जवळच्या विशेष्याप्रमाणें होतें. जसें, उद्वेगः कलहः कण्डूः सेव्यमाना च वर्धते ।

संख्यावाचक शब्द

३०७. ' एक ' पासून ' नवदशन् ' पर्यंतचे संख्यावाचक शब्द फक्त विशेषणासारखे वापरतात. जसें, एकः पटः । एका शाटी । एकं वस्त्रम् । त्रीणि वचनानि सन्ति त्रयश्च पुरुषाः । दशभिः पुत्रैः । द्वादश कुलानि ।

(अ) ' विंशति ' पासून पुढील सर्व संख्यावाचक शब्द (१) विशेषणाप्रमाणें किंवा (२) नामाप्रमाणें वापरतात. विशेषणें असतात तेव्हां ते नित्य एकवचनी असतात व नामें असतात तेव्हां मात्र तीनहि वचनी असतात. जसें, (१) विंशतिः कुमाराः (वीस मुलगे) । विंशत्या पुरुषैः कृतम् । सन्ति शतं गावः । षष्ट्यां शरत्सु । (२) गवां विंशतिः—विंशती—विंशतयः (गाईंचा एक विसा, दोन विसा इ.) । गवां सहस्राणि ते दास्यामि । पञ्चाशत् दासीनाम् ।

सर्वनामें

३०८. सर्वनामें विशेषणाप्रमाणेंच वापरतात. तेव्हां ज्या नामाशीं सर्वनामांचा संबंध असतो त्या नामाच्याप्रमाणेंच सर्वनामांचें लिंग, वचन व विभक्ति हीं असतात. ' युष्मद् ', ' अस्मद् ' ह्या सर्वनामांचीं रूपें मात्र तीनहि लिंगांत सारखींच असतात.

युष्मद् व अस्मद् यांचीं मा, मे, नौ, नः आणि त्वा, ते, वां, वः हीं वैकल्पिक रूपें वाक्यारंभीं व कवितेच्या चरणारंभीं कधींहि वापरीत नाहींत ; तसेंच संबोधनानंतर लगेच किंवा च, वा, ह, अह, एव ह्या अव्ययांचा संबंध असतां तीं वापरीत नाहींत. जसें, देव अस्मान् पाहि । (' नः पाहि ' नव्हे); हरिस्त्वां मां च रक्षतु (' त्वा मा च ' नव्हे) ।

३०९. एतद् व इदम् यांचीं एनं, एनेन, एनां, एनया, एनत्, एनयोः इत्यादि वैकल्पिक रूपें एखाद्या व्यक्तीचा किंवा वस्तूचा उल्लेख एतद् किंवा इदम् यांच्या मुख्य रूपानें पूर्वीं केलेला असून त्यावद्दल आणखी कांहीं सांगावयाचें असेल तेथेंच वापरतात. जसें, अनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापय ।

(अ) भवत् (आपण) याचा अर्थ युष्मद् सारखा आहे. तरी त्यास क्रियापद प्रथमपुरुषीच लागतें. जसें, आस्तां भवान् (आपण बसावें) ।

३१०. किमूच्या कोणत्याहि रूपाला चित्, चन, अपि व स्वित् हीं अव्ययें जोडलीं असतां ' कोणी एक, ' ' कांहीं एक ' असा बोध होतो. जसें, कश्चित् बालः । काचित् बाला । कस्मिंश्चिद् ग्रामे । केषांचिन्मते । केनापि मुनिकुमारेण । कोऽपि युवा । कश्चन पुरुषः । कास्वित् नारी । क्वचित् । कुत्रचित् । क्वापि ।

३११. आत्मन् हा शब्द 'आपण' याअर्थी नेहमीं पुंल्लिंगी एकवचनी असतो. जसें, आत्मानं बहुमन्यामहे वयम् ।

विभक्त्यांचे अर्थ

३१२. संस्कृतमध्यें सात विभक्त्या आहेत. (४३). नामाची विभक्ति त्याचा क्रियापदाशीं किंवा इतर शब्दांशीं जो संबंध असेल त्यावरून ठरते. क्रियापदाच्या संबंधामुळें ठरलेल्या विभक्तीला कारकविभाक्ति व इतर शब्दांच्या संबंधामुळें ठरलेल्या विभक्तीला उपपदविभक्ति म्हणतात. निरनिराळ्या विभक्त्या कोणकोणते संबंध दर्शवितात म्हणजे त्या कोणकोणत्या अर्थी वापरतात तें पुढें दिलें आहे.

३१३. प्रथमा—ही विभक्ति कर्तरिप्रयोगांत कर्ता व कर्मणि प्रयोगांत कर्म दर्शविते. जसें, कटं (चटई) करोति देवदत्तः । देवदत्तेन कटः क्रियते । पदार्थांचा सामान्य निर्देश करतांनाहि ही विभक्ति वापरतात. जसें, बालः, वृक्षौ, फलानि. हाक मारतांनाहि प्रथमेचा उपयोग करतात, तेव्हां तिला संबोधन म्हणतात. जसें, बाल किमिच्छसि ।

३१४. द्वितीया—(१) ही विभक्ति कर्तरिप्रयोगांत कर्म दर्शविते. जसें, जलं पिबति । ग्रामं गच्छति । गृहं प्रविशति ।

(२) द्वितीया कालावधि व अंतर दर्शविते; मात्र कालावधीचा व अंतराचा क्रियेशीं किंवा गुणाशीं अखंड संबंध असावा लागतो. जसें, मासं (महिनाभर) अधीते । योजनं (योजनभर) गच्छति । क्रोशं (कोसभर) कुटिला नदी । क्रोशं पर्वतः । (कोसभर डोंगर) । मासं कल्याणी । मासं गुडधानाः (महिनाभर गुडदाणी) । पण मासस्य द्विः (महिन्यांतून दोनदां) क्रोशस्यैकदेशे (कोसाच्या एका भागांत) पर्वतः ।

(३) दुह्, याच्, पच्, दण्ड्, रुध्, प्रच्छ्, चि, ब्रू, शास्, जि, मन्थ्, मुष् हे व या अर्थाचे धातु आणि नी, हृ, कृष्, वह् हे व या अर्थाचे धातु यांचीं मुख्य व गौण अशीं दोन कर्मैं असतात. मुख्य कर्माशीं संबद्ध असून अर्थदृष्ट्या ज्याला द्वितीयेहून अन्य विभक्ति लागूं शकते, तें गौणकर्म समजावें. गां (गोः) दोग्धि पयः । बलिं (बलेः) याचते वसुधाम् । तान् (तेभ्यः) सहस्रं दण्डयेत् (=घ्यावे) । शिष्यान् (शिष्येभ्यः) धर्मं शास्त्याचार्यः । सोऽपृच्छल्लक्ष्मणं सीतां । ग्राममजां नयति गोपालः । इत्यादि.

(४) गति, ज्ञान, भक्षण व अध्ययन या अर्थांचे धातु व अकर्मक धातु यांचें प्रयोजक केलें असतां मूळ क्रियेच्या कर्त्याला तृतीयेऐवजीं ३१५ (२) द्वितीया विभक्ति लागते व ते द्विकर्मक होतात.

शिष्यं वेदमध्यापयति गुरुः। शत्रूनगमयत् स्वर्गम् । बोधयति शिष्यं धर्मम्। भोजयति बालं मोदकान् ।

(५) वरील नियमास कांहीं अपवाद आहेत. नी, वह्, अद्, खाद् यांच्या कर्त्याला तृतीयाच लागते. नाययति-वाहयति भारं दासेन । आदयति-खादयति अन्नं बालेन । पण वह् च्या प्रयोजकाचा कर्ता ' हांकविणारा ' असतो तेव्हां मूळ क्रियेच्या कर्त्याला द्वितीयाच लागते. जसें, वाहयति अश्वान् रथं सूतः । हृ व कृ यांचें प्रयोजक वापरतांना मूळ क्रियेच्या कर्त्याला विकल्पानें द्वितीया लागते. जसें, कारयति कटं देवदत्तं देवदत्तेन वा । हारयति संदेशं दूतं दूतेन वा ।

(५) अस्, आन (मान), वस्, त, तवत्, त्वा, तुम्, उ, तृ २८५ (अ), स्नु, इष्णु व आणखी कांहीं प्रत्यय लागून बनलेल्या धातुसाधितांचा प्रयोग करतांना मूळ क्रियेच्या कर्माला द्वितीयाच लागते. हा ३१८ (२) नियमाचा अपवाद होय. जसें, जलं पिबन् । सागरं तितीर्षुः । सख्यमीयिवान् । जलं पीत्वा । जलं पातुम् । ग्रामं गतः । स्नेहं कृतवान् । कर्ता कटान्। इत्यादि.

(७) शी, स्था, आस् हे अधि उपसर्गानें युक्त असतां, वस् हा उप, अनु, आ किंवा अधि उपसर्गानें युक्त असतां, आणि विश् हा अभिनि उपसर्गांनीं युक्त असतां, क्रियेच्या आधारास द्वितीया लागते. जसें, शिलातलमध्यास्ते ।

(८) अन्तरा (दरम्यान), अन्तरेण (खेरीज, दरम्यान), यावत् (पर्यंत), धिक् (धिक्कार), विना (खेरीज), सर्वतः, परितः उभयतः, अभितः, अधोऽधः उपर्युपरि, अध्यधि या अव्ययांशीं संबंध असणाऱ्या नामाला द्वितीया लागते; उत्तरेण, दक्षिणेन इत्यादि एनप्रत्ययान्त अव्ययांच्या योगानें विकल्पानें द्वितीया किंवा षष्ठी होते. जसें, अन्तरा-अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलुः । अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चिल्लभ्यते । धिक् त्वाम् । सर्पकोटरं यावन्मांसशकलानि प्रक्षिप । वेदिं परितः । दक्षिणेन ग्रामम् (ग्रामस्य वा) ।

(९) अनु (मागून, नंतर), प्रति (कडे, संबंधीं), अभि (कडे), परि (सभोंवतीं) आणि अति (पलीकडे, पेक्षां) या अव्ययांशीं संबंध असणाऱ्या नामाला द्वितीया लागते. जसें, अनु पितरं पुत्रः (बापाच्या वळणावर मुलगा जातो.) । भोगैश्वर्यगतिं प्रति । अति देवान् हरिः ।

२१५. तृतीया—ही विभक्ति (१) कर्ता, (२) करण (साधन), (३) हेतु (कारण; उद्देश), (४) विशिष्टस्थितिदर्शक चिन्ह (उपलक्षण) (५) आणि परिसमाप्ति हे अर्थ दर्शविते.

(१) कर्मणि व भावे प्रयोगांत कर्त्याला तृतीया लागते. जसें, नृपः सेव्यते जनैः । आस्यतां भवता ।

(२) दात्रेण (कोयत्यानें) लुनाति । अश्वेन याति । भारं स्कन्धेन वहति । रूपकत्रयेण पुस्तकं क्रीणाति । भरतेनात्मना चाहं शपे । कतमेन मार्गेण प्रनष्टाः काकाः ।

प्रयोजक धातु वापरतांना मूळ क्रियेच्या कर्त्याला तृतीया लागते. जसें, पाचयति ओदनं देवदत्तेन ।

(३) विद्यया यशः । तव भक्त्या प्रीतोऽस्मि । अध्ययनेन वसति । कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ।

(४) जटाभिस्तापसः (जटांवरून तपस्वी) ।

(५) एखाद्या क्रियेची सिद्धि अमुक कालावधींत किंवा अंतरांत झाली असें सांगतांना कालावधिवाचक व अंतरवाचक नामाला तृतीया लागते. जसें, मासेनानुवाकोऽधीतः । क्रोशेन (कोसभरांत) पाठोऽधीतः ।

(६) तृतीया ‘ रीत ’ दर्शविते. जसें, सुखेन जीवति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । प्रकृत्या दर्शनीयः । गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति ।

(७) सह (सहित, समागमें, बरोबर) या अर्थाचे शब्द, तुल्य, सदृश या अर्थाचे शब्द, युक्त, रहित असे संयोगवियोगदर्शक शब्द, व गरज, उपयोग, प्रयोजन या अर्थाचे शब्द (उदा०—किं, अर्थः, गुणः; प्रयोजनं, कार्यं, फलं)

यांच्याशीं संबंध असणाऱ्या नामाला तृतीया लागते. जसें, पुत्रेण सहागतः पिता। धनदेन समस्त्यागे। अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः। गुणैरुपेतः। किं नो राज्येन गोविन्द। देवपादनां सेवकैर्न प्रयोजनम्।

(८) व्यक्तीची एखाद्या अवयवामध्यें व्यंगत। वार्णितांना अवयववाचक नामाला तृतीया लागते. जसें, अक्ष्णा काणः। पादेन खञ्जः।

(९) कृतम्–अलम् (निषेध) यांच्याशीं संबंध असणाऱ्या नामाला तृतीया लागते. जसें, अलं श्रमेण। कृतमभ्युत्थानेन। विना, पृथक्, नाना यांचाहि विकल्पानें तृतीयान्त नामाशीं प्रयोग होतो. जसें, त्वया विना।

३१६ चतुर्थी–(१) ज्याला उद्देशून एखादी गोष्ट केली जाते तद्वाचक नामाला चतुर्थी लागते. जसें, विप्राय गां ददाति।

शिवाय ही विभक्ति पुढील अर्थ दर्शविते:—

(२) हेतु (उद्देश)–कुण्डलाय (कुण्डलासाठीं) हिरण्यम्। रन्धनाय स्थाली। मुक्तये (मोक्षासाठीं) हरिं भजति। आर्तत्राणाय (पीडितांच्या रक्षणाकरितां) वः शस्त्रम्। त्यागाय संभृतोऽर्थः। पुष्पेभ्यो (पुष्पाण्याहर्तुम्) वज्रति।

(३) परिणाम किंवा फल–क्लृप् (समर्थ–योग्य होणें, कारणीभूत होणें) व याच अर्थाचे संपद् ४ आ., जन्, भू इत्यादि धातु परिणामार्थी वापरतात. वाक्यांत क्वचित् क्रियापद नसतें तेव्हां भू चें रूप अध्याहृत घ्यावें. मूत्राय कल्पते संपद्यते जायते–भवति यवागूः (=कण्हेरी)। उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय, न शान्तये (भवति)।

(४) उत्पातानें सूचित गोष्ट–वाताय कपिला विद्युत्।

(५) 'सांगणें' या अर्थाचे कथ्, शंस् व 'पाठविणें' या अर्थाचे प्रहि, विसृज् इत्यादि धातु वापरतांना ज्याला सांगावयाचें व ज्याच्याकडे पाठवावयाचें त्याची चतुर्थी होते. जसें, कथयामि ते भूतार्थम्। दूतः रघवे विसृष्टः।

(६) रुच् (आवडणें) या अर्थाचे धातु वापरतांना ज्याला आवडतें तद्वाचक नामाला चतुर्थी लागते. जसें, मार्जाराय दुग्धं रोचते। बालाय स्वदतेऽपूपः।

(७) धृ (ऋण लागणें) धातु वापरतांना धनकोची व स्पृह् (इच्छिणें) धातु वापरतांना इच्छित वस्तूची चतुर्थी होते. जसें, देवदत्ताय शतं धारयति। पुष्पेभ्यः स्पृहयति । परिक्षीणः कश्चित् स्पृहयति यवानां प्रसृतये ।

(८) क्रुध्, द्रुह्, ईर्ष्य् (हेवा करणें), असूय् (दोष काढणें) या अर्थाचे धातु वापरतांना ज्याच्यावर कोप आहे त्याची चतुर्थी होते. जसें, देवदत्ताय क्रुध्यति–द्रुह्यति–ईर्ष्यति–असूयति वा । पण क्रुध् व द्रुह् हे उपसर्गयुक्त असतां द्वितीया होते. जसें, देवदत्तमभिक्रुध्यति–अभिद्रुह्यति ।

(९) प्रति किंवा आ उपसर्गयुक्त श्रु (वचन देणें) धातु वापरतांना मागणाऱ्याची चतुर्थी होते. जसें, विप्राय गां प्रतिशृणोति राजा ।

(१०) गतिवाचक धातु वापरतांना पोंचावयाच्या स्थलाची द्वितीया किंवा चतुर्थी होते. जसें, ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति--व्रजति--याति वा । पण गति लाक्षणिक असेल तर द्वितीयाच होते. जसें, स पञ्चत्वमगच्छत् । विस्मयं ययौ । उपहास्यतां गमिष्यामि ।

(११) नमस्, स्वस्ति स्वाहा, स्वधा, वषट्, अलम्, प्रभु, शक्त (समर्थ, जोडीचा),स्वागतं,कुशलं, हितं–सुखं (हित-सुख--कारक) यांच्याशीं संबंध असणाऱ्या नामाला चतुर्थी लागते. जसें, नमो देवेभ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । अग्नये स्वाहा । अलं–प्रभुः–शक्तो मल्लो मल्लाय । स्वागतं–कुशलं भवते । गोभ्यो हितं –सुखम् ।

३१७. पञ्चमी—(१) ज्यापासून प्रत्यक्ष किंवा लाक्षणिक वियोग होतो त्यास ही विभक्ति लागते. जसें, ग्रामादागच्छति । वृक्षात्पर्णं पतति । धैर्यात् न चलति । राज्यात् भ्रष्टः । कुतो भवान् ? पाटलिपुत्रात् ।

(२) ज्या स्थलापासून किंवा कालापासून अंतर किंवा अवधि मोजला असेल त्याला पंचमी लागते आणि अंतरवाचक नामाला प्रथमा किंवा सप्तमी व कालावधिवाचक नामाला सप्तमी लागते. जसें, वनाद् ग्रामः क्रोशः क्रोशे वा । कार्तिक्याः आग्रहायणी मासे ।

(३) ज्यापासून भय वाटतें, ज्यापासून एखाद्याला रक्षावयाचें किंवा निवारावयाचें आहे, ज्या पदार्थापासून किंवा स्थानापासून एखाद्याची

उत्पत्ति होते, ज्याच्यापासून लपावयाचें आहे, ज्यापासून विमुख (किंवा परावृत्त) व्हावयाचें आहे, ज्याच्यापासून विद्या ग्रहण करावयाची आहे त्या प्रत्येकाची पंचमी होते. जसें, व्याघ्राद् बिभेति–भयं वा। यस्मान्नोद्विजते लोकः। चौरेभ्यां रक्षति–त्रायते वा। पापात् निवारयति। यवेभ्यो गां निवर्तयति गोपालः। शृङ्गात् शरो जायते। क्रोधात् भवति संमोहः। हिमालयात् गंगा प्रभवति। उपाध्यायात् निलीयते। अध्ययनात्पराजयते (अध्ययनापासून कंटाळून परावृत्त होतो)। न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः। गुरोरधीते।

(४) दोहोंमध्यें एकाहून दुसऱ्याचें कोणत्याहि बाबतींत आधिक्य किंवा न्यूनता सांगतांना पहिल्याची पंचमी घालतात. जसें, वज्रादपि कठोराणि लोकोत्तराणां चेतांसि। मतिरेव बलाद्गरीयसी। संभावितस्य अकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते।

(५) पंचमी कधीं कधीं हेतु (कारण) दर्शविते. जसें, दारिद्र्याद् (दारिद्र्यामुळें) ह्रियेमति. कारण दर्शविणारें नाम पुँल्लिंगी किंवा नपुंसकलिंगी असेल तर त्याला पञ्चमी विकल्पानें लागते ३१५ (३). जसें, जाड्येन जाड्यात् वा (मठ्ठपणामुळें) बद्धः। अनुमानाचा हेतु दर्शविणाऱ्या नामाचीहि पञ्चमी वापरतात. पर्वतो वह्निमान्। धूमात् (धुरामुळें--धूर आहे म्हणून)।

(६) पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यय गाळलें असतां त्यानें दर्शविलेल्या क्रियेच्या कर्मास किंवा आधारास पंचमी लागते. जसें, श्वशुरात् (श्वशुरं वीक्ष्य) जिह्रेति। आसनात् (आसने उपविश्य) प्रेक्षते।

(७) अन्य, भिन्न या अर्थाचे शब्द; पूर्व, उत्तर, दक्षिण, प्राच् प्रत्यच् यांसारखे शब्द; आरात् (दूर, जवळ), ऋते–(खेरीज) यांच्याशीं संबंध असणाऱ्या नामास पञ्चमी लागते. जसें, अन्य इतरो भिन्नो वा कृष्णात्। ग्रामात्पूर्वः प्राग् वा। ग्रीष्मात्पूर्वो वसन्तः। त्वत् ऋते–(तुझ्याखेरीज).

(८) प्रभृति, आरभ्य, बहिः, ऊर्ध्वं, परं, अनन्तरं, आ (पासून, पर्यंत), प्रति (प्रतिनिधि, ० च्या बदली); विना, नाना, पृथक् ३१५ (९) यांच्याशीं संबंध असणाऱ्या नामास पंचमी लागते. जसें, बाल्यात्प्रभृति-आरभ्य। ग्रामाद्बहिः। मरणात्परं–उर्ध्वं–अनन्तरं वा। दृष्टं बहोः कालात्

(परं) = फार काळानंतर; आसमुद्रात् (समुद्रापर्यंत); आमूलात् (मूळापासून); अभिमन्युरर्जुनतः प्रति। तिलेभ्यः प्रति माषान् यच्छति (तिळांच्या बदली उडीद देतो)। रामाद् विना इत्यादि.

(९) दूर व समीप अर्थांच्या शब्दांशीं संबंध असणाऱ्या नामास पञ्चमी किंवा षष्ठी लागते. जसें, ग्रामात् ग्रामस्य वा दूरं–समीपम्।

३१८. षष्ठी—(१) ही विभक्ति स्वस्वामी, जन्यजनक, सेव्यसेवक, अवयवावयवी, अंशांशी, गुणगुणी इत्यादि जोड्यांमधील संबंध दर्शविते. जसें, मम गृहम्। रामस्य पिता। दशरथस्य पुत्रः। पशोः पादः। मृदां चयः। शरदां शतं। रामस्य शौर्यं।

(२) धातुसाधितानें दर्शविलेल्या क्रियेच्या कर्त्यास व कर्मास षष्ठी लागते. जसें, कृष्णस्य कृतिः (कृष्णाचें करणें)। जगतः स्रष्टा। सतां पालकः। गवां दोहः।

(३) परंतु वाक्यांत कर्ता व कर्म दोनहि असतील तेव्हां फक्त कर्मालाच षष्ठी लागते व कर्त्याची तृतीया होते ३१५ (१). जसें, आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन।

(४) त (क्त) प्रत्ययान्त धातुसाधितें जेव्हां वर्तमानकालवाचक (२७६ ए), क्रियावाचक व स्थलवाचक (२८९)असतात तेव्हां त्यांचा प्रयोग षष्ठ्यन्त नामाशीं करतात. जसें, राज्ञः पूजितः (राजाला पूज्य असणारा), पण राज्ञा पूजितः (राजानें पूजिलेला); छात्रस्य हसितं (शिष्याचें हंसणें); इदमेषामासितं शयितं वा (हीं यांची बसायची–निजायची जागा.)

(५) तव्य–अनीय–य प्रत्ययान्त विध्यर्थक धातुसाधितांच्या कर्त्याची तृतीया किंवा षष्ठी होते. जसें, मया मम वा सेव्यो हरिः। पण कर्ता व कर्म एकदम येतात तेव्हां तृतीयाच होते. जसें, नेतव्या ग्राममजा त्वया।

(६) पुष्कळांतून एकाचा (एका भागाचा) कोणत्या तरी बाबतींत वेगळेपणा सांगावयाचा असतां, ज्यापासून वेगळेपणा दर्शवावयाचा तद्वाचक शब्दाची षष्ठी किंवा सप्तमी होते. बुद्धिमतां बुद्धिमत्सु वा कर्तारः श्रेष्ठाः। गवां गोषु वा कृष्णा (गौः) बहुक्षीरा। धुर्यः साहसिकानाम्।

(७) अमुक अवधींत एखादी गोष्ट अमुक वेळां झाली असें सांगतांना अवधिवाचक नामाची षष्ठी होते. जसें, द्विः पञ्चकृत्वो वा अह्नः भुंक्ते ।

(८) एखादी गोष्ट घडल्यापासून अमुक अवधि झाला असें सांगतांना ती क्रिया दर्शविणाऱ्या धातुसाधित विशेषणाची व त्याच्या विशेष्याची षष्ठी वापरतात. जसें, अद्य दशमो मासस्तातस्योपरतस्य ।

(९) भेद, अन्तर या अर्थांचे शब्द षष्ठ्यन्त नामाशीं वापरतात. जसें, अत्रभवतो मम च समुद्रपल्वलयोरिवान्तरम् । को भेदः पिककाकयोः ।

(१०). 'हेतु' शब्द वापरतांना हेतुभूत पदार्थास व 'हेतु' शब्दास षष्ठी लागते. अन्नस्य हेतोः [अन्नासाठीं]. परंतु हेतु, निमित्त, कारण, प्रयोजन असल्या शब्दांचा एखाद्या सर्वनामासह प्रयोग करतांना या शब्दांची व सर्वनामाची प्रायः वाटेल ती विभक्ति वापरतात. जसें, को हेतुः, केन हेतुना, कस्मात् कारणात्, कस्मै हेतवे, किं निमित्तं, किं कारणं वसति ।

(११) तस् प्रत्ययान्त दिग्वाचक शब्द व त्याच अर्थाचे उपरि, अधः, पुरः, पश्चात्, अग्रे, पुरस्तात् असले शब्द आणि कृते, पारे, मध्ये, समक्षं ह्या शब्दांशीं संबंध असणाऱ्या नामाची षष्ठी होते. जसें, ग्रामस्य दक्षिणतः-उत्तरतो वा । वृक्षस्योपरि–अधः इत्यादि. ममाग्रे-- पुरस्तात्--पश्चात्–पुरः समक्षं वा । समुद्रस्य पारे- मध्ये वा । राज्यस्य कृते ।

(१२) आयुष्यं, भद्रं, कुशलं, सुखं, अर्थः, हितं हे शब्द आशीर्वादार्थी वापरतांना त्यांच्याशीं संबंध असणाऱ्या नामाला चतुर्थी किंवा षष्ठी लागते, जसें, भद्रं कृष्णस्य कृष्णाय वा भूयात् ।

(१३) 'स्मरणें', 'प्रभुत्व असणें' या अर्थांचे धातु, दय्, अनु कृ (सारखें वागणें), व्यव हृ, पण् (=जुगार, क्रयविक्रय), यांच्या कर्माला प्रायः षष्ठी लागते. जसें, मातुः स्मरति–अध्येति वा । अर्थानामीशिषे त्वम् । दीनानां दयस्व । भीमस्यानुकरोति । शतस्य व्यवहरति--पणते वा ।

(१४) योग्य, अनुरूप, सदृश, अभिज्ञ इत्यादि शब्दांचा षष्ठीशीं प्रयोग होतो. क्वचित् सप्तमीशींहि होतो. जसें, अभिज्ञो लोकव्यवहाराणाम् ।

संग्रामाणामकोविदः । उचितः क्लेशानाम् । त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं तस्मिन् युज्यते। कथायामभिज्ञः । सर्वविश्रंभेष्वभ्यंतरीकरणीया ।

(१५) एक क्रिया होत असतां दुसरी क्रिया घडली असें सांगतांना (विशेषतः अनादर दर्शवावयाचा असतां) पहिली क्रिया दर्शविणाऱ्या काल-वाचक धातुसाधित विशेषणाची व त्याच्या विशेष्याची षष्ठी वापरतात. जसें, एवं वदतस्तस्य लुब्धको निभृतः स्थितः। पश्यतोऽपि मे श्येनेनापहृतः शिशुः।

(१६) षष्ठीविभक्ति इतर विभक्त्यर्थांच्या बदलींहि वापरण्याचा प्रघात आहे. जसें, तस्य (=तस्मै) यच्छति ।

३१९. सप्तमी–(१) ही विभक्ति क्रियेचें स्थल (किंवा आधार) व काळ दर्शविते. जसें, आसने उपविशति । शरदि न वर्षति मेघः। अरौ बाणान् क्षिपति ।

(२) सप्तमी ही कारण किंवा उद्देश (हेतु) दर्शविते. जसें, छिद्रेषु अनर्था बहुलीभवन्ति । चर्मणि (कातड्यासाठीं) द्वीपिनं हन्ति । क्षेत्रे (शेता-साठीं) विवदन्ते । सृष्टोऽसि धात्रा कर्मसु (कर्में करण्यासाठीं) ।

(३) अमुक काळानंतर किंवा अंतरावर एखादी क्रिया होते, असें सांगतांना कालवाचक किंवा स्थलवाचक नामाची सप्तमी किंवा पंचमी होते. जसें, इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्यति । अद्य भुक्त्वाऽयं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता ।

(४) या विभक्तींचा स्थल किंवा आधार हा अर्थ लाक्षणिकहि समजावा. जसें, मयि स्निह्यति । इमामाश्रमधर्मे नियुंक्ते । त्वयि अनुपपन्नमिदम् । केशेषु गृह्णाति (केसांला धरतो) । पुत्रे राज्यभारं निक्षिप्य । मूर्खें न विश्वसेत्। पितरि विनयेन वर्तस्व । स्वयोषिति रतिः । विषयेषु निःस्पृहः । पुत्रे कुटुंबभारं आरोप्य । लोकस्तु भुवने जने (' लोक ' हा शब्द भुवन व जन या अर्थीं वापरतात । मातरि साधुः भ्रातरि असाधुः । द्यूते निपुणः–पटुः इ. । गृह-कर्माणि व्यापृता–व्यग्रा–आसक्ता–तत्परा वाः । इत्यादि.

(५) एक क्रिया होत असतां किंवा झाली असतां दुसरी क्रिया घडली असें सांगतांना पहिली क्रिया दर्शविणाऱ्या कालवाचक धातुसाधित विशेषणाची

व त्याच्या विशेष्याची सप्तमी वापरतात. जसें, कर्णं ददाति मयि भाषमाणे (मी बोलत असतांना) । गोषु दुह्यमानासु गतः । गोषु दुग्धासु आगतः । दरिद्रेषु आसीनेषु ऋद्धाः भुञ्जते ।

क्वचित् विशेष्य अध्याहृत असतें; त्या वेळेस एवं, इत्थं, तथा, इति इत्यादि शब्द वापरतात. जसें, तथा कृते -अनुष्ठिते । इति स्थिते, एवं गते ।

काळ व अर्थ यांचे उपयोग

३२०. वर्तमानकाळ—वर्तमानकाळाचें रूप क्रिया चालू आहे किंवा नेहमीं होत असते, तसेंच नुकतीच झाली किंवा थोड्या वेळानें होणार आहे असें दर्शवितें. जसें, क्रीडति (खेळतो, खेळत आहे, खेळत असतो); कदा आगतोऽसि । अयमागच्छामि (हा येतों = नुकताच आलों); कदा गमिष्यसि । अयं गच्छामि (हा जातों=थोड्याच वेळानें जाईन)। किं करोमि । क्व गच्छामि ।

संकेतवाक्यांत वर्तमानकाळाचें रूप भविष्यकाळ दर्शवितें. जसें, देवश्चेद्वर्षति (वर्षिष्यति) तर्हि धान्यं वपामः (वप्स्यामः). यावत् किंवा पुरा या निश्चयार्थक अव्ययांसह वर्तमानकाळचें रूप वापरलें असतां तें भविष्यकाळ दर्शवितें. जसें, आलोके ते निपतति पुरा (तुझ्या दृष्टीस खास पडेल).

स्म ह्या अव्ययासह वर्तमानकाळचें रूप वापरलें असतां तें भूतकाळ दर्शवितें. जसें, वसति स्म (राहिला, राहत होता--असे).

३२१. अनद्यतनभूतकाळ–अद्यतन=आजचा (११५). अनद्यतन= आजचा नसलेला—आजच्या पूर्वीचा. ह्या काळाचें रूप चालू दिवसाच्यापूर्वी क्रिया झाली असें दर्शवितें; तसेंच गोष्टी किंवा वृत्तान्त सांगतांनाहि ह्या काळाचीं रूपें वापरतात.

३२२. परोक्षभूतकाळ—परोक्षभूतकाळाचें रूप बोलणाऱ्याच्या पश्चात् (परोक्ष) व चालू दिवसापूर्वी क्रिया झाली असें दर्शवितें. याचीं रूपें गोष्टी किंवा वृत्तान्त—विशेषेंकरून प्राचीन काळचा—सांगतांना वापरतात. या काळाचीं उत्तमपुरुषी रूपें संभवत नाहींत. आपण शुद्धीवर नसतांना केलेली क्रिया सांगतांना किंवा क्रिया करून ती छपविण्यासाठीं नाहीं केली असें म्हणतांना क्वचित् या काळाचीं उ. पु. रूपें येतात. जसें, सुप्तोऽहं किल विललाप (मी

झोपेंत शोक-विलाप केला)। बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् (मी उन्मत्त होऊन त्याच्यापुढें पुष्कळ बोलल्यें)। कलिंगेष्ववात्सीः किम्। (कलिंग देशांत राहिला होतास ?)। नाहं कलिंगाञ्जगाम (कलिंगदेशांत मी मुळींच गेलों नाहीं).

३२३. सामान्यभूतकाळ-या काळाचें रूप सामान्यतः कोणतीहि भूतकालीन क्रिया-विशेषेंकरून चालू दिवशीं किंवा नुकतीच झालेली-क्रिया दर्शवितें. जसें, अभूत् (झाला आहे). ह्या काळचें रूप मा किंवा मास्म यासह वापरलें असतां आज्ञार्थाचा बोध होतो व अशा वेळीं आगमाचा लोप होतो. जसें, मा शुचः (शोक करूं नकोस); मा भूत् (न होवो).

३२४. अनद्यतनभविष्यकाळ—अद्यतन=आजचा (११५). अनद्यतन=आजचा नसणारा—आजच्या नंतरचा. ह्या काळाचें रूप चालू दिवसानतर क्रिया होणार आहे असें दर्शवितें. जसें, युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान्। श्वो गन्तास्मि ।

३२५. आज्ञार्थ-ह्याचीं रूपें विधि (आज्ञा), विनंती, उपदेश, आशीर्वाद इत्यादि अर्थ दर्शवितात. जसें,

विधि (आज्ञा)-शीघ्रं गच्छ, गच्छतु । प्रार्थना, विनंती-भिक्षां देहि। आशीर्वाद-चिरं जीव । अवतु युष्मानीशः । उपदेश-शुश्रूषस्व गुरून् । सत्कारनियोग-मम पुत्रं भवानध्यापयतु । इ.

(अ) आज्ञार्थाचीं कर्मणि रूपें सभ्यतापूर्वक आज्ञा दर्शवितात. जसें, श्रूयताम् (ऐकावें)। आस्यताम् (बसावें)।

(आ) निषेधवाक्यांत आज्ञार्थाच्या रूपांबरोबर न हें अव्यय न वापरतां नेहमीं मा हेंच वापरतात. जसें, मा कुरु । मा भवतु ।

३२६. विध्यर्थ-विधि (आज्ञा), संभव, प्रार्थना, शक्यता इत्यादि अर्थी विध्यर्थाचीं रूपें वापरतात. जसें, सत्यं ब्रूयात् । लभेत सिकतासु तैलमपि। भो भोजनं लभेय । त्वं जडमपि भारं वहेः ।

३२७. क्रियातिपत्त्यर्थ-अतिपत्ति=अनिष्पत्ति. दोन वाक्यार्थांमध्यें कार्यकारणसंबंध असून क्रिया झालीं नसेल किंवा व्हावयाची नसेल तेथें ह्याचीं रूपें वापरतात. जसें, सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ।

धातुसाधितांचे विशिष्ट उपयोग

३२८. धातुसाधितें मूळचीं कोणत्याहि काळाचीं असलीं तरी त्यांचा काळ त्यांच्याशीं संबंध असणाऱ्या क्रियापदाच्या काळाप्रमाणें जाणावा. जसें, वसन् ददर्श (राहात होता तेव्हां पाहिलें)। ताडयिष्यन् अभ्यद्रवत् (मारण्याचा हेतु धरून अंगावर धांवून गेला).

३२९. त (क्त), तवत् (क्तवतु), वस्. तव्य, अनीय आणि य हे प्रत्यय लागून बनलेलीं धातुसाधितें वाक्यांत पुष्कळ वेळां क्रियापदाप्रमाणें वापरतात. जसें, तेन कटः कृतः। वाच्यस्त्वया राजा (तूं राजाला सांग)। इदमुक्तवान् (हें बोलला)। इत्यूचिवान् सस्मितम्।

(अ) गतिवाचक धातु, अकर्मक धातु आणि स्था, रुह्, जन् यांसारखे कांहीं (उपसर्गानें सकर्मक होणारे) धातु यांना लागलेला त (क्त) प्रत्यय कर्मवाचक किंवा भाव (म्हणजे क्रिया) वाचक असून शिवाय कर्तृवाचकहि असतो. जसें, गतो देवदत्तो ग्रामम्। गतो देवदत्तेन ग्रामः। गतं देवदत्तेन। ग्लानो भवान्। ग्लानं भवता। आसितो भवान्। आसितं भवता। उपस्थितो गुरुं भवान्। उपस्थितो गुरुर्भवता। आरुढो वृक्षं भवान्। दैवीं सम्पद-मभिजातोऽसि।

३३०. हेत्वर्थक अव्यय हेतु (उद्देश) दर्शवितें. जसें, भवन्तं द्रष्टुं (भेट-ण्यासाठीं, भेटण्याच्या उद्देशानें) आगतः।

पण इच्छिणें, समर्थ असणें, धजणें, जाणणें, झटणें, आरंभणें, मिळविणें, सहन करणें, पात्र (योग्य) असणें आणि असणें, 'या अर्थांच्या धातूंशीं, त्याच-प्रमाणें पर्याप्ति (पूर्णता), सामर्थ्य, नैपुण्य व काल या अर्थांच्या शब्दांशीं तुम् प्रत्ययान्त धा. सा. अव्ययाचा हेतु हा अर्थ नसतांहि प्रयोग होतो. जसें, कर्तुं इच्छति–शक्नोति–जानाति–यतते–प्रारभते–प्रक्रमते इ; भोक्तुं अस्ति, विद्यते इ., भोक्तुं समर्थः, भोक्तुं कालः, कर्तुं निपुणः इ.

अर्ह् धातूशीं तुम् प्रत्ययान्त धा. सा. अव्ययाचा प्रयोग 'प्रार्थना, विनंती' दर्शवितो. जसें, श्रोतुमर्हति भवान् (आपण कृपा करून ऐकावें)।

तुम् प्रत्ययान्त धा. सा. अव्ययाचें कर्म कर्मणि व भावे प्रयोगांत तसेंच राहतें. परंतु मुख्य क्रियेचें कर्म व धातुसाधितानें दर्शविलेल्या क्रियेचें कर्म जर एकच असेल तर मात्र त्याची कर्मणि प्रयोगांत प्रथमा होते. जे धातु सकर्मक व अकर्मक असे दोन्ही होऊं शकतात, अशा धातूंचा मुख्य क्रियेप्रमाणें प्रयोग असेल तर तुमन्ताच्या कर्मांची विकल्पानें प्रथमा होते म्हणजे त्याचे कर्मणि व भावे दोन्ही प्रयोग होतात. स मां द्रष्टुमागच्छति । तेन मां द्रष्टुमागम्यते । सर्वः कल्ये वयसि यतते लब्धुमर्थान् । सर्वेण कल्ये वयसि यत्यते लब्धुमर्थान् अपूपान्भोक्तुमहं लभे । अपूपाः भोक्तुं मया लभ्यन्ते । अपूपान् भोक्तुमहमिच्छामि । अपूपाः भोक्तुं मया इष्यन्ते किंवा अपूपान्भोक्तुं मया इष्यते ।

शक्, युज्, अर्ह् ह्या व या अर्थांच्या धातूंचा व शब्दांचा तुम् प्रत्ययान्त धा. सा. शीं प्रयोग असून त्याचा कर्मणि किंवा भावे प्रयोग करावयाचा असल्यास त्या धा. सा. च्या कर्माची विकल्पानें प्रथमा होते. जेव्हां प्रथमा होत नाहीं तेव्हां क्रियापद प्र. पु. ए. असतें, धातुसाधित असल्यास त्याचें न. ए. होतें. तव पुत्रानहं अध्यापयितुं शक्नोमि । तव पुत्राः मया अध्यापयितुं शक्यन्ते किंवा तव पुत्रान् अध्यापयितुं मया शक्यते । न न्याय्यं निहतं शत्रुं भूयो हन्तुं नराधिपाः । न न्याय्यो निहतः शत्रुः भूयो हन्तुं नराधिपाः । अचिराधिष्ठितराज्यः शत्रुः समुद्धर्तुं सुकरः किंवा अचिराधिष्ठितराज्यं शत्रुं समुद्धर्तुं सुकरम् ।

३३१. कांहीं अव्ययांचे विशिष्ट प्रयोग

अथ हें ‘ जर ’ अर्थी वाक्यारंभीं येतें. जसें, अथ कौतुकं, आवेदयामि । **अथ किम्** हें ‘ होय ’, ‘ तसेंच, ’ ‘ तर काय ? ’ या अर्थी प्रश्नाच्या उत्तरांत येतें. जसें, लक्ष्मण, किं भरतः प्राप्तः । अथ किम् ।

अपि हें प्रश्नवाचक असतां वाक्यारंभीं येतें. जसें, अपि वृषलमनुरक्ताः प्रकृतयः । अथ किम् ।

इति हें समाप्ति, अनुवाद, हेतु (कारण), नातें (दृष्टि), प्रमाण (आधार) इत्यादि अर्थ दर्शवितें. जसें, इति प्रथमोऽध्यायः । ‘ अधीष्व

भगवन्'इति गुरुं ब्रूयात् । उत्खातिनी भूमिरिति (म्हणून, यासाठीं,या कारणानें) रथवेगो मन्दीकृतः । पिता इति स पूज्यः, अध्यापकः इति निन्द्यः । इति श्रुतिः (वेद) ।

इव (प्रमाणें) हें उपमानवाचक शब्दानंतर वापरतात व त्यानें जोडल्या जाणाऱ्या शब्दांची विभक्ति एकच असते. जसें, मृतमिवात्मानं संदर्श्य । अपत्ये इव मयि वर्तते ।

इव तसेंच नु किंवा वा हें किम् च्या रूपांस जोडून वापरतात तेव्हां तें 'संभव' दर्शवितें. जसें, कः इव–कोनु–कोवा=कोण बरें, किमिव=काय बरें, कमिव इत्यादि.

किम्, किमुत, किं पुनः, किमङ्ग=किती तरी अधिक (किंवा कमी).

क्व हें दोन वाक्यांत येतें तेव्हां त्या वाक्यांनीं दर्शविलेल्या अर्थांमध्यें महदन्तर किंवा विसदृशता आहे असा बोध होतो. जसें, तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।

ननु [न+नु] हें अव्यय वादामध्यें शंकावाक्याच्या किंवा आक्षेप-वाक्याच्या आरंभीं येतें. अशा वाक्याच्या शेवटीं 'इति चेत्' येतें.

नाम हें अव्यय ज्या नामांना जोडतें त्यांची विभक्ति एकच असते. जसें, पाटलिपुत्रे नाम नगरे ।

यथा, यद् हीं जेव्हां अनुवादवाक्याच्या आरंभीं येतात तेव्हां त्यांचा 'कीं' असा अर्थ होतो. जसें, आज्ञापितोऽस्मि परिषदा यथा (कीं) अद्य त्वया नवं नाटकं नाटयितव्यमिति ।

शब्दांची द्विरुक्ति

३३२. नामाची द्विरुक्ति 'प्रत्येक', 'सर्व' असा अर्थ दर्शवितें. जसें, दिने दिने=दररोज । वृक्षं वृक्षं सिंचति । त्याचप्रमाणें 'अनुक्रम' दर्शविण्या-साठींहि नामाची द्विरुक्ति करतात. जसें, मूले मूले स्थूलः=बुडख्याकडे मोठा होत गेलेला. ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय=ज्येष्ठानुक्रमानें आंत सोड. कधीं कधीं 'धमकी, कोप, भीति, घांदल, गडबड' हेहि अर्थ होतात. जसें, चौर चौर हनिष्यामि त्वाम् । माणवक माणवक अविनीतक अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । सर्पः सर्पः बुध्यस्व बुध्यस्व ।

क्रियापदाची व अव्ययाची द्विरुक्ति ' वारंवार ', ' फार ' हे अर्थ दर्शविते. जसें, जल्पति जल्पति । लुनीहि लुनीहि (तोड तोड) इति लुनाति । मन्दं मन्दं=अति मंदपणें; भुक्त्वा भुक्त्वा, स्मारं स्मारंम्=वारंवार–पुनः पुनः स्मरून.

उपरि, अधि, अधः यांची द्विरुक्ति केली असतां ' सामीप्य ' हा अधिक अर्थ तींत येतो. उपर्युपरि ग्रामम्=गांवाच्या जवळच वरच्या बाजूला.

क्रियेचा विनिमय दर्शविण्यासाठीं कांहीं सर्वनामांची द्विरुक्ति करतात, व त्यांचा प्रायः समास होतो. जसें, इतरेतरं–परस्परं–अन्योन्यं नमन्ति=एकमेकांला नमस्कार करतात । अन्योन्यस्मै दत्तम् ।

समासविचार

२३३. परस्परसंबंध असलेले दोन किंवा अधिक शब्द जोडून जो एक शब्द बनवितात[1] त्यास **समास** म्हणतात. समासाच्या योगानें अर्थ संक्षेपानें व्यक्त करतां येतो.

तत्पुरुष, बहुव्रीहि, अव्ययीभाव आणि द्वंद्व असे समासांचे चार मुख्य प्रकार आहेत. ज्या समासांचा ह्या चार प्रकारांत अन्तर्भाव होत नाहीं, त्यांस सामान्यसमास (सुप्सुप्) म्हणतात.

२३४. शब्दांचा समास होतांना पूर्वपदाच्या विभक्तिप्रत्ययाचा लोप होतो म्हणजे त्याचें मूळरूप राहतें. समासांतील पूर्वपद उत्तरपदाशीं जोडतांना अन्त्य व आद्य वर्णांचा नित्य संधि होतो. पूर्वपद व्यंजनान्त असल्यास त्याचें पद अंग (७२ टीप) होतें. समासाच्या पोटांत न् चा ण् व स् चा ष् होणें, स् किंवा म् आगम येणें, वर्णांचा लोप होणें, शब्दांना आदेश होणें, स्वरांचें ऱ्हस्व दीर्घ होणें इत्यादि फेरफार विशिष्ट प्रसंगीं होतात, ते विस्तारभयास्तव येथें दिले नाहींत.

---

१. परस्परसंबंध असणाऱ्या वाटेल त्या शब्दांचा समास होतो किंवा केलाच पाहिजे असें मात्र नाहीं.

३३५. समासाचा अर्थ सांगणाऱ्या वाक्यास **विग्रह** म्हणतात, अर्थात् हें वाक्य व्याकरणशुद्ध असलें पाहिजे. समासाचा अर्थ सांगतांना समासांतलिच शब्द वापरावेत. जेथें तसें शक्य नसेल तेथें योग्य ते समानार्थक शब्द वापरावेत. समास करतांना किंवा सोडवितांना विभक्त्यर्थप्रकरणाचा पुष्कळ उपयोग होईल (३१२–३१९). जसें, देवानां पतिः—देवपतिः; अग्नेः अगारं-अग्न्यगारं; गुणैः उपेतः—गुणोपेतः; शुक्लः पक्षः—शुक्लपक्षः; विद्वद्रत्नं—विद्वान् रत्नं इव किंवा विद्वानेव रत्नं; सुजनः—शोभनः जनः; सुरक्षितः— सुष्टु रक्षितः, उन्मुखः—उद्गतं मुखं यस्य सः; निर्मक्षिकं—मक्षिकाणां अभावः.

तत्पुरुष

३३६. ज्या समासामध्यें उत्तरपदाला प्राधान्य असतें त्यास **तत्पुरुष** म्हणतात. जसें, देवानां पतिः—देवपतिः, समये उक्तं—समयोक्तम् ।

तत्पुरुष समास हा त्याच्या उत्तरपदाप्रमाणें नाम, विशेषण किंवा अव्यय होतो, व नाम होतो तेव्हां त्याचें लिंग व वचन हीं उत्तरपदाच्या लिंगवचनाप्रमाणें असतात. जसें, आम्रस्य फलानि—आम्रफलानि; नरेषु उत्तमः नरोत्तमः; मम कृते—मत्कृते.

तत्पुरुषाचे पोटभेदः—(१) विभक्तितत्पुरुष, (२) कर्मधारय, (३) द्विगु, (४) अव्ययतत्पुरुष आणि (५) उपपदतत्पुरुष.

विभक्तितत्पुरुष

३३७. तत्पुरुषांतील पूर्वपदाची जी विभक्ति असेल तीप्रमाणें द्वितीयातत्पुरुष, तृतीयातत्पुरुष, इत्यादि होतात.

(१) **द्वितीया**—ग्रामगतः— ग्रामं गतः, कल्पनातीतः—कल्पनां अतीतः;अन्नं बुभुक्षुः—अन्नबुभुक्षुः, मुहूर्तं सुखं—मुहूर्तसुखं, वर्षभोग्यः—वर्षं भोग्यः.

(२) **तृतीया**—कर्तृवाचक व करण (साधन) वाचक तृतीयान्त नामांचा बहुतेक धातुसाधितांशीं समास होतो. जसें, देवेन दत्तः—देवदत्तः; नखैः निर्भेदः—नखनिर्भेदः, शस्त्रयुद्धं, परशुच्छिन्नः, गुणैः उपेतः—गुणोपेतः; तृतीयान्त शब्दाचा विध्यर्थक धा. सा. शीं झालेला समास निंदा किंवा स्तुति दर्शवितो. काकेन पेया (नदी)—काकपेया (जलपूर्णा), वातच्छेद्यं (तृणं).

तृतीयान्त नामाचा कोणत्याहि नामाशीं समास होतो; मात्र अमक्यानें केलेलें, असा अर्थ असला पाहिजे. जसें, शंकुलाखण्डः—शंकुलया (अडकित्त्यानें, कातरीनें) केलेला तुकडा, शस्त्रव्रणः, जलार्द्रः.

'कालवण' व 'मिसळण्याचा पदार्थ' या अर्थाच्या तृतीयान्त शब्दांचा अन्न–भक्ष्य–वाचक शब्दांशीं समास होतो. जसें, दध्योदनः–दध्ना ओदनः (दह्याशीं कालवलेला भात), क्षीरोदनः, गुडधानाः—गुडेन धानाः (गुडदाणी), गुडपृथुकाः (गूळपोहे).

तृतीयान्त नामाचा पूर्व, सदृश, ऊन, अधिक, मिश्र इत्यादि कांहीं शब्दांशीं किंवा या अर्थांच्या शब्दांशीं समास होतो. जसें, मासपूर्वः–मासेन पूर्वः (महिन्यानें अगोदरचा–वडील), मातृसदृशः–मात्रा सदृशः, एकेन ऊना (विंशतिः)–एकोना, द्वाभ्यां अधिकं–द्व्यधिकं, अष्टोत्तरं, माषविकल, गुडमिश्र, धान्यार्थः–धान्येन (लब्धः) अर्थः.

(३) **चतुर्थी**–विकृति–(बनलेला–बनवावयाचा पदार्थ) वाचक चतुर्थ्यन्त नामाचा प्रकृति (मूलद्रव्य) वाचक नामाशीं समास होतो. जसें, यूपाय दारु–यूपदारु (यज्ञस्तंभाकरितां लांकूड), कुण्डलहिरण्यं–कुंडलाय हिरण्यं; पण रन्धनाय स्थाली येथें समास होत नाहीं; कारण रन्धन (शिजविणें) हें स्थालीची विकृति नव्हे.

चतुर्थ्यन्त नामाचा बलि, हित, सुख, रक्षित यांच्याशीं समास होतो. जसें, काकेभ्यः बलिः–काकबलिः, अश्वाय हितं (हितकारक)–अश्वहितं, अश्वरक्षितं–अश्वेभ्यः रक्षितं.

चतुर्थ्यन्त नामाचा 'अर्थ' (=साठीं, करितां) शब्दाशीं नित्य समास होतो व तो विशेषण होतो. जसें, द्विजार्थः–र्था–र्थं (द्विजाय अयं–इयं–इदम्) पायसः–दक्षिणा–वायनं.

(४) **पंचमी**–व्याघ्रभयं–व्याघ्रात् भयं, राक्षसभीतः, ग्रामात् निर्गतः–ग्रामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सुः, पापमुक्तः, तदन्यः–तस्मात् अन्यः.

(५) **षष्ठी**–वीरसेनसुतः–वीरसेनस्य सुतः, राज्ञः पुरुषः (सेवक)–राजपुरुषः, जलबिन्दुः, सखीनां जनः (समूहः)–सखीजनः, मम अर्थे–मदर्थे, मत्कृते, त्वत्पुत्रः–तव पुत्रः, श्रुतिमनोहरः, मासजातः–मासः जातस्य.

कांहीं प्रसंगीं भागवाचक शब्द प्रधानपद असूनहि षष्ठीतत्पुरुषांत पूर्वपद होतो. जसें, पूर्वकायः—पूर्वं कायस्य (शरीराचा पुढला भाग), अधरकायः, मध्यं अह्नः—मध्याह्नः, मध्यरात्रः—मध्यं रात्रेः; पूर्वाह्णः, पश्चिमरात्रः (रात्रीचा शेवटचा भाग). पूर्वपद स्त्रीलिंगी असेल तर त्याचें पुँल्लिंगी रूप होतें. जसें, मृग्याः क्षीरं—मृगक्षीरं, कुक्कुटाण्डं—कुक्कुट्याः अण्डं, काकशावः.

(६) **सप्तमीः**—सप्तम्यन्त शब्दाचा धा. सा. शब्दाशीं, तसेंच प्रावीण्य नैपुण्य इ. अर्थाच्या शब्दाशीं समास होतो. जसें, जले क्रीडा—जलक्रीडा, मार्गस्थितः, पूर्वजन्मकृतं, मासे देयं—मासदेयं, अश्वेषु कोविदः—अश्वकोविदः न्यायनिपुणः. नरोत्तमः; ईश्वरे अधि—ईश्वराधीनः.

कर्मधारय

३३८. समानविभक्तिक अशा दोन शब्दांच्या तत्पुरुषसमासास **कर्मधारय** म्हणतात. याचे प्रकारः—

(अ) **विशेषणाचा विशेष्याशीं**—शीतं उदकं—शीतोदकं, वर्तमानकविः, भूतार्थः, सत्पुरुषः, सर्वदेवाः, एकनराधिपः, सप्तर्षयः, महारिपु—महान् रिपुः.

(१) विशेषण पूर्वपद असून त्याचा स्त्रीलिंगी विशेष्याशीं कर्मधारय किंवा बहुव्रीहि समास होत असेल तर विशेषण प्रायः पुल्लिंगाप्रमाणें रूप धारण करतें. जसें, कृष्णा चतुर्दशी—कृष्णचतुर्दशी, महती सेना—महासेना, ऊर्ध्वदृष्टिः

(२) कित्येक प्रसंगीं विशेषण उत्तरपद होतें व विशेष्य पूर्वपद होतें. जसें, अधमः नरः—नराधमः, अपसदः क्षत्रियः—क्षत्रियापसदः इत्यादि.

(आ) (१) विशेषणाचा विशेषणाशीं—(मात्र त्यांचा एकाच विशेष्याशीं संबंध पाहिजे)—शुक्लकृष्णः (पांढरा व काळा), कृष्णश्च सारंगश्च (चित्रविचित्र)—कृष्णसारंगः, लोहितशवलः, पण उदितास्तौ (चन्द्रसूर्यौ).

---

१. महत् शब्द कर्मधारय व बहुव्रीहि समासांत पूर्वपद असेल तर त्याचें ' महा ' असें रूप होतें.

(२) पूर्वकालदर्शकाचा उत्तरकालदर्शकाशीं—स्नातानुलिप्तः पूर्वं स्नातः पश्चात् अनुलिप्तः, सुप्तोत्थितः, मृतजातः (पुत्रः), दृष्टनष्टः.

(३) नकाररहित त प्रत्ययान्त धा. सा. चा नकारयुक्त त प्रत्ययान्त धा. सा. शीं समास होतो. जसें, कृताकृतं—कृतं च तत् अकृतं च (अर्धवट केलेलें), भुक्ताभुक्तं, दृष्टादृष्टं.

क्वचित् नकाररहित धातुसाधिताशींहि होतो. जसें, कृतापकृतं—कृतं च तत् अपकृतं च, गतप्रत्यागतं.

(इ) **उपमानवाचकाचा साधर्म्यवाचकाशीं**—मेघश्यामः—मेघः इव श्यामः, विद्युच्चपलः, हिमाशिशिरः (बर्फाप्रमाणें गार).

(ई) **उपमेयवाचकाचा उपमानवाचकाशीं** (मात्र साधर्म्यवाचकाचा प्रयोग नसला पाहिजे)—पुरुषः सिंहः इव—पुरुषसिंहः, मुखकमलं, राजर्षिः—राजा ऋषिः इव, करकिसलयं—करः किसलयं इव, विद्याधनं—विद्या धनं इव, कन्यारत्नं, विद्वद्रत्नं—वाटल्यास अशा समासांचा विद्या एव धनं—विद्याधनं असाहि विग्रह करावा. पाहिल्या प्रकारांत उपमा होते; दुसऱ्या प्रकारांत रूपक होतें. पण पुरुषः व्याघ्र इव शूरः येथें समास होत नाहीं.

(उ) **विशेषवाचकाचा सामान्यवाचकाशीं**—साकेतनगरं—साकेतं नाम नगरं, अमात्यराक्षसः—अमात्यः राक्षसः नाम, आम्रवृक्षः, ग्रीष्मर्तुः-ग्रीष्मः नाम ऋतुः, व्याघ्रबुद्धिः—व्याघ्रः इति बुद्धिः.

(ऊ) **अनियमित**—तेजोविशेषः—विशिष्टं तेजः, अतिथिविशेषः—विशिष्टः अतिथिः, देशान्तरं—अन्यः देशः, भाषान्तरं—अन्या भाषा, गुणान्तरं; उच्चावचं —उदक् च अवाक् च, अकिंचनः—नास्ति किंचन यस्य सः, अकुतोभयः—नास्ति कुतः भयं यस्य सः, चित् एव—चिन्मात्रं, अश्नीतपिबता—अश्नीत पिबत इत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा (क्रिया), खादतमोदता, अहमहमिका (अहं पूर्वं अहं पूर्वं इति उच्यते यस्यां क्रियायां सा)

द्विगु

३३९. समानविभक्तिक अशा दोन पदांपैकीं पूर्वपद संख्यावाचक असून (१.) जेव्हां त्या दोहोंचा नामसाधित शब्द बनवावयाचा असेल किंवा (२)

तीं दोनहि मिळून निराळ्याच समासाचें पूर्वपद करावयाचें असेल किंवा (३) एकाच जातीच्या अनेक व्यक्तींचा समुदाय दर्शवावयाचा असेल तेव्हां त्या समानविभक्तिक दोन पदांचा होणारा समास **द्विगु** होय. जसें, षाण्मातुरः षण्णां मातॄणां अपत्यं, पंचसु कपालेषु संस्कृतः—पंचकपालः (पुरोडाशः)= पांच विटांच्या तुकड्यांवर भाजलेला; पंच गावः धनं यस्य सः—**पंचगवधनः** (पांच गाई हीच संपत्ति आहे ज्याची असा); हा समास नित्य आहे. त्रिभुवनं—त्रयाणां भुवनानां समाहारः, पंचपात्रं, अष्टाध्यायी, चतुःसूत्री, त्रिलोकी, पंचानां पूलानां (पेंड्यांचा) समाहारः— पंचपूली (पाचुंदा), शतश्लोकी. समाहारद्विगु नित्य नपुंसकलिंगी असतो; परंतु त्याचें उत्तरपद आकरान्त असल्यास तो प्रायः ईकारान्त स्त्रीलिंगी होतो. **अपवाद**. सप्ताहः—सप्तानां अह्नां समाहारः, द्व्यहः इ.

अव्ययतत्पुरुष

३४०. ज्या तत्पुरुषाचें पूर्वपद अव्यय असतें त्यास अव्ययतत्पुरुष असें नांव दिलें आहे. जसें, सुजनः—शोभनः जनः, कुपुत्रः—कुत्सितः पुत्रः, अधिपतिः—अधिष्ठितः पतिः, अधिदैवतं—अधिष्ठातृ दैवतं,सुरक्षितं—सुष्ठु रक्षितं,दुष्कृतं —दुष्टं कृतं, स्वयंकृतं, सुकृतं, कापुरुषः—कुत्सितः पुरुषः, किंप्रभुः—कुत्सितः प्रभुः, किंसखा, तत्रस्थितः, एवंगतः, एवंस्थितः, अतिदूरः—अतिशयेन दूरः, दुर्जनः—दुष्टः जनः, ईषत्पिंगलः.

प्रादिसमास—तत्पुरुषाचें पूर्वपद उपसर्ग—अव्यय (२७१) असल्यास हा समास होतो. जसें, अतिमात्रः—अतिक्रान्तः मात्रां, अतीन्द्रियः, अतिवेगः, अपशब्दः, प्रत्युत्तरं, प्रतिपक्षः, अधिज्यं (धनुः)—अधिगतं ज्यां, निष्कौशांबिः—निष्कान्तः कौशांब्याः, विपक्षः, आरक्तः, उपपदं, उपवनं, प्रकोपः.

नञ्तत्पुरुष---न हें अव्यय पूर्वपद असून उत्तरपद व्यंजनादि असल्यास न चा अ होतो व उत्तरपद स्वरादि असल्यास न चा अन् होतो व क्वचित् ठिकाणीं न तसाच राहतो. जसें, न पंडितः—अपंडितः, अज्ञानं, अकृतं, अकृत्वा-न कृत्वा, न अर्थः—अनर्थः, अनध्यायः, नगः—अगः—न गच्छति इति.

गतिसमास—यांत गतिसंज्ञक अव्यय पूर्वपद असतें. (कांहीं अव्ययें धातूंना जोडली असतां त्यांस गति म्हणतात):— अलंकृत्य (भूषवून)—

अलं कृत्वा, नमस्कृत्य, अस्तमितः, सत्कृत्य, साक्षात्कृत्य, तिरोभूय, अन्तर्धाय, आविर्भूय, पुरस्कृत्य, उरसिकृत्य (स्वीकार करून), मनसिकृत्य (निश्चय करून), मनोहत्य (वीट येईपर्यंत). च्विप्रत्ययान्त (१२४) अव्ययें गतिच होत. वशीभूतः, दिवाभूता, परिखीकृत.

उपपदसमास

३४१. एखादा शब्द जवळ असतांनाच धातूला कृत् प्रत्यय लागून त्या दोन पदांचा जो समास होतो त्यास उपपदतत्पुरुष म्हणतात. हा नित्य होतो. जसें, कुम्भकारः–कुंभं करोति इति, सुवर्णकारः (सोनार), कर्णधारः (कर्णः–सुकाणू). भारवाहः, आखुभुक्–आखून् भुंक्ते, वीरसूः–वीरं सूते इति, पुरः–सरः, बिलेशयः (शेते), कच्छेन पिबति इति, कच्छपः (कच्छः=मागचा भाग), पादपः–पादैः (मूलैः) पिबति इति, पयोदः–पयः ददाति इति, पंकजं–पंके जायते इति, अभ्रंलिहः–अभ्रं लेढि इति, परंतपः, दुष्करः–दुःखेन क्रियते इति, सुलभः, हृदयदाही–हृदयं दहति इति, मधुरभाषी.

जेव्हां उपपद जवळ नसतांहि धातुसाधित शब्द बनतो, तेव्हां त्याशीं होणारा समास उपपदसमास नव्हे. जसें, धरति इति धरः, पयसः धरः–पयोधरः.

३४२. अलुक् समास (पूर्वपदाच्या विभक्तिप्रत्ययाचा लोप न होणारा)—जनुषान्धः [जनुस् = जन्म]= जन्मान्ध, आत्मनातृतीयः (आपण धरून तिसरा), परस्मैपदं, दूरादागतः, दास्याःपुत्रः (रांडलेक-शिवी), देवानांप्रियः (मूर्ख), पश्यतोहरः (भामट्या), युधिष्ठिरः (युधि + स्थिरः) = धर्मराज, स्तंबेरमः (हत्ती), कर्णेजपः (चहाडखोर), सरसिजं (कमल), गेहेशूरः (भ्याड), प्रवाहेमूत्रितं (निष्फळ कर्म), भस्मनिहुतं (निष्फळ कर्म).

तत्पुरुषसमासान्तीं होणारे फेरफार

३४३. (अ) भागवाचक व संख्यावाचक शब्द, अव्ययें व सर्व, पुण्य हे शब्द ह्यांचा ‘ रात्रि ’ शब्दाशीं तत्पुरुष झाल्यास रात्रि चा रात्र होतो. जसें,

पूर्वं रात्रेः—पूर्वरात्रः, मध्यरात्रः, द्विरात्रं (द्वे रात्री समाहृते), नवरात्रं, अतिरात्रः (अतिक्रान्तो रात्रिं), सर्वरात्रः; 'अहन्' चा 'रात्रि' शीं अहोरात्रः असा समाहारद्वंद्व होतो.

(आ) राजन्, अहन्, सखि हे शब्द उत्तरपद असल्यास त्यांचीं अनुक्रमें राज, अह (प्रायः पुं.) व सख अशीं रूपें होतात. जसें, महाराजः; मद्राणां राजा—मद्रराजः, उत्तमाहः, द्व्यहः, त्र्यहः, राज्ञः सखा—राजसखः, पण भागवाचक शब्द किंवा अव्यय पूर्वपद असेल तर अहन् चें अह्न (पुं.) होतें. जसें, पूर्वाह्णः, अपराह्णः, मध्याह्नः, अत्यह्नः (अहरतिक्रान्तः). पण पुण्याहं.

(इ) ऋच्, पुर्, अप् , धुर् (=कार्यभार) व पथिन् हे शब्द कोणत्याहि समासांत अन्तीं असल्यास त्यांस अ प्रत्यय लागून त्यांचीं ऋच, पुर, अप, धुरा,पथ अशीं रूपें होतात. जसें,अर्धर्चः—र्चं, विष्णुपुरं, विमलापं (सरः), राज्यधुरा (पण रथधूः कारण येथें धूः=जूं), रम्यपथः.

(ई) स्तुतिवाचक सु व अति आणि निंदावाचक किम् हीं अव्ययें पूर्वपद असतां समासाच्या अन्तामध्यें कोणताच फेरफार होत नाहीं. तसेंच नञ् तत्पुरुषाच्या अन्तामध्येंहि होत नाहीं. जसें, सुराजा, किंसखा, अराजा.

बहुव्रीहि

३४४. अन्य पदार्थाशीं संबंध असणाऱ्या समानाविभक्तिक शब्दांच्या समासास **बहुव्रीहि** म्हणतात. यांत अन्य पदाची प्रथमेखेरीज कोणतीहि विभक्ति असते व हा समास प्रायः विशेषण होतो. हें अन्यपद ' यद् ' असून त्याच्या विभक्तींवरून द्वितीयाबहुव्रीहि इत्यादि नांवें पडतात. जसें, प्राप्तं उदकं यं(ग्रामं) सः—प्राप्तोदकः (ग्रामः), ऊढः रथः येन (अश्वेन) सः—ऊढरथः (अश्वः), कृतकृत्यः—कृतं कृत्यं येन सः (नरः), दत्तं धनं यस्मै सः—दत्तधनः(याचकः), उद्धृतः ओदनः यस्याः सा—उद्धृतौदना (स्थाली), कमलं आसनं यस्य सः—कमलासनः (ब्रह्मदेवः), पुष्पिताः द्रुमाः यस्मिन् तत्—पुष्पितद्रुमं (वनं), इन्द्रादयः (देवाः)—इन्द्रः आदिः येषां ते, पंच गावः धनं यस्य सः—पंचगवधनः (गोपः), लज्जावनतमुखी—लज्जया अवनतं—लज्जावनतं, लज्जावनतं मुखं यस्याः सा—लज्जावनतमुखी (वधूः), अन्नपानादीनि; समानः धर्मः यस्य सः

–समानधर्मा, सरूपः–समानं रूपं यस्य सः, सपक्षः, सोदरः, अन्यरूपा–अन्यत् रूपं यस्याः सा, चारचक्षुः (राजा)–चाराः चक्षूंषि यस्य सः, पीतांबरः–पीतं अंबरं (वस्त्रं) यस्य सः, उद्धृतदंष्ट्रः–उद्धृताः दंष्ट्राः यस्य सः, चतुर्मुखः–चत्वारि मुखानि यस्य सः (ब्रह्मदेवः), त्रिलोचनः (शंकरः), दशग्रीवः (रावणः)

पुष्कळदां बहुव्रीहि हा नामासारखा वापरतात. जसें, सुहृद्=मित्र (शोभनं हृदयं यस्य सः), दशमुखः–दशकण्ठः=रावण.

(अ) क्वचित् ठिकाणीं ब. व्री. समासांतील पदें भिन्नविभक्तिकहि असतात. जसें, चक्रं पाणौ (=हस्ते) यस्य सः–चक्रपाणिः (विष्णुः); लगुडः हस्ते यस्य सः–लगुडहस्तः (क्षेत्रपालः), मणिग्रीवः–मणिः ग्रीवायां यस्य सः, उरसि लोमानि यस्य सः–उरसिलोमा.

(आ) पूर्वपद समास असून तें उपमानवाचक असेल तर त्यांतील उत्तरपदाचा लोप होतो. जसें, गजाननः (गणपतिः)–गजाननं (गजस्य आननं) इव आननं यस्य सः, खरमुखः.

(इ) कोठें पूर्वपद अव्यय असतें. जसें, उच्चैर्मुखः–उच्चैः मुखं यस्य सः, इहचित्तः–इह चित्तं यस्य सः, निर्बलः–निर्गतं बलं यस्मात् सः, उन्मुखः–उद्गतं मुखं यस्य सः, सुपुत्रः–शोभनः पुत्रः यस्य सः, प्रपर्णः (वृक्षः)–प्रपतितानि पर्णानि यस्य सः, आधिज्यं (धनुः)–अधिरूढा ज्या यस्मिन् तत्, दुर्गन्धिः–दुष्टः गन्धः यस्य सः, अस्तिक्षीरा (गौः), अपुत्रः किंवा अविद्यमानपुत्रः–अविद्यमानः पुत्रः यस्य सः, अनन्तः, अनादि, दुर्मनाः, तथाविधः–तादृशी विधा यस्य सः, अधोमुखः–खी–खं, विमुखः.

३४५. बहुव्रीहिचे आणखी प्रकार—(१) अव्ययें, संख्यावाचक शब्द व आसन्न, अदूर, अधिक हे शब्द यांचा संख्यावाचक शब्दाशीं समास होतो व त्यास बहुव्रीहि म्हणतात. जसें, उपदशाः–दशानां समीपे सन्ति (नऊ किंवा अकरा); द्वित्राः–द्वौ वा त्रयो वा (दोन किंवा तीन), त्रिचतुराः, पंचषाः, आसन्नविंशाः–आसन्नाः विंशतेः, अदूरविंशाः, अधिकचत्वारिंशाः अधिकाः चत्वारिंशतः, इ.

(२) दोन दिशांमधील उपदिशा दर्शवावयाची असल्यास त्या दिशांच्या रूढ नांवांचा बहुव्रीहिसमास होतो. जसें, दक्षिणस्याः च पूर्वस्याः च दिशोः अन्तरालं–दक्षिणपूर्वा (आग्नेयी), पूर्वोत्तरा, उत्तरपश्चिमा, पश्चिमदक्षिणा; पण ' ऐन्द्याश्च कौबेर्याश्च दिशोः अन्तरालं ' यांचा समास होत नाहीं; कारण हीं दिशांचीं रूढ नांवें नव्हेत.

(३) ' एकमेकांच्या अवयवांना धरून किंवा एकमेकांवर शस्त्रानें प्रहार करून चाललेलें युद्ध ' या अर्थी अवयववाचक किंवा शस्त्रवाचक दोन पदांचा बहुव्रीहिसमास होतो. मात्र हीं पदें अनुक्रमें सप्तम्यन्त किंवा तृतीयान्त असून एकाच शब्दाचीं रूपें असावीं लागतात. ह्या समासांत पूर्वपदाचा अन्त्य स्वर दीर्घ होतो, व उत्तरपदाच्या अन्तीं इ प्रत्यय लागतो; त्यापूर्वी अन्त्य उ चा गुण होतो व इतर स्वरांचा लोप होतो. हा समास अव्यय होतो. जसें, केशाकेशि–केशेषु केशेषु च गृहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं, कचाकचि, बाहूबाहवि; दण्डादण्डि–दण्डैः च दण्डैः च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं, मुसलामुसलि, मुष्टीमुष्टि–मुष्टिभ्यां मुष्टिभ्यां प्रहृत्य इत्यादि; पण हलैश्च इत्यादि मुसलैश्च यांचा समास होत नाहीं. कारण, हे शब्द निरनिराळे आहेत.

(४) ' सह ' अव्ययाचा कोणत्याहि तृतीयान्त नामाशीं बहुव्रीहिसमास होतो व 'सह' ला विकल्पानें 'स' असा आदेश होतो. जसें, सह पुत्रेण–सहपुत्रः किंवा सपुत्रः, सहच्छात्रः किंवा सच्छात्रः, इत्यादि.

(५) बहुव्रीहिसमासांत विशेषणें व सप्तम्यन्त शब्द हे पूर्वपद होतात. पण सप्तम्यन्त शब्दांचा शस्त्रवाचक शब्दाशीं समास होत असेल तर ते प्रायः उत्तरपद होतात. जसें, कृतकृत्यः, हस्तव्रणः, लगुडहस्तः इत्यादि.

(६) **अनियमित**. गन्तुं मनः यस्य सः–गन्तुमनाः, श्रोतुकामः, गुडप्रियः, शाकप्रियः.

३४६. बहुव्रीहीचें शेवटचें पद आकारान्त स्त्री असेल तर अन्त्य आ चा अ होतो. जसें, द्विजिह्वः (साप)–द्वे जिह्वे यस्य सः, सभार्यः इ. तसेंच शेवटच्या पदाच्या अन्तीं ई, ऊ किंवा ऋ असेल तर समासाच्या अन्तीं प्रायः क

प्रत्यय लागतो. जसें, बहुनदीकः (देशः), सवधूकः, सस्त्रीकः, ईश्वरकर्तृकं, मृतभर्तृका (स्त्री). आणखीहि कांहीं ठिकाणीं हा क लागतो. जसें, बहुधनिका (नगरी), व्यूढोरस्कः (पुरुषः), महायशस्कः (किंवा महायशाः).

प्राण्यंगवाचक सक्थि, अक्षि हे शब्द बहुव्रीहीच्या अन्तीं असल्यास त्यांचीं सक्थ व अक्ष अशीं रूपें होतात. जसें, दीर्घसक्थः, विशालाक्षः.

न, दुस्, सु यांचा प्रजा व मेधा शब्दांशीं बहुव्रीहि झाल्यास प्रजा व मेधा यांचीं प्रजस् व मेधस् अशीं रूपें होतात. जसें, अप्रजाः, दुर्मेधाः.

धर्म, धनुस् व ऊधस् (=कांस) हे बहुव्रीहीच्या अन्तीं असल्यास त्यांचीं प्रायः धर्मन्, धन्वन्, ऊधन् अशीं रूपें होतात. जसें, समानधर्मा, पुष्पधन्वा आधिज्यधन्वा, घटोध्नी (९८).

उपमानवाचक शब्द किंवा उद्, पूति, सु, सुरभि हे शब्द पूर्वपद असून त्यांचा गन्ध शब्दाशीं बहुव्रीहि होत असेल तर गन्धचें 'गन्धि' होतें. जसें, पद्मगंधिः (पद्मस्य गन्धः इव गन्धः यस्य सः). सुगंधिः—सुरभिगंधिः (वायुः).

संख्यावाचक किंवा उपमानवाचक शब्द पूर्वपद असेल तर बहुव्रीहीच्या अन्तीं पाद चें पाद् रूप होतें. जसें, द्विपाद्, त्रिपाद्, व्याघ्रपाद्.

बहुव्रीहीच्या अन्तीं गो चें गु असें रूप होतें. जसें, चित्राः गावः यस्य सः—चित्रगुः.

अव्ययीभाव

३४७. जो समास अव्यय बनतो, त्यास अव्ययीभाव म्हणतात. याचें पूर्वपद प्रायः अव्यय असतें. पुढील समास व त्यांचे विग्रह हे निरनिराळे नमुने समजावेत—दिशयोर्मध्ये—अपदिशं; अपत्रिगर्तं—अप त्रिगर्तेभ्यः; स्त्रीषु अधिकृत्य (विषयीं)—अधिस्त्रि; उपगंगं—गंगायाः समीपे; आसमुद्रं—आ समुद्रात् (समुद्रापर्यंत); निर्मक्षिकं—मक्षिकाणां अभावः; अतीतानि हिमानि—अतिहिमं; प्रतिदिनं—दिने दिने, प्रत्यहं; अनुरथं—रथानां पश्चात्; अनुरूपं—रूपस्य योग्यं; अनुज्येष्ठं—ज्येष्ठानां अनुक्रमेण; अनुयमुनं (यमुनां अनु=यमुनेच्या कांठानें) मथुरा; यथाविधि—विधिं अनतिक्रम्य; यथाशक्ति; यथावृद्धं (ये ये वृद्धाः) ब्राह्मणानामन्त्रयस्व; बहिर्ग्रामं—बहिर् ग्रामात्; प्राग्ग्रामं—प्राक् ग्रामात्; मध्येसमुद्रं—समुद्रस्य मध्ये; पारेगंगं—गंगायाः पारे; परोक्षं—अक्ष्णोः परं, समक्षं—अक्ष्णोः संमुखं,

प्रत्यक्षं; प्रत्यग्नि–अग्निं प्रति; अभ्यग्नि–अग्निं अभि; सतृणं–तृणमपि अपरित्यज्य (भक्षयति); सम्प्रति–सम् प्रति.

३४८. अव्ययीभाव समासाचें रूप नपुं. प्र. ए. प्रमाणें होतें. जसें, अभ्यग्नि.

(अ) अव्ययीभाव समासाचा अन्त्य स्वर दीर्घ असल्यास ऱ्हस्व होतो(ए, ऐ चा ऱ्हस्व इ आणि ओ, औ चा ऱ्हस्व उ). तसेंच अन्त्य न् चा लोप होतो. जसें, अनुयमुनं, उपनदि, उपगु, उपसीमं इ.

द्वंद्व

३४९. च (=आणि) ह्या अव्ययाच्या अर्थानें संबद्ध असलेल्या शब्दांचा जो समास होतो त्यास **द्वंद्व** म्हणतात. ह्याचे दोन प्रकार आहेत—

(१) ज्या द्वंद्वसमासांतील पदांस सारखेंच प्राधान्य असतें तो **इतरेतर द्वंद्व** होय. जसें, रामश्च कृष्णश्च–रामकृष्णौ, धर्मार्थकाममोक्षाः, शुक्ला च कृष्णा च –शुक्लकृष्णे (गर्तौ), उत्तमाधममध्यमाः, द्वौ च दश च–द्वादश, त्रयस्त्रिंशत्, इ.

(२) ज्या द्वंद्वसमासांत पदांच्या म्हणजे त्यांनीं दर्शविलेल्या वस्तूंच्या समुदायास प्राधान्य असतें त्यास **समाहारद्वंद्व** म्हणतात. जसें, पाणिपादं –पाण्योः पादयोः च समाहारः (समुदायः); धनधान्यं.

३५०. द्वंद्वसमासांत ह्रस्व इकारान्त व ह्रस्व उकारान्त शब्द, स्वरादि अकारान्त शब्द, कमी अक्षरांचे शब्द, समानाक्षरी शब्दांपैकीं लघु अक्षरांचे शब्द, मान्यतर व्यक्तिवाचक शब्द हे प्रायः अगोदर घालतात. जसें, हरिहरौ, उष्ट्रखरं, धवखदिरपलाशाः, कुशकाशं, गुरुशिष्यौ, सीतारामौ, पार्वतीपरमेश्वरौ.

ज्यांचा अनुक्रम कोणत्या तरी कारणानें ठरलेला आहे असे शब्द त्याच क्रमानें येतात. जसें, हेमन्तशिशिरवसन्ताः (ऋतुक्रम), ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः (वर्णक्रम); युधिष्ठिरभीमार्जुननकुलसहदेवाः (जन्मक्रम).

३५१. द्वंद्वसमासाचें लिंग त्यांतील शेवटच्या पदाच्या लिंगाप्रमाणें असतें व वचन एकंदर पदांनीं दर्शविलेल्या व्यक्तींच्या संख्येवरून ठरतें. जसें, जातिकुले, कर्मशीलगुणाः. समाहारद्वंद्व हा नेहमीं नपुंसकलिंगी व एकवचनी होतो.

३५२. प्राण्यांचे अवयव, सेनेचीं अंगें (पायदळ, घोडदळ, हत्तीदळ, रथ-दळ), वाद्यें वाजविणारे, तसेंच प्राणी खेरीजकरून जातिवाचक शब्द (सामान्य नामें), क्षुद्रजंतुवाचक शब्द, ज्यांच्यामध्यें नित्य वैर असतें अशांचे वाचक शब्द यांचा समाहारद्वंद्व होतो. जसें, पाणिपादं—पाणी च पादौ च एतेषां समाहारः, शिरोग्रीवं; रथिकाश्वारोहं; हस्त्यश्वरथपादातं; मार्दंगिकपाणविकं; धानाशष्कुलि—धानाश्च शष्कुल्यश्च एतेषां समाहारः (लाह्या व करंज्या); धनधान्यं;यूकालिक्षं —यूकाश्च लिक्षाश्च एतासां समाहारः (उवा व लिखा), दंशमशकं; अहिश्च नकुलश्च एतयोः समाहारः—अहिनकुलं (साप व मुंगुस), मूषकमार्जारं; काकोलूकं.

(अ) याचप्रमाणें आणखीहि कांहीं शब्दांचा समाहारद्वंद्व होतो. जसें, अजाविकं (=अज+अवि), पुत्रपौत्रं, मूत्रपुरीषं, मांसशोणितं, दासीदासं.

(आ) झाडें, फळें, हरिणें, गवतें, धान्यें, कालवणें, पशु, पक्षी एतद्वाचक शब्दांचा विकल्पानें समाहारद्वंद्व होतो. हे शब्द प्रायः बहुवचनी असावे लागतात; तसेंच ते पोटजाति दर्शविणारे असले पाहिजेत. जसें, बदराश्च आमलकाश्च एतेषां समाहारः—बदरामलकं किंवा बदरामलकाः, बदराणि च आमलकानि च (फळें) एतेषां समाहारः—बदरामलकं किंवा बदरामलकानि, प्लक्षन्यग्रोधं—धाः; रुरुपृषतं—ताः (हरिणांच्या जाति); कुशकाशं—शाः; व्रीहियवं—वाः; दधिघृतं—ते; गोमहिषं—षाः; तित्तिरिकपिंजलं—लाः; शुकबकं—काः.

(इ) परस्परविरुद्ध अर्थाच्या गुणवाचकनामांचा विकल्पानें समाहारद्वंद्व होतो. जसें, सुखदुःखं—खे, जीवितमरणं—णे; पण कामक्रोधौ, शीतोष्णे (उदके). कारण हे विरुद्ध अर्थाचे नाहींत.

(ई) कांहीं शब्दांचा समाहारद्वंद्व न होतां साधाच द्वंद्व होतो. जसें, दधिपयसी, मधुसर्पिषी, शुक्लकृष्णौ, इध्माबर्हिषी, उलूखलमुसले, आद्यवसाने, ऋक्सामे, वाङ्मनसे.

३५३. 'विद्यासंबंध किंवा नातें दर्शविणाऱ्या ऋकारान्त शब्दांच्या द्वंद्वसमासांत उपान्त्य पदाच्या अन्त्य ऋ चा आ होतो. जसें,होतापोतारौ (ऋत्विग्भेद), होतृपोतृनेष्टोद्गातारः; मातापितरौ, भ्रातास्वसारौ, यातानानन्दरौ; पण पितृपितामहौ, कारण येथें पितामह ऋकारान्त नाहीं.

(अ) चवर्गान्त, द्कारान्त, ष्कारान्त व ह्कारान्त समाहारद्वंद्वाला अन्तीं अ प्रत्यय लागतो. जसें, वाक्त्वचं, त्वक्स्रजं, शमीदृषदं, वाक्त्विषं, छत्रोपानहं.

३५४. एकशेष–सरूप व एकविभक्तिक अशा शब्दांचा द्वंद्व बनवितांना त्यांपैकीं एकच राहतो; जसें, वृक्षश्च वृक्षश्च=वृक्षौ, वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च=वृक्षाः पुँल्लिंगी व स्त्रीलिंगी शब्दांपैकीं पुँल्लिंगी राहतो. जसें, हंसौ–हंसी च हंसश्च. याचप्रमाणें श्वशुरौ–श्वश्रूश्च श्वशुरश्च, पुत्रौ–पुत्रश्च दुहिता च, पितरौ–माता च पिता च; किंवा श्वश्रूश्वशुरौ, मातापितरौ.

३५५. जे समास पूर्वी सांगितलेल्या प्रकारांत येत नाहींत त्यांना सुप्सुप् समास म्हणतात. जसें, रत्नं भूतः–रत्नभूतः, स्वयं वरः (वरणें)–स्वयंवरः, दृष्टपूर्वं–पूर्वं दृष्टं, श्रुतपूर्वं; अद्यश्वः–अद्य वा श्वो वा.

३५६. कधीं कधीं एकाच सामासिक शब्दाचा विग्रह अनेक प्रकारें संभवतो. तो संदर्भावरून ठरवावा लागतो. जसें, महाबाहुः = महान्तौ बाहू यस्य सः, किंवा महान् बाहुः; वनान्तरं=वनस्य अन्तरं किंवा अन्यत् वनं.

३५७. कधीं कधीं समासाचें पूर्वपद सामासिक शब्द असून त्यांतील उत्तर-पदाचा लोप होतो. जसें, शाकप्रियः पार्थिवः–शाकपार्थिवः, छायाप्रधानः तरुः–छायातरुः, विषान्नं=विषमिश्रं अन्नं.

परिभाषिक शब्दांचे अर्थ.

शब्दांपुढील आकडे कलमांचे आहेत. येथें त्यांचें स्पष्टीकरण पाहावें.

अक्षर एक किंवा अनेक व्यंजनानीं युक्त स्वर किंवा नुसता स्वर.
अंग प्रत्ययापूर्वी होणारें शब्दांचें रूप.
अध्याहृत भरतीस घेतलेला (शब्द).
अनिट् १७१.
अनुवाद स्वतःच्या किंवा दुसऱ्याच्या वाक्यांचा पुनः उच्चार.
अन्त्य शेवटचा.
अन्तःसंधि ८.
अन्तःस्थ १.
अभ्यस्त १५८.
अभ्यास १५८.
अलुक् ३४२.
अल्पप्राण २.
अवग्रह १४.
आविकारक १३९.
असवर्ण ९ टीप.
आगम नवीन येणारा वर्ण.
आदेश ९ टीप.
आद्य पहिला.
इट् १७१.
इडागम १७१.
इत् ३ टीप.
उद्देश्य ज्याबद्दल विधान केलेलें असतें तो.

उपसर्ग २७१.
उपान्त्य अन्त्यापूर्वीचा.
उष्म १.
घोष–कठोर २
कार वर्ण किंवा वर्णसमूह दर्शविणारा शब्द.
कारिका स्मरणार्थ, रचलेला संग्रह श्लोक.
कृत् धातुसाधित बनविण्यासाठीं धातूंस लावण्याचे प्रत्यय.
क्रियापद १२५.
गण १२६.
गति ३४२.
गुण ४.
गुरु १८० टीप.
ताद्धित नामसाधितें बनविण्यासाठीं नामांस लावण्याचे प्रत्यय.
दशक दहांचा समुदाय.
द्वित्व १५८.
धातु क्रिया दर्शविणारा मूळ शब्द.
नाम ४२.
पद शब्द.
पद १२५.
पद अंग ७३ टीप.
प्रकृति ४४.
प्रत्ययान्त धातु १२५, २२३.

प्रत्याहार ३.
बहिःसंधि ८.
भ अंग ७३टीप.
महाप्राण २.
अघोष–मृदु २.
लघु ह्रस्व
लोप (वर्ण) गाळणें.
वचन ४३, २९९.
विकरण १२१.
विकल्प करावें अगर न करावें.
विकरण १३९.
विग्रह ३३५.
विधेय एखाद्याबद्दल जें विधान विलेलें असतें तें.
विभक्ति ४३.
वृद्धि ५.
वट् १७१.
संप्रसारण ६.
संयोग जोडव्यंजन.
सरूप ज्यांतील वर्ण सारखे आहेत असा.
सर्वनामस्थान ७३टीप.
सवर्ण ९ टीप.
साधित १०८, १२५.
सिद्ध १०८, १२५.
सूत्र आतिसंक्षिप्त नियम,
सेट् १७१.
स्पर्श १.
स्वार्थ शब्दाचा मूळ अर्थ

शुद्धिपत्र

पुस्तक वाचण्यापूर्वी अशुद्धें शुद्ध करावींत.

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१	१२	गच्छासि	गच्छसि
,,	१४	मासं	मांसं
३	२५	विश्यामः	विशामः
४	१०	त्याचार्ये	त्याचार्यः
५	२६	चरिनानि	चरितानि
६	९	गणायामि	गणयामि
९	८	भुत	भूत नकोच
१३	७	तावद	तावद्
,,	१३	श्रेष्ठस्तु	श्रेष्ठस्त
१४	१७	स्पश्	स्पृश्
१५	१	दंण्डं	दण्डं
१८	१५	अमिवादये	अभिवादये
,,	२१	श्वश्रवाम्	श्वश्र्वाम्
२०	१८	धत्यानि	धन्यानि
२२	१	मक्षिता	मक्षिका
,,	१६	सृज् १ प.	सृज् ६ प.
,,	२५	निस्पृहस्य	निःस्पृहस्य
२४	१३	पातिक्रिया	प्रतिक्रिया
२५	५	युज् (प्र) ६ उ.	युज् (प्र) ७ उ.
२६	७	यावंज्वी	यावज्जी
,,	१७	सत्यज्य	संत्यज्य
२८	१०	न्काधुना	क्काधुना
३१	७	वृ (नि) १०५.	वृ (नि) ५,९,१ उ. प्रयो.
३२	१	तावचण्डो	तावच्चण्डो

३९	२	शृणुयाद	शृणुयाद्
,,	३	निस्य	नित्य
,,	६	नाशन्कुवन्	नाशक्नुवन्
४०	१९	तधा	तथा
४१	१६	मात्मानः	मात्मनः
,,	२२	चारिम्यो	चारिभ्यः
४२	१	पूवाभि	पूर्वाभि
,,	२६	अभिनव	अभिभव
४४	५	वार्णिजो	वाणिजो
,,	१७	भवेत	भवेत्
,,	२३	यझर्तरेव	यझर्तुरेव
४७	९	कृत्तिका	कृत्तिकाः
४८	१	रादश्यसे	राद् दृश्यसे
४९	९	वार्योकस	वार्योकस्
,,	१२	प्राणिन	प्राणिन्
५५	९	त	न
,,	१८	गीभि	गीर्भि
,,	२२	चाष्य	चाप्य
५५	२२वी ओळ १७च्या खालीं वाचणें.		
५९	१५	प्रथ्	ग्रंथ्
६१	१२	विप्रोऽज	विप्रोऽन
,,	२४	श्रोतृणा	श्रोतॄणा
६४	२	क्षलमः	क्षसमः
६९	१६	जन्मातरो	जन्मान्तरो
,,	१८	प्रातिप्रद्यते	प्रातिपद्यंते
,,	२२	दंष्ट्रा	दंष्ट्रा
७७	१७	पदभ्या	पद्भ्या
८०	१९	जैतातृक	जैवातृक
८२	३	कुवन्ने	कुर्वंन्ने

,,	५	कुरुंगायते	कुरंगायते
८८	७	लब्धाधिकारो	लब्धाधिकारो
९३	१४	धर्मतौं	धर्मतौं
९७	७	दशनेन	दर्शनेन
१००	५	कम	कर्म
१०३	२२	भुञ्जनानां	भुञ्जानानां
१०४	११	युरव	युरेव
१०५	१०	द्रुमतश्नतः	द्रुतमश्नतः
१०७	४	धुव	ध्रुव
११२	१४	वतेथाः	वर्तेथाः
,,	१५	आयक्ताः	आयुक्ताः
११७	१५	मान्मनः	मात्मनः
१२१	१८	शातं	शांतं
१२८	१७	रुष्ट भये	रुष्टे भयं
,,	२४	भषितम्	भाषितम्
१२९	२	धर्मम	धर्मम्
,,	३	पदम	पदम्
१२९	२१	न धर्मम्	धर्मम्
१३४	४	सस्मेरस्म	सस्मेरस्य
१३६	११	नूपतेः	नृपतेः
१४१	११	करवामहे	करवामहै
१४३	६	मेतद	मेतद्
१४५	१०	सामायताः	समायाताः
१४८	१८	मस्य	मत्स्य
१५०	११,१२	कूलीर	कुलीर
१६२	२८	निवासामि	निवसामि
१६५	२२	कामनां	कामानां
,,	२७	नृंशंसे	नृशंसे
१६७	२५	चितां	चिन्तां

१६८	५	रक्षसः	राक्षसः
१६९	१४	जीविताम्	जीवितम्
१७४	७	पानप	पान
१७५	९	विसास	विश्वास
,,	२६	पञ्चे	पंके
,,	२६	अतस्वा	अतस्त्वा
१७६	१	त्मननः	त्मनः
,,	३	तथाह्य	तथाह्यु
,,	२१	जालोर्भि	जालोर्मि
,,	२२	पुल्लुवे	पुप्लुवे
१७७	१२	वीर्ववान्	वीर्यवान्
१८३	१८	दुधर्षा	दुर्धर्षाः

व्याकरण

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७	२०	अनुमासिक	अनुनासिक
९	५	न च्या	न् च्या
११	६	दुघ् +	दुघ्+
१४	२०	आकारान्त	अकारान्त
१६	२२	वारिभि	वारिभि:
१७	२७	धेनुभ्य	धेनुभ्यः
१८	२०	इकारान्त	ईकारान्त
२०	३	स्त्रियैः	स्त्रियै
,,	८	उकारान्त	ऊकारान्त
२५	५	दिश, दृश,	दिश्, दृश्
,,	१७	भिषक्	भिषज्
,,	२३	असृज्	असृक्

२७	८	दधुलिह्म्	मधुलिह्म्
,,	२१	दकारादि	द्कारादि
२८	७	मित्रधुभ्याम्	मित्रध्रुग्भ्याम्
,,	२५	पूर्	पुर्
३१	२४	पथभ्याम्	पथिभ्याम्
,,	२५	पथिभ्याम	पथिभ्याम्
३२	२४	श्रीमान्	श्रीमत्
३३	५	जांवाद्भिः	जीवाद्भिः
३४	१२	व बहुवचनी	न. बहुवचनी
४०	१३	प्रत्यङ	प्रत्यङ्
४१	२२	सर्वो	सर्वौ
,,	२४	सर्वेः	सर्वैः
४३	६	पूर्वायाम्	गाळणें
४४	१२	काभ्याम किम	काभ्याम् किम्
४६	१३	अमून्	अमूः
४७	७	अष्मान्	अस्मान्
,,	१६	दशन	दशन्
,,	१९	एकोणिस	एक्याण्णव
४८	५	द्वविंशाति	द्वाविंशति
,,	११	व्यशीति	द्यशीति
,,	१५	द्वाष्टनः	द्यष्टनः
,,	,,	शांत्याः	शीत्योः
५५	२१	आकारान्त	अकारान्त
५७	५	लबवत्	बलवत्
५७	१५	कनीयस	कनीयस्
७४	२१	ययाः	युयाः
७७	२२	दुहेव	दुह्वे
,,	२४	अदुह्	अदुह्व
,,	२७	दुहतान्	दुहताम्

७८	१	दुह्वीयातम्	दुह्वीयाताम्
,,	९	लीढः	गाळणें
,,	११	लेह्वामहे	लेह्वामहै
,,	२३	जक्ष	जक्ष्
७९	१४	चाकास्ताम्	चकास्ताम्
७९	२०	वियः	विभ्रः
८०	११	अंशात्	अशात्
,,	१७	ह चा	ह् चा
८३	२४	दधतु	दधातु
९०	२०	जायीयात्	जानीयात्
९१	२६	मुचि	मुच्
९६	९	इजे	ईजे
,,	२२	विविधः	विविधुः
९७	२५	चकसांचकार	चकासांचकार
९९	२६	स्पृश	स्पृश्
,,	२७	स्नष	स्नष्
१०६	२६	अभङ्क्षुः	अभाङ्क्षुः
१०७	२६	व्यचेषाथाम्	व्यजेषाथाम्
१०९	४	तृ	तॄ
,,	५	पृ	पॄ
११२	९	प्लू	प्लु
,,	२४	ऋकारान्त धातु	गाळणें
११४	१२	विप्राविषति	यियविषति
११९	१३	अनीयव	अनीयत
,,	,,	तीयेत	नीयेत
१२०	,,	वस	वस्

विद्वानांचे अभिप्राय

'संस्कृतप्रवेश' या पुस्तकाचा सरकारी व निमसरकारी शाळांतून अद्याप प्रवेश झालेला नाहीं; असें असतांही त्याची ही ५ वी आवृत्ति निघावी यावरून पुस्तकाचे योग्यतेबद्दल एकच अनुमान निघतें व तें म्हणजे वरील पुस्तक अत्यंत उपयुक्त व सर्वोत्कृष्ठ आहे हें होय. त्याच्या लोकप्रियतेचीं विविध कारणें आहेत. त्यांपैकीं पहिलें व महत्त्वाचें कारण म्हणजे त्यामध्यें स्वीकारलेलें धोरण हें होय. ह्या पुस्तकांतील व्याकरणाचे पाठांचा अनुक्रम सिद्धांतकौमुदीचे अनुक्रमास जुळणारा असून क्वचित् प्रसंगीं विषयाचें आकलन सौकर्यानें होण्यासाठीं योग्य तो फेरफार केलेला आहे. पाणिनीच्या ठळक ठळक सूत्रांचाही चांगल्या रीतीनें परिचय करून देण्याची रा. देसाई यांनीं काळजी घेतलेली आहे. नवीन रीतीनें संस्कृत शिकण्याचे पद्धतींत जर एक मोठा दोष असेल तर तो हा कीं, तीमध्यें व्याकरणासंबंधीं एक प्रकारची अनास्था आहे. या रीतीनें अभ्यास करणाऱ्यास व्याकरणाचे बाबींत आत्मविश्वास कधींहि वाटत नाहीं; जमिनीचा आधार नसलेल्या व जलप्रवाहांत गटांगळ्या खाणाऱ्या माणसाप्रमाणें यांची स्थिती होते. व्याकरणाचे पूर्ण ज्ञानाशिवाय भाषेचें ज्ञान होणें अशक्य आहे.

या पुस्तकांत निवडलेले वाचनपाठ सुद्धां फार महत्त्वाचे आहेत. केवळ व्याकरणाचे सोईसाठीं नीरस वाक्यांचा हा संग्रह नसून, प्रत्येक वाक्याची भाषा व त्यांत व्यक्त केलेला विचार यांचा एकदां परिचय झाला असतां ते कायमचे स्मृतिमंजूषेंत जपून ठेवण्याच्या योग्यतेचे आहेत. संस्कृत वाङ्मयाचा विविधपणा, वैचित्र्य व प्रौढी, आणि त्या वाङ्मयाचे अभ्यासानें होणारे इष्ट संस्कार यांचीही जाणीव हें पुस्तक करून देईल याबद्दल शंका वाटत नाहीं. ह्या पुस्तकाचे योग्यतेप्रमाणें त्याचा प्रसार सर्व शाळांतून होईल अशी इच्छा व्यक्त करून हा अभिप्राय पुरा करितों.

चिंतामण रामचंद्र देवधर, एम्. ए.

असिस्टंट सुपरिंटेंडेंट, न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणें.

आपलें पुस्तक व्यवस्थित रीतीनें जो अध्ययन करील त्यास सर्व प्राचीन संस्कृत वाङ्मयाचा चांगला परिचय होईल अशी खात्री वाटते. आपण व्याकरणाचे नियम प्रकरणवार दिले हें मला फार आवडलें. कारण एका प्रकरणाचा सर्व विचार एकदम डोळ्यापुढें आल्यानें संस्कार दृढतर होतात. आणखी व्याकरणाचे संस्कृत प्रत्यय व संस्कृतसंज्ञा आपण मूळाप्रमाणें कायम ठेवल्या आहेत, त्यामुळें पूर्वींच्या टीकांतील व्याकरणनिर्देश अपरिचित वाटणार नाहींत. भांडारकर वगैरेंच्या पुस्तकांवरून संस्कृत शिकणारांस क्यच्, क्यङ् वगैरे काव्यप्रकाशांतील निर्देश फार दुर्गम वाटतात हें बी. ए. चे वेळीं काव्यप्रकाश शिकणाऱ्यांच्या अनुभवास आलेलें आहे. आपलें पुस्तक शिकल्यानंतर सिद्धांत कौमुदी शिकण्याची सहज स्फूर्ति होईल व पुढें कौमुदी शिकणें फारच सुगम जाईल. दुसरें, भांडारकराचे पुस्तकांतील संस्कृत वाक्यें अगदींच यांत्रिक म्हणून नीरस असत म्हणून तीं विद्यार्थ्यांचे तोंडीं बसून कांहीं उपयोग नव्हता. आपण सर्व वाक्यें प्राचीन अभिजात वाङ्मयांतून घेतलीं असल्यामुळें तीं तोंडीं बसल्यास विद्यार्थ्यांस जन्मभर उपयोगीं पडतील. शिवाय आपली वाक्यांची निवड सर्वसंमत होण्यासारखी आहे. कारण त्यांत नीतिबोध, शौर्य-धैर्यादि सद्गुणांचा विकास ठिकठिकाणीं आढळून येतो. हीं सर्व वाक्यें विद्यार्थ्यांनीं पाठ केल्यास त्यांस संस्कृतांतील न्याय, म्हणी सुभाषितांचा परिचय होऊन तासचे तास सुललित भाषेंत व्याख्यान देतां येईल, अशी खात्री वाटते. मराठीचें संस्कृतांत भाषांतर करण्याकरितां आपण थोडीं वाक्यें दिलीं आहेत. माझे मतें तेवढींही देण्याची जरूर नाहीं. कारण अशा तऱ्हेनें, बोलण्यांत यांत्रिकपणा येतो व सरससरलता जाते. कादंबरीचा उत्तरार्ध पाठ करून जसें बोलतां येतें तसें भाषांतराचे यांत्रिक वाक्यांनीं येत नाहीं असा अनुभव आहे. पूर्वींच्या सर्व पुस्तकांपेक्षां आपले पुस्तकांत शब्दसंग्रहही फार मोठा आहे. त्यामुळें विद्यार्थ्यांचें संस्कृत वाङ्मयज्ञान विस्तृत होईल. एकंदरींत हें पुस्तक सर्वोपकारक झालें आहे. हें अशा सर्व गुणांनीं विशिष्ठ पुस्तक करुन आपण विद्यार्थिवर्गावर फार उपकार केले आहेत.

श्रीधरशास्त्री पाठक,
संस्कृताचे आचार्य, डेक्कन कॉलेज, पुणें.

